

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Yahya Araz

Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emegi

Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)

KitapYAYINEVİ

OSMANLI İSTANBUL'UNDA ÇOCUK EMEĞİ
EV İÇİ HİZMETLERDE İSTİHDAM EDİLEN ÇOCUKLAR
(1750-1920)

OSMANLI İSTANBUL'UNDA ÇOCUK EMEÇİ; EV İÇİ HİZMETLERDE İSTİHDAM EDİLEN ÇOCUKLAR, 1750-1920 / YAHYA ARAZ

© 2020, YAHYA ARAZ
© 2020, KİTAP YAYINEVİ LTD. (TÜRKÇE YAYIN HAKLARI)
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ
BU KİTABI PDF FORMATINDA İNTERNETTE KAMUYA AÇMAK SUÇ TEŞKİL EDER
EMEÇE SAYGI, KORSANA HAYIR

DÜZELTİ
FEVZİ GÖLOĞLU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

KAPAK TASARIMI
DİLEK ÇETİNKAYA

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK FOTOĞRAFLARI
SOKAKTA ÇOCUKLAR, AMERİKAN KIZILHAÇI FOTOĞRAF KOLEKSİYONU, İSTANBUL 1921
SEBAH & JOAILLIER, GALATA KULESİNDEN İSTANBUL PANORAMASI, AYRINTI, 1880-1890

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK SAN. VE TİC. A.Ş.
KÂĞİTHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂĞİTHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 44686
T: (0212) 294 10 00 F: (0212) 294 90 80
E: KİTAP@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
EYLÜL 2020, İSTANBUL

978-605-105-200-7

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂĞİTHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KÂĞİTHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 44843
T: (0212) 294 65 55 F: (0212) 294 65 56
e: kitap@kitapyayinevi.com
w: www.kitapyayinevi.com

Osmanlı İstanbul'unda

Çocuk Emegi

Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar

1750-1920

YAHYA ARAZ

KitapyAYINEVi

*Mardin Eşîğî'nde can çekişen mikro bir dünyanın,
bir geleneğin günbatımını yaşayan son tanıklarına, babamın insanlarına!*

*Ayrıca sadece geleceklerinden değil
geçmişlerinden de yoksun bırakılan Suriyeli çocuklara...*

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7

HARİTALAR/TABLolar/GRAFİKLER/ŞEKİLLER 12

Giriş 15

1. ÇOCUK EMEĞİ: 15

2. LİTERATÜR ÜZERİNE 27

3. ZAMANSAL VE MEKÂNSAL SINIRLAR: NEDEN İSTANBUL? 32

4. ÇOCUKLAR: İÇERİYE ALINANLAR, DIŞARIDA BIRAKILANLAR 36

5. TERMİNOLOJİ 39

6. KAYNAKLAR: İMKÂNLAR VE SINIRLILIKLAR 43

7. BÖLÜMLER ÜZERİNE 48

I. OLGUYU TANIMLAMAYA ÇALIŞMAK 53

1. "TEBENNİ" DEN "İCAR" A 53

2. ÇOCUKLARIN EV İÇİ HİZMETLERDE İSTİHDAMI: NASIL BİR EMEK İLİŞKİSİ? 75

II. ARKA PLAN: KAYNAKLAR, AİLELER, DEVLET VE CİNSİYET 83

1. İSTANBULLULAR, TAŞRALILAR, MUHACİRLER 83

A. COĞRAFYA: (KUZEY VE KUZEYBATI) ANADOLU 91

B. SAVAŞLAR, KİTLESEL GÖÇLER VE MUHACİRLER 104

2. AİLELER, VELİLER, İCAR EDENLER 114

A. BABALAR 114

B. ANNELER 120

C. AKRABALAR 125

D. VELİ OLARAK DEVLET/HÂKİM: DEVLET, KİMSESİZ ÇOCUKLAR VE EV İÇİ HİZMETLER 129

3. CİNSİYET: KIZ VE ERKEK ÇOCUK İSTİHDAMININ GELİŞİMİ 137

III. İSTANBUL'A ULAŞMAK: TAŞRALI KIZ ÇOCUKLARININ GÖÇ AĞLARI 143

1. BİR EMEK HAREKETLİLİĞİNİ DÜZENLEME VE KONTROL ALTINDA TUTMA ÇABALARI 143

2. ÇOK KATMANLI BİR İLİŞKİLER AÇINDA ARACILAR 164

A. AİLELER, AKRABALAR VE HEMŞERİLER 166

B. HEMŞERİLER VE ARACILAR 180

C. MEMURLAR VE HEMŞERİLER 190

3. YOLLAR VE YOL GÜZERGAHLARI 197

IV. <u>EVDEN UZAKTA YA DA "YABANCI" BİR EVDE</u>	203
1. GENİŞLEYEN BİR DAİRE: İSTİHDAM/İSTİCAR EDENLER	203
2. ÇOCUKLAR VE HİZMET ETTİKLERİ AİLELER	207
A. YENİ BİR YAŞAMA ADIM ATARKEN	207
B. ÇALIŞMAK VE SOSYALLEŞMEK	211
C. ZOR MESELELER VE HAYAL KIRIKLIKLARI	216
3. ARKADA KALANLARLA İLİŞKİLER: ÇOCUKLAR VE AİLELERİ	239
V. <u>ÜCRETLER: "BOĞAZ TOKLUĞUNA" MI?</u>	251
1. SÖZLEŞMELER VE SORUN ALANLARI	251
2. ÜCRETLER: UCUZ BİR EMEK	260
VI. <u>YETİŞKİNLİK: YOL AYRIMI MI?</u>	277
1. BABA EVİNE (TAŞRAYA) GERİ DÖNMEK!	277
2. EVLENMEK VE EVLİLİK YAŞI	281
3. ÇALIŞMAYA DEVAM ETMEK, EVLENMEYİ BEKLEMESİ	289
<u>SONSÖZ: İMPARATORLUK SONRASI</u>	295
KAYNAKÇA	301
Dizin	317

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar hakkında konuşmak ve yazmak karmaşık duygularla yüzleşmeyi ve mücadele etmeyi gerektiriyor. Çocukların acısı, sevinci, yalnızlığı ve kavuşma arzusu konuşan ve yazanları da mutlaka kuşatır ve etkiler. Okurlar gelecek sayfalarda bunu hissedebilir ve bu nedenle zaman zaman akademik dilin dışına çıkıldığını düşünebilir. Duygularımın gelecek satırları şekillendirmekte önemli bir paya sahip olduğunu en baştan kabul ediyorum. Türkçeyi daha iyi yazma, kullanma becerisine sahip olsaydım muhtemelen duygularımın ağırlığı da artardı. Bu durum bende elbette memnuniyet uyandırır. Haklarında yazmaya çalıştığım çocukların dramatik hikâyelere sahip oldukları gerçeğini görmezden gelmem mümkün değildi. Bu konudaki eleştirileri memnuniyetle karşılayacağım ancak geri adım atma niyetinde olmadığımı şimdiden nazikçe ifade etmiş olayım.

Kitabı yazarken, 2019 Haziran'ında, Mahmut'u kaybettik. Adana'nın güzel çocuğu, Yörüklerin hasıydı. İrfan (Kokdaş) ile birlikte üçümüz çok konuştuk, çoğunu fiiliyata geçirme imkânı bulamadığımız planlar yaptık, güzel zamanlar geçirdik. İyi bir dost, meslektaş ve öğrenciydi. Birlikte geçirdiğimiz yıllar boyunca zihni daima parlaktı, sürekli geliyordu, farklılıkları kabule hazırdı. Muzipliği ve iğneleyici dünyası ayırım yapmadan isteyen herkesin yardımına koşmasına engel değildi. Fairuz'un kendisi gibi ölümsüz şarkılarını, özellikle "Ya Ahl ed-Dâr"ı (Ey Mekânın Sahipleri) birlikte dinlemekten büyük bir haz alırdık. Onu sadece ben değil aşağıda bazıları'nın isimlerini saydığım birçok ortak arkadaşımız, dostumuz, hepimiz arıyoruz. Bu çalışmaya yaptığı katkılardan bahsetmeyi gerekli bulmuyorum.

İtiraf etmeliyim ki konuyu çalışmaya başladığımda bu kadar sayısal veri ortaya çıkacağını hiç tahmin etmiyorum, düşünmüyordum. Buna pek hazırlıklı da sayılmazdım. Sayısal veriler beni yapmaya alışkın olduğum tarihçilikten başka bir yere yönelmeye zorluyordu. Buna başlangıçta gönüllü de değildim. Ancak sevgili dostum İrfan Kokdaş bir iktisat tarihçisi olarak imdadıma yetişti ve bu verileri kolaylıkla anlamamı sağlayacak bir

sistem içinde yeniden üretmeme ve yorumlamama yardımcı oldu. Bunları birlikte yazdığımız, bir kısmı yayınlanan bir kısmı yayınlanmayı bekleyen, birkaç makalede de kullandık. Kitabın bu hale gelebilmesindeki katkısı yadsınamaz. İzmir’de bulunmaları benim için büyük bir mutluluk kaynağı ve kazanç olan sevgili Alp Yücel Kaya ve Dilek Akyalçın Kaya kitabın taslağını okudular ve aklıma hiç gelmeyen, haberdar olmadığım “özgür olmayan emek tartışmaları” gibi konulara dikkatimi çektiler, yeni sorular üretmemi sağladılar. Dikkat çektiklerinin ancak çok azını çalışmama yansıtabildim. Üçüne de minnettarım.

Sevgili Hülya Canbakal, İrfan’la birlikte yazdığımız makalelere, dolayısıyla bu çalışmaya, yorumlarıyla değer kattı. Ayrıca Alpay Filiztekin’le birlikte kaleme aldıkları, Bursa’da köle sahipliğinin dönüşümünü konu alan henüz yayınlanmış makalelerini kullanmamıza izin verdi. Bu makale konuya dair soruların bir kısmının biçimlenmesine önemli katkılar sağladı. Çocukluk tarihi uzmanı Colin Heywood ile dostluğumuz yıllar geçtikçe derinleşti. Daha önceleri yaptığı gibi bu kitabı yazarken de meselenin Batıdaki görünümünü hakkında az zamanda çok şey öğrenmemi sağlayacak yönlendirmelerde bulundu. Kitapta kullanılan haritaların ilk versiyonunu Hediye Arzu Gökçe Gündüzoğlu üretti, son şeklini Sinan Çetin verdi. Sevgili hocam Oktay Özel, Ordu Mahkemesinden ürettiğim kayıtlarla ilgili yorumlarda bulundu. Uzun yıllar boyunca beraber çalıştığım sevgili hocam Abdullah Martal sohbetlerimizde, birçok konunun yanında, yakın zamanlara kadar Orta Karadeniz’de kurulan “kiralık çocuk pazarları”na dikkatimi çekti. Hepsine teşekkür ediyorum.

Kitap için yeri doldurulamaz bir yere sahip olan mahkeme kayıtlarını edinmemde İstanbul Müftülüğü Şer’iyye Sicilleri Arşivinde görevli arkadaşların, önce Ayhan Işık’ın ve daha sonra Esra Yıldız’ın büyük yardımları dokundu. İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) ve burada çalışan sevgili arkadaşım Kenan Yıldız ricalarımı hiç geri çevirmedi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (yeni adıyla Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı) personeli herkese olduğu gibi bana da ellerinden gelen yardımı esirgemedi. Akın Sefer, Özge Ertem, Müge Telci Özbek, Didem Yavuz Velipaşaoğlu ve Semih Çelik henüz yayınlanmamış tez ve makalelerini gönderdiler.

Gönlünü kitaplara kaptırmış biri olarak öğrencim ve arkadaşım Murat Gürdağ ihtiyaç duyduğum ancak bulmakta güçlük çektiğim kitapları temin etmeme yardımcı oldu. Sevgili hocam Erkan Serçe, Ceren Uçan, Serkan Şavk, Sabahattin Çağın, Osman Bakar, öğrencilerim İncilay Terlemiş ve Recep Ölmez farklı biçimlerde çeşitli katkılar sağladı. Bir yayıncı olarak Çağatay Anadol ilgi ve nezaket gösterdi. Tümüne müteşekkirim.

Kitapta tartışılan birçok konuyu, araştırma ve yazım aşamasında, yaptığım konuşma ve katıldığım konferanslarda zenginleştirme fırsatı buldum. Bu süreçte 2014'te İstanbul'da Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu II, 2015'te İstanbul'da Osmanlı İmparatorluğu'nda İşçi Sınıfının Oluşumu Konferansı, 2016'da Antalya'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Çocukluğun Tarihi Sempozyumu, 2017'de Sofya'da Uluslararası Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi (ICOSEH) ve 2019'da İstanbul'da Şehir Üniversitesi Çocuk Sempozyumuna katılarak konu hakkında konuşma imkânı buldum. 2019'da davetli olduğum önce Tarih Vakfı İzmir Yedi İklim Söyleşileri (artık Taşralı Tarihçiler Grubu tarafından İzmir Yedi İklim Tarih Söyleşileri adıyla düzenleniyor) ve ardından Tarih Vakfı Ankara Konuşmalarında da, aynı şekilde, konuyu anlatma fırsatını yakaladım. İlgi gösterip davet edenlere, konuşma imkânı sağlayanlara müteşekkirim. Konunun, her yerde olmamakla birlikte, genellikle yoğun ilgi çektiğini söyleyebilirim. Ancak bu ilgi maalesef, ilerleyen sayfalarda tartışılan, belli başlıklarla sınırlıydı. Beni şaşırtan böyle bir konuyu çalışmak için kaynak olup olmadığı yönündeki sorulardı. Ayrıca konu genellikle dönüp dolaşıp kız çocuklarının istismarına kilitleniyordu. Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleriyle ilgilenen tarihyazımının kaynak tercihleri göz önünde bulundurulduğunda bu tepkilere çok şaşırmamam gerekiyordu. Tüm bu konuşmalarda meselenin emek boyutunu anlatmakta çok başarılı olabildiğimi söyleyemeyeceğim. Umarım kitapta, diğer hususların yanında, bunu da yapabilmişimdir.

Konunun/projenin bazı bölümleri bu kitapta son şeklini almadan önce çeşitli yerlerde yayınlandı. Hem o yayınları hem de bu kitabı okuyacak olanlar tekrarlarla, hatta zaman zaman aynı cümlelerle karşılaşabilir. Ancak önceki yayınlarla bu kitapta yer alan bilgiler, sorulan sorular ve varılan

sonuçlar arasında farklılıklarla karşılaşılırsa şaşırmasınlar. Bu farklılığı olumlu anlamda bir gelişme olarak göreceklelerini ummak istiyorum. Diğer taraftan kitap içinde de kaçınılması mümkün olmayan tekrarların bulunduğunu belirtmeliyim. Umarım bu durum okurların canını sıkmaz. Tekrarlardan kaçınmaya çalışmak bazı hususları, alt başlıkları hatta bölümleri anlamsızlaştırabilirdi. Metni inşa ederken halen yaygın olarak kullanılan kelimeler için mümkün olduğu kadar modern Türkçe imlaya yaslanmaya çalıştım. Okurlar ilerleyen sayfalarda Osmanlıları anlatan imparatorluk ve devlet gibi tanımlamaların tamamen pratik amaçlarla birbirinin yerine geçecek biçimde kullanıldığına şahit olacaktır. Şaşırnamaları için en baştan ifade etmiş olayım. Çalışmaya serpiştirilen belgeler, tarihçilikle akademik anlamda ilgilenmeyenlerin, ele alınan çocukların kayıtlara nasıl girdiğine dair meraklarını gidermeyi amaçlıyor. Belgelerin altında küçük açıklamalar yapmakla yetindim; transkripsiyon yapmaya cüret edemedim. Ancak bu belgelerin çoğunluğunun metin içinde açıklandığını, tartışıldığını belirtip kusurumu kısmen de olsa telafi etmiş olayım.

Araştırma sürecinde, 2014-2018 tarihleri arasında, “Osmanlı İstanbul’unda Çocuk Emegi: Ev içi Hizmetlerde Çalışan Çocuklar Üzerine Bir Araştırma (1800-1920)” başlığı altında (Proje No: 114K862) Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu’nun (TÜBİTAK) maddi desteğini aldım. Konuyu bu destekten önce çalışmaya başlamıştım. Ancak TÜBİTAK, maddi katkı sağlayarak, derinleşmeme ve özellikle mahkeme kayıtlarını seriler halinde tarama isteğime imkân verdi. Bu vesileyle ayrıca TÜBİTAK’ın anonim hakemlerine/raportörlerine ve o dönemde 1001 Programında tarih projelerinin moderatörü olan Arif Bilgin’e projeye duydukları güvenden ve yapıcı eleştirilerinden dolayı teşekkür ediyorum. Kurumda çalışan personelin duyarlılığını ve iş bilirliğini de anmadan geçmek istemiyorum. Aslı Avcı Akçalı, İrfan Davut Çam, Nurdan Çelik ve Ahmet Karaçipek çeşitli zamanlarda projeye katkı sağladı. Kendilerine teşekkür ediyorum. TÜBİTAK’tan aldığım desteği heba etmemiş olmayı umuyorum.

Ben Mardin Eşiği’nde çok büyük bir ailede yetiştim, mutlu bir çocukluğum oldu. Ancak bu çocukluğa ait güzelliklerin solduğunu görmek acı verici. Çocukluğumda seyretmeyi çok sevdiğim Suriye televizyonundaki

(evimizin uzun yıllar boyunca tek, sonraları ise en çok izlenen kanalıydı) kentlerin harabeye dönuştüklerini, insanların yurtsuz kaldığını görmek benim için tarifsiz bir acı kaynağı oldu. Gördüğüm, izlediğim, tanıdığım o avlulu, fıskiyele evlerle daha sonraları okuduğum Raymond'un *Arap Kentleri*'nde anlattığı evler arasındaki büyük benzerlikleri ve tarihsel süreklilikleri görmek içimi ne çok ısıtmıştı, yüzyıllardır yaşıyorum hissi vermişti. Sokaklarımızı dolduran, bazılarının gördüğünde, utanç verici biçimde, yüzlerini buruşturduğu, yüz çevirdiğı, bir tebessümü bile çok gördüğü Suriyele çocuklarla bu çalışmaya konu olan çocuklar arasında sayılmayacak kadar fazla benzerlik olduğunu söylemek gereksiz olur herhalde. Bu çocuklara yüz çevirenlere bu toprakların son yüz-yüz elli yıllık geçmişindeki savaşlara ve göçlere bakmalarını tavsiye ediyorum. Büyük bir ihtimalle oralarda bir yerlerde kendi geçmişlerinin izlerini de bulacaklar. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar üzerinde çalışırken onlarla birçok ortak yönü olan Suriyele çocukları her gün televizyonlarda, gazetelerde ve sokaklarda trajik hikâyeleriyle görmek, okumak kaderin bir oyunu olsa gerek.

Son olarak bu süreçte sevgili Evrim'e olan borçlarım epeyce birikmiş oldu. Arkamı sürekli biçimde toplamaktan hâlâ nasıl sıkılmadığını merak etmiyor değilim. Bilemedim; ona teşekkür etmek yeterli mi acaba? Kitabın araştırma safhasında, 2016'da Mert doğdu. Bu aralar onun dördüncü doğum yıldönümü. Varlığı şüphesiz büyük bir mutluluk kaynağı; son dört yıldır vaktimin hatırı sayılır bir kısmını onunla geçirdim. Yürümeye başladığından beri bir zamanlar Levantenlerin ve Rumların oturduğu Buca'daki sokakları da arşınlamaya başladık. Ancak serzenişte bulunmaya da hakkım var galiba. Beni epey yavaşlattığını, en az iki yıl geciktirdiğini söylersem abartmış olmam. Okuma yazmayı öğreneceğı günleri sabırsızlıkla bekliyorum. Okumasını rica edeceğim ilk şeylerden biri kendisiyle ilgili bu satırlar olacak!

ŞUBAT 2020, BUCA

HARİTALAR

Harita 1. 1845 Orta Anadolu kuraklığı ve kıtlığının etki sahası	94
Harita 2. İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların yaygın olarak geldikleri Anadolu kent ve kasabaları (1845-1920)	100
Harita 3. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşını takip eden yıllarda İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen Rumelili çocukların yaygın olarak geldikleri kent ve kasabalar	108

TABLÖLAR

Tablo 1. İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların coğrafi kökenlerine göre sayısal dağılımı (1800-1920)	85
Tablo 2. Çocukların velileri ya da onları icar edenler (1800-1920)	114
Tablo 3. İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların cinsiyet dağılımı (1800-1920)	141
Tablo 4. İstanbul'daki akrabaların icar (ya da icar edilmesine aracılık ettiği dört Çankırlı kız çocuğu (10-17 Kasım 1874)	172
Tablo 5. Emanetçi Abdurrahman Beyzade Emin Efendi'nin İstanbul'a götürülmesine aracılık ettiği Safranbolulu kız çocukları (28 Mart 1888-29 Kasım 1889)	185
Tablo 6. Aracıların taşradan getirip İstanbullu ailelere teslim ettiği Safranbolulu üç kız çocuğunun İstanbul mahkemelerindeki icar/isticar işlemleri	186
Tablo 7. Ordu Kaymakamı İbrahim Paşa'nın isticar edilmesine aracılık ettiği Ordulu kız çocukları (12 Haziran 1907-2 Mart 1908)	193
Tablo 8. Fiyatları hesaplanan kadın kölelerin sayısı ve kökenleri (1800-1900)	267
Tablo 9. Kökenlerine göre kadın kölelerin ortalama fiyatları ile çocukların aylık ücretleri (1800-1900) (reel/kuruş)	268

GRAFİKLER

- Grafik 1. İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların coğrafi kökenlerinin oransal dağılımı (1800-1920) 87
- Grafik 2. Ev içi hizmetlerde istihdam edilen Anadolu ve İstanbullu çocukları icar edenler arasında bir karşılaştırma (1800-1845, 1846-1920) 115
- Grafik 3. Anadolu (Kastamonu, Safranbolu, Gerede) ile İstanbul mahkemelerinin kayıtlarına giren Anadolu çocukları icar edenler arasında bir karşılaştırma (1880-1920) 116
- Grafik 4. Ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere Gerede ve Çerkeş kazalarından İstanbul'a ulaşan çocukların Anadolu çocukları içindeki yeri (1800-1920) 168
- Grafik 5. Gerede ve Çerkeş kazalarından İstanbul'a ulaşan çocukların ev içi hizmetlerde istihdam edilen tüm çocuklar içindeki yeri (1800-1920) 170
- Grafik 6. İstanbul ve Safranbolu mahkemelerinde icar/isticar edilen Anadolu çocukların aylık ortalama ücretleri arasında bir karşılaştırma (1881-1900) (kuruş) 273
- Grafik 7. İstanbul, Safranbolu ve Gerede mahkemelerinde icar/isticar edilen Anadolu çocukların aylık ortalama ücretleri arasında bir karşılaştırma (1901-1909) (kuruş) 274

ŞEKİLLER

- Şekil 1. İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların aylık ortalama ücretleri (1800-1900) (reel/kuruş) 264
- Şekil 2. İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen kız çocuklarının evlilik yaşının gelişimi (1800-1900) 285

GİRİŞ

ÇOCUK EMEĞİ!

Çocuklar Osmanlı toplumunda erken yaşlardan itibaren emek sürecine ekleniyor, usta çırak ilişkilerinin varlığını devam ettirdiği geleneksel işkollarından, yüzlerce kişinin birlikte çalıştığı fabrikalara kadar farklı koşullar altında yaygın biçimde istihdam ediliyordu. Tarımsal alanların temiz havasından faydalanan, tütün işletmelerinde kimsenin dikkatini çekmeden zehir soluyordu. Salih Zeki'nin (Ekinci) 1907'de İzmir'de çıkarmaya başladığı *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* yetişkinlerin yanında çocukları da sanayinin gelişmesi sayesinde kendilerine iş imkânı sağlanacak "binlerce Osmanlı" arasında görüyordu.¹ Çalışmanın "eğitici, terbiye ve disipline edici niteliklere sahip" olduğuna duyulan inanç² siyasi, iktisadi ve toplumsal kaygılarla birleşiyor daha fazla çocuğun emek sürecine dahil edilmesinin motivasyonunu oluştuyordu.

19. yüzyılın ortalarından itibaren şekillenmeye başlayan yoksul ve kimsesiz çocuklara yönelik devlet politikalarının temelinde, onların bir an önce işgücüne katılımlarının sağlanması yatıyordu. Bu çocuklar, açılan meslek okulları yoluyla iş hayatına eklenmeye çalışılacaktır.³ Osmanlı aydınları arasında yoksul ve kimsesiz çocukların meslek edinecekleri ve aynı zamanda çalışacakları kurumlara ve çıraklığa yönlendirilmeleri konusunda bir görüş birliği mevcuttu. İslahhaneler, sanayi mektepleri ve darüleytâmlar⁴ gibi çocuklara hizmet vermek amacıyla 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren açılan kurumların kapısından içeriye adım atanlar bu çerçevede yönlendiriliyor; temel eğitimden geçiriliyor ve mutlaka bir

1 Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 290.

2 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 85.

3 Akın Sefer, *The Arsenal of Ottoman Modernity: Workers, Industry, and the State in the Late Ottoman Istanbul*, doktora tezi, Northeastern University, Boston, 2018, s. 173-210.

4 Bu kurumlara dair bkz. Cemil Öztürk, "İslahhâne," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 190-191; Hidayet Yavuz Nuhoglu, "Darüleytâm," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 521; Emre Dölen, "Sanayi Mektebi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 443-444.

meslek edinip topluma yararlı hale getirilmeleri gerektiği düşünülüyordu. Çocukların “evkât-ı azizelerini beyhude” biçimde geçirmekten kurtulmaları mesleki bir beceri edinmelerinden ve nihai olarak çalışmalarından geçiyordu.⁵ Çocuklar ve çalışmak arasında kurulan ve yüceltilen bağ kuşkusuz sosyoekonomik aidiyetlerden bağımsız değildi. İmparatorluğun son dönemlerinde ailelerinin yanında çalışanların dışında kalan çocukların büyük bir kısmı ya kimsesizdi ya da yoksul ailelere mensuptu. Propagandası yapılan söylemin ve uygulamaların hedefinde de bu çocuklar vardı.

Osmanlılar çocukların erken yaşlardan itibaren çalışması ve bunun teşvik edilmesi konusunda yalnız değillerdi. Çocuk emeği, dünyanın her yerinde toplum ve aileler için vazgeçilmesi kolay olmayan bir gereklilik; iktisadi ve toplumsal bir ihtiyaç olarak görülüyordu.⁶ Yazar ve romancı Charles Dickens, Büyük Britanya’nın en parlak çağında, şöhretinin hatırı sayılır bir kısmını, kendi toplumunda çocuk emeğinin kullanımına dair yaptığı çarpıcı ve gerçekçi tespitler sayesinde kazanacaktır.⁷ Batılı toplumlarda çocuk emeğine karşı olmak, Colin Heywood’un ifade ettiği gibi, “nispeten yeni bir olgudur.”⁸ 19. yüzyıl Avrupa’sında, tıpkı Osmanlılarda olduğu gibi, sorun olarak görülen çocukların çalışması değil, tembellik ve aylıklık edip sokaklarda boş vakit geçirmeleriydi. E. P. Thompson’un etkili anlatımıyla; İngiltere’de “1790’la 1830 arasında zenginlerin gözünde fabrika çocukları, ‘meşgul,’ ‘çalışkan’ ve ‘yararlı’ idiler; parklarından ve meyve bahçelerinden uzakta tutuluyorlar ve ucuza geliyorlardı.” Çocuklar belli bir yaşa geldiklerinde çalıştırılmalı, onlara uygun meslekleri öğretecek “sanayi okullarının” açılması teşvik edilmeliydi.⁹ 19. yüzyılda İngiltere başta olmak üzere Batıda çıkarılan yasalar çocuk emeğini yasaklamayı değil düzenle-

5 BOA, İ.DH: 510/34748 (23 Muharrem 1280/10 Temmuz 1863). Kullanılan arşiv kaynakları, gazeteler ve diğer tüm belgelerde geçen Rumi ve Hicri tarihlerden sadece biri kullanılmıştır. Birincil kaynaklar dipnotlarda kısaltmalarla anlatılmıştır. Eksiksiz künye kaynaklar kısmında verilmiştir.

6 Kristoffel Lieten-Elise van Nederveen Meerkerk (ed.), *Child Labour's Global Past, 1650-2000*, Peter Lang, Bern; Hugh D. Hindman (ed.), *The World of Child Labor An Historical and Regional Survey*, M. E. Sharpe, New York-Londra, 2009.

7 Malcolm Andrews, *Dickens and the Grown-up Child*, The Macmillan Press Ltd, Londra, 1994.

8 Colin Heywood, *Baba Bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi*, çev. Esin Hoşsucu, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 141.

9 E. P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 419.

meyi ve sınırlandırmayı öngörüyordu. Sanayileşme ve bunun doğurduğu yoğun fabrikalaşmaya eşlik eden yasalar çocukların hangi yaşlarda çalışmaya başlayabileceklerini, çalışma ortamlarını ve saatlerini düzenliyordu.¹⁰

Osmanlı tarihyazımında çok az ilgi görmüş¹¹ olmasına karşın çocuk emeği, imparatorluğun erken dönemlerinden itibaren emek ve üretim süreçlerinin önemli bir unsuruydu. Bulgular, 18. yüzyıla kadar geri götürülebilecek bir süreçte parasallaşma ve üretime yönelik düzenlemelerin iktisadi ilişkileri pazara daha duyarlı hale getirmesine paralel olarak ücretli çocuk (ve kadın) emeğinin kullanımında bir genişleme yaşandığını göstermektedir.¹² Özel işletmelerin yanında devlet de emek açığını kapatmak (ve kalifiye eleman olarak yetiştirmelerini sağlamak) üzere çocukların emeğine yaygın biçimde başvuruyordu. Donald Quataert'in ifadesiyle; "Osmanlı Devleti, sürekli emek kıtlığı çekilen bir ekonomide, yeterli sayıda işçi bulma müzmin probleminin üstesinden gelmek için" çeşitli tedbirlere başvuruyordu. Yoksul ve yetim çocukların çalıştırılması bunların başında geliyordu. Donanmanın ve yeni oluşturulan kara ordusu Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1827'de Eyüp'te kurulan İplikhane-i Âmire'de (Riştahane-i Âmire) "uygun ücretlerle" yüzlerce çocuk çalıştırılıyordu.¹³ Konuyla ilgili bir dizi ferman ve yazışma, çalıştırılacak çocukların nasıl temin edildiği/edileceği hakkında ayrıntılar sağlamak-tadır. Fabrikanın hizmete girmesini takip eden yıllarda insan ihtiyacı,

10 Bkz. Pamela Horn, *Children's Work and Welfare, 1780-1890*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994; Peter Kirby, *Child Labour in Britain, 1750-1870*, Palgrave Macmillan, New York, 2003; Hugh Cunningham, *The Children of the Poor Representations of Childhood since the Seventeenth Century*, Blackwell, Oxford, 1991, s. 50-97; Colin Heywood, *Growing Up in France From the Ancien Régime to the Third Republic*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 217-238.

11 Bkz. Yiğit Akın, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Kaynaklar," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 2, 2005, s. 73-111 (özellikle s. 105); Donald Quataert, "Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922," *International Labor and Working-Class History*, no. 60, 2001, s. 93-109.

12 Donald Quataert, "Introduction," *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, ed. Donald Quataert, State University of New York Press, Albany, 1994, s. 11; Nelly Hanna, *Ottoman Egypt and the Emergence of the Modern World, 1500-1800*, The American University in Cairo Press, Kahire, 2014, s. 19-21.

13 Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 62-63. İplikhane için bkz. Emre Dölen, "İplikhane-i Âmire," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1994, s. 184-185.

Anadolu coğrafyasından gayrimüslim çocukların bir rotasyon dahilinde zorunlu olarak istihdam edilmesiyle karşılanıyor; devlet bu konuda, farklı etnik kökenlere ve mezhepsel aidiyetlere mensup gayrimüslim cemaatler arasında bir denge gözetmeye çalışıyordu. Ermeni cemaati, 1830'ların ilk yarısında, çalıştırılan çocukların yalnızca kendi cemaatlerinden temin edilmesinden rahatsız olacaktır. Bu kaygılar altında 1835'te kaleme alınan bir fermanda, farklı cemaatlerin iç içe yaşadığı Orta Anadolu'dan toplanacak üç yüz çocuğun Ermeni, Katolik Ermeni¹⁴ ve Rum cemaatleri arasında eşit biçimde dağıtılması emredilecektir. Fermana göre oluşacak söylentilerin ve cemaatler arası gerginliklerin önü ancak böyle alınabilirdi.¹⁵ Gayrimüslim cemaatler, çocuklara belli bir ücret verilmesine karşın, kendilerine yüklenen bu zorunlu hizmeti yerine getirme konusunda pek istekli değillerdi.¹⁶ Tepkileri azaltmak adına kimsesiz ve işi gücü olmayan gayrimüslim çocukların istihdamına öncelik veriliyordu.¹⁷ Quataert, "belirli kısa dönemlerde" çalıştırdıklarını ifade etmiş olsa da çocukların kaç yıllığına istihdam edileceği yerlerini alacak kişilerin gelmesine bağlı olarak değişiyor olmalıydı.¹⁸ 1840'ların ikinci yarısına ait bir yazışmada, kırk yedi Ermeni çocuğunun on iki yıldır İplikhane'de hizmet ettikleri belirtilmiştir. Bu müddet zarfında hizmet eden çocukların bir kısmı yaşamını yitirmiş,¹⁹ çocuk olarak gelenler çocukluğu geride bırakıp birer yetişkin olmuştu. İlerleyen tarihlerde Hereke Fabrikası'ndaki emek açığının giderilmesinde de benzer yöntemlerle başvurulacaktır.²⁰

İlgiyi kentlerdeki üretim faaliyetleri ve imparatorluğun son dönemlerinde sayıları artan sanayi işletmeleri çekmiş olmasına karşın tarımsal alanlar çocuk istihdamının en önemli havzaları arasındaydı. Ne var ki

14 Ermeniler arasındaki mezhepsel yarlımlar için bkz. Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilise'nin Tanınması* (1830), yay. haz. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995.

15 BOA, HAT: 1321/51599 (29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835).

16 BOA, HAT: 577/28308 (29 Zilhicce 1253/26 Mart 1838).

17 BOA, HAT: 1321/51599 (29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835).

18 Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 63.

19 BOA, İ.DH: 126/6463 (22 Ramazan 1262/13 Eylül 1846). Ayrıca BOA, A.MKT: 25/7 (3 Cemaziyelahir 1261/9 Haziran 1845).

20 Didem Yavuz, *Crafting an Empire: The Hereke Factory Campus (1842-1914)*, doktora tezi, The State University of New Jersey, Newark, 2018.

عظیم قنداق قسم عزیز

[illegible]

Belge 1.

Osmanlı

imparatorluğu

Batum

baskonsolosunun

Sohum'daki tütün

çiftliklerinde

çalıştırılmak

üzere Doğru

Karadeniz'den

toplanan

cocuklara dair

Lazistan Sancağı

Mutasarrıflığı'na

yazdığı yazı.

BOA, DH.MKT: 956/26

(24 Muharrem 1323/31)

Mar 1985

OSMANLI ARŞIVI		
DH. MKT		
956	26	1

ANIL ARSIVI

956	26	1
-----	----	---

çoğunlukla ailelerinin sahip olduğu topraklarda çalışan çocuklarla ilgili bilgiler son derece sınırlıdır.²¹ Tarımsal alanlarda ücretli çocuk emeğine hangi yoğunlukta başvurulduğunu tahmin etmek güçtür. Ancak tütün ve pamuk gibi endüstriyel bitkilerin toplanmasında ve ihraç edilecek meyvelerin paketlenmesinde mevsimlik çocuk işçilerden yararlanıldığı iyi bilinmektedir.²² Çukurova bölgesinde pamuk “toplama işinde kadınlar ve çocuklar önde geliyordu.”²³ Çocuklar değerli bir “ihraç ürünü olan tütün[ün]”²⁴ yapraklarını toplamak, ipe dizmek ve demet yapmak gibi işleri rahatlıkla yapıyordu. Emeklerinin ucuz ve kullanışlı olması, 20. yüzyılın başlarında sınırları aşan çocuk işçi grupları doğurdu. Aracılar vasıtasıyla doğu Karadeniz’den toplanan dokuz-on yaşlarındaki çocuklar, tütün çiftliklerinde çalıştırılmak üzere, Rus Çarlığı sınırları içindeki Sohum’a götürülüyordu. Olan biteni yakından takip ettiği (ve hareketliliği engellemeye yönelik girişimlerinin başarılı olmadığı) anlaşılan Osmanlı İmparatorluğu’nun Batum başkonsolosu, çocukların içinde bulunduğu durumu ve acınası hallerini “şâyân-ı teessüf” olarak özetleyecektir.²⁵

Tarımsal alanlardaki işler çoğunlukla mevsimlikti. Kentler çocuklara daha istikrarlı, alternatifleri olan ve meslek edinebilecekleri istihdam olanakları sunuyordu; sokaklar, dükkânlar, kahvehaneler, atölyeler ve fabrikalar çalıştıkları yerlerin sadece bir kısmını oluşturuyordu.²⁶ Çalışan çocukların müşterileri çağıran bağırıışları İstanbul sokaklarını inletiyordu;

21 Erik Jan Zürcher, “Önsöz,” *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950*, der. Donald Quataert-Erik Jan Zürcher, çev. Cahide Ediz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 9. Tarımsal alanlarda çalışan çocuklar genellikle boğulma, attan düşme ve yaralanma gibi bir kısmı ölümlere yol açan vakalar dolayısıyla kayıtlara giriyordu. Bkz. Yahya Araz, “‘Ölmek İçin Çok Erken!’ 17. ve 18. Yüzyıllarda Anadolu’da Kazaların Sebep Olduğu Çocuk Ölümlemleri ve Yaralanmaları Üzerine Bir Değerlendirme,” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 56, 2012, s. 25-54.

22 Reşat Kasaba, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 78.

23 Zafer Toprak, *Türkiye’de İşçi Sınıfı 1908-1946*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s. 204. Ayrıca Heidi Morrison, *Childhood and Colonial Modernity in Egypt*, Palgrave Macmillan, Birleşik Krallık, 2015, s. 25-33.

24 Donald Quataert, *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, çev. Sabri Tekay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 23.

25 BOA, DH.MKT: 956/26 (24 Muharrem 1323/31 Mart 1905 ve muhtelif tarihler).

26 Bkz. MŞS 122, 35b/5 (16 Cemaziyelahir 1281/16 Kasım 1864); DŞS 125, 35b/4 (14 Şaban 1278/14 Şubat 1862). DŞS 35, 24a/1 (21 Rebiülahir 1215/11 Eylül 1800). AŞS 465, 30b/6 (1 Cemaziyellevvel 1289/7 Temmuz 1872); MŞS 136, 43a/2 (7 Cemaziyellevvel 1289/13 Temmuz 1872).

dilencilik ve hamallık yapıyor, ayakkabı boyuyor, meyve, sebze, su, kibrit, şekerleme ve oyuncak satıyorlardı.²⁷ Hagop Mintzuri, İstanbul'da geçen çocukluk ve ilk gençlik yıllarını anlatırken, sokaklarda çalışan çocuklara değinmeyi ihmal etmemiştir; "Ortaköylü on-on iki yaşlarındaki Yahudi çocukları okulları olmadığından okuma yazma bilmez, sekiz yaşına girince ticarete atılır, boyunlarından asılı tablalarda kibrit, zarf, çakı, ayna satar, nereye olsa girerlerdi" diye yazacaktır.²⁸ Mintzuri'nin, Anadolu'dan gelmiş taşralı biri olarak, İstanbul'u bir çocuk merakıyla keşfettiği ve gözlemlediği dönemde kenti ziyaret eden, İtalya'da doğup büyümüş bir Amerikalı, Francis Marion-Crawford da "başka şehirlerdeki kiralık arabalara karşılık gelen iki-üç sağlam beygir ile onları yularından tutmuş müşteri bekleyen sıksa çocuklar[dan]" bahseder.²⁹

İstanbul'da çeşitli işkollarında çalışan çocuklar hakkındaki en ayrıntılı ve sistematik bilgileri Amerikalı bir araştırma ekibinin 1920'de yaptıkları saha çalışmaları sağlamaktadır. Çalışmada farklı sektörlerde çalışan çocukların iş ortamları, yaşları ve aldıkları ücretler gibi konulara "Sanayide Çocuklar" başlığı altında yer verilmiştir.³⁰ Buna göre mesela ayakkabıcılık sektöründe "çalışan çocukların yaş ortalaması on birdir; birçoğu yedi yaşından bile küçüktür." Kötü koşullar altında günde on-on iki saat çalışan "çocuklar, genel olarak solgun, cılız fakat acınacak kadar gayretli görünmektedirler." Yaşlarından daha büyük gösteren çocuklar "kötü beslenmenin izlerini taşıyor[du]." Giyim kuşam sektöründe çalışan çocukların yaş ortalaması on üçtü. Koşulları ayakkabıcılık sektöründe çalışan çocuklara göre daha iyiydi. En iyi beslenen çocuklar lokanta ve otellerde çalışanlardı. Araştırma ekibi "bir otelde, yemek salonunda çalışan erkek çocukların otel müşterilerinin tabaklarındaki artıkları" yediğine şahit olacaktır. "Dokuma, nakış ve diğer ince elişleri kurslarının yapıldığı" binaları ziyaret eden araş-

27 Laurence S. Moore, "Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri," *İstanbul 1920*, ed. Clarence Richard Johnson, çev. Sönmez Taner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. 172-174.

28 Hagop Mintzuri, *İstanbul Anıları 1897-1940*, çev. Silva Kuyumcuyan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 47-48.

29 Francis Marion-Crawford, *1890'larda İstanbul*, çev. Şeniz Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 41.

30 Moore, "Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri," s. 166-174.

tırmacılar “işin acıklı tarafı, altı yedi yaşlarındaki küçük kızları nakış gergeflerine eğilmiş kanaviçe işlerken ve şık bluzların kenarlarına ajur yaparken görmektir” diye yazacaktır.

İmparatorluğun İstanbul, Selanik, Bursa ve Adana gibi farklı kentlerine yayılan tekstil ve dokuma atölye ve fabrikaları için ucuz çocuk emeğinin hayati bir yeri bulunmaktaydı. Seyahate meraklı Alman Hekim Ulrich Jasper Seetzen, 19. yüzyılın başlarında İstanbul’da uğradığı bir pamuklu basma atölyesinde dört-beş yaşlarındaki çocukların “boyaları karıştırarak işçilere yardım” ettiğine şahit olacaktır.³¹ Ondan yüzyılı aşan bir zaman sonra, Birinci Dünya Savaşının arifesinde, Macar araştırmacı Béla Horváth, Orta Anadolu’ya yaptığı seyahatte yedi-sekiz yaşlarından itibaren dokuma tezgâhlarında çalışmaya başlayan kızları coşkuyla anlatacaktır.³² Selanik’te iplik fabrikalarında “genç kızlar ve kadınlar işgücünün ezici çoğunluğunu oluşturluyorlardı.”³³ 1900’lerin başında “İstanbul iplik fabrikasında yaklaşık 300 kadın ve çocuk çalışıyordu.”³⁴ Devlete ait bir işletme olarak 1843’te faaliyete geçen Hereke Fabrikası’nda kız çocuklarının emeğine yaygın biçimde başvuruluyordu. Günde on saatten fazla çalışan çocukların yaşları dört ile on beş arasında değişebiliyordu.³⁵ 1913 tarihinde İstanbul ve Manisa’da pamuk ipliği imalatı ve dokumacılığı yapan üç fabrikada çalışanların yarısı kadın ve çocuklardan oluşuyordu.³⁶

Yetişkinlerden daha az ücret almalarına karşın çocukların kazandıkları ailelerinin geçimine önemli katkılar sağlıyordu.³⁷ Çoğunluğu yoksul ailelere mensup çocukların herhangi bir nedenle çalışmaması ailelerini ciddi maddi sıkıntılara sokabiliyordu. Amerikalı araştırmacılar, İstanbul’da çalışan çocukların aileleri için ne ifade ettiklerini ayakbabcılık

31 Ulrich Jasper Seetzen, İstanbul Günlükleri 12 Aralık 1802-22 Haziran 1803, c. 1, çev. Selma Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 159.

32 Béla Horváth, *Anadolu 1913*, çev. Tank Demirkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 77.

33 Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 87.

34 Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 87.

35 Didem Yavuz Velipaşaoğlu, “Weaving for War & Peace: Education of the Children in the Hereke Factory Campus (1912-1918),” *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, c. 4/1, 2018, s. 106.

36 A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997, s. 127-128.

37 Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 227.

sektöründe çalışan bir çocuk üzerinden şöyle anlatmıştır; “Çok geçmeden çocuklar paketlerini toplayarak evlerine gidiyorlar. Gelin, bu küçük dostlardan birini eve kadar izleyelim. Bu çocuk ailesiyle güneşli bir bodrum katının bir odasında oturuyor. Aile altı kişi: anne, baba, iki küçük erkek kardeş ve ailenin kraliçesi, sevimli bir kız bebek. Baba savaşta yaralanmış, ağır iş yapamıyor; bu nedenle Galata Köprüsü üstünde şerit ve kurdele satıyor. Ailenin geliri, günde 1,50 kuruş (\$1,20) kazanan baba ile on bir yaşındaki küçük oğlunun kazancına bağlı. Aile Rum; oğlan bir yıl okula gitmiş, ilginç ve hırslı. Mangal üzerinde çorba, fasulye ve balık pişiriyorlar. Küçük oğlan, ara sıra, düşüncesizce tatlı satın alıyor. Şu sırada, görünürde herhangi bir hastalık belirtisi yok; ancak eğer hastalık olursa, bu küçük ailenin başına neler gelir? Oğlan çalışmadığı zaman, ailenin nasıl geçindiğini soruyoruz; çünkü, ayakkabıcılıkta yılın yedi ayı boyunca ya çok az iş var ya da hiç yok. Sorumuza yanıt olarak, anne kısaca şöyle diyor: ‘Daha az yiyoruz, madam.’”³⁸

Kaynaklar İstanbul’da çocukların çalıştığı yerleri genellikle sağlıksız olarak tasvir etmiştir. Çocuklar duyarsızlığın kurbanı oluyordu. Amerikalı araştırmacılara göre ayakkabı dükkân ve imalathaneleri “eski, sallanan binaların en üst katındadır, çoğunluğu tehlikeli ve sağlıksız koşullar içindedir.”³⁹ Havalandırmanın kötü olduğu imparatorlukta en büyük tütün işletmelerinden biri olan İstanbul’daki Cibali Tütün Fabrikası’nda⁴⁰ günde dokuz saatten fazla çalışan çocukların fiziksel gelişimleri yetersizdi, işin ve ortamın sağlıksız olmasından kaynaklanan göz hastalıkları yaygındı. Bazı çocuklar yaşlarına uygun olmayan işler yapıyordu. Araştırmacılar bu konuda şu gözlemlerde bulunacaktır; “Mukavva kutusu üretilen salonda, küçük bir oğlan çocuğu bıçağı çalıştırmaktaydı. Makinenin emniyet tertibatı yoktu ve çocuk sürekli olarak bir yerini kesme tehlikesi içindeydi.”⁴¹ Sağlıksız koşullar buraya özgü değildi. Aynı dönemlerde Adana Tütün Fabrikası’nın ve diğer tütün işletmelerinin ortak özelliği sadece çocuklar

38 Moore, “Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri,” s. 168.

39 Moore, “Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri,” s. 167.

40 Fabrika için bkz. Can Nacar, *Tobacco Workers in the late Ottoman Empire: Fragmentation, Conflict, and Collective Struggle*, doktora tezi, Binghamton University, New York, 2010.

41 Moore, “Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri,” s. 170.

için değil yetişkinler için de sağlıklı çalışma ortamları sunuyor olmalarındı.⁴² 1904'te kentin dışında daha geniş bir yere taşınması söz konusu olan fabrikada çalışanların çoğunluğu "çoluk çocuk ve kadından ibaret[ti]." Çalışma koşulları kentin tümünün sağlığını tehlikeye sokabilecek kadar kötüydü. Ne var ki fabrikanın yerinin değiştirilmesiyle ilgili yazışmalara dahil olan taraflar çocukların böyle bir ortamda çalıştırılmasını sorun olarak görmüyordu. Kaygılanılan şey çocukların değil şehrin sağlığıydı, esas olarak korunması gereken oydu.⁴³ Çocuklar açısından durumu vahim kılan Reji'nin oluşturulmasıyla yeniden düzenlenen ve genişleyen tütün sektörünün daha fazla çocuğu içine çekmesiydi.⁴⁴ 1920'lerin başlarında Cibali Tütün Fabrikası'nda yüz yetmiş çocuk çalışıyordu.⁴⁵

İmparatorluğun son dönemlerinde cılız da olsa gelişen sanayi ve bunun sonucunda açılan fabrikalar⁴⁶ çocukların istihdam alanlarını genişletmişti. Büyük işletmeler ve fabrikalar çocukları aile ve mahalle çevrelerinin ötesine taşıyacak ve geleneksel usta çırak ilişkilerini dönüştürecekti.⁴⁷ Ayrıca daha fazla kız çocuğu çalışmak üzere fabrikaların yolunu tutacak; hatta bir kısmı buralarda kalmaya ve yaşamaya başlayacaktır. Bu, Osmanlıların alışkın olmadıkları ve zaman zaman tereddütle karşıladıkları yeni bir iş ilişkisiydi.⁴⁸ Çocukların korunması ve istismar edilmelerinin önüne geçilmesi yüzlerce kişinin bir arada çalıştığı büyük işletmelerdeki emek ilişkisinin ve çalışma koşullarının ayrıntılı biçimde düzenlenmesi ve tanımlanmasını gerekli kılıyordu. Ne var ki bu yöndeki girişimler

42 İmparatorluğun son dönemlerinin en önemli hekimlerinden biri olan Besim Ömer, gebelik ile ilgili bir çalışmada, tütün fabrikalarında çalışan kadınlarda düşük yapma oranının daha yüksek olduğuna dikkat çekecektir. Bkz. Besim Ömer, *Gebelik Gebelikteki Tedâbir*, Âlem Matbaası, İstanbul, 1318, s. 70.

43 BOA, DH.MKT: 847/67 (21 Nisan 1320/4 Mayıs 1904).

44 Reji idaresinin kuruluşu ve faaliyetleri için bkz. Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, s. 35-75.

45 Moore, "Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri," s. 170.

46 Osmanlı sanayisinin gelişimi ve açılan fabrikalar için bkz. Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi," *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlioğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 755-772. Aynı derlemeden konuyla ilgili başka makalelere de ulaşmak mümkündür.

47 Liat Kozma, "Girls, Labor, and Sex in Precolonial Egypt, 1850-1882," *Girlhood A Global History*, ed. Jennifer Helgren-Colleen A. Vasconcellos, Rutgers University Press, New Brunswick, 2010, s. 345, 353.

48 Ailelerine Hereke Fabrikası'nda çalışan kızlarının "onurunun" korunacağı sözü veriliyordu. Bkz. Yavuz, *Crafting an Empire: The Hereke Factory Campus (1842-1914)*, s. 153.

II. Meşrutiyet dönemine kadar tek tek kurumlarla sınırlı kalmış, genel politikalara dönüşmemiştir. Mesela 1860'ların ikinci yarısında çıkarılan nizamname Ereğli kömür havzasında yeraltında çalışacaklara bir yaş sınırı getirmiştir. Nizamname on üç yaşındaki erkek çocukların yeraltında çalıştırılmasına izin veriyordu.⁴⁹ Madenlerde çalışan çocukların ilerleyen tarihlerde tekrar gündeme gelmesinden çalışma yaşına ilişkin sınırlamaların pratikte bir karşılık bulmadığı anlaşılmaktadır. Çocuklar ağzı ve dehlizleri dar maden ocaklarında yetişkinlerden daha kullanışlıydı.⁵⁰

II. Meşrutiyetin ilanı takip eden dönemde yapılan grevler, gelişen sosyalist hareketler ve çeşitli örgütlenmeler çalışma hayatına ve çalışanlara olan ilgiyi artıracaktır. Çalışan çocuklar daha fazla dikkat çekmeye başlayacak özellikle de sosyalist eğilimlere sahip parti ve cemiyetlerin programlarına girecektir.⁵¹ Böyle bir ortamda Sivas Mebusu Doktor Ömer Şevki Bey'in 1911'de "Müessesât-ı sınıyede erkek ve kız çocuklarının ve kadınların çalışmaları hakkında kanun lâyihasıdır" adıyla hazırladığı kanun tasarısı Osmanlı İmparatorluğu'nda çocuk (ve kadın) emeğini ve çocukların çalışma şartlarını düzenlemeye yönelik en kapsamlı girişim olarak tarihe geçecektir.⁵² Fabrikalarda, sanayi kuruluşlarında, tezgâhlarda, tüm imalat-hanelerde, yeraltı ve yerüstü taş ve maden ocaklarında çalışan çocukları ve kadınları kapsayan kanun tasarısı yirmi yedi maddeden oluşuyordu. Buna göre on iki yaşından küçük çocuklar ifade edilen yerlerde çalıştırılmayacaktı. On iki yaşını tamamlamış olanların çalıştırılabilmesi için tabip izni şart koşuluyordu. On yedi yaşını tamamlamamış kız ve erkekler haftada altı

49 Donald Quataert, *Miners and the State in the Ottoman Empire The Zonguldak Coalfield, 1822-1920*, Berghahn Books, New York, 2006, s. 153.

50 Toprak, *Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908-1946*, s. 176, 540. İngiltere'de, madenlerin yanında, tüm tehlikelerine karşın özellikle bacaların temizlenmesinde çocuklardan yaygın biçimde yararlanılıyor, düzenleme ve yasaklamalar bunun önüne geçmekte yetersiz kalıyordu. Bkz. Horn, *Children's Work and Welfare, 1780-1890*, s. 17; Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, s. 407.

51 İşçi hareketleri ve grevler için bkz. Yavuz Selim Karakişla, *Eski Zamanlar Eski İnsanlar Osmanlı Toplumsal Tarihi Üzerine Yazılar (1876-1926)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015, s. 95-138; Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler ve Grevler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

52 Tasarı, 19. yüzyılın sonlarında aynı konuda Fransa'da yapılan düzenlemelere dayanılarak hazırlanmış. Tam metin ve değerlendirmeye için bkz. Toprak, *Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908-1946*, s. 171-184. Aynı dönemlerde Mısır'da da benzer düzenlemeler yapılacaktır. Bkz. Judith E. Tucker, *Women in Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s. 90.

günden fazla çalışmayacak, günlük mesaipleri dokuz saati geçmeyecek ve gün içinde en az bir saat dinlenebileceklerdi. “Erkek ve kız çocukları muhîl-lü’s-sihha ve maddeten ve manen tehlikeli ve kuvvetlerinin fevkinde işlerde istihdam” edilmeyecek; işyerleri temiz, aydınlık, sağlıklı ve hava dolaşımına imkân verecek niteliklere sahip olacaktır.

Dönemine göre uygulanması kolay olmayan ilerici düzenlemeler öngören kanun tasarısı “serbesti-i amel” ilkesine yani “üretim ve çalışma özgürlüğüne” uygun olmadığı gerekçesiyle kabul görmemiştir.⁵³ Tasarının sahiplenilmemesinin ya da benzer girişimlerle devamının gelmemesinin tek sebebi elbette “serbesti-i amel” ilkesine duyulan inanç olamazdı. Çocukların iş sahibi olmaları, sokaktan, boşa vakit geçirmekten, kötü alışkanlıklardan kurtarılmaları, aile ekonomisine ve topluma katkı sağlamaları öncelikliydi. Balkan Savaşları ve ardından Birinci Dünya Savaşının, yükleri devlete ve topluma ağır gelen yoksul ve kimsesiz çocuklara yenilerini eklediği olağanüstü bir dönemde çalışma yaşamıyla ilgili düzenlemelerin geniş kesimlerin ilgisini çekmesi ve uygulanması mümkün olmaktan uzaktı. Gazeteci Ahmed Emin’in (Yalman) yazdığı gibi “Bir yandan erkeklerin sayısının azlığı diğer yandan genel yokluk, çocuk işçiliğinin, üstelik de en kötü şekliyle tamamıyla önlenmesini imkânsız kılıyordu. Sokaklarda zayıf ve güçsüz çocukların ve kızların hamalların ağır yüklerini taşımaya çalıştıkları sık sık görülüyordu.”⁵⁴ Ancak tasarı kabul edilmemiş olmasına karşın imparatorluğun son dönemlerinde çocuk emeğine duyulan ilginin ve bu çerçevede yapılan tartışmaların ulaştığı boyutları ortaya koyması bakımından değerlidir.

Bununla birlikte tasarıda aile bireylerinin birlikte çalıştığı işletmeler, gerektiğinde buralara müdahale hakkı saklı tutulsa da dışarıda bırakılmış; ev içi hizmetler (ve tarım) sektöründe⁵⁵ istihdam edilenlerden hiç bahsedilmemiştir. Oysa ev içi hizmetler İstanbul başta olmak üzere kent merkezlerinde çocukların (genç kızların ve kadınların) en önemli istihdam kapısıydı.

53 Yıldırım, *Osmanlı’da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler ve Grevler*, s. 348.

54 Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye*, çev. Birgen Keleşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 303.

55 Sektör kelimesine, tamamen pratik amaçlarla, bir iş alanı olarak ev içi hizmetleri ve burada istihdam edilenleri anlatmak üzere başvurulmuştur.

Çocuklar başkentte önemli bir işgücü açığını kapatıyor; şehrin sosyal, kültürel ve iktisadi hayatında vazgeçilmez bir yer tutuyorlardı.⁵⁶ Aslında ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar Osmanlı bürokrasisinin ilgi alanının dışında değildi. Ne var ki ilginin kaynağında, çocukların hangi koşullarda nasıl çalıştırıldığından ziyade toplumsal ahlak ve kamusal düzen gibi İstanbul'un asayiş ve huzurunu yakından ilgilendiren kaygılar yer alıyordu. Osmanlı devlet adamları, siyasal örgütlenmeleri ve işçi hareketleri ev içi hizmetleri ve bu sektörde istihdam edilen çocukları (genç kız ve kadınları) genellikle emek ve üretim süreçlerinin bir parçası olarak görmemiş ve tartışmamıştır.⁵⁷ Gelecek sayfalar, değişim ve devamlılıkları takip ederek, 18. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına değin İstanbul'da gölgede kalmış bu çocukların hikâyeleriyle ilgilenmektedir. Bu hikâyeler yoksulluğun, çaresizliğin, kimsesizliğin, sınıfsal farklılıkların, emeğin, emek sömürsünün, kültürel dönüşümlerin, yabancılaşmanın, şiddetin ve hayırseverliğin çocuklar üzerinden birer yansımasını oluşturmaktadır.⁵⁸

LİTERATÜR ÜZERİNE

Araştırmalar 19. yüzyılın ortalarından önce ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklara nadiren değinmiştir. Küçük yaşlardaki çocukların "boğaz tokluğuna" çalıştırılmak üzere zengin ailelere verildiğinin ayrıntılara girilmeden anlatıldığı değerlendirmelerin en kıymetli tarafı Arap coğrafyasından Balkanlar'a kadar Osmanlı kentlerinde ev içi hizmetlerde kölelerin⁵⁹ yanında yoksul ve/veya kimsesiz ailelerden gelen çocukların emeğinden yararlanıldığıнын tarihselliğine işaret ediyor olmalarıdır.⁶⁰ İmparatorluğun

56 Müge Telci Özbek, "Haneyle Sokağın Sınırında: 1900'ler Başlı İstanbul'unda Hizmetçi Kadınlar, Emek ve Cinsellik," *Toplumsal Tarih*, sayı 269, 2016, s. 53.

57 Ev içi hizmetlere programında yer veren sosyalist partiler vardı. Bkz. Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler ve Grevler*, s. 158.

58 Bu cümle şu çalışmadan mülhemdir; Kristina Straub, *Domestic Affairs: Intimacy, Eroticism, and Violence Between Servants and Masters in Eighteenth-Century Britain*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2009, s. 1. Metinde yaygın olarak kullanılan hayırseverlik, istismar, yoksulluk ve şiddet gibi kelimelerin hiçbirisi tımağ içine alınmamış ya da özellikle vurgulanmamıştır.

59 Köle tanımlaması cariyeler olarak nitelendirilen kadın köleleri anlatmak için kullanılmıştır. Bunun yanında gerekli görülen yerlerde cariyeler tanımlamasına da başvurulmuştur.

60 Bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 340-343; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 126-127; Abraham Marcus, *Modern-*

son dönemlerini ele alan çalışmalar kaynakların çeşitlenmesinin, içerik olarak zenginleşmesinin ve çocukların istihdamında yaşanan artışın sağladığı katkılarla nispeten daha fazla ayrıntı üretmiştir. Bununla birlikte artan ilgiye ve konuya eğilme arzusunda genişlemeye karşın yoksul ve kimsesiz çocuklar meselesi, kaynakların da yönlendirmesiyle, yaygın olarak kurumlar üzerinden incelenmiş, ev içi hizmetlerde istihdam edilenler ihmal edilmiş, görmezlikten gelinmiştir.⁶¹ Bu çocuklar göç, yoksulluk, emek/emek hareketliliği ve kölelik gibi imparatorluğun son dönemlerinde siyasal, sosyal, iktisadi ve kültürel yaşamın şekillenmesinde etkisi bulunan konuları yakından ilgilendirmelerine ve farklı toplumsal kesimleri buluşturmalarına karşın Osmanlı tarihçiliğinde yeterli ilgiyi görmemiştir. Konuya eğilen çalışmaları öncelikleri, tartıştıkları temalar, kaynak tercihleri ve sınırlılıkları bakımından birkaç başlık altında değerlendirmek mümkündür.⁶²

Birincisi, büyük insani kayıplara ve kitlesel göçlere neden olan savaşların ev içi hizmetlere yönlendirilen çocukların sayısını artırdığı ve sektörün dönüşmesinde etkili olduğu düşüncesi yaygın kabul görmüştür.⁶³ 19. yüzyılın ikinci yarısında önce Kafkaslar'dan ardından Rumeli'den gelen muhacirler devletin altından kalkmakta zorlanacağı ağır bir yük oluşturmaktadır. Muhacirlerin önemli bir kısmı çocuk, kadın ve yaşlılardan oluşuyordu.⁶⁴ Yoksul ve/veya özellikle kimsesiz çocukların ev içi hizmetlere yönlendirilmesi hem devletin yetersiz kalan kurumlarının yükünün hafifletilmesi hem de İstanbulluların ihtiyaç duyduğu emeğin ucuza temin edilmesi anlamına geliyordu. Mevcut literatür, yoksul ve kimsesizleri genellikle muhacirlerin ve savaşlarda yaşamını kaybeden askerlerin çocukları üzerinden

İlgin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri, çev. Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul, 2013, s. 207-208; Eyal Ginio, "Living on the Margins of Charity: Coping with Poverty in an Ottoman Provincial City," *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, ed. Michael Bonner-Mine Ener-Amy Singer, State University of New York Press, Albany, 2003, s. 173-176. Ev içi hizmetleri daha çok yetişkinlikler üzerinden tartışan ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Madeline C. Zilfi, "Servants, Slaves, and the Domestic Order in the Ottoman Middle East," *Hawwa*, c. 2/1, 2004, s. 1-33.

61 Bkz. Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*; Bekir Koç, "Osmanlı Devleti'nde İslahane ve Sanayi Mekteplerinin Kuruluş Sürecine Dair Bazı Gözlemler," *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 7/2, 2010, s. 199-216.

62 Aşağıda değinilen konulara ilerleyen bölümlerde tekrar dönülecektir.

63 Bu çerçevede Ferhunde Özbay'ın kitapta kullanılan çalışmalarına müracaat edilebilir.

64 Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 28.

anlatmıştır. Oysa, muhacirlerin yadsınamaz önemine karşın, çocukların ev içi hizmetlerde istihdamının genişlemesi ve sektörün yeniden şekillenmesinin başat aktörleri çoğu zaman devletle pek temas etmedikleri için sesleri daha az duyulan Anadolu/taşralı çocuklar olacaktır.

İkincisi, köle ticaretine yönelik yasaklarla çocuk emeğinin ev içi hizmetlerde kullanımının yaygınlaşması arasında güçlü bir bağ kurulmuştur.⁶⁵ Osmanlılar 1846'da İstanbul Esir Pazarı'nı kaldırmış,⁶⁶ bir yıl sonra Basra Körfezi'nde köle ticaretini yasaklayan bir ferman çıkarmıştır. İlerleyen tarihlerde, İngilizlerin de baskı ve yönlendirmeleriyle, köle ticaretinin geriletilmesine ve yasaklanmasına yönelik çaba ve uygulamalar devam etmiştir.⁶⁷ Yaygın kanaate göre yasakların getirdiği köle emeğinin yerini çocukların (genç kızların ve kadınların) emeği almıştır. Köleliğin gerilemesine bağlı olarak çocuk emeğine duyulan talebin arttığı yadsınamaz. Ancak bunun yasakların öncesine dayanan bir geçmişi vardı. Yeni araştırmalar köle sahipliğindeki gerilemeyi yasaklardan ziyade tarihsel süreç içinde sosyokültürel kalıpların evrilmesiyle ilişkilendirmiştir.⁶⁸ Diğer yandan ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların ısrarlı biçimde kölelik ve köle emeği üzerinden tasvir edilmesi çocuk emeğinin kendine özgü gelişiminin ve dinamiklerinin gözden kaçırılması sonucunu doğurmuştur. Çocukların emeği köle edinme imkânı olmayan toplumsal kesimler için de cazipti. Sadece orta sınıfların hizmetçi edinme eğilimini yoklamak bile konunun kölelik tartışmalarına hapsedilmesinin yerinde bir tercih olmadığını gösterecektir.

Üçüncüsü, literatürde ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların (ve genç kızların) emeklerinin ve bedenlerinin istismar edildiğine, konuyu

65 Konuyla ilgili eleştirel bir değerlendirme için bkz. Yahya Araz-İrfan Kokdaş, "The Changing Nature of the Domestic Service Sector in Nineteenth-Century Istanbul: Female Slaves and Wage-Earning Girls" (yayınlanacak).

66 Bkz. Y. Hakan Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 124-128. İstanbul Esir Pazarı hakkında ansiklopedik bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, "Esir Pazarı," *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s. 553-554.

67 Bkz. Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, s. 91-122; Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

68 Hülya Canbakal-Alpay Filiztekin, "Slavery and Decline of Slave-Ownership in Ottoman Bursa, 1460-1880," *International Labor and Working-Class History*, no. 97, 2020 (yayınlanacak); Araz-Kokdaş, "The Changing Nature of the Domestic Service Sector in Nineteenth-Century Istanbul: Female Slaves and Wage-Earning Girls."

dönemin siyasal, kültürel, sosyal ve iktisadi şartları zemininde tartışmayı zorlaştıracak şekilde, abartılı bir vurgu yapılmıştır.⁶⁹ Şüphesiz ev içi hizmetlerde istihdam edilenler istismara en açık toplumsal kesimlerden birini oluştuyordu. Bu durum İstanbul'a ve Osmanlılara özgü değildi. Londra ve Paris gibi metropollerde ev içi hizmetlerde istihdam edilen çoğunluğu taşradan gelmiş kızlara yönelik cinsel baskıların yaygınlığı iyi bilinmektedir. Önemli oranda kaynak tercihleriyle ilintili sebeplerden dolayı çocukların istismarı meselesi benzer ifadelerle tekrar edilmiş ve konuyla ilgili tarihyazımında merkezi bir yer edinmiştir. Ev içi hizmetlere ve burada istihdam edilenlere ilişkin anlatılar artan ilgiye karşın tarihçilerden ziyade edebiyatçıların arzu ve öncelikleri etrafında şekillenmiştir. Osmanlı ve erken cumhuriyet romanının ana temalarından biri ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere taşradan gelen/getirilen ancak kötü talihlerinin yanlış yollara sürüklediği çocuklar ve genç kızlardı.⁷⁰ Edebi ürünlerin işlediği ve vitrine çıkardığı temalar, mevcut kaynakları verimli kullanamayan tarihçileri derinden etkileyerek onların çalışmalarına yön vermiştir. Geniş toplumsal kesimleri ilgilendiren ev içi hizmetler, önemi ve tartışılmasının gerekliliğine karşın, sektörde istihdam edilenlerin cinsel ya da başka yollarla istismarından ibaret görülmemelidir.

Dördüncüsü, ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar, hizmet ettikleri ailelerle ilişkileri, çalışma koşulları ve toplumsal konumları gibi hususlarda genellikle dar kalıplara hapsedilerek tasvir edilmiştir. Mesela yapılan çalışmalarda çocukların durumu yer yer köleler üzerinden anlatılmış, başka bir deyişle çocuklarla köleler arasındaki farklar kaybolmuştur.⁷¹ Çocuklar ve köleler benzer koşullar altında çalışıyordu ayrıca çocukları istihdam edenlerin çeşitli araçları kullanarak onların emeğini ve hareket-

69 Örnekler için bkz. Nazan Maksudyan, "Foster-Daughter or Servant, Charity or Abuse: *Beslemes* in the Late Ottoman Empire," *Journal of Historical Sociology*, c. 21/4, 2008, s. 488-512; İlbal Elif Mahir Metinsoy, *Poor Ottoman Turkish Women During World War I: Women's Experiences and Politics in Everyday Life, 1914-1923*, doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2012, s. 271-275, 377-380.

70 Nüket Esen, *Türk Romanında Aile Kurumu (1870-1970)*, T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, Ankara, 1991.

71 Bkz. Maksudyan, "Foster-Daughter or Servant, Charity or Abuse: *Beslemes* in the Late Ottoman Empire," s. 488-512; Ferhunde Özbay, *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present*, Project Report prepared for ILO/IPEC, İstanbul, 1999.

liliğini kontrol altında tutmaya çalıştıkları da inkâr edilemez. Ancak nihai olarak çocuklar özgürdü; kendileri ya da velileri gerekli gördüklerinde bunu hatırlatmaktan geri durmuyordu. Çocukların durumunun köleler ve kölelik üzerinden anlatılması özgür olmanın ne kadar kıymetli olduğunun gözden kaçırılmasına yol açmakta ayrıca, muhtemelen farkında olunmadan, köleliğin ağır yükünün küçümsendiği izlenimini uyandırmaktadır. Diğer taraftan, çalışmaların bir kısmında, istismar ve çocuk emeğinin kullanımı meselelerine pek değinilmeden, çocuklarla hizmet ettikleri aileler arasındaki ilişkiler “koruyucu aile” gibi “üretilmiş” tanımlamalar üzerinden anlatılmıştır.⁷² Konuyu sömürü ya da hayırseverlik gibi cazip tanımlamalar üzerinden anlatmanın sağlayacağı katkı sınırlı olacaktır.

Beşincisi, kaynak tercihleri (ya da mahkeme kayıtları gibi bazı kaynaklara karşı duyarsız kalınmış olması) akademik üretkenliği sınırlandırmıştır. 1885 ve 1907 İstanbul nüfus sayımlarından üretilen verilerin⁷³ oluşturduğu istisna hariç tutulursa ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklarla ilgili sayısal veri üretilmemiştir. Bunun neticesinde çocukların yaşı, cinsiyeti, ücretleri ve coğrafi arka planları gibi hususlarda dillendirilenler yorum düzeyinin ötesine geçememiştir. Mesela ücretler hakkında hiçbir zaman derinlikli bir tartışma yapılamamıştır. Bunun yerine çocukların herhangi bir ücret almadıklarına vurgu yapan “boğaz tokluğu” gibi oldukça müphem tanımlamalara yaygın olarak başvurulmuştur. Benzer biçimde, çalışmaların zamansal çerçevelerini imparatorluğun son birkaç on yılıyla sınırlandırmaları, sektörde ve istihdam edilenlerin coğrafi arka planlarında yaşanan dönüşümü görmelelerini engellemiştir. Verimliliğin artırılması kaynakları çeşitlendirmeyi ve 19. yüzyılın ilk yarısıyla (hatta biraz daha gerisiyle) ilgilenmeyi gerektirmektedir.

Mevcut anlatılardan farklılaşan bu kitap konuyu bir kent bağlamında 19. yüzyıl öncesine taşımakta; ele alınan dönem boyunca ev içi hizmet-

72 Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Sentez Yayıncılık, Bursa, 2013, s. 91-106; Abdullah Bay, “Osmanlı Devleti’nde Koruyucu Aile Hukuku ve Uygulaması Üzerine Bir Değerlendirme,” *Tanzimat Öncesi Osmanlı Toplumunda Cinsiyet, Mahremiyet ve Sosyal Hayat*, ed. Miyase Koyuncu Kaya-Bedriye Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018, s. 190-206.

73 Alan Duben-Cem Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 63, 80-81; Özbay, *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present*, s. 17-20, 22.

lerde çocuk istihdamının yaygınlaştığını ve süreklilikleri dışlamayan bir dizi dönüşümden geçtiğini iddia etmektedir. Dönüşüm özellikle iki konuda hissedilecektir. Birincisi, çocuklarla onları yanlarına alan ve istihdam eden aileler arasındaki ilişkileri kuşatan hayırseverlik ve Allah rızası söylemi önceliğini zamanla iktisadi kaygıların belirlediği emek ücret ilişkisine bırakacaktır. İkincisi, çocukların emeklerinin karşılığında ne alacakları giderek baştan belirlenecek, ücretler artan biçimde parasallaşacaktır. İfade edilen dönüşümler çocukların ev içi hizmetlerde istihdamının yaygınlaşmasının sonucu olduğu kadar, dönemin iktisadi, sosyal, hukuki ve kültürel gelişmelerini yansıtmaktaydı. Kitap konuyu, mahkeme kayıtları başta olmak üzere geniş bir kaynak tabanına dayanarak, bu gelişmeler zemininde ele almakta ve tartışmaktadır.

ZAMANSAL VE MEKÂNSAL SINIRLAR: NEDEN İSTANBUL?

Farklı bölgelerden, kültürel arka planlardan ve etnik kökenlerden gelip İstanbulluların evlerinde buluşan çocuklar ev içi hizmetler sektöründeki çeşitliliği ve renkliliği yansıtıyordu. İstanbul bu çeşitliliği ve renkliliği bünyesine katıyor ve zamanla dönüştürüp kendine benzetiyordu.⁷⁴ Bu nedenle ev içi hizmetler sektörü İstanbullulaşma hikâyesinin alttan okunmasına ve takip edilmesine imkân vermekte, bunun için eşsiz fırsatlar sunmaktadır. 1900'lerin başlarında nüfusu bir milyonu aşan İstanbul,⁷⁵ sadece imparatorluğun başkenti değil aynı zamanda insanların yeni fırsatlar kovaladığı kültürel, sosyal ve iktisadi bir merkezdi.⁷⁶ Yoksullar, barınamayanlar, topraklarından edilenler ve daha iyi bir yaşam umudunun peşinden gidenler başkente yöneliyor, burada buluşuyordu. Bu yönüyle İstanbul, Osmanlı coğrafyasında başka hiçbir kentle kıyas kabul etmez. Kemal Karpat'ın ifadeleriyle "İstanbul, bütün ülkedeki demografik, toplumsal ve ekonomik

74 İstanbul'un, kitabın da kapsadığı dönem boyunca, gelişimi hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Edhem Eldem, "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente," *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 152-230.

75 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 213-222. Nüfusun büyümesinde kitlesel göçlerin önemli bir etkisi vardı.

76 Duben-Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, s. 35-41.

değişime mikro düzeyde bir örnek oluşturunuyordu.”⁷⁷ Bu çerçevede, özetlenecek olursa, birbirini tamamlayan birkaç husus imparatorluğun son dönemlerinde ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklara eğilen böyle bir kitabın ilgi alanının Galata ve Üsküdar’ı da kapsayan “Büyük İstanbul”⁷⁸ ile sınırlandırılması sonucunu doğurmuştur.

Birincisi, ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların İstanbul ile ilgili kaynaklarda görece iyi temsil edilmiş olmaları, sahip olduğu önemden bağımsız olarak, kenti konu üzerinde yapılacak araştırmalar için ilgi çekici bir merkez yapmaktadır. Kentin mahkeme kayıtları, memurlar arasındaki yazışmalar, gazeteler, romanlar ve seyahat anlatıları gibi farklı niteliklere sahip kaynaklar çocuklar hakkında birbirlerini tamamlayan veriler sağlamaktadır. Taşra kent ve kasabalarının mahkeme kayıtlarının sağlayabileceği katkılar da küçümsenmemelidir. Bu kayıtlar İstanbul’a gönderilen çocuklar hakkında kıymetli bilgiler barındırmaktadır. Elbette kaynakların verimli kullanılması zamansal ve mekânsal sınırların iyi belirlenmesine bağlıdır. İstanbul’a yoğunlaşmak çalışmanın belkemiğini oluşturan mahkeme kayıtlarının uzun dönemleri kapsayacak bir süreklilik içinde taranmasına imkân tanımıştır. Sektörde yaşanan dönüşümlerin tespit edilmesi ve olgunun kıtlıklardan kitlesel göçlere kadar imparatorlukta meydana gelen gelişmelerle bağının kurulabilmesi bu sayede mümkün olmuştur. Bu kaygı zamansal çerçeveyi de şekillendirmiştir. Çocukların ev içi hizmetlerde istihdamının gelişimi ve sektörün yaşadığı dönüşümlerle ilgilenen bir araştırmanın, konuyu genişletecek ve derinleştirecek sorular ve cevaplar üretebilmesi adına, 19. yüzyılın ortalarından önceki dönemle ilgilenmesi kaçınılmazdır ancak yeterli değildir. Araştırmanın mahkeme kayıtları gibi kaynaklar üzerinden süreklilik göstermesi şarttır. Bu çalışma, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar giderek bunu yapmaya çalışmıştır.

İkincisi, İstanbul, imparatorluğun son dönemlerinde yaşanan göçleri, savaşları, doğal afetleri, iktisadi, kültürel ve siyasi gelişmeleri ev içi

77 Bkz. Karpaz, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 165.

78 Tanımlama şu makededen alınmıştır; Suraiya Faroqi, “Eyüp Kadı Sicillerine Yansıdığı Şekilde 18. Yüzyıl ‘Büyük İstanbul’una Göç,” 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam, ed. Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 33-48.

hizmetlerde istihdam edilen çocuklar üzerinden anlama imkânı sunmaktadır. Başkent, ev içi hizmetler sektörünün (ve sektörde istihdam edilen çocukların sosyal, ekonomik, coğrafi ve kültürel arka planlarını da hesaba katarak) gelişiminin ve dönüşümünün tüm yönleriyle en iyi şekilde gözlemlenebileceği yegâne merkezdir. İmparatorlukta ve hatta Kafkaslar gibi uzak coğrafyalarda meydana gelen gelişmeleri bile İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar üzerinden takip etmek mümkündür. Anadolu'daki kitlelerin ve Kafkaslar'dan ve Rumeli'den yaşanan kitlesel göçlerin yarattığı perişanlık ve travmalar çocuklarla birlikte seyahat edip İstanbul'a ve İstanbulluların evlerine ulaşıyordu. Aynı dönemlerde diğer Osmanlı kentlerinde de çocuklar benzer koşullar ve sözleşmeler altında ev içi hizmetlerde istihdam ediliyordu.⁷⁹ Ancak Bursa gibi bölgesel merkezler genellikle kendi art bölgelerine hitap ederken İstanbul, imparatorluğun daha geniş kesimlerinden çocuk kabul ediyordu. Böyle bir konuda İstanbul'a yoğunlaşmak daha geniş coğrafyaları kucaklamak ve hesaba katmak anlamına gelmektedir. İstihdam edilen çocukların bir kısmı 18. yüzyılın sonları gibi erken bir tarihte dahi kent dışından geliyordu. Oranları zamanla yükselen bu çocuklar 19. yüzyılın ikinci yarısında çoğunluğu oluşturacaktır.

Üçüncüsü, İstanbul, göç ve emek hareketliliğiyle ilgilenmek zorunda olan böyle bir çalışma için geniş karşılaştırma fırsatları sağlamaktadır. Başkente yönelik göçler ve emek hareketliliği genellikle yetişkin erkekler üzerinden de olsa iyi araştırılmıştır.⁸⁰ Geniş hemşerilik ağlarının taşradan gelenlerin başkentte tutunmalarında, iş bulmalarında ve buraya hızla uyum sağlamalarında hayati bir yeri vardı. Çocuklar, dönem boyunca benzer ağlara eklenilerek İstanbul'a ve hizmet edecekleri evlere ulaşacaktır.

79 Sadece Anadolu kentlerini ele alan çalışmalar için bkz. Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, s. 91-106; Evren Dayar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Antalya'da Çocuk İcarıları," *Toplumsal Tarih*, sayı 242, 2014, s. 32-37.

80 Birkaç çalışma için bkz. Betül Başaran, *Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century, Between Crisis and Order*, Brill, Leiden, 2014; Cem Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümlü (1494-2008) Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014; Cengiz Kırılı, "İstanbul'da Hemşerilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar," *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Arif Bilgin, İBB Kültür A.Ş., İstanbul, 2015, s. 72-79; Can Nacar, "İstanbul Gurbetinde Çalışmak ve Yaşamak," *Toplumsal Tarih*, sayı 245, s. 30-34. Konu ilerleyen bölümlerde daha geniş biçimde tartışılmıştır.

Dışarıdan gelip ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar başkente uyum sağlamakta büyük bir beceri gösteriyordu. Bu çalışma konuyla ilgili araştırmaların verilerinden yararlanarak yol almakta ancak çocukları da göç ve emek hareketliliğinde hesaba katılması gereken unsurlar olarak ön plana çıkarmaktadır. Böylece daha bütünlüklü bir hikâyenin oluşturulmasına katkı sağlamakta, alanı zenginleştirmektedir.

Dördüncüsü, imparatorluğun 19. yüzyılda yeniden örgütlenmesi bürokrasi adı verilen “yeni bir toplumsal sınıfın yükselişiyle”⁸¹ sonuçlanacak, yapılan reformlar merkezde ve taşrada memurların sayısında hızlı bir artışa yol açacaktır.⁸² Ancak kalabalık bir memur nüfusuna ev sahipliği yapan İstanbul daha mütevazı rakamlarla yetinmek zorunda olan diğer kent ve kasabalardan ayrışıyordu. 1885 nüfus sayımından elde edilen verilere göre İstanbul’da “Müslüman aile reislerinin yüzde 40 kadarı aylık veya gündelik ücrete bağımlıydı.” Bunların da neredeyse üçte biri devlet dairelerinde çalışan memurlardan oluşuyordu.⁸³ Dahası taşraya giden memurların hatırı sayılır bir kısmının da bir ayağı İstanbul’daydı. Aynı dönemlerde özel teşebbüsler ve ticari alandaki gelişmeler İstanbul’da orta sınıfların güçlenmesinde önemli bir etkiye sahip olacaktır.⁸⁴ Bu nedenle İstanbul, memurların da dahil olduğu orta sınıfların kültürel algıları ve tüketim alışkanlıkları gibi hususların yanında bu sınıflara mensup ailelerin hizmetçi edinme eğilimleri ve bunun evrimi hakkında geniş bir gözlem alanı sunmaktadır. Her halükârda orta sınıfların yükselişiyle çocuk istihdamındaki genişleme

81 Karpas, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 181.

82 Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform Babıülî, 1789-1922*, çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014; Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011. Taşra için bkz. Suavi Aydın-Kudret Emiroğlu-Ömer Türkoğlu-Erdi D. Özsoy, *Küçük Asya’nın Bin Yüzü: Ankara*, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, s. 201. İmparatorluğun son dönemlerinde memur sayısı için bkz. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 151-154. İmparatorluğun son dönemlerindeki genel görünümü ve reformlar için bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

83 Bkz. Duben-Behar, *İstanbul Handeleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, s. 48.

84 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 189-242. 19. yüzyılda iktisadi ve toplumsal dönüşümlerin kent yaşamı ve orta sınıfların yükselişi üzerindeki etkilerine taşradan bakan bir çalışma için bkz. Dilek Akyalçın Kaya, “Mustafa Arif Efendi’nin Selanik Yılları: XIX. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Burjuvazinin Oluşumuna Bir Örnek,” *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, c. 1/2, 2015, s. 39-59.

arasındaki ilişkiyi dönüşüm halindeki başkent üzerinden kurmak ve anlatmak daha verimli sonuçlar üretecektir.

ÇOCUKLAR: İÇERİYE ALINANLAR, DIŞARIDA BIRAKILANLAR

Ev içi hizmetlerde istihdam edilenlerle ilgilenen bir araştırmanın çocuklardan başlamasının, öncelikli olarak onlarla ilgilenmesinin savunulabilir gerekçeleri bulunmaktadır. Alan Duben ve Cem Behar'ın da vurguladığı üzere İstanbul'da ev içi hizmetler sektörünün "çok açık bir yaşam döngüsü modeli vardı." Henüz çocuk yaşlarda hizmete alınan kızlar birkaç yıl sonra ayrılıyor, yerlerini yenilerine bırakıyordu. 1885 ve 1907 nüfus sayımlarına göre ev içi hizmetlerde istihdam edilenlerin yarıya yakını yirmi yaşın altındaydı. Yaşı otuzu geçmiş hizmetçilerin oranı ise son derece düşüktü.⁸⁵ Bulgular, şüpheye yer bırakmayacak şekilde, yetişkin olarak kayıtlara girenlerin büyük çoğunluğunun çocuk yaşlardayken istihdam edildiklerini ortaya koymaktadır. Bunun dönem boyunca kölelerin ve muhacir kadınların oluşturduğu iki istisnası vardır. Daha önce ev içi hizmetlerde istihdam edilen köleler azat edildikten sonra genellikle aynı işi yapmaya devam ediyordu.⁸⁶ Savaşların ve göçlerin yoksullaştırdığı yalnız ve yardıma muhtaç muhacir kadınlar da ev içi hizmetlere yöneliyordu. Çocuklarla ilgilenmek istihdam edilenlerin nasıl devşirildiğini ve hizmetçiye dönüştürüldüğünü anlamaya yardımcı olmaktadır. Ancak istihdam edilen ve eden arasındaki ilişkilerin evrimini görmek çocukların yetişkinliklerine de ilgi duymayı gerektirmektedir. Bu kitap, kaynakların sunduğu imkânlar ölçüsünde, çalışan çocukları yetişkinliğe eriştikten sonra da takip etmekte böylece sektördeki döngüyü ve çocukların yaşamlarına nasıl yön verdiklerini anlamaya kapı aralamaktadır.

"Çocuk Emegi" başlığı altında değinildiği üzere imparatorluğun son dönemlerinde, pratikte karşılık bulamamış, sınırlı sayıdaki düzenlemeye çalışabilecekleri alt yaş sınırı belirlenmesine karşın çocuklar erken yaşlardan itibaren emek sürecine eklemleniyor, tek başlarına yapamadıkları işlerde yetişkinlere yardımcı oluyorlardı. Ev içi hizmetlerde istihdam edilen

85 Duben ve Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, s. 75-81.

86 Ehud R. Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına İslâm Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 127-139.

çocukların çoğunluğu da on yaşın altındaki yaşlarda çalışmaya başlıyorlardı. Osmanlılar, imparatorluğun sonuna değin çocukları ve çocukluğu İslam hukuku üzerinden tarif etmeye devam edecektir. Buna göre insan yaşamının onlu yaşlarının ilk yarısı çocukluktan erişkinliğe geçişin çeşitli aşamalarının yaşandığı dönem olarak kabul ediliyor; onlu yaşların ikinci yarısına gelenler ise çocukluğu geride bırakmış yetişkinliğe adım atmış oluyordu. Hukuki sınırlar toplumsal pratiklere yön veriyordu. Dönem boyunca İstanbul'da, onlara biçilen rollerde yaşanan kayda değer değişime rağmen, kız çocuklarının yaygın olarak on üç-on dört yaşlarında buluşa eriştikleri böylece yetişkinliğe adım attıkları kabul ediliyordu.⁸⁷ Çocuklar sagir/sagire olarak ya da çocukluğu anlatan başka tanımlamalarla birlikte anılarak yetişkinlerden ayrılıyordu. 19. yüzyılda, özellikle çocuklar söz konusu olduğunda, yaş artan biçimde daha fazla zikredilmeye başlanacaktır. Yine de çocukluğu anlatan tanımlamalar onlu yaşların ilk yarısındaki kişilerin çocuk mu yetişkin mi kabul edildiklerini anlamanın ölçütü olmaya devam edecektir. Bu çalışma, çocukları ve çocukluğu dönemin hukuki ve toplumsal pratikleri çerçevesinde ele almış ve tartışmıştır.

Sektör yaygın olarak kız çocuklarının (genç kızların ve kadınların) egemen olduğu bir istihdam alanıydı. Bununla birlikte erkek çocuklar da, gittikçe azalmalarına, ayrıca kızlarla karşılaştırıldıklarında haklarındaki bilgilerin azlığına karşın, farklı işleri görmek üzere ev içi hizmetlerde istihdam ediliyordu. Kız ve erkek çocukların istihdamı farklı amaçlara hizmet ediyordu. Erkekler içerideki katkılarının yanında dışarıdaki işlere koştu- ruyor, hanenin ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı oluyor, dış dünya ile bağlantılarını kuruyor ve eğer bir esnaf/zanaatkar tarafından istihdam edilmişlerse, çıraklık yapıyorlardı. Öyle anlaşıyor ki giderek zayıflamış olmasına karşın çırakların ustalarının evlerinde ikamet etmesi, kökleri 19. yüzyılın öncesine dayanan eski bir gelenektir.⁸⁸ Bu çalışma, erkekleri

87 Çocukluktan erişkinliğe geçiş tartışmaları, evlilikle de ilişkilendirilerek, daha çok kızlar üzerinden yapılıyordu. Bkz. Yahya Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 87-98; Yahya Araz, "Cinsel İlişkiye Uygundur Lakin Kendi Adına Konuşamaz! Osmanlı İstanbul'unda Çocukluk, Çocuk Evlilikleri ve Cinsellik Yaşı Üzerine Bir Değerlendirme (19. Yüzyılın Başlarından İmparatorluğun Sonuna)," *Toplumsal Tarih*, sayı 274, 2016, s. 42-49.

88 Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 343.

dışarıda tutmamakla birlikte, ev içi hizmetleri kız çocukları üzerinden ele almaktadır. Metinde çocuk/çocuklar kızları anlatmak için kullanılmış erkeklerden bahsedilen yerlerde erkek ve çocuk (erkek çocuk/lar) kelimeleri birlikte anılmıştır.

Gayrimüslim çocuklar ve hizmet ettikleri aileleri dışlamamış olmakla birlikte hikâyeleriyle ve yaşamlarıyla bu çalışmaya hayat veren çocukların ve hizmet ettikleri ailelerin büyük bir kısmı Müslümandı. Kullanılan kaynakların, Müslümanlarla karşılaştırıldığında, gayrimüslim çocukları yeterli düzeyde temsil ettiği ya da anlattığı söylenemez. Bununla birlikte gayrimüslim çocuklar, mahkeme kayıtlarına görece daha az yansımış olmalarına karşın, kendileriyle aynı din ya da etnik kökenlerden aileler tarafından istihdam ediliyordu.⁸⁹ İstanbullu Rum ve Ermenilerin, tıpkı Müslümanlarda olduğu gibi, ev içi hizmetlerde istihdam ettikleri çocukları istikrarlı biçimde sağladıkları bölgeler vardı.⁹⁰ Ahmed Midhat Efendi'nin romanlarındaki bazı karakterler bu çocuklardan ilham alınarak yaratılmıştır.⁹¹ İstanbullu Müslüman ailelerin gayrimüslim çocukları istihdam etme eğilimi imparatorluğun Balkan kentlerindeki durumun aksine oldukça zayıftı. Balkan coğrafyasında böyle bir istihdam ilişkisinden kaynaklanan sorunlar memurlar arasındaki yazışmalara konu oluyordu. Çocukların baskı altında kalarak, etkilenererek ya da başka sebeplerle din değiştirmesi cemaatler arası tartışmalara ve krizlere sebep olabiliyordu. Din değiştirmek Müslümanlar tarafından ihtida yani “doğru yolu bulmak” olarak görülürken; çocukların ailelerinde ve mensubu oldukları cemaatlerde öfkeye ve şiddetli tepkilere yol açıyordu.⁹²

89 Bir gözlem için bkz. Lucy M. J. Garnett, *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 47.

90 Osmanlı memurlarının yazışmaları (özellikle mürûr izinleri) arasında kısa bir gezinti Ermenilerin, Anadolu'nun doğusu ile İstanbul'a yakın Izmit gibi yerleri, Rumların da adalar dahil Ege ve Marmara çevresini ev içi hizmetlerde istihdam ettikleri çocukları, genç kızları ve kadınları sağladıkları kaynaklar olarak gördüklerini gösterecektir. Bunun yanında bkz. Aleksandros Paspatis, *Balıkli Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre İstanbul'un Ortodoks Esnafı 1833-1860*, çev. Marianna Yerasimos, yay. haz. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 79-80; Krikor Zohrab, “Postal,” *Ermeni Edebiyatı Numuneleri*, ed. Sarkis Srents, çev. Mahir Ünal Eriş-Ar Şekeryan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 67-104.

91 Bkz. Ahmet Midhat Efendi, *Müşahadat*, haz. Necat Birinci, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

92 Bkz. Selim Deringil, 19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad, çev. Ayşen Anadol-Taciser Ulaş Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

İstanbulu orta ve üst sınıflardan Müslüman ailelerin istihdam ettiği çocuklar çoğunlukla kendileriyle aynı dinden olmalarına karşın kültürel, sosyal ve hatta etnik farklılıkları içeren bir coğrafi arka plandan geliyor; coğrafya, çocukların hizmet ettikleri ailelerle ilişkilerine ve yaşamlarına yön veriyordu. Çocuklar, ifade edilen farklılıkları büyük oranda yansıtacak şekilde, coğrafi arka planları üzerinden dört gruba ayrılmıştır. İstanbul ve (doğuda Gebze'den batıda Çatalca'ya kadar olan coğrafya) çevresi, Rumeli ve Ege adaları, Anadolu ve Kırım ve Kafkaslar ev içi hizmetler sektörüne çocuk sağlayan başat bölgelerdi. Coğrafyaya bağlı olarak çocukların İstanbulluların evlerine geliş yolları ve sebepleri, aldıkları ücretler ve geliştirdikleri ilişkiler gibi birçok hususta farklılaşma meydana geliyordu. Yoksulluk, coğrafi arka plandan bağımsız olarak, ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların ortak noktasıydı. Ancak yoksulluğu nasıl hissettikleri ve bundan ne anladıkları konusunda ayrışıyorlardı. Diğer taraftan göç yollarında benzer sıkıntılarla yüzleşmelerine karşın Kafkaslar'dan ve Rumeli'den gelen muhacirlerin çocukları arasında yaşamlarını derinden etkileyen ve şekillendiren belirgin farklılıklar mevcuttu. Çerkez üst başlığı üzerinden anlatılan Kafkas muhacirlerinin çocukları çoğunlukla Türkçe bilmiyor ayrıca köle olarak alınıp satılma tehdidi altında yaşıyorlardı.

TERMINOLOJİ

Geniş bir zaman dilimini kapsama iddiasında olan bir araştırmada dönüşüm halindeki dinamik bir sektörü standart tanımlamalar üzerinden tarif etmek oldukça zordur. Ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukları anlatan zengin bir söz dağarcığı mevcuttu. Sıklıkla birbirinin yerine kullanılan hizmetçi, besleme, evlatlık, manevi evlat ve ahretlik bunlardan sadece birkaçıydı. Aileler yanlarına/hizmetlerine aldıkları çocukları arzu ettikleri şekilde nitelendiriyordu.⁹³ Ancak gerekli gördükleri durumlarda aynı tanımlamaları kullanarak çocuklar arasında “yapay” ayırımlar yapmaktan

93 İstanbul için yapılan nüfus sayımlarında (1885 ve 1907) bu çocukları anlatan çok sayıda tanımlama kayıtlara geçirilmiştir. Sayımı yapan memurlar muhtemelen çocukları istihdam edenlerin beyanlarını esas alıyordu. Bkz. Özbay, *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present*, s. 59.

da geri durmuyordu. Bu tanımlamalar arasında 19. yüzyılın ortalarından önce kayıtlara çok az giren besleme,⁹⁴ basın ve edebi metinlerin de katkısıyla, ön plana çıkacak ve yüzyılın son çeyreğinden günümüze kadar ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukları anlatmak için yaygın biçimde kullanılacaktır. Dönemin kaynakları beslemeyi, hayırseverliği ve Allah rızasını da kapsayan bir emek ilişkisinde, hizmetçi olarak tanımlamıştır. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*'de beslemeyi "boğazı tokluğuna tutulan ve ahretlik gibi ittihaiz olunan hizmetçi kız"⁹⁵ olarak nitelendirecektir. Benzer biçimde Ebuzziya Tevfik hazırladığı sözlükte ahretlik, besleme ve hizmetçi tanımlamalarını aynı madde altında toplayacaktır.⁹⁶ Bununla birlikte gazetelerde beslemelerden hizmetçi üretilmediğinden de yakınılıyordu.⁹⁷ Herhalde anlatılmak istenen daha yüksek ücretler aldıkları anlaşılan vasıflı yetişkin hizmetçilerdi. Çocukların ne yaptıkları, hangi hizmetleri gördükleri tanımlamalardan daha önemliydi. Pratikte farklı tanımlama ve isimlendirmeler çocukların ev içi hizmetlere katkı sağlama-ları konusunda birleşiyordu.⁹⁸

94 19. yüzyılın sonlarında kızlarla ilişkilendirilen besleme tanımlaması önceleri her iki cinsi de anlatmak için kullanılabiliyordu. Bkz. Leslie Peirce, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Aynıtab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 200; *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil (H. 981-1000/M. 1573-1591)*, c. 34, haz. Rifat Günel-Talip Mert, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2012, s. 186, hkm. 262; *Neticetü'l-Fetâvâ Şeyhülislam Fetvaları*, der. es-Seyyid Ahmed Efendi-es-Seyyid Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedüsi, haz. Süleyman Kaya-Betül Algin-Ayşe Nagehan Çelikkı-Emine Kaval, Klasik Yayınları, İstanbul, 2014, s. 324.

95 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1317, s. 293.

96 Ebuzziya, *Lügat-ı Ebuzziya*, Matbaa-i Ebuzziya, 1306, s. 29. Besleme, James W. Redhouse, *Redhouse's Turkish Dictionary*, Bernard Quartich, Londra, 1880, s. 459'da, belgelerle uyumlu biçimde, şöyle tanımlanmıştır: "a maid or woman servant; a child fed in the house for charity (kız ya da kadın hizmetçi; evde hayır için beslenen çocuk)." Ayrıca Edhem Veysi, *Besleme*, Şems Matbaası, Samsun, 1339, s. 23-24. Bunun yanında beslemenin daha az kullanılan "yetiştirilmiş köle" anlamı da vardı. Bkz. İBB Atatürk Kitaplığı, PVS.EVR: 2779, 3042 (23 Ramazan 1279/14 Mart 1863); Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, yay. haz. Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 136.

97 Yavuz Selim Karakaşla, *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014, s. 39-42, 74-77.

98 20 Mart 1918 tarihinde *Vakit* gazetesinde yer alan bir haberde, Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin evlatlık olarak verdiği çocuklara hizmetçi muamelesi yapılmasından şikâyetçi olunmuştur. *Vakit*, no: 150, 20 Mart 1334/20 Mart 1918, s. 2. Ashında bu durum herkesin bildiği, farkında olduğu bir gerçeklikti. Ali H. Neyzi'nin şu gözlemi çok kıymetlidir; "Evlatlık" deyimi bugünün genç kuşaklarına belki bir çağrışım yapmaz. Terimin kökeninde her ne kadar 'evlat edinme' ya da yabancı deyimi ile 'adoption' anlamı var

Toplumsal hafızada derin izler bırakan besleme⁹⁹ tanımlamasını başlıkta kullanmak ve ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukları onun üzerinden anlatmak muhtemelen ilgi çekici olurdu. Ancak birkaç nedenle bundan kaçınılmıştır. Bu tanımlama, günümüzde halen üzerinden atamadığı ağır bir yük taşımaktadır. “Beslemeden kadın olmaz gül ağacından odun olmaz”¹⁰⁰ İstanbulluların 19. yüzyılın ikinci yarısında kullandıkları bir halk deyişiydi. Buna benzer deyişler onlarca yıl sonra bile hafızalardaki ve gündelik yaşamdaki yerini korumaya devam edecektir. 1940’larda İstanbul folkloru üzerine yapılmış bir derlemede “Beslemeden kadın, ödağacından odun olmaz” deyişine yer verilecektir.¹⁰¹ Toplumsal ve hukuki durumlarının anlatıldığı 1948 tarihli bir makalede beslemelerden şu cümlelerle bahsedilmiştir; “bilhassa çocuk büyümeğe başladıktan sonra, ‘besleme’ tâbirinin istimalinden mümkün mertebe içtinap olunur. Bu tâbirin iyi bir mânaya gelmediğini, mevkiinin esasen nâhoş olduğunu çocuk çabuk hissettiği için, hal ve vaziyete göre kendini ‘Hanımın evlâtlığı,’ ‘Hanımın kızı’ diye tanıtır. Büyüyen beslemeden bahsedilirken, evdekiler ve üçüncü şahıslar da ‘evlâtlık’ tâbirini tercih ederler. Sanki kötü bir içtimâi veya ailevî mevkii tavsif eden kelimedenden sakınmakla, o mevki örtülebilmemiş gibi!”¹⁰²

Gazetelerin ve edebiyatın besleme çocuklara yönelik olumsuz algıların şekillenmesi ve yaygınlaşmasındaki etkisi büyüktür.¹⁰³ Ancak tüm günahı, algıları yöneten aynı zamanda onlara ayna tutan gazetelere ve edebiyata yüklemek doğru değildir. Büyük bir ihtimalle daha fazla taşralı çocuğun ev içi hizmetlerde istihdam edilmeye başlanmasıyla bu çocuklara yönelik olumsuz algıların şekillenmesi arasında sıkı bir ilişki vardı. Nitekim tanımlamanın kullanımındaki yaygınlaşma taşralı çocukların

ise de, uygulamada bir hizmetkâr sınıfı yaratıldığı tartışmasıdır.” Bkz. Ali H. Neyzi, *Hüseyin Paşa Çıkması No. 4*, Cern Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 57.

99 Yakın dönemlerde besleme ismiyle yazılmış oyunlara da rastlamak mümkündür. Bkz. Ülker Köksal, *Besleme*, Saypa Yayınları, Ankara, 1996. 1970’lerde yazılan bu oyun halen sahnelenmektedir.

100 Şinasi-Ebuzziya, *Durûb-ı Emsâli Osmaniye*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1302, s. 128.

101 Mehmet Halit Bayrı, *İstanbul Folkloru*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947, s. 36.

102 Bülent Davran, “Bir Sosyal Davamız: Beslemelerin Durumu,” *Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası*, sayı 2, 1948, s. 51.

103 Maksudyan, “Foster-Daughter or Servant, Charity or Abuse: *Beslemes* in the Late Ottoman Empire,” s. 488-512.

İstanbulluların evlerindeki varlığının artışına eşlik edecektir. 1960'lar gibi geç bir tarihte dahi beslemeler ile ev içi hizmetlerde istihdam edilenlerin taşralılığına güçlü bir göndermede bulunan “garip kız çocukları” tanımlaması aynı cümle içinde anılıyordu.¹⁰⁴ İstanbullular kendilerine yakıştırmadıkları duygu ve davranışları, acınası hallerine vurgu yapmayı ihmal etmeden, besleme kızlara yükleyecek ve her fırsatta onların kendilerinden farklı olduğunu dillendirecektir.

Sosyokültürel değerine karşın besleme tanımlamasını ev içi hizmetlerde istidam edilen çocukları karşılayacak şekilde kullanmak ifade edilen ön kabullerin benimsendiği en azından sektörde istihdam edilen çocukların bunun üzerinden anlatılmasının sorun oluşturmadığının kabul edilmesi anlamına gelirdi. Oysa besleme, sahip olduğu tüm çağrışımlarıyla, ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklarla ilgili hikâyenin sadece bir kısmına tekabül ediyordu. Daha yaygın kullanılmış olmasına karşın ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukları anlatan çok sayıdaki tanımlamadan yalnızca biriydi. Diğerlerini ihmal ederek ön plana çıkarılması, basit biçimde ifade edilecek olursa, sektörün zamanla geçirdiği dönüşümün ve kavramsal birikiminin yok sayılmasıyla eşdeğer olurdu. 20. yüzyılın başlarında Anadolu'dan getirilmiş bir kız çocuğunu, aileler arasında yapılan sözleşmenin söylediklerinden bağımsız olarak, besleme tanımlamasıyla anlatmak iyi bir seçenek olabilirdi. Ancak İstanbullular mesela 18. yüzyılın ikinci ve 19. yüzyılın ilk yarısında benzer ilişkileri beslemeden ziyade daha farklı tanımlamalarla anlatıyor, anlatmayı tercih ediyordu.

Bu nedenle çalışmada, olguyu anlatan hiçbir tanımlama dışlanmamış olmakla birlikte, sık sık tekrarlanmış olmasının yaratabileceği sorunları da göze alarak, genellikle “ev içi hizmetlerde istihdam edilen/çalışan çocuklar” ve hizmetçi gibi daha kapsayıcı ve konunun emek boyutuna yalın biçimde vurgu yapan tanımlamalara başvurulmuştur. Burada henüz yetişkinliğe adım atmamış hatta önemli bir kısmı on yaşın altında olan çocukların hizmetçi olarak nitelendirilmesinin uygunluğu da tartışılabilir. İlerleyen sayfalarda ele alınacağı üzere hukuk metinleri ve mahkemeler,

104 Muzaffer Esen, “Besleme,” *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul, 1961, s. 2556-2557.

gündelik yaşamda hangi tanımlamalara başvurulduğundan bağımsız olarak, çocukların ev içi hizmetlerde istihdamını emeğin kiralınması anlamına gelen icar tanımlamasıyla anlatıyordu. Yapılan sözleşmenin çocuklarla ilgili olduğunu belirtmek üzere tanımlamanın önüne ya da arkasına sagir/sagire ekleniyordu. Böylece ortaya çıkan ve tarafları bağlayan sözleşmeye icar-ı sagir/sagire ya da sagir/sagire icarı deniliyordu.

KAYNAKLAR: İMKÂNLAR VE SINIRLILIKLAR

Farklı niteliklere sahip zengin kaynakların varlığı imparatorluğun son dönemleriyle ilgilenen tarihçilere büyük fırsatlar sunmaktadır. Bu çalışma, özellikle mahkeme kayıtlarına dayanmakla birlikte memurlar arasındaki yazışmaların, dönemin basınının ve edebi ürünlerinin destekleyici ve tamamlayıcı kaynaklar olarak kullanılmasının gerekliliğinin de ayırdındadır. Mahkeme kayıtları, çalışmanın kapsadığı geniş zaman dilimini istikrarlı veriler sağlayarak kuşatabilen tek kaynak türüdür. Bu kayıtlar, çocuklar hakkında düzenli bilgi sağlamakta ve onları takip etme imkânı vermektedir. Konu üzerinde tarihsel arka planı ihmal etmeyen verimli bir tartışmanın bu kayıtlar hesaba katılmadan yapılması mümkün değildir. Böyle bir çalışmada kullanılmaları içeriği zenginleştirecek ve kaynak çeşitliliğini artıracak bir girişim olmaktan ziyade zorunluluk olarak görülmelidir. Bu çerçevede çalışmada İstanbul (Ahi Çelebi, Bab, Davudpaşa, Galata, Kısmet-i Askeriye, Mahmudpaşa,¹⁰⁵ Mülga Beledi Kassamlığı, Rumeli Kazaskerliği ve Üsküdar) ile taşra kent ve kasabalarının (Bursa, Gerede, Kastamonu, Ordu ve Safranbolu) mahkeme kayıtlarına başvurulmuştur. İstanbul'da Davudpaşa Mahkemesi, tartışmaya yer bırakmayacak şekilde, imparatorluğun sonuna değin çocuklarla ilgili işlemleri kayıt altına almak isteyenlerin en sık kullandıkları mahkemeydi.¹⁰⁶ 18. yüzyılın son çeyreği gibi erken bir tarihte dahi İstanbullular için aile içi hukuki meselelerin ana çözüm yerine

¹⁰⁵ Mahmudpaşa Mahkemesinin 1820'lerden öncesine ait kayıtları mevcut değildir.

¹⁰⁶ 1782'de İstanbul'da meydana gelen ve büyük tahribatlara yol açan yangınlar Davudpaşa Camii'nin bitişiğindeki ahşap bir binada bulunan ve aynı adı taşıyan mahkemenin bu tarihten önceki kayıtlarını da yok etmiştir. Mahkeme ve yangın için bkz. Kenan Yıldız, "1782 İstanbul Yangını: Kadı Sicillerinden Tespit, Çıkarım ve Yorumlar," *Osmanlı İstanbulu II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, Bildiriler*, ed. Feridun M. Emecen-Ali Akyıldız-Emrah Safa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, s. 707-722.

dönüşmüş olan bu mahkemenin¹⁰⁷ zamanla ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar konusunda bir uzmanlık geliştirmiş olabileceği düşüncesi şaşırtıcı bulunmamalıdır. Haliç'in kuzeyinde ya da Üsküdar'da ikamet eden çok sayıda aile hizmetlerine almak istedikleri çocuklarla ilgili işlemleri, kendi semtlerinde rahat ulaşabilecekleri mahkemeler yerine Davudpaşa Mahkemesi üzerinden yürütmeyi tercih edebiliyordu.¹⁰⁸ Çalışmada bu mahkemeye ait kayıtların büyük bir kısmı kullanılmıştır. Diğer mahkemelerin kayıtlarının ise, verimliliklerinin artırılması kaygısıyla, en azından birkaç yılı kapsayacak seriler halinde taranmasına özen gösterilmiştir.¹⁰⁹

Muhtemelen mahkeme kayıtlarına çocukların küçük bir kısmı giriyor, çoğunluğunun sözleşmesi yazıya geçirilmiyordu. Ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar mahkeme kayıtlarına genellikle üç şekilde yansıyor. Bunlardan birincisi ve en yaygın olanı icar olarak nitelendirilen hizmete alınma sözleşmeleri idi. Zamanla dönüşüme uğrayan ve belli standartlar kazanan sözleşmeler, çocukların aileleri, kendileri ve onları istihdam eden aileler hakkında bilgiler veriyordu. Çocukların yaşı, cinsiyeti, memleketi, ücretleri, ebeveynlerinin hayatta olup olmadığı ile onları kimlerin istihdam ettiği ve nerede sakin oldukları gibi ayrıntılar bu bilgiler arasındaydı. İkincisi, çocukların hizmetten ayrılmalari vesilesiyle tutulan kayıtlardı. Çocuklar yetişkinliğe eriştiklerinde çalıştıkları ailelerin yanından ayrılabilir ya da koşulları üzerinde kendilerinin de söz sahibi olabildikleri yeni bir sözleşmeyle hizmet etmeye devam edebilirdi. Böyle durumlarda tutulan kayıtlarda (artık yetişkin olan) çocukların kaç yıl hizmet ettikleri, ayrılırken kaç yaşında oldukları, ücretlerinin nasıl kullanıldığı, ne kadar para ya da eşya aldıkları, neden ayrıldıkları ve bundan sonra ne yapacakları gibi bilgilere yer veriliyordu.

107 Leyla Kayhan Elbirlik, "Reflections of Modernity in the Eighteenth Century: The Specialization of the Davud Paşa Court in Marriage-Related Disputes," *Archivum Ottomanicum*, no. 33, 2016, s. 119-135. Önceki dönemlere ait kayıtların yok olması mahkemenin konuyla ilgili uzmanlığının izlerini sürmeyi imkânsız kılmaktadır.

108 Bu tercihin etrafıca araştırılması gereken farklı sebepleri olmalıdır.

109 Çalışmada kullanılan sayısal veriler şu mahkemelerin 1800-1920 tarihleri arasındaki kayıtlarından üretilmiştir: Ahi Çelebi, Bab, Davudpaşa, Galata, Mahmudpaşa ve Üsküdar. Kölelere ilişkin veriler ifade edilen mahkemelerin yanında Kısmet-i Askeriye, Mülga Beledi Kassamlığı ve Rumeli Kazaskerliği mahkemelerinin; Anadolu kent ve kasabalarının mahkemelerinden üretilen veriler ise Gerede, Kastamonu, Ordu ve Safranbolu mahkemelerinin kayıtlarına dayanmaktadır.

Üçüncüsü, hizmet ederken çocuklar için bazı şeyler yolunda gitmeyebilir, ilişkiler beklenmedik biçimde sonlanabilirdi. Taraflar çoğunlukla sebep göstermeden sözleşmeyi feshedebilirlerdi. Buna fesh-i icar denilmekteydi. Yazıya geçirilmeyen muhtelif sebepler ayrılığa neden ya da gerekçe olabiliyordu. Çocuklar fiziksel ve cinsel istismara uğrayabilir, hırsızlıkla suçlanabilir, hizmet ettikleri evlerden firar edebilir, ölebilir ya da, bunların hiçbiri olmasa da, hizmetleri memnuniyet uyandırmayabilirdi. Mahkeme kayıtlarının taraflar arasındaki sorun alanlarının anlaşılmasına sundukları katkılar sınırlıdır. Bu durum basın, edebiyat ve memurlar arasındaki yazışmalar sayesinde kısmen telafi edilebilecek bir eksikliklerdir.

İstanbul mahkemelerinin konuyu rakamlar üzerinden takip etmeye imkân veren zengin verileri sınırlılıklarının görmezlikten gelinmesine sebep olabilecek şekilde yorumlanmamalıdır. Bu mahkemelerin verileri özellikle taşradan gelen çocuklarla ilgili üç konuda doyurucu bilgiler sağlamaktan uzaktır. Birincisi, taşralı çocukların İstanbul'a nasıl ulaştırıldığı başkent mahkemelerinin kısmen ilgilendiği bir meseleydi. Hikâyenin hemşerilik bağlarının çocukların İstanbul'a ulaştırılmasındaki hayati rollerine ilişkin kısmı çok belirgindir. Ancak bu mahkemelerin kayıtları, memurların ve genel olarak emanetçi adı verilen aracılardan ilişkideki rollerine çok az dokunmaktadır. Memurlar ve kim oldukları konusunda tereddütler bulunan emanetçiler, 19. yüzyılın son çeyreğinde çocukları İstanbulluların evlerine ulaştıran etkili aktörler olarak ön plana çıkacaktır. Taşrayla İstanbul arasındaki çocuk hareketliliğinin daha bütüncül bir anlatısının oluşturulabilmesi onların yeri doldurulamaz rollerinin anlaşılmasına bağlıdır. İkincisi, İstanbul mahkemelerinin kayıtları devletin, taşradan gelen çocukların istismar edilmesinin önüne geçmek üzere, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren aldığı tedbirlerin ve yaptığı düzenlemelerin pratikte nasıl karşılık bulduğu ya da etkinliği konusunda sessizdir. Alınan tedbir ve yapılan düzenlemelere karşın istismar vakaları şikâyetlere ve yazışmalara konu olmaya devam ediyordu. Konuyla ilgili şikâyet ve yazışmaların varlığı istismarların önlenmesinde başarısız olduğunun göstergesi olarak mı kabul edilmelidir? Bu soruya yüzlerce taşralı çocuğa kucak açmalarına rağmen İstanbul mahkemelerinin kayıtlarından yola

çıkılarak cevap üretmek mümkün değildir. Üçüncüsü, İstanbul'un taşra kent ve kasabalarıyla ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar üzerinden geliştirdiği ilişkilere yerel ağların, âdetlerin ve geleneklerin nasıl yansımış olabileceği konusu başkent mahkemelerinin ilgilendiği ve duyarlı olduğu bir mesele değildi. Bu kayıtlar, taşradan gelen çocukları tekdüze bir anlatı altında birleştiriyor, standart ifadelerin ön planda olduğu birkaç cümleye sıkıştırıyordu.

Neyse ki taşra kent ve kasabalarının mahkeme kayıtları ifade edilen sorunları aşmaya katkı sağlayabilecek niteliklere sahiptir. Çalışmada, önemli oranda bu gerekçeyle, İstanbul'a istikrarlı biçimde çocuk sağlayan bazı Kuzey ve Kuzeybatı Anadolu kent ve kasabalarının (Kastamonu, Safranbolu, Gerede ve Ordu) mahkeme kayıtları kullanılmıştır. Ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere İstanbul'a gönderilen çocuklar 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren taşra kent ve kasabalarının mahkeme kayıtlarına yaygın olarak girmeye başlayacaktır. Bu, daha önceleri nadiren görülen bir durumdu. 19. yüzyılın son çeyreğinde yapılan düzenlemelere göre taşradan getirilecek çocuklar için yerel idarelerden izin alınması ve yapılan işlemlerin kayıt altına alınması gerekiyordu. Taşra mahkemelerinin İstanbul'a gönderilen çocukların icar işlemleri için daha sık ziyaret edilmeye başlanması, devletin yaptığı müdahalelerin yanında, taşrada varlıkları artan memurlardan ve emanetçilerin yaygınlaşmasından bağımsız değildi. Bu mahkemelerin kayıtları memurların ve emanetçilerin ev içi hizmetler sektöründeki yerine daha yakından bakma fırsatı sunmakta; ilişkinin yalnızca merkezden yani İstanbul'dan bakılarak inşa edilemeyeceğini bunun için taşraya da kulak verilmesinin gerekliliğini güçlü biçimde hatırlatmaktadır.

Diğer taraftan gazeteler ve memurların yazışmaları ev içi hizmetlerde istihdam edilenleri yoksul ve kimsesiz çocuklar üst başlığı altında tartışmaya imkân verecek bulgular barındırmaktadır. İmparatorluğun son dönemlerinde devletin (ve toplumun) yoksul ve kimsesiz çocuklar meselesiyle nasıl yüzleştiğine, mücadele ettiğine ve ne kadar başarılı olabildiğine dair ipuçlarını barındıran bu kaynaklar çocukların hangi koşullar altında ev içi hizmetlere yönlendirildiğini anlamaya yardımcı olmaktadır. Özellikle taşradan gelen/getirilen çocukların İstanbul'daki

yaşamları ve karşılaştıkları sorunlar gazetelerin ve memurların ilgi alanına giriyordu. Eserleri için arzu ettikleri çatışmayı ev içi hizmetlerde istihdam edilen kızlarda yakalayan romancılar da aynı konuya geniş bir yer ayırmaktan hoşlanıyordu. Romanlar ve elbette gazeteler, besleme olarak nitelendirilen kızlarla ilgili algıların şekillenmesinde ve sonraki nesillere aktarılmasında önemli roller üstlenecektir.¹¹⁰

İfade edilen kaynakların ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar hakkında sağladıkları bilgiler birçok noktada buluşmakta ve aynı özellikleri sergilemektedir. Gazeteler, memurların yazışmaları ve edebi ürünler konuyu zenginleştirecek bir içeriğe sahip olmalarına karşın mahkeme kayıtları dışlanarak kullanıldıklarında yararlı olmaktan uzaklaşmakta ve yanıltıcı yönlendirmelerde bulunmaktadır. Birincisi, bu kaynaklar, ev içi hizmetler sektörünü genellikle sorunlar üzerinden tasvir etmektedir. Ferhunde Özbay'ın yerinde ifadeleriyle “sadece edebiyata dayanan bir inceleme orta sınıf Türk ailesini bir ‘canavar’ olarak resmedebilir.”¹¹¹ Aynı tespitin gazeteler ve memurların yazışmaları için yapılmasında sakınca yoktur. Şikâyetler üzerinden kurulan ilişkide çocuklar, devletin ürettiği kayıtlara, büyük oranda ya cinsel ve fiziksel istismara uğramış mağdurlar ya da hırsızlık ve iffetsizlik gibi ithamlara maruz kalan şüpheliler olarak yansıyor. İkincisi, rakamlar konusundaki zayıflıklarıdır. Mahkeme kayıtları dışında, 1885 ve 1907 nüfus sayımlarının sağladığı bazı katkılar dışarıda tutulacak olursa, dönemin hiçbir kaynağı çocukların nereden geldikleri, yaşları, aldıkları ücretler ve kaç yıl hizmet ettikleri gibi sorulara rakamlar üzerinden cevap verecek yeterlilikte değildir. Çocukların “boğaz tokluğuna” çalıştırıldığı gibi tanımlamaların literatürde kendine güçlü bir yer edinmiş olmasının temel

110 Irvin Cemil Schick'in imparatorluğun son dönemlerinde yapılan yayınlara dair şu görüşü önemlidir; “Matbuat kapitalizmi, cinsel ilişkiler dâhil kadın-erkek ilişkilerine dair yeni fikirlerin yaygınlaşması ve topluma nüfuz etmesinde merkezi bir ‘iletken’ rolü oynamış, yeni modeller ve normların yaratılmasına hizmet ederek uzun dönemde, kademeli ve dolaylı olarak toplumsal cinsiyeti değiştirici bir işlev görmüştür. Çünkü yayıncılık nasıl yeni fikirlerden besleniyorsa, o yeni fikirlerin yaygınlaşmasına ve daha önce mümkün olmayan biçimlerde ve kapsamda geniş kitleleri etkilemesine de fırsat tanır.” Irvin Cemil Schick, *Bedeni, Toplumu, Kâinatı Yazmak; İslâm, Cinsiyet ve Kültür Üzerine*, yay. haz. ve çev. Pelin Tüneydin, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 219.

111 Ferhunde Özbay, “Evlerde El Kızları: Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler,” *Feminist Tarih yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, yay. haz. Ayşe Durakbaşı, çev. Zerrin Ateşer-Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 19.

sebebi mahkeme kayıtlarını dışarıda tutan kaynak tercihleridir. Üçüncüsü, ifadeler konusundaki zenginliğe karşın ne basın ne de memurlar arasındaki yazışmalar istihdam edilen çocuklarla ilgili hukuki bir tartışma yürütmeye ve sektörde yaşanan dönüşümü anlamaya elverişlidir. Dördüncüsü, gazete ve roman gibi kaynakların büyük bir kısmı imparatorluğun son elli-altmış yılını kapsamaktadır. Osmanlı bürokrasisi dahi, kabaca, 19. yüzyılın ortalarından önce konuya nadiren ilgi göstermiştir. Devletin özellikle taşradan daha fazla çocuk gelmeye başlaması ve kitlesel göçler gibi belli sebeplerle ev içi hizmetlerde istihdam edilenlere yönelik ilgisi yüzyılın ikinci yarısında önceki dönemlerle kıyaslanmayacak ölçüde genişleyecek, buna paralel olarak üretilen yazışmalarda sayısal bir artış yaşanacaktır.

BÖLÜMLER ÜZERİNE

Çalışma her biri ev içi hizmetler sektörünün dinamik yapısını ve dönüşümünü ön plana çıkaran ve birbirini tamamlayan altı bölümden oluşmaktadır. “Olguyu Tanımlamaya Çalışmak; ‘Tebenni’den ‘icar’a” başlığını taşıyan Birinci Bölüm konunun bağlamını kurmakta ve emeği tanımlamakta, şimdiye kadar yapılan çalışmaların neredeyse hiç ilgilenmedikleri bir meseleyi, sektörde yaşanan dönüşümü ve bunun boyutlarını anlamaya ve takip etmeye çalışmaktadır. Ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar ile hizmet ettikleri aileler arasındaki ilişkilerde yaşanan dönüşüm dönemin siyasi, hukuki, iktisadi ve –hatta köle ticaretine yönelik yasaklardan ziyade onunla ilgili algıların değişimi söz konusu olduğunda– kültürel gelişmelerden bağımsız düşünülmemelidir. 1845 Orta Anadolu kıtlığı gibi olağanüstü gelişmeler sektördeki dönüşümü beklenmedik biçimde hızlandıracaktır. Ev içi hizmetler sektörü 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde olguyu anlatmak için kullanılan ifadeler, çocukların alacağı ücretler, hizmete girme yaşları ve coğrafi arka planları gibi konularda belli standartlar edinmiş ve kendi geleceklerini üretmişti. Yüzyılın ortalarından önce hayırseverlik, Allah rızası ve çocukların terbiyesi üzerinden anlatılan ev içi hizmetler artan biçimde ailelerle istihdam ettikleri çocuklar arasında iktisadi öncelik ve kaygıların belirlediği bir emek ücret ilişkisine dönüşecektir. Bununla birlikte manevi/ahlaki unsurlar önemini daima sürdürecektir.

İkinci Bölüm 18. yüzyılın ikinci yarısından 1920'ye kadar ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların sosyal, ekonomik ve coğrafi arka planlarına odaklanmaktadır. 19. yüzyılın ortalarına kadar çocukların büyük bir kısmı İstanbul ve çevresinden sağlanıyordu. 1845 Orta Anadolu kıtlığı çocukların coğrafi arka planlarında dramatik bir kırılmaya yol açacaktır. Çocukların artan biçimde İstanbul'un dışından gelmeye başlaması ev içi hizmetler sektörünün yeniden şekillenmesinde belirleyici unsurlardan biri olacaktır. Anadolu'dan gelen çocukların istihdamının genişlemesi dünyadaki örneklerle uyumlu bir gelişmeydi. Ancak yüzyılın ikinci yarısında muhacir çocukların devreye girmesi sektörün Anadolu taşrasından gelen çocukların hâkim olduğu bir istihdam alanına dönüşmesini engelleyecektir. Bununla birlikte önce Kafkaslar'dan, ardından Rumeli'den gelen muhacir çocuklar bu sürece eklemenecek ancak sektörün dönüşümü üzerindeki etkileri sınırlı kalacaktır. Yoksulluk çocukların ev içi hizmetlere yönlendirilmesinin temel sebebiydi ancak bundan ne anlaşıldığı, coğrafi arka plan ve ailelerin kendi özel koşulları gibi değişkenlere bağlı olarak, farklılaşmaktaydı. Bölgeler arası farklılıklar söz konusu olsa da ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar arasında kimsesizlerin oranı, sanıldığından aksine yüksek değildi. Muhacir çocuklar, anlaşılması basit sebeplerden dolayı, yüksek kimsesizlik oranlarında başı çekiyordu. Diğer taraftan istihdam edilen erkekler, çocukların artan biçimde İstanbul'un dışından gelmeye başlaması gibi gelişmelere bağlı olarak giderek azalacak kayıtlardaki varlıkları 20. yüzyılın başlarında marjinalleşecektir.

Üçüncü Bölüm taşralı çocukların İstanbulluların evlerine nasıl ve hangi yollarla ulaştıkları sorusuyla ilgilenmektedir. Burada Anadolu ve taşralı tanımlamalarının birbirinin yerine kullanılmasında hiçbir sakınca yoktur. Çünkü İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen taşralı çocukların büyük bir kısmı Anadolu'nun belli bölgelerinden sağlanıyordu. Bu nedenle bölüm esas olarak Anadolu ile İstanbul arasındaki çocuk hareketliliğine odaklanmaktadır. Anadolu'dan gelen çocukların ev içi hizmetlerde istihdamının yaygınlaşması taşrayla İstanbul arasında yetişkin erkekler üzerinden kurulan emek ilişkisini yeniden şekillendirecektir. Çocukların İstanbul'a ulaştırılması yakın akrabalarından devlet memurlarına kadar

farklı ekonomik ve toplumsal kesimlerden kişi ve grupların dahil olduğu çok katmanlı ve dinamik bir ilişkiler ağı sayesinde gerçekleşiyordu. Burada, tıpkı yetişkin erkeklerde olduğu gibi, kız çocukları üzerinden devam eden bir “zincirleme g” söz konusuydu. Bürokrasinin yeniden yapılandırılmasının bir sonucu olarak taşrada varlıkları artan memurların, çocukların hareketliliğindeki etkin rolleri, Osmanlı modernleşmesinin kent ve kasabalardan ücra köylere kadar sıradan insanların yaşamlarına nasıl dokunduğunu anlama ve tarihini aşağıdan yazma fırsatını vermektedir.¹¹² çocuklara yönelik suiistimal söylenti, haber ve şikâyetleri devletin 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren taşrayla İstanbul arasındaki ocuk hareketliliğini kontrol etmeye ve düzenlemeye yönelik girişimlerde bulunması sonucunu doğuracaktır. Devletin, bu noktada, ocukların İstanbul’a ulaştırılmasına aracılık edenleri “iyi” ya da “kötü” olarak tanımlarken keyfi davrandığını ifade etmek mümkündür. Aracılar, taşradaki ailelerle İstanbulluları buluşturan önemli aktörlerdi. Öyle anlaşılıyor ki hem taşralılar hem de İstanbullular genel olarak aracılardan varlığından ve yaptıklarından hoşnutsuz değildi. Aynı kent, kasaba ve köylerin İstanbul’a istikrarlı biçimde ocuk sağlamaya devam etmiş olmaları istismar söylentilerinin taşrada güçlü bir karşılık bulmadığına işaret etmektedir.

Devlet ve basın çocukların, özetlenecek olursa, istismar edilmelelerinin ve “kötü yollara” düşmesi/düşürülmesinin günahını aracılaraya yükle-meye çalışıyordu. Oysa çoğu şey İstanbulluların evlerinde olup bitiyordu. Çocuklar pasif değillerdi; kendilerine yönelen baskılara çeşitli şekillerde tepki gösterebiliyor ancak nihai olarak ilişkilerde zayıf tarafı temsil ediyorlardı. Öte yandan bu ocukların İstanbul’daki yaşamları istismar eden ve edilen çerçevesine de sıkıştırılmamalıdır. Yaşamlarının olağan akışında hizmet etmenin yanında oynamak, sosyalleşmek, arkadaş sahibi olmak ve yeni kültürel alişkanlıklar edinmek de vardı. Dördüncü Bölüm öncelikle çocukları istihdam edenlere değinmekte, ardından hizmet ettikleri evlerdeki yaşamları ve ilişkileri üzerinde durmaktadır. Sadece varlıklılar değil daha

112 İrfan Kokdaş-Yahya Araz, “İstanbul’da Ev İçi Hizmetlerinde İstihdm Edilen Kuzeybatı Anadolu-lu Kız ocuklarının G Ağları zerine Bir Değerlendirme (1845-1911),” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 33/1, 2018, s. 41-68.

mütevazı İstanbullular da çocuk emeğine ilgi duyuyordu. Hizmet ettikleri hanenin büyüklüğü, iç mekânın nasıl düzenlendiği ve başka hizmetçi olup olmaması gibi birçok husus yaşamlarına ve ilişkilerine yön veriyordu. Genellikle ev içi hizmetlerde istihdam edilen taşralı çocukların aileleriyle ilişkilerinin koptuğu üzerinde durulmuştur. Bu, tümüyle yanlış olmasa da, doğru bir yargı değildir. Çocukların İstanbul'da akrabaları olabiliyordu. Ayrıca taşrada oturan aileler çeşitli vesilelerle çocuklarıyla ilişkilerini sürdürrebiliyordu. Bununla birlikte ilişkilerin zamanla zayıfladığı inkâr edilemez. Bunun sebebi uzak mesafeler değildi yalnızca; İstanbul kucak açtığı çocuklara yeni kültürel kalıplar edindiriyor, onları dönüştürüyor ve geldikleri dünyaya yabancılaştırıyordu.

Beşinci Bölüm çocukların akıttıkları terin karşılığında ne kazandıkları sorusuyla ilgilenmektedir. Dönem boyunca sektördeki en belirgin dönüşümlerden biri ücretler konusunda yaşanacaktır. Ücretler giderek parasallaşacak, ayrıntılı biçimde tespit edilecek ve emek piyasasında belirlenir hale gelecektir. İstanbullular farklı sosyokültürel ve coğrafi arka planlardan gelen çocukları birlikte istihdam ederken aralarında, özellikle alacakları ücretler konusunda, bir hiyerarşi üretecektir. En yüksek ücretleri Çerkez çocuklar alırken Anadolu'dan gelenler onları takip ediyordu. Bunun İstanbullular açısından iktisadi, sosyal ve kültürel bir zemini ve meşruiyeti vardı. Sözleşmelerde genellikle ücretin, buluşa erdiğinde çocuğa verilmek üzere kenara ayrılacağı belirtiliyordu. Ancak bu konuda yargıya varmak için acele edilmemelidir. İstanbul'a çocuk sağlayan bölgeler, çocukların hak edecekleri ücretin nasıl kullanılacağına ilişkin olarak kendilerine "özgü" formlar ve yöntemler geliştirebiliyordu. Elbette sözleşmede yazanların pratiğe nasıl yansıdığı sorusu da önemsenmelidir.

Taşradan gelen çocukların çok küçük bir kısmı memleketlerine geri dönüyordu. Bunlar yaşamlarına İstanbul'da devam ediyor, orada yaşıyor ve ölüyorlardı. Altıncı Bölüm çocukların erişkinliğe ulaşıp hukuki olarak kendi adlarına karar verme hakkını elde ettikten sonra yaşamlarına nasıl devam ettiklerini tartışmaktadır. Yetişkinliğe yeni adım atan ve yaşamlarının son birkaç yılını ev içi hizmetlerde çalışarak geçiren gençlerin fazla bir seçeneği yoktu. İyi bir evlilik yapıp aile sahibi olmak en büyük hayal-

leri ve beklentileriydi. Kızların, bunun için en büyük hazinelerini yani bekâretlerini korumaları gerekiyordu. Bekâretin yitirilmesi arzu ettikleri evliliği yapma umutlarını yok edebiliyordu. Çocukların hatırı sayılır bir kısmı erişkinliği takip eden birkaç yıl içinde yani on beş-yirmi yaşları arasında evleniyordu. Geriye kalanları bir kısmet ortaya çıkıncaya kadar –ki bu hizmet ettikleri aileler tarafından geciktirilebiliyordu– ev içi hizmetlerde çalışmaya devam ediyordu. Hizmet ettikleri ailelerin bulunmasında etkili olduğu damat adayları genellikle kendileri gibi taşradan gelip İstanbul’da tutunmaya çalışanlardı.

OLGUYU TANIMLAMAYA ÇALIŞMAK

“TEBENNİ” DEN “İCAR” A

İmparatorluğun son dönemlerinde ev idaresi söz konusu olduğunda, ev içi hizmetler ve burada istihdam edilenler orta ve üst sınıflardan İstanbulluların gündelik hayatlarının önemli bir parçasını oluşturuyordu. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde kölelerin ev içi hizmetlerde istihdamı artık önemli oranda geçmişe ait bir meseleydi. Gerçi kölelik II. Meşrutiyetin ilanından sonra ateşli tartışmalara konu olmaya devam edecektir. Ancak bu, onların ev içi hizmetleri gören işgücü olarak toplumun üst kesimlerinde hâlâ güçlü bir yere sahip oldukları anlamına gelmiyordu. Şüphesiz konuyu gündemde tutanların bir kısmı köleliği Abdülhamid dönemini eleştirmek için bir araç olarak kullanıyordu.¹ Anlaşılabilir sebeplerden dolayı Çerkez kökenlilerin de aralarında bulunduğu bazıları ise meşrutiyetin vadettiği hürriyete ve eşitliğe rağmen köleliğin varlığını devam ettirmesini utanç verici buluyordu.² Nüfus sayımları, 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın başlarında İstanbul’da ev içi hizmetlerde istihdam edilenlerin kompozisyonunda çarpıcı bir dönüşüm yaşandığını ortaya koymaktadır; evlatlık ve hizmetçi gibi isimlerle kayıtlara geçirilenlerin oranlarında büyük bir artış, köle sahipliğinde ve istihdamında ise gerileme yaşanacaktır.³ Aslında kölelerin ev içi hizmetlerde istihdamında yaşanan gerileme daha eskiye dayanıyordu. 1870’lere gelindiğinde Osmanlıların zenciye, Arap ve Habeşi gibi isimlerle andıkları Afrika kökenli köleler İstanbul mahkemelerinin kayıtlarından iyice kaybolmuştu.⁴ Onların yerini, hangi isimlerle anıldıklarından bağımsız olarak, ev içi hizmetlerde istihdam edilen beslemeler, evlatlıklar ve hizmetçiler alacaktır.

1 Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, s. 185-190.

2 Ceyda Karamursel, “The Uncertainties of Freedom: The Second Constitutional Era and the End of Slavery in the Late Ottoman Empire,” *Journal of Women’s History*, c. 28/3, 2016, s. 138-161. Haytuk Tevfik Talat-Gotuk Halid, “Esir Ticareti,” *Sadâ-i Millet*, no. 111, 9 Rebiülevvel 1328/21 Mart 1910, s. 3-4; Mehmed Fetgeri Şuenu, *Osmanlı Âlem-i İctimâ’inde Çerkes Kadınları*, Zarafet Matbaası, İstanbul, 1914, s. 27-28.

3 Özbay, *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present*, s. 17-20.

4 Araz-Kokdaş, “The Changing Nature of the Domestic Service Sector in Nineteenth-Century Istanbul: Female Slaves and Wage-Earning Girls.”

Kölelerin yanında ya da onlara alternatif olarak çocukların ve genç kızların ev içi hizmetlerde istihdam edilmesi İstanbullular için yeni değildi. Sadece İstanbul'da değil tüm Osmanlı dünyasında toplumun üst sınıflarına mensup kesimler erken dönemlerden itibaren çocukların ve genç kızların emeğinden yararlanıyordu.⁵ Bununla birlikte imparatorluğun son dönemlerinde çocukların ve genç kızların ev içi hizmetlerde istihdamında, orta sınıfları da içine alacak şekilde, göz ardı edilemez bir genişleme yaşanacaktır. Ahmed Midhat gibi yazarların ilgisine mazhar olan bu genişleme ve doğurduğu sonuçlar, ayrıntılı tartışmalara konu yapılmamış olmasına karşın, genellikle iki gelişmeyle ilişkilendirilmiştir. Buna göre ticaretine yönelik yasakların geriletği düşünülen kölelik ile çocukların ve genç kızların ev içi hizmetlerde istihdamının yaygınlaşması arasında güçlü bir bağ kurulmuştur. 19. yüzyılın ortalarında başlayan yasaklar, yüzyılın ikinci yarısında yayılacak, öncelikle siyah köle ticaretini hedef alacaktır. Muzaffer Esen epey erken bir tarihte, 1960'ların başlarında, Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Besleme" maddesinde, 1840'ların ikinci yarısından itibaren (siyah) köle ticaretine yönelik yasaklarla birlikte gerileyen köleliğin "yerini 'Besleme' denilen garib kız çocukları[nın]" aldığını yazacaktır. Onun özellikle "garip kız çocukları" tanımlaması dikkat çekicidir. Bununla İstanbulluların köle ticaretinin yasaklanmasının yarattığı emek açığını kapatmak üzere evlerine aldıkları besleme kızların, zaman zaman "ahretlik" olarak nitelendirilmiş olsalar da, "eski devrin 'ahret evlâdı'nın yerini aslâ" alamadıklarını, onlardan farklı olduklarını anlatmak istiyordu.⁶ Ayrıntılara girmemiş olmasına karşın Esen'in ev içi hizmetlerde çalışan ve yaygın olarak besleme adı verilen kızlarla onları istihdam eden aileler arasındaki ilişkilerin, tam olarak bu şekilde ifade etmese de, dönüştüğünü tespit etmesi ve bunu mütevazı bir biçimde dile getirmesi çok önemlidir. Onun köle ticaretine yönelik yasaklarla, beslemelerin ev içi hizmetlerde istihdamının genişlemesi

5 Bkz. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 340-343; Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, s. 126-127; Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri*, s. 207-208; Ginio, "Living on the Margins of Charity: Coping with Poverty in an Ottoman Provincial City," s. 173-176. 17. yüzyılın ikinci yarısında Girit özelinde ailelerin, borçları karşılığında, çocuklarını bir tür "rehin" olarak vermesi uygulamalarına değinen bir çalışma için bkz. Eugenia Kermeli, "Children Treated as Commodity in Ottoman Crete," *The Ottoman Empire: Myths, Realities and 'Black Holes' Contributions in Honour of Colin Imber*, ed. Eugenia Kermeli-Oktay Özel, The Isis Press, 2006, s. 269-282.

6 Esen, "Besleme," s. 2556-2557.

arasında kurduğu bağ daha sonraları, köleliğe dair sosyokültürel kalıpların evrimi görmezlikten gelinerek telâh edilecektir.⁷

Araştırmaların bir kısmında, köle ticaretine yönelik yasakların yanında, savaşların ve göçlerin ürettiği kimsesiz ve yoksul çocukların devlet eliyle talep eden ailelere verilmesinin hem çocukların ev içi hizmetlerde istihdamının yaygınlaşmasında hem de evlatlık uygulamasının, Esen'in işaret ettiği üzere, bir tür hizmetçiliğe dönüşmesinde etkili olduğu savunulmuştur. Bu görüşe göre devlet, 1850'lerde ve 1860'larda Kafkaslar'dan yapılan göçlerle birlikte kimsesiz kalan çocukları, köle olarak satılmalarının da önüne geçmek amacıyla, isteyen ailelere evlatlık olarak verecektir.⁸ Köleliğin de gerilemesinde etkili olduğu iddia edilen ve daha sonraları sık sık karşılaşılabilecek bu uygulama, Özbay'ın ifadeleriyle, "devlet eliyle kız çocukların evlere ilk toplu dağıtımı örneğidir." Yine ona göre bu gelişme "evlatlık kurumunun köle benzeri bir hizmetçiliğe dönüşmesinde etken olan bir olaydır."⁹ Kimsesiz çocuklara yönelik politikaların şekillenmesinde ve evlatlık uygulamasının devlet eliyle yaygınlaşmasında önce Kafkaslar'dan ve ardından Rumeli'den gelen muhacirlerin belirleyici konumda oldukları inkâr edilemez. Ne var ki evlatlık uygulaması, büyük çaplı olmasa da, devletin geçmişinde olmayan bir pratik değildi. Mesela Kafkas muhacirlerinin gelmeye başlamasından sadece birkaç yıl önce devlet, 1845 Orta Anadolu kuraklığı ve kıtlığında, kimsesiz kalan çocuklara kol kanat germeye çalışacak ve evlat edinilmesini teşvik edecekti.

Çocukların ve genç kızların ev içi hizmetlerde istihdamının köle ticaretine yönelik yasaklara ve kitlesel göçlere bağlı olarak arttığından şüphe duyulmamalıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısında yoksul ve/veya kimsesiz çocuklar ve genç kızlar daha önce görülmemiş boyutlarda ev içi hizmetlere yönlendirilecektir. Yine de bu gelişmelerin sektörün dönüşümü ve evlatlık, ahretlik ve besleme gibi uygulamaların yeniden şekillenmesi üzerindeki etkisi abartılmamalıdır. İfade edilen görüşlerin ikisi de ev içi hizmetler

7 Literatüre ilişkin bir değerlendirme için bkz. Araz-Kokdaş, "The Changing Nature of the Domestic Service Sector in Nineteenth-Century Istanbul: Female Slaves and Wage-Earning Girls."

8 Ömer Şen, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Köle Ticaretinde Kafkasya Göçmenlerinin Rolü," *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, sayı 6, 1994, s. 176.

9 Ferhunde Özbay, *Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlatlık mı?*, İstanbul, 1999, s. 11.

sektöründe yaşanan gelişmeleri dışsal nedenler ve müdahaleler üzerinden anlatmakta sektörün dinamizmini, algıların ve kültürel kalıpların evrimini görmezlikten gelmektedir. Ev içi hizmetler sektörü 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, yani köle ticaretine yönelik yasaklardan ve yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen kitlesel göçlerden önce, hukuki ve iktisadi belli standartlara kavuşmuş ve aileler ile istihdam ettikleri çocukların (ve onların ailelerinin) ilişkilerindeki dönüşüm belirginlik kazanmıştı. İzleri 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürülebilen bu dönüşüm, devamlılıkları dışlama-dan, birkaç konuda daha belirgin biçimde hissedilecektir.

Mahkemeler aracılığıyla istihdam edilen çocukları anlatan tanımlamaların bir kısmının işlevlerini yitirmeleri, varlıklarını devam ettirenlerin içerik olarak evrilmesi, ayrışması ve netlik kazanması sektördeki hareketliliğin ve dönüşümün önemli bir emaresiydi. İstanbullular 20. yüzyılın başları gibi geç bir tarihte dahi hizmetçi, kapı kızı, besleme, manevi evlat, evlatlık, iyallığe verme ve tebenni gibi tanımlamaların tümünü ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukları anlatmak üzere birbirinin yerine kullanmaya devam ediyordu. Gündelik dilin tercihler konusundaki rahatlığı ve esnekliği memurlar arasındaki yazışmalara da yansıyor, ifade edilen tanımlamalar aynı çocukları anlatmak için kullanılabiliyordu.¹⁰ Tüm ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklarla ilgili toplumsal birikimi ve zenginliği yansıtan bu tanımlamaların her birinin kendine has nüansları vardı. Ne var ki hukuki düzlemde anlattıkları zayıftı. Mesela yaygın olarak kullanılan besleme tanımlamasının çocuklar ile hizmet ettikleri aileler arasındaki ilişkileri tayin edebilecek ve sorunlar karşısında özellikle zayıf tarafı koruyacak hukuki bir zemini ve karşılığı yoktu. İlişkilerin hukuki olarak nasıl tanımlandığı en az gündelik dildeki tercihler kadar önemliydi. Bu hususta, tereddütlere yer bırakmayacak şekilde, giderek daha az belirsizlik içeren bir dil tercih edilecektir. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde çocukların ev içi hizmetlerde istihdamının icar-ı sagir/sagire ya da sagir/sagire icarı adı verilen sözlü ya da yazılı bir iş akdi üzerinden anlatılması

10 Birkaç örnek için bkz. BOA, DH.MKT: 1018/43 (17 Ramazan 1323/15 Kasım 1905 ve muhtelif tarihler); BOA, ZB: 490/101 (22 Temmuz 1324/4 Ağustos 1908); BOA, ZB: 495/107 (1 Haziran 1325/14 Haziran 1909).

konusunda geniş bir mutabakat oluşmuştu. Tarafların karşılıklı olarak hak ve sorumluluklarını belirleyen akitler ilişkileri sağlam bir hukuki zemine yerleştiriyordu. Tanımlar konusundaki, en uygun anlatımla, berraklaşmaya belli aşamalardan geçilerek ulaşılmıştı.

Osmanlılar, sakk mecmularını" kendilerine rehber edinen mahkemelerin ve mahkeme kâtiplerinin ifadeler konusundaki titizliğine karşın, 18. yüzyılın ikinci ve 19. yüzyılın ilk yarısında ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukları nasıl bir hukuki çerçeve dahilinde tanımlayacakları konusunda tereddütler yaşıyordu. Tereddüt, başvuruları standart kalıp ve tanımlamalarla anlatmayı ve özetlemeyi tercih eden Osmanlı mahkemelerinin alışkanlığı değildi. Kayıtları tutan kâtipler dönem boyunca tebenni, evlatlık ve icar gibi tanımlamaları birlikte kullanabiliyordu. Mesela Göynüklü Mehmed Beşe ile Küçük Mustafa Paşa Mahallesi'nde ikamet eden Maverdi adındaki kadın arasında 13 Haziran 1801'de yapılan ve Ahi Çelebi Mahkemesi tutanaklarına kaydedilen sözleşme ifade edilen tereddütlerin tümünü yansıtıyordu. Sözleşmeye göre Mehmed Beşe, sekiz yaşındaki kızı Rabia'yı "hıfz ve terbiye" amacıyla Maverdi'ye teslim edecekti. Ev içi hizmetlerde çalıştırılacak olan Rabia'ya günlük 4 "para" nafaka belirlenecek bunun için gerekli harcamaları Maverdi yapacaktı. Ancak vakti geldiğinde kızı için yapılan harcamaları Mehmed Beşe karşılayacaktı. Meseleyi nasıl tanımlaması gerektiği konusundaki tereddütleri kâtibin, kenara (derkenar) düştüğü notta, olan biteni "sagire icarı" olarak nitelendirmesine yol açmıştır. Kâtip, icar tanımlamasını kullanarak mahkemeye ve kendine ilişkiyi tanımlayabileceği yeni bir zemin üretmeye çalışıyordu ancak bunu yapmaya çalışarak aynı zamanda karmaşa ve muğlaklığı artırmış oluyordu.¹² İcar edilen bir çocuğa, kelimenin herhangi bir açıklamaya ihtiyaç duymadan anlattığı üzere, emeğinin karşılığında belli bir ücret tayin edilmesi gerekiyordu. Oysa Rabia ev içi hizmetlerde istihdam edilecek ancak ücret almayacaktı; üstelik günlük ihtiyaçları için yapılan harcamalar babası tarafından karşılanacaktı. Çelişki ve tereddütlerin kuşattığı bu sözleşmenin istisnai olduğu düşünülmemelidir.

11 Bkz. Süleyman Kaya, "Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3/5, 2005, s. 379-416."

12 AŞŞ 332, 63a/2 (1 Safer 1216/13 Haziran 1801).

Sadece Mayıs-Ağustos 1801 tarihleri arasında aynı mahkemenin tutanaklarına benzer çelişkileri ve tereddütleri yansıtan dört sözleşme geçirilecektir.¹³

Mahkemelerin ve kâtiplerin hoşuna gitmemiş olsa da çelişki ve tereddütler bu kayıt ve sözleşmeleri ev içi hizmetler sektöründe istihdam edilen çocuklarla ilgili hareketliliğin ve dönüşümün takip edilebilmesi bakımından yararlı kılmaktadır. Burada özellikle hizmet ve icar kelimelerinin birlikte kullanılmış olmasına dikkat edilmelidir. Hizmet etmeye yapılan vurgu, henüz herhangi bir ücret zikredilmemesine karşın, çocukların emeklerinin bir karşılığının olduğunu anlatıyordu. Mahkemeler bunu anlatabilecek uygun bir tanımlama ve hukuki bir zemin arıyor, üretmek istiyordu. Belli ki mahkemeler (ve toplum) tanıdıkları, bildikleri bir geleneğin, toplumsal pratiğin evrildiğini görüyor ancak bunu nasıl tanımlayacakları konusunda kafa karışıklığı yaşıyordu. Bu nedenle verildikleri ailelere hizmet edecekleri ifade edilen çocukların durumunu alışıgaldıkları tebenni ve evlatlık gibi kelime ve tanımlamalara başvurarak anlatmaya çalışıyor ancak ellerindeki araçların istihdam eden ve edilen taraflar arasında gelişmekte olan emek ücret ilişkisini anlatmakta yetersiz kaldığını da düşünüyor ve görüyorlardı. Daha önceleri başka ailelere verilen çocukları anlatmak için nadiren kullanılan ve biraz garipsedikleri, tereddütle karşıladıkları anlaşılabilir icar kelimesini hesaba katarak ve sözleşmelere dahil ederek yeni bir durumla karşı karşıya olduklarını kabul etmiş oluyorlardı. Zaman icar tanımlamasının lehine işliyordu. İstanbul mahkemelerinin 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarına ait kayıtları bu tanımlamanın yakın bir zamanda saltanatını ilan edeceğini ima eden ipuçları barındırmaktadır. 18. yüzyılın ikinci yarısında kayıtlara mütevazı bir biçimde giren icarın kullanımını konusundaki çekingenlik zamanla bir kenara bırakılacak, daha cesur bir şekilde dillendirilecek ve tercih edilmeye başlanacaktır.

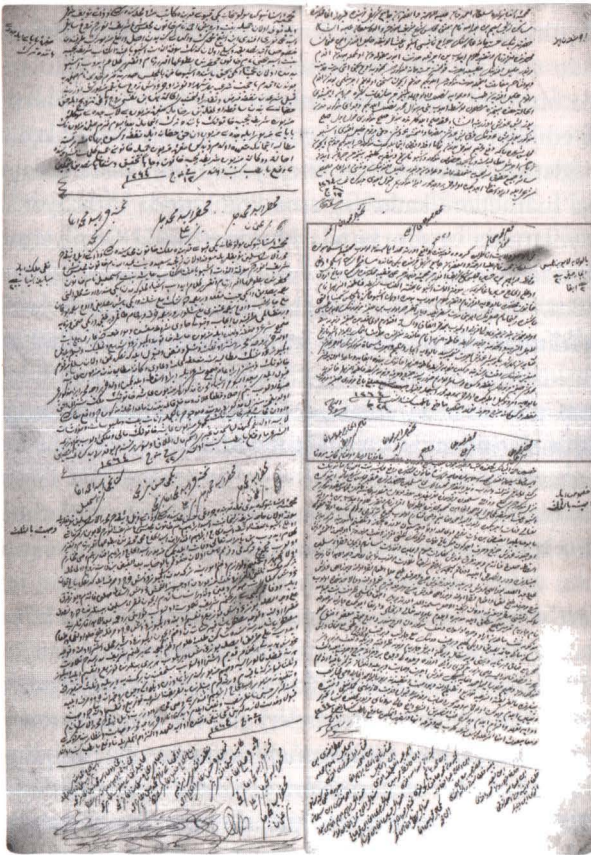
18. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ayrışma 19. yüzyılın ortalarında büyük ölçüde tamamlanmış böylece tanımlamalar konusundaki belirsizlikler kaybolmuştu. Buna göre icar genellikle şartları müzakere edilmiş sözleşmelerle ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukları, tebenni

13 AŞS 332, 56b/5 (6 Muharrem 1216/19 Mayıs 1801); AŞS 332, 62a/1 (29 Muharrem 1216/11 Haziran 1801); AŞS 332, 63a/2 (1 Safer 1216/13 Haziran 1801); AŞS 332, 77b/6 (23 Rebiülevvel 1216/3 Ağustos 1801).

ve evlatlık gibi köklü geçmişleri olan tanımlamalar ise henüz çalışabilecek durumda olmayan küçük çocukları anlatmak için kullanılacaktır. Hukuki ayırışma, yukarıda ifade edildiği gibi, bu tanımlamaların İstanbulluların gündelik yaşamlarında birbirini dışladıkları anlamına gelmiyordu. Evlatlık alındığı ya da tebenni edildiği ifade edilen çocukların yaşları ilerledikçe ev içi hizmetlere katkı sağlamaları bekleniyor, isteniyordu. Akitler farklılaşsa da tüm çocuklar ev içi hizmetlere katkı sağlama konusunda birleşiyordu. Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında Himâye-i Etfâl Cemiyetinin ailelere evlatlık adı altında verdiği çocukların hizmetçi muamelesi görmeleri yaygın bir gerçeklikti.¹⁴ Diğer taraftan İstanbulluların hizmetçi, evlatlık, besleme ve tebenni tanımlamalarını birlikte kullanmaya devam etmeleri gelişen emek ücret ilişkisinin çocuklara yönelik şefkat, merhamet, hayır-severlik ve Allah rızası gibi manevi/ahlaki değerlerin önünde bir engel oluşturmadığını düşünmelerinden de kaynaklanıyordu.

İcar, ev içi hizmetlerde istihdam eden ve edilen arasındaki ilişkiyi anlatan bir tanımlama olarak zaferini meşakkatli bir yolculuğun sonunda ilan etmişti. Bu yolculuk tanımlamanın kendisini de dönüştürecek ve olgunlaştıracaktır. 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ortalarına değin icar adı altında başka ailelere verilen ve ev içi hizmetlerde istihdam edilen birçok çocuğun ücretlerine ya hiç değinilmiyor ya da tespit edilen ücretin nasıl kullanılacağından bahsedilmiyordu. Bununla birlikte ücretin ve nasıl kullanılacağıнын ayrıntılı biçimde ele alındığı icar sözleşmeleri giderek yaygınlaşacak ve nihayet standart formu oluşturacaktır. Mükemmel formu ürettiklerini düşünen mahkemeler ve İstanbullular sözleşmeleri yaparken imparatorluğun sonuna değin aynı dili, kelimeleri ve kalıpları kullanmakta ısrarcı olacaktır. Standart icar sözleşmeleri beş konuda oldukça doyurucu bilgiler veriyordu. Bunlardan birincisi, çocukların aileleriyle ilgili ayrıntılardı. Nereden geldikleri, ailelerinin uğraşları ve ebeveynlerinin hayatta olup olmadıkları gibi hususların sözleşmede yer almasına dikkat ediliyordu. İkincisi, çocukları istihdam eden/edecek ailelerle ilgili bilgilerdi. Burada kim tarafından isticar edildikleri

14 Himâye-i Etfâl Cemiyeti: 6 Mart 1333 Senesinde Teşekkül Eden "Himâye-i Etfâl Cemiyeti"nin Tarihçesi ve 1338 Senesindeki Faaliyeti Hakkında 1339 Senesinde İn'ikad Eden Meclis-i Umumiye Takdim Eylediği Umumi Rapor ve Bilanço, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1339, s. 6.

Belge 2.
Standart bir icar sözleşmesi; Gerede'nin Orta Mahallesi'nden altı yaşındaki Zeliha, Yeni Han'da kalan amcası Eskicioğlu Hafız İbrahim tarafından icar ediliyor. Sözleşmeye göre Zeliha 20 kuruş ücret alacak bunun 17 kuruşu nafakasına harcanacak geri kalan 3 kuruş kendisi için saklanacaktı.

DŞŞ 113, 17b/5 (29
Cemaziyellevvel 1264/8 Mayıs
1848)

ve nerede oturdukları gibi ayrıntılara yer veriliyordu. Kız çocuklarını isticar edenler kadınlardı. Bu nedenle isimleri, kim olduklarını anlatmak amacıyla babalarının, eşlerinin ve oğullarının meslekleriyle birlikte zikredilebiliyordu. Üçüncüsü, çocuklarla ilgili ayrıntıydı. Çocukların yaş ve cinsiyetlerinin belirtilmesi ihmal edilmiyordu. Dördüncüsü, ücretlerdi. Çocuklara ne kadar ücret verileceği ve bunun nasıl kullanılacağı sözleşmenin en hassas kısımlarından birini oluşturuyordu. Beşincisi, sözleşmenin süresi başka bir deyişle

çocukların ne kadar hizmet edeceğiydi. Yaygın olan hizmet için süre belirlenmemesi idi. “Ay ve yıl belirtmeksizin icar” olarak nitelendirilebilecek bu sözleşmeler özellikle çocukların ailelerine, herhangi bir yükümlülüğün altına girmeden, istedikleri vakit sözleşmeyi feshetme imkânı veriyordu. Ancak ilerleyen sayfalarda ele alınacağı üzere sözleşmeler birkaç yılı kapsayan belli süreler için de yapılabiliyordu. Bu durumda sözleşmeyi feshetmeye kalkışmak genellikle peşin bir ödeme alan çocukların aileleri için kolay değildi.

Sözleşmelerdeki standartlaşma neredeyse yüzyıla yayılan bir dönüşüm sürecinin eseri idi. Tam bu noktada önemli bir ayrıntıya değinilmelidir. Mahkeme kayıtları üzerinden kolaylıkla takip edilebilen dönüşüm sürecine, Osmanlıların temel hukuk metinleri arasında sayılabilecek fetva mecmualarının kayıtsız kalmış olması son derece ilginçtir. Bunun dönem boyunca dinamik bir fetva üretiminin olmayışıyla yakın bir ilgisi olmalıdır. 19. yüzyılda Osmanlıların yaygın biçimde kullandıkları fetva mecmuaları 17. yüzyılın ikinci ve 18. yüzyılın ilk yarısında yazılmış ya da derlenmişti.¹⁵ Mecmualarda hizmet ve “ecr-i misl” gibi tanımlamalara başvurulmuş olmasından anlaşılabildiği üzere emek ücret ilişkisi ihmal edilmemiştir. Ancak çocuklar ile onları yanlarına alan aileler arasındaki ilişkiler, icardan bahsedilmeden, evlatlık, iyallığe vermek ve terbiye gibi tanımlamalar üzerinden anlatılmıştır.¹⁶ Buna karşın 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın ilk yarısında yazılmış sakk mecmualarında, tıpkı mahkeme kayıtlarında olduğu gibi, tereddütler söz konusu olsa da icar tanımlaması artan biçimde çocuklar ve ev içi hizmetlerle birlikte anılmaya başlanacaktır. Sakk mecmuaları, mahkeme tutanaklarının belli standartlara bağlı kalınarak tutulmasında kâtiplere yol gösteriyordu. Mahkemelerin gündelik işleyişini ve kayıt tutma pratiklerini yakından ilgilendiren bu mecmualar, fetvaların aksine, toplumsal değişimi ve ihtiyacı daha hızlı bir şekilde yansıtıyordu, yansıtmak zorundaydı.¹⁷

15 Şükrü Özen, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3/5, 2005, s. 276-277.

16 Sadece bir fetva mecmuasından örnekler için bkz. Menteşzade Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahim*, Dârü't-Tibaati'l-Mamure, İstanbul, 1243/1827, c. 1, s. 277, 294-295, 360-361; c. 2, s. 112-113.

17 Kaya, “Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları,” s. 413. 19. yüzyılda hazırlanmış mecmualarda çocukların icarı genellikle, pratiği yansıtacak şekilde, Kuzey ve Kuzeybatı Anadolu'dan gelenler üzerinden anlatılıyordu. Bkz. *Cevâhiru's-Sukûk*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Yazma K23, s. 96-97.

Çocukların emeğinin piyasa koşulları üzerinden kiralanması icar sözleşmelerinin özünü oluştuyordu. Dolayısıyla bu isim altında yapılan sözleşmeler iktisadi öncelikler tarafından şekilleniyor, temel olarak ev içi hizmetlerin ucuz ve sağlıklı biçimde nasıl görülebileceği meselesiyle ilgileniyordu. Mesela yoksul ailelerden gelen ve bir kısmı kimsesiz olan kız çocuklarının istihdam edildikleri aileler tarafından vakti geldiğinde iyi bir çeyizle evlendirilmeleri gerektiği düşüncesi toplumsal bir beklentiydi. Beklentiye uygun hareket etmek Allah rızasını kazandıracak bir hayırseverlik göstergesi olarak görülüyordu. Ancak mahkeme kayıtları arasında dikkatli bir gezinti 18. yüzyılın ikinci yarısından imparatorluğun sonuna değin hizmet ettikleri ailelerin yanından evlenmek üzere ayrılan kızların büyük bir kısmının bu ailelere ya “ücret kavlınsız” (ücret belirtilmeden) ya da tebenni ve evlatlık gibi isimler altında verildiğini ortaya koymaktadır. Buna karşın ücretin ve bunun ne yapacağına belirtildiği icar sözleşmeleriyle istihdam edilen kız çocuklarının hizmet ettikleri evlerden evlenmek için ayrıldıklarının kayıtlara geçirilmesi son derece istisnayı. Elbette icar adı altında istihdam edilen kızların hizmet ettikleri ailelerin yanından evlenmek için ayrıldıklarının kayıtlara geçirilmemiş olması, çeyizlerinin hazırlanması ve uygun bir eş adayının bulunması konusunda hizmet ettikleri ailelerin yardımını almadıkları anlamına gelmiyordu. İcar sözleşmelerinin daha çok iktisadi kaygıları önceleyen bir iş akdi olarak görülmesi muhtemelen ailelerin kızların, evlilik gibi gerekçelerle yanlarından ayrılmasını kayıt altına aldırma gereksiz bulması sonucunu doğurmuştu. Bununla birlikte istihdam eden ve edilen arasındaki bağ basit bir çalışan ve işveren ilişkisi de değildi. Sözleşmelerde ne yazdığından bağımsız olarak terbiye, hayırseverlik, şefkat ve Allah rızası gibi manevi/ahlaki değerler ilişkilerin ayrılmaz bir unsuru olmayı sürdürecektir. Bu anlamda çocuklar ile onları istihdam eden aileler arasındaki ilişkileri betimleyen ahlaki öğe ve söylemler imparatorluğun sonuna değin varlığını devam ettirecektir.

Ev içi hizmetlerin giderek emek ücret ilişkisi üzerinden tanımlanması başka bir ifadeyle sektörün çocuklar (ve aileleri) için para kazanılacak bir iş alanı olarak görülmesi ve bunun sözleşmeyle kayıt altına alınması hizmete girme yaşlarını önemli oranda etkileyecektir. Aileler, ücretin belirtilmediği anlaşmalarla yanlarına aldıkları ve ev içi hizmetlerde istihdam

ettikleri çocukların bir kısmına oldukça erken yaşlarda kucak açıyor ve onları uzun yıllar himaye ediyordu. Bu çocuklar arasında beş yaşından küçük olanların sayısı azımsanmayacak oranlardaydı. Ailelerin yanında bulunma süreleri hem erken yaşlarda verilmeleri hem de daha geç bir yaşta, genellikle evlenmek için, ayrılmalarından dolayı nispeten uzundu. Çocukluğun erken dönemlerinde himaye altına alınan çocukların büyüdükçe ev içi hizmetlere katkı sağlamaları beklenmekteydi. Nitekim bu çocuklar, kendilerini himaye ve istihdam eden ailelerin yanından ayrıldıklarında ev içi hizmetlerde çalıştıklarını belirtiyor, yaptıkları hizmetlerin karşılığında benzer işleri yapanların aldıkları ücreti anlatan “ecr-i misl” talebinde bulunabiliyordu. Bununla birlikte bu tanımlamalar üzerinden yapılan sözleşmeler çocukların beslenmesi, giydirilmesi ve büyütülmesi gibi onların bakımına özel bir önem atfediyordu. Böylece yoksul ve/veya kimsesiz çocukların ev içi hizmetlere katkısı onların himaye edilmesiyle birlikte düşünülüyordu. Oysa çocukların bakımı, terbiyesi ve büyütülmesi icar sözleşmelerinin ana unsuru değildi. Burada ev içi hizmetlere sağlanacak katkı yaş üzerinde belirleyici oluyordu. İsticar edilen çocuklar genellikle giyinme ve beslenme gibi ihtiyaçlarını tek başlarına görebilecek ve ev içi hizmetlere her gün uzun saatler boyunca katkı sunabilecekleri yaşlarda oluyordu. Farklı isimler ve sözleşmelerle istihdam edilen çocukların yaşları ve ailelerin yanında kalma süreleri arasındaki farklılaşma 19. yüzyılın başı gibi erken bir tarihte dahi kendini göstermeye başlamıştı.¹⁸ 19. yüzyılın ilk yarısında icar adı altında istihdam edilen çocuklar ortalama sekiz ile dokuz, yüzyılın ortalarından imparatorluğun sonuna değin dokuz ile on yaşları arasındaydı. Hizmete girme yaşının zamanla yükselmesi icar tanımlamasının serüveniyle uyumlu bir gelişmeydi. Bu çocuklar genellikle birkaç yıl çalışıyor, buluşa erdikten sonra ayrılıyor, yerlerini yeni gelenler alıyordu.

Çocuklarla onları istihdam edenler arasındaki bağların iktisadi öncelikler tarafından belirlenen bir ilişkiye doğru evrilmesi ve buna paralel olarak tanımlamalar konusunda yaşanan ayrışma nasıl açıklanmalıdır? İlişkileri

¹⁸ Bkz. Yahya Araz-İrfan Kokdaş, “In Between Market and Charity: Child Domestic Work and Changing Labor Relations in Nineteenth-Century Ottoman Istanbul,” *International Labor and Working-Class History*, no. 97, 2020 (yayınlanacak).

hangi gelişmeler şekillendiriyordu? Bu ve sorulabilecek başka soruları sektörün iç dinamiklerini imparatorluktaki makro gelişmelerle birlikte düşünerek cevaplandırmaya çalışmakta yarar bulunmaktadır. Bulgular çocukların ev içi hizmetlerde istihdamının yaygınlaşmasının ve sektörde yaşanan dönüşümün, köle ticaretine yönelik yasaklardan ve kitlesel göçlerin ürettiği kimsesiz çocuklardan ziyade, başka gelişmelerin yanında, köleliğe dair sosyokültürel kalıpların evrilmesiyle ilişkilendirilmesinin daha anlamlı olduğuna işaret etmektedir. Hülya Canbakal ve Alpay Filiztekin'in Osmanlı'da kölelik ve köle sahipliği üzerine Bursa'yı merkeze alan çalışması, 1780-1800 ile 1820-1840 tarihleri arasındaki kısmi canlanmaya karşın, uzun dönemde köle sahipliğinde bir gerileme yaşandığını ortaya koymuştur. Köle edinebilecek imkânlara sahip toplumsal kesimlerin tümünü kapsayan bu gerileme, arz-daki sıkıntılardan ya da fiyatların yüksekliğinden kaynaklanmıyordu. Köle sahipliği gerilerken fiyatlar da düşüyordu.¹⁹ 19. yüzyıla ait veriler İstanbul'un bu gelişmenin dışında kalmadığını göstermektedir. İstanbullular nispeten ucuz olduğu bir dönemde, dışarıdan bir müdahale olmadan, köle edinmekten vazgeçiyordu. Köle fiyatları düşüyor ancak talep yine de geriliyordu.²⁰

Buna paralel olarak bir taraftan çocukların ev içi hizmetlerde istihdamı yaygınlaşıyor diğer taraftan çocuklar ile hizmet ettikleri aileler arasındaki ilişkiler dönüşüyordu. Toplumun köle edinebilen kesimleri için çocukların (genç kızların ve kadınların) emeğine yönelmenin, düşünülenin aksine,²¹ iktisadi gerekçeleri zayıftı. Nitekim Osmanlı aydınları ve yazarları konuyu daha çok kültürel bir mesele olarak ele alıyordu.²² Ahmed Midhat Efendi, 19. yüzyılın son çeyreğinde kölelerle beslemeleri iki farklı kültürel dünyaya ait uygulamalar olarak görüyordu. Yazdıklarından İstanbulluların beslemelere yönelmelerinin iktisadi olmaktan ziyade kültürel tercihlerden kaynaklandığını öğrenmek mümkündür; “medeni” bir pratik olarak kabul

19 Bkz. Canbakal-Filiztekin, “Slavery and Decline of Slave-Ownership in Ottoman Bursa, 1460-1880.”

20 Araz-Kokdaş, “The Changing Nature of the Domestic Service Sector in Nineteenth-Century Istanbul: Female Slaves and Wage-Earning Girls.” Ücretlerin ele alındığı bölümde köle fiyatlarına da değinilmiştir.

21 Bkz. Gabriel Baer, “Slavery in Nineteenth Century Egypt,” *The Journal of African History*, c. 8/3, 1967, s. 417-441.

22 Bkz. İsmail Parlatır, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2012; Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, s. 226-231.

edilen besleme istihdamı, ona göre, “alafranga” yaşam tarzının tezahürlerinden biriydi.²³ İktisadi saikler, aşağıda ele alınacağı üzere, köle istihdam etme imkânı olmayan toplumsal kesimler söz konusu olduğunda devreye giriyordu. Hiç kuşkusuz çocuk emeğinin yükselişi kölelerin sonunu hemen getirmedi. Köleler, 19. yüzyıl boyunca (ve hatta giderek azalmalarına karşın 20. yüzyıl başlarında) çocuklarla yan yana var olmaya devam edecektir.²⁴

Yalnız burada birbiriyle ilintili iki ayrıma değinmeden geçilmelidir. Birincisi, Osmanlıların renklerine ve kökenlerine bağlı olarak köleler arasında bir hiyerarşi ürettikleri unutulmamalıdır.²⁵ Genellikle ev içi hizmetlerde çalıştırılan Afrika kökenli kölelere yönelik talepte yaşanan gerilemeye karşın Çerkez, Abaza ve Gürcülerin de aralarında bulunduğu beyaz kölelere ilgi gösterilmeye devam edilecektir. Karadeniz kıyılarının Kafkaslar’dan gelen muhacirlerle dolup taşıdığı bir dönemde, 1860’ların ortalarında, Samsun’u ziyaret eden Henry J. Van-Lennep çaresiz kalan muhacirlerin çocuklarını sattıklarını ancak birçok Müslümanın bu durumu “köle stoklarını yenilemek” için bir fırsata çevirdiklerini acıklı biçimde anlatır.²⁶ 19. yüzyıl boyunca, siyahların aksine, beyaz kölelerin fiyatlarında, kitlesel göçlerden kaynaklanan sebeplerle, 1860’larda yaşanan düşüş dışında sürekli bir artış yaşanacaktır. Beyaz köleler, siyahların iki hatta üç katı fiyatına alıcı bulabiliyordu. Renk ve kökenlerinin gördükleri talebi ve fiyatlarını yönlendirmesi Osmanlıların köleliğe ilişkin sosyokültürel tercihlerini yansıtıyordu. Cinsel olarak arzulanan ve potansiyel eş adayı olarak görülenler siyah değil fiyatları da daha yüksek olan beyaz cariyelerdi.²⁷ Muhtemelen ev içi hizmetlerde

23 Bkz. Ahmet Midhat Efendi, *Müşahadat*; Ahmet Midhat Efendi, *Henüz 17 Yaşında*, haz. Nuri Sağlam, Kâzım Yetiş, M. Fatih Andi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000. Kölelikle ilgili görüşleri Ahmed Midhat ile zıt olmasına karşın Samipaşazade Sezaî de konuyu bir “hürriyet” meselesi olarak ele alacaktır. Parlatur, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, s. 182-208.

24 Özbay, *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present*, s. 22; Terence Walz-Kenneth M. Cuno, “Introduction: The Study of Slavery in Nineteenth-Century Egypt, Sudan and the Ottoman Mediterranean,” *Race and Slavery in the Middle East: Histories of Trans-Saharan Africans in Nineteenth-Century Egypt, Sudan and the Ottoman Mediterranean*, ed. Terence Walz-Kenneth M. Cuno, The American University in Cairo Press, Kahire, 2010, s. 6-7.

25 Tucker, *Women in Nineteenth-Century Egypt*, s. 164-172.

26 “replenish their stock of slaves,” Henry J. Van-Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, c. 1, John Murray, Londra, 1870, s. 43-46.

27 Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, s. 51-55; Tucker, *Women in Nineteenth-Century Egypt*, s. 164-72; Leyla Saz, *Haremde Yaşam Saray ve Harem Hatıraları*, haz. Sedat Demir, DBY Yayınları, İstan-

istihdam edilen çocuklar arasında en yüksek ücretlerin Çerkez kökenlilere verilmesi de ifade edilen sosyokültürel kalıpların bir yansımasıydı. Sonuç olarak Osmanlılar siyah kölelerden daha kolay vazgeçecek onların boşalttığı yeri zamanla ücretle çalıştırılan çocuklar (genç kızlar ve kadınlar) alacaktır.

İkincisi, köle sahipliği geniş toplumsal kesimler için bir lükstü.²⁸ Oysa çocuklar ve genç kızlar gösterişli yapıların yanında belki de hiçbir zaman köle edinme ya da yetişkin kalifiye hizmetçi istihdam etme imkânı olmayan daha mütevazı İstanbulluların evlerine de giriyordu. Bu nedenle ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların yalnızca köle emeğiyle ilişkilendirilmeleri ve köleliğin gerilemesi üzerinden tartışılmaları doğru değildir. Özbay'a göre 1885'te İstanbul'da kayıtlı hanelerin yüzde 18'inde 1907'de ise yüzde 19'unda farklı statü ve isimler altında olsa da hizmetçi bulunuyordu. Burada dikkat edilmesi gereken özellikle hane başına düşen hizmetçi sayısının düşüklüğüydü. İfade edilen tarihler arasında ortalama hizmetçi sayısı 2,3'ten 1,7'ye gerileyecektir. Özbay, bu veriyi, hizmetçi istihdamının elitlere özgü bir lüks olmadığının pekâlâ orta sınıflardan İstanbulluların da bu imkâna sahip olduklarının göstergesi olarak yorumlayacaktır.²⁹ Mahkeme kayıtları, konuya dair istatistiki veri üretmeye pek uygun olmamalarına karşın bu yorumu destekleyecek bulgular barındırmaktadır. Köle istihdam edebilecek varlıklı ailelerin yanında çeşitli zanaatlarda ve işkollarında çalışan esnafı, düşük statülere sahip memurları ve İstanbul'a yerleşmiş taşralıları çocukların hizmetinden yararlanan, yararlanma arzusunda olan toplumsal kesimlere dahil etmek mümkündür. Toplumun bu kesimleri için çocukların emeğine yönelmenin ve ondan yararlanmanın güçlü iktisadi gerekçeleri vardı. Çocukların emeği kalifiye hizmetçilerin emeğine göre ucuz bir alter-

bul, 2010; Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

28 Madeline C. Zilfi, *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire The Design of Difference*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, s. 147.

29 Özbay, *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present*, s. 17-20, 58-59. Duben ve Behar'a göre 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da hizmetçi kullanımı daha dar bir çevreyle sınırlıydı. Onlara göre "1907'de tüm hanelerin sadece yüzde 8'inde kayıtlı ikamet eden hizmetçi gibi bir lüks mevcuttu, bunlar da kolayca tahmin edilebileceği gibi çoğunlukla toplumdaki üst tabaka kişilerin evleriydi." Duben-Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, s. 63. Özbay ile Duben ve Behar'ın hesaplamaları arasındaki farklılık nüfus verilerinin nasıl yorumlanacağı ile ilgili bir meseledir. Bu çerçevede Özbay'ın verilen sayfalardaki değerlendirmelerine bakılabilir. Ayrıca Walz ve Cuno, "Introduction: The Study of Slavery in Nineteenth-Century Egypt, Sudan and the Ottoman Mediterranean," s. 6-7.

natif olarak görülüyordu. Mesela çocukların yetiştirilip yemek yapmak gibi becerileri edinmelerini sağlamak aşçı istihdam etmekten çok daha ucuzdu. 19. yüzyılın sonlarında kaleme alınan ve *Hanımlara Mahsus Gazete*'de tefrika edilen "Ahretlik" adlı hikâyede taşralı kız çocuğu Fatma'yı evine alan kadın "kız yemek öğrenir o zaman aşçıyı da savub, ayda yüz guruş vermekten kurtulurum" diye düşünüyordu.³⁰

Çocuk istihdamında yaşanan genişlemeyle 19. yüzyılda nüfusu ikiye katlanan İstanbul'da³¹ memurların belkemiğini oluşturduğu orta sınıflara mensup toplumsal kesimlerin yükselişi ve iktisadi öncelikleri arasında güçlü bir bağ olduğu yadsınamaz. Özbay, orta sınıflara mensup ailelerin hizmetçi edinme eğiliminde kimsesiz kız çocuklarının sayısındaki artışın etkili olduğunu savunmaktadır. Ona göre savaş yıllarında kimsesiz kalan kız çocuklarının evlatlık olarak verilmesi hizmetçi kullanımının "üst sınıfların yanı sıra orta sınıf ailelerinin de bir âdeti haline" gelmesini sağlayacaktır.³² Bu tespit iki hususun gözden kaçırılmaması şartıyla yabana atılmamalıdır. Birincisi, önemli bir yere sahip olmalarına karşın kimsesiz kızlar (ve erkekler) ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar arasında çoğunluğu değil azınlığı temsil ediyordu. Gerçi Özbay, kimsesiz çocuklarla başlayan bu âdetin "fakir köylü kızları da" içine alacak şekilde genişlediğini belirtecektir. Halbuki tam aksine çoğunlukla ebeveynlerinin her ikisi ya da en azından biri hayatta olan taşralı kızların ev içi hizmetlerde istihdamı kimsesizlik oranlarının nispeten yüksek olduğu muhacirlerden daha eskiye dayanıyordu. Orta sınıflardan İstanbulluların hanelerini sessiz sedasız fethedenler, muhacirlerden önce, Anadolu taşrasından gelen kız çocuklarıydı.

İkincisi, birincisine bağlı olarak, orta sınıfların çocuklara gösterdikleri ilgi imparatorluğun son elli-altmış yılında meydana gelen savaşların ve kitlesel göçlerin öncesine gidiyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında muhacirlerle ilgilenen komisyon, bazı kişilerin muhacirlerin geçici olarak

30 Rana Hanım bint Safvet, "Ahretlik," *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 56, 21 Mart 1312/2 Nisan 1896, s. 4-5.

31 Bkz. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 213-222.

32 Ferhunde Özbay, "1911-1922 Yıllarında Anadolu'nun Kimsesiz Çocukları," *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, ed. Emine Gürsoy Naskali-Ayli Koç, İstanbul, 2003, s. 114.

barındıkları cami gibi mekânlara giderek kimsesiz olduğunu düşündükleri çocukları habersiz biçimde aldıklarından şikâyetçi olacaktır. Komisyon, kimsesiz çocukların himaye edilmesine yönelik girişimlerden memnuniyet duyuyordu. Sadece ortaya çıkabilecek karışıklıkların önüne geçilmesi için çocukların kayıt altına alınması isteniyordu.³³ Herhalde hayırseverlik muhacir çocuklara gösterilen yoğun ilginin tek açıklaması değildi. Bir anda oluştuğu, ortaya çıktığı düşünülemeyecek bu ilginin tarihsel bir arka planı bulunuyordu. Üst sınıfların yanında orta sınıflardan İstanbullular da, muhacir kelimesinin İstanbul sokaklarında çokça duyulmaya başlandığı tarihlere gelinceye kadar, evlerine aldıkları çocukları istihdam etmek konusunda göz ardı edilemeyecek bir tecrübe edinmişti.

Konuyu modernleşme/batılılaşma bağlamında ele alan Yavuz Selim Karakışla, imparatorluğun son dönemlerinde hizmetçi sahibi olmanın “toplumsal prestij kaynağı haline” geldiği üzerinde durmuştur. Ona göre “zaman içinde ‘ev işlerinde hizmetçi kullanmak’ fikri orta sınıf Osmanlı ailelerine bile yabancı gelmemeye başladı.”³⁴ Orta sınıfların ev içi hizmetlerde çocuk istihdam etme eğiliminin gelişimiyle toplumsal ve kültürel alışkanlıkların evrimi arasında bir paralellik olmalıydı. Ancak bu paralellik ısrarla Tanzimat öncesine gidilerek kurulmalıdır. Araştırmalar, 18. yüzyıldan imparatorluğun sonuna değin eğlence, giyim kuşam, yeme içme ve barınma kültürü gibi gündelik yaşam tercihlerini ve tüketim alışkanlıklarını ilgilendiren birçok alanda, toplumun üst kesimlerinden başlayıp alta yayılacak şekilde, önemli bir değişim yaşandığını ortaya koymuştur.³⁵ Bunun orta sınıfların hizmetçi edinme eğilimlerine nasıl yansdığını anlamak elbette kolay değildir. Ancak daha mütevazı yaşamları olan İstanbulluların çocukların hizmetinden yararlanmak konusunda toplumun, köle de edinebilen, kendilerinden varlıklı kesimlerinden etkilendiği açıktır.

33 “Muhacirler,” *Vakit*, no. 807, 17 Muharrem 1295/21 Ocak 1878, s. 2-3.

34 Karakışla, *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)*, s. 15-16.

35 Bu çerçevede şu çalışmalara bakılabilir; Tülay Artan, “Mahremiyet: Mahrumiyetin Resmi,” *Defter*, sayı 20, 1993, s. 91-115; Shrine Hamadeh, *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul*, çev. İlknur Güzel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010; Yavuz Köse, *Dersaadet'te Tüketim (1855-1923)*, çev. Tefik Turan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016; Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, doktora tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2011.

Osmanlı mahalle ve sokaklarının farklı sosyoekonomik statülere sahip aileleri bir arada barındıran yapısı³⁶ çocukların istihdamı konusundaki alışkanlıkların ve bilgi birikiminin rahat biçimde paylaşılmasına ya da edinilmesine imkân tanıyordu. Mahalle ve sokaklar konaklardan, daha mütevazı ve sade yaşam alanlarına kadar farklı yapıları barındırıyor ve sakinlerinin sosyoekonomik çeşitliliğini yansıtıyordu. Toplumun orta kesimlerine mensup ailelerin olanakları, yanıbaşlarındaki konaklarda bulunan kölelerden edinmeye ve onların emeğinden yararlanmaya yetmiyordu. Ancak çocuklar söz konusu olduğunda daha cesur davranabilirlerdi. Ucuz maliyetlerinin yanı sıra, hizmetlerinden yararlanmanın sabit bir sermaye gerektirmemesi onları orta kesimler için ulaşılabilir yapıyordu. Bu çocukları istihdam etmeleri işlevsel olduğu kadar kendilerini daha varlıklı kesimlere yaklaştıracak bir “sosyal statü” göstergesiydi.³⁷ Bu nedenle varlıklı ailelerin çocuk istihdam etme eğilimlerinin, kendilerinden daha düşük sosyoekonomik statülere sahip komşularının beklenti ve hareketlerini yönlendirmiş olması zayıf bir ihtimal değildir. Konuyu İstanbul’daki bir sokak üzerinden açıklamaya çalışmak yararlı olacaktır. 1879 ile 1918 tarihleri arasında sadece Davudpaşa Mahallesi’ndeki Çardaklı Hamam Sokağı’ndan çocukların ev içi hizmetlerde istihdamıyla ilgili ona yakın sözleşme mahkeme kayıtlarına yansımaktadır. Sokakta, konaklar ve daha mütevazı yapılar yan yana sıralanıyordu. Buralarda yaşayıp çocukların hizmetinden yararlananlar arasında bir kâtibin, bir tabibin ve taşrada görev yaptığı anlaşılan bir memurun aileleri de vardı. Ancak bu sokakta yaşayanların çocukların hizmetinden yararlanabilecek toplumsal kesimlerden ibaret olduğu düşünülmemelidir. Kendilerini yoksul olarak tanımlayanlar da sokaktaki yaşamı paylaşıyordu. Bu nedenle aynı sokakta yaşayan, büyük bir ihtimalle kocasını kaybetmiş bir kadının, iki çocuğunu başka bir mahallede yaşayan bir aileye icar etmek için mahkemeye başvurması garip karşılanmamalıdır.³⁸

36 Duben-Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, s. 41-47.

37 Bu çerçevede yararlı bir karşılaştırma için bkz. Bridget Hill, *Women, Work & Sexual Politics in Eighteenth-Century England*, Routledge, Londra, 1994, s. 127-129.

38 DŞS 140, 66/56 (10 Safer 1296/3 Şubat 1879); DŞS 140, 91/134 (20 Cemaziyelahir 1299/9 Mayıs 1882); DŞS 140, 160/187 (1 Zilkade 1309/26 Haziran 1892); DŞS 184, 85/212 (21 Şaban 1335/12 Haziran

Toplumun üst kesimleri arasında köle sahipliğinin gerilemesine eklenilen orta sınıfların talepleri 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar geri götürülebilecek bir süreç içinde çocukların emeğine gösterilen ilgiyi artıracaktır. Artan talebin yükünü 19. yüzyılın ortalarına değin ağırlıkla İstanbul ve çevresi taşıyacaktı. Ancak başkentliler yüzyılın ortalarına gelmeden çocukları sağlayan bir kaynak olarak İstanbul ve çevresiyle yetinmeye niyetli olmadıklarını göstermişti. 19. yüzyılın ilk yarısında kayıtlara daha fazla girmeye başlayan Anadolu çocuklar sektöründeki parlak gelecekleri hakkında ilk işaretleri vermişti. Arayış ve Anadolu'ya yönelme arzusu, 1845 kuraklığı ve kıtlığın yarattığı tahribatla birleşecektir. Kuraklık ve kıtlık, süreci radikal biçimde hızlandıracak ve Anadolu çocukların İstanbul'da ev içi hizmetler sektöründe geri döndürülemez sağlam bir yer edinmelerini sağlayacaktır. Anadolu'dan gelenlerin yanında yüzyılın ikinci yarısında muhacir çocukların istihdam edilmeye başlanması ev içi hizmetler sektörünün insan kaynaklarının genişlemesine ve çeşitlenmesine yol açacaktır. Bununla beraber, ilgi çekmiş ve çok konuşulmuş olmalarına karşın muhacirlerin sektörün dönüşümü üzerindeki etkisi sınırlı kalmıştır. İstanbul'da ev içi hizmetler sektörünü sessiz sedasız biçimde dönüştürüp yeniden şekillendirenler büyük oranda Anadolu çocukları olacaktır. Dönemin İstanbul'unda besleme kızlar denildiğinde akla gelenler muhacirler değil genellikle taşradan yani Anadolu'dan gelen/getirilen kız çocuklarıydı. Muzaffer Esen de, kuşkusuz, "garip kız çocukları" tanımlamasını kullanırken herkesin anlayacağını düşündüğü biçimde Anadolu çocuklara göndermede bulunuyordu.

Ahmed Midhat'tan Muzaffer Esen'e kadar ev içi hizmetlerde istihdam edilen kızların konuşulması, tartışılması ve "garib" olarak tanımlanmasının temel sebeplerinden biri sektörün insan kaynaklarında yaşanan dönüşümdü.³⁹ İstanbul ile Anadolu'yu birbirine biraz daha yakınlaştıran, çoğunluğu on yaşından küçük çocuklar sektöründeki birçok gelişme ve değ-

1917); DŞ 184, 118/297 (6 Zilhicce 1335/23 Eylül 1917); DŞ 186, 16/31 (19 Receb 1336/30 Nisan 1918). 39 18. yüzyılda İngiltere'de Londra gibi büyük kentlerde hizmetçilerin sayısında yaşanan artış "aile içindeki rollerinin" daha çok konuşulması ve tartışılması sonucunu doğurmuştur. Tarihçilere göre 19. yüzyılda "hizmetçi sorunu" olarak adlandırılan meselenin temelleri bir önceki yüzyılda atılmıştı. Bkz. Straub, *Domestic Affairs: Intimacy, Eroticism, and Violence Between Servants and Masters in Eighteenth-Century Britain*, s. 5.

şimin ya habercisi olacak ya da hızlanmasını sağlayacaktır. Anadolu çocukların İstanbul'da artan varlığı ev içi hizmetler sektöründe yaşanan dönüşümle ve oluşan emek açığıyla ilintiliydi. Bu çocuklar dönüşümü tamamlayacak ve sektörün ekonomik, sosyal ve hukuki yapısı üzerinde önemli etkiler bırakacaktır. İcarın ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukları anlatan bir tanımlama olarak ortaya çıkışı Anadolu çocuklardan bağımsız biçimde gerçekleşmişti. Ancak tanımlamanın olgunlaşması ve yaygınlaşmasındaki en büyük pay şüphesiz Anadolu'dan gelen çocuklara aittir. Bu çocuklar, ücretli emeğe geçişi ve sözleşmelerin daha standart kalıplar üzerinden yapılma sürecini hızlandıracaktır. İstanbul ve çevresinden gelen çocukları veren ve yanlarına alan taraflar muhtemelen önceden birbirlerini tanıyordu. Tanıdık bir çevreden gelen çocuklar himaye ediliyor, aynı zamanda ev içi hizmetlerde çalıştırılıyordu. Ancak bunların hukuki statülerinin ayrıntılı olarak belirlenmesine daha az ihtiyaç duyuluyordu.

Oysa İstanbul'a dışarıdan gelen/getirilen çocuklar "yabancı" olarak görülüyordu. Aracıların varlığına karşın bazı Anadolu çocukların aileleri ile İstanbul'da kendilerini istihdam edenler hiçbir zaman karşılaşmıyordu. Sözleşmelerin ayrıntılı biçimde düzenlenmesi, hak ve yükümlülüklerin kayıt altına alınması, kaygıların karşılıklı olarak hafifletilmesinin yollarından biriydi. İstanbullular kentin dışından gelmiş çocukları yanlarında bulundurma gerekçelerini, şartları kesin olarak belirlenmiş sözleşmelerle meşrulaştırıyordu. Bu nedenle 19. yüzyılın başı gibi erken bir tarihte dahi İstanbul'a dışarıdan gelen/getirilen çocukların icar sözleşmeleri çok az belirsizlik içerdikleri, ücreti ve bunun nasıl kullanılacağını ayrıntılı olarak tespit ettikleri için aynı isim altında yapılan diğer sözleşmelerden ayrılmaya başlamıştı. Açıklığa kavuşturulan ücretler değildi sadece; mesela taşralı aileler İstanbul'a gönderdikleri ya da bizzat kendilerinin getirdikleri çocuklarının kimin himayesinde olacaklarının kesin olarak belirlendiğini bilmek, görmek istiyordu. Buna göre, pratikte her zaman öyle olmasa da, kız çocukları kadınlara hizmet etmeli ve onların himayesinde olmalıydı. Kız çocuklarını isticar edenlerin mutlaka kadın olması gerektiği geleneğinin katı biçimde yerleşmesi ve bunun sözleşmelere girmesi Anadolu çocuklar sayesinde gerçekleşmiştir. Elbette şartları kesin olarak tespit

edilmiş sözleşmeler taşradan gelmiş çocuklara İstanbul'da görece bir koruma sağladığı gibi çocukların ve ailelerinin zaman içinde daha çok ücretler konusunda ortaya çıkabilecek taleplerini sınırlandırdığından istihdam eden ailelerin çıkarlarına da hizmet ediyordu.

Sektördeki hareketliliği ve dönüşümü dönemin iktisadi ve hukuki gelişmeleri yönlendiriyor, destekliyor ve tamamlıyordu. İktisadi ve hukuki alandaki gelişmeler sektörü besliyor ve kendini yeniden ifade etmesine imkân veriyordu. Özellikle İstanbul'un dışından gelen çocuklar sözleşmelerin ayrıntılandırılmasını ve kişisel tasarrufları asgariye indirecek bir dil etrafında kurgulanmasını zorunlu bir ihtiyaç olarak dayatıyordu. İktisadi ve hukuki alandaki gelişmeler böyle bir ihtiyacın karşılanmasına uygun bir zemin sağlıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda iktisadi ilişkilerde hızlanan parasallaşma ve ticarileşme süreci⁴⁰ ev içi hizmetler sektörünü de etkisi altına almıştı. İstihdam edilen çocukların ürettikleri emeğin karşılığının piyasa koşullarında belirlenmiş bir parasal ücret gerektirdiği algısının yaygınlaşması ve şartları ayrıntılı olarak tarif edilmiş sözleşmelerin giderek daha fazla tercih edilmesi sektörün iktisadi alandaki gelişmeleri takip ettiğini ve yansıttığını göstermektedir.⁴¹ İcar sözleşmelerinin yaygınlaşması ile sektördeki parasallaşma birbirini besleyen paralel gelişmelerdi. Nakit ödemeyi önceleyen icar sözleşmeleri ücreti ve nasıl kullanılacağını en baştan tespit edip kişiler arası ilişkilerin bir meselesi olmaktan çıkarmıştı. Bununla birlikte hangi koşul ve isim altında istihdam edildiklerinden bağımsız bir şekilde ev içi hizmetlerde çalışan çocukların ödemeleri, imparatorlukta parasallaşma sürecinin kaçınılmaz sonucu olarak, giderek nakit cinsinden yapılmaya başlanacaktır. Ancak aileler, yaptıkları ödemenin yanında, kadim

40 Zafer Toprak, "Modernization and Commercialization in the Tanzimat Period: 1838-1875," *New Perspectives on Turkey*, c. 7, 1992, s. 57-70; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 230. Yalnız Osmanlı'da iktisadi ilişkilerdeki parasallaşma ve standardizasyon reformların ve imparatorluğun dünya kapitalist sistemine eklemlenmesinin basit bir sonucu değildi. 19. yüzyılın öncesine dayanan bu süreç içsel iktisadi dinamiklerin ve Batılı toplumlarla artan etkileşimin bir sonucuydu. Bkz. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, s. 14-45; James A. Reilly, "Damascus Merchants and Trade in the Transition to Capitalism," *Canadian Journal of History*, c. 27/1, 1992, s. 1-27.

41 Bkz. Araz-Kokdaş "In Between Market and Charity: Child Domestic Work and Changing Labor Relations in Nineteenth-Century Ottoman Istanbul."

teamüllerini devam ettirerek evlerinden ayrılan çocuklara, elbette ilişkilerinin nasıl geliştiğine bağlı olarak, merhameten ve Allah rızasını kazanmak adına teberruan (karşılıksız) eşya ya da para vermeye devam etmişlerdir.⁴²

Parasallaşmanın yanında sözleşmeleri yapan taraflar arasındaki hukuki bağlar da büyük bir dönüşüme uğrayacaktır. Gittikçe yaygınlaşan bir süreç neticesinde ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların durumu standart iş akitleriyle belirlenecek; daha önce kişiler arası ilişkilere bırakılan çocuğun statüsü ve emeğinin fiyatlanması gibi hususlar hukuğun kapsamına girecektir. Sözleşmelerin daha az belirsizlik içeren standart metinlere dönüşmesi toplumsal ilişkilerin kontrol altına alınmasını savunan, kökleri Tanzimat reformlarının öncesine dayanan Osmanlı modernleşmesi ve gelişen piyasa ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılayacak yasal düzenlemelerin üretilmesiyle uyumluydu.⁴³ 18. yüzyılın ikincisi yarısında üzerinde daha az durulan ancak 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde sözleşmelerin vazgeçilmez unsuru haline gelen çocukların yaşı gibi ayrıntıların önemsenmesi ve kayıt altına alınması bu çerçevede değerlendirilmelidir. Devletin özel alana daha fazla nüfuz etme ve onu düzenleme isteği birçok alanda hissediliyordu.⁴⁴ Hukuki olarak var olan ancak mahkemelerin uygulamalarına ve kayıtlarına pek yansımayan çocukluğun alt kategorileriyle ilgili ayrıntıların ön plana çıkması ve özellikle çocukluktan erişkinliğe geçişte yaşı artan biçimde zikredilmesi bunun örneklerinden sadece biridir. Mesela önceleri çocukluk döneminin tümünü anlatan sagır/sagire tanımlaması önemli bir kırılma yaşayarak daha çok, küçük yaşlardaki çocukları nitelemek için başvurulmuş bir tanımlamaya dönüşmüştür. Yetişkinliğin arifesinde olan çocukları tanımlamak ve onların kendilerinden küçük çocuklardan fiziksel, cinsel ve zihinsel gelişimleri bakımından farklı olduklarını anlatmak için

42 Mahkeme kayıtları bu konuda çok sayıda örnek ihtiva etmektedir. Bunun yanında cumhuriyet döneminden anılara yansıyan bir örnek için bkz. Nezi H. Neyzi, *Osmanlılıktan Cumhuriyet'e Kızıltoprak Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 235.

43 Avi Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity*, Palgrave Macmillan, New York, 2011, s. 22-27.

44 Örnekler için bkz. Tuba Demirci-Selçuk Akşin Somel, "Women's Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century," *Journal of the History of Sexuality*, c. 17/3, 2008, s. 377-420; Cengiz Kırılı, "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol," *Toplum ve Bilim*, sayı 83, 2000, s. 58-79.

“murahık/murahika” tanımlaması tercih edilmeye başlanacaktır. Bu kırılma ve ayrımlara yaş da eşlik edecektir.⁴⁵ 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların artık neredeyse tümünün yaşları zikrediliyor ve çocukluğun alt kategorileri üzerinden tanımlanıyor. Ayrıntılar, yaşın zikredilmesinin de sağladığı katkıyla, istihdam edilen çocukların gelişimleri hakkında bilgi sahibi olmaya imkân tanımaktadır.

Sonuç olarak ev içi hizmetler sektörünün 18. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına değin çocuklar üzerinden yaşadığı evrim imparatorluğun hukuki ve iktisadi dönüşümünü yansıtacak ve bunun mikro düzeyde bir örneğini oluşturacaktır. Dönemin piyasa dinamiklerini takip eden sektör “sessiz ya da daha az görünür” toplumsal kesimlerin yaşanan dönüşümle etkileşimini ve bundan nasıl etkilendiğini iyi anlatmaktadır.⁴⁶ Dönem boyunca çocukların ev içi hizmetlerde istihdamı toplumun orta kesimlerine de yayılarak yaygınlaşmış, belli standartlara kavuşmuş ve parasallaşmıştır. Zamanla emek ücret ilişkisi ya da iktisadi öncelikler hayırseverlik ve Allah rızası gibi manevi/ahlaki değerlerin önüne geçerek aileler ile istihdam ettikleri çocuklar arasındaki ilişkileri belirleyen ana unsura dönüşecektir. Ancak daha önce ifade edildiği gibi bu durum çocuklarla hizmet ettikleri aileler arasındaki ilişkilerin informal doğasını ve manevi/ahlaki yönlerini hiçbir zaman tamamen yok etmedi. John T. Chalcraft, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başları Kahire’inde loncaları ve zanaatkârları ele alan çalışmasında, yükselen piyasa ekonomisinin daha formal ve standart bir yapı üretirken informal iş ilişkilerini güçlendirdiğini de ortaya koymuştur.⁴⁷ Özellikle sözleşmelerdeki standartlaşma iktisadi kaygıları önlemesine karşın çocukların lehine işliyor, onları koruyacak araçları fazlaştırıyordu. Hangi isim altında olursa olsun başkalarının himayesine verilen çocuklar ev içi hizmetlere zaten katkı sağlıyordu. Sözleşmelerin

45 Araz, “Cinsel İlişkiye Uygundur Lakin Kendi Adına Konuşamaz! Osmanlı İstanbul’unda Çocukluk, Çocuk Evlilikleri ve Cinsellik Yaşı Üzerine Bir Değerlendirme (19. Yüzyılın Başlarından İmparatorluğun Sonuna),” s. 42-49.

46 Bu çerçeveye bkz. Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, University of California Press, Berkeley, 1995.

47 John T. Chalcraft, *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt, 1863-1914*, State University of New York Press, Albany, 2004, s. 4-65.

standartlaşması ve emeğin karşılığının en baştan ayrıntılı biçimde tespit edilmesi çocuklara vakti geldiğinde kendilerini daha iyi ifade etme ve savunma olanağı sunuyordu. Üstelik çocuklar, manevi/ahlaki değerleri dışlamayan bir emek ilişkisinde, her şeyin yolunda gitmesi durumunda sözleşmelerde belirtilen ücretlerinin yanında kendilerini istihdam eden ailelerin şefkat ve ihsanlarına da mazhar olmaya devam ediyordu. Elbette, aşağıda değinileceği üzere, bazı sözleşme formlarının çocukların emeğini ve hareketliliğini kontrol etmeyi amaçladığı görmezlikten gelinemez.

ÇOCUKLARIN EV İÇİ HİZMETLERDE İSTİHDAMI: NASIL BİR EMEK İLİŞKİSİ?

Genellikle aynı işleri yapıyor olsalar da ev içi hizmetlerde istihdam edilen kölelerle özgür hizmetçiler arasındaki hukuki ayırım çok belirgindi. Osmanlılar kölelerle özgür hizmetçileri farklı kategoriler olarak değerlendiyor, iki grup arasındaki sınırları aşındıran eylemlerden rahatsızlık duyuyordu. Bununla birlikte, ev içi hizmetlerde istihdam ettikleri çocuklar için hazırladıkları hüccet ve sözleşmelerde köleliği çağrıştıracak kelime ve tanımlamaları kullanmaktan kaçınırken, fiili olarak sınırların geçişken olduğunun da farkındaydılar. 21 Mart 1910'da *Sadâ-i Millet* gazetesinde çıkan kısa bir makalede Anadolu kız çocuklarının ev içi hizmetlerde istihdamı şöyle anlatılmıştır; "Bugün Anadolu'da fakir Türkler ve bilhassa kız çocuklarını muayyen bir müddetle hizmet etmek mecburiyetiyle muayyen bir ücretle satdıkları ve bu nev' ticaretin birçok eşhâsın menba'-ı vâridâtını teşkil eylediği muhakkaktır. Fakat bu satılık kızlar zahiren cariyeye olarak değil güya hizmetçilikte bulunmak için satılmakta, alınmaktadır."⁴⁸ 1920'lerin başlarında yazılan bir makalede ise beslemelelerin durumu "çocuk esareti" olarak tanımlanmıştır.⁴⁹ Memurlar arasındaki yazışmaların ve döneme ait gazete gibi kaynakların ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklardan bahsederken köleliğe atıfta bulunmalarının temel sebeplerinden biri pratikte geçişken olduğunu düşündükleri ve kabul ettikleri sınırlardı. Bu nedenle çocukları anlatırken zaman zaman

48 Haytuk Tevfik Talat-Gotuk Halid, "Esir Ticâreti," *Sadâ-i Millet*, no. 111, 9 Rebiülevvel 1328/21 Mart 1910, s. 3-4.

49 Doktor Kerim, "Çocuğunuzun Bir Kapıda Besleme Olmasını İster misiniz?," *Resimli Ay*, no. 10, Teşrinisani 1341/Kasım 1925, s. 33-35.

özgür çocukların köleleştirilmesi ve alınıp satılması konuya dönük büyük bir hassasiyet yaratmıştı. Bu durum şeriata aykırı görüldüğü gibi insanlık dışı kabul ediliyordu.⁵⁰ İkincisi, ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar ile kölelerin toplumsal yaşamdaki konumları arasındaki benzerlikler dik-katlerden kaçmıyordu. Köleliğe ilişkin sosyokültürel kalıpların dönüştüğü, dönüşmeye devam ettiği bir dönemde köleliği çağrıştırdığını düşündük-leri uygulamaların varlığı tepki çekiyordu. Tepki gösterenler kervanına katılanlara devletin kendisi de dahildi. İlerleyen bölümlerde tartışıldığı üzere devletin taşrayla İstanbul arasındaki çocuk hareketliliğini düzenle-meye ve kontrol altına almaya dönük girişimlerinin temel amaçlarından biri çocukların köleleştirilmesinin, köle muamelesi görmesinin ve alınıp satılmasının önüne geçmekti. Üçüncüsü, İstanbullular ev içi hizmetler-de kölelerin yerini alan ancak onlardan daha geniş toplumsal kesimlere hitap eden çocuklarla kendileri arasındaki ilişkileri hukuki olarak nasıl tanımlayacakları konusundaki tereddütleri zamanla aşmıştı. Buna karşın alışkanlıkları özellikle her geçen gün sayıları artan taşralı çocukları köle-likten ödünç aldıkları tanımlamalar üzerinden anlatmaya devam etmeleri sonucunu doğuruyordu. Çocukların sorun yaşadıkları dönemlerde kölelik vurgusu ön plana çıkıyor; durumları ve içinde bulundukları şartlar köleler üzerinden tasvir ediliyordu.

Hem dönemin kaynaklarında hem de konuyla ilgili çalışmalarda haklı olarak vurgulandığı ve savunulduğu üzere ev içi hizmetlerde istih-dam edilen çocukların durumları birçok bakımdan kölelere benziyordu.⁵¹ Köleler ve çocuklar genellikle aynı işleri yapıyor, hizmet ettikleri ailelerle ilişkilerinde zayıf tarafı temsil ediyorlardı. Fiziksel ve cinsel istismara açık olan çocuklar hizmet ettikleri ailelerin kontrolü altındaydı, onlara bağımlıydı. Dönem boyunca yaşanan dönüşümlere karşın hayırseverli-ğin ve Allah rızasının ilişkilerin ana unsurlarından biri olarak varlığını

50 Bkz. Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, s. 145-158; Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, s. 125-159.

51 Bkz. Özbay, *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present*, s. 20-28. Bu tartışma ve karşılaştırma Osmanlı toplumu ile sınırlı değildi. Bkz. Paul Sant Cassia-Constantina Bada, *The Making of the Modern Greek Family Marriage and Exchange in Nineteenth-Century Athens*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, s. 152.

sürdürmesi çocukların hizmet ettikleri ailelere bağımlılıklarına işaret ediyordu. Aileler bu sayede çocukları kontrol etme ve yönlendirme imkânı buluyordu. İstihdam edenlerin çocuklardan itaat ve fedakârlık beklemesi, onların arzu etmedikleri hal ve hareketlerini “nankörlük” olarak görmeleri bağımlılık ilişkisinin tezahürleriydi.⁵² Burada eşit bir ilişkiden söz etmek mümkün değildir.

Bununla birlikte köleler ve çocuklar üzerine yazılanların ve yapılan karşılaştırmaların farklılıklardan ziyade benzerlikleri ön plana çıkardığı gözden kaçırılmamalıdır. Basit biçimde ifade edilecek olursa çocuklar özgürdü, köleler ise “mal” olarak alınıp satılabiliyordu. Çocukların özgürlüğü şekilsel ya da pratikte karşılığı olmayan hukuki bir biçimsellikten ibaret değildi. Aileler, yetişkinliğe eriştiklerinde de çocuklar, “ay ve yıl belirtmeksizin” yapılan icar sözleşmelerini, istihdam eden ve edilen arasındaki himaye ilişkisine rağmen, gerekçe göstermeden feshedebiliyordu. Çok sayıda çocuk, manevra kabiliyetleri ve alternatifleri sınırlı olsa da, yetişkinliğe adım attıklarında mahkemelere gidip kendilerini hizmet ettikleri ailelere bağlayan sözleşmeleri feshettiklerini ya da tam tersine çocukluklarında velileri tarafından yapılan sözleşmeyi kabul ettiklerini belirtiyordu. Bunu özgür olduklarına vurgu yapan “hiyâr-ı bulûğ/hiyâr-ül-bulûğ (erişkinlik tercihi)” tanımlamasıyla anlatıyordu.⁵³ Sözleşmeyi feshetme ve ayrılma seçeneği çocuklarla köleleri birbirinden ayıran en önemli göstergelerden biriydi.⁵⁴

Tarafları birbirine bağlayan sözleşmenin feshedilmesi yükümlülükle-
rin karşılıklı olarak sonuna gelindiği anlamına geliyordu. Ancak hizmet edilecek süreyi kayıt altına alan sözleşmelerin çocukların hareketliliğini kısıtlamayı ve emeklerini kontrol etmeyi amaçladığı da inkâr edilemez. Aslında bu sözleşmelerin istenildiğinde feshedilmesinin önünde hukuki hiçbir engel yoktu. Bu sözleşmeler çocukların özgürlüğünü tartışma konusu yapmıyordu. Burada çocukların ailelerini kısıtlayan maddi yoksunluklardı. Çocuklarının birkaç yıl-

52 Bu çerçevede bkz. China Scherz, “Seeking the Wounds of the Gift: Recipient Agency in Catholic Charity and Kiganda Patronage,” *The Request and the Gift in Religious and Humanitarian Endeavors*, ed. Frederic Klaitz, Palgrave Macmillan, 2017, s. 59-61.

53 Örnekler için bkz. MŞS 122-37a-1 (17 Cemaziyelahir 1281/17 Kasım 1864); MŞS 122-38b-7 (21 Cemaziyelahir 1281/21 Kasım 1864); MŞS 134-35b-3 (4 Cemaziyelahir 1288/21 Ağustos 1871).

54 Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına İslâm Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*, s. 131-132.

lık emeklerinin karşılığını peşin olarak alan ailelerin, sözleşmeleri feshetmeye kalkışmaları, muhtemelen hemen harcadıkları parayı geri ödemek zorunda kalacaklarından dolayı kolay değildi. Maddi yoksunluklardan dolayı altına girilen yükümlülükler ailelerin, çocuklarının emekleri üzerindeki kontrolü yitirmeleriyle ya da başkalarına devretmeleriyle sonuçlanıyordu.⁵⁵ Bununla birlikte nasıl bir sözleşmeyle istihdam edilmiş olurlarsa olsunlar icar/isticar edilen çocukların hizmet süreleri ve ayrılma yaşları arasında belirgin farklar yoktu. Mesela Ordu Mahkemesinde birkaç yılı kapsayan sözleşmelerle icar/isticar edilip İstanbul'a gönderilen çocuklar ortalama sekiz-dokuz yaşları arasındaydı. Bu çocukların yedi-sekiz yıl hizmet edip on altı-on yedi yaşlarında ayrılacağı öngörülüyordu. "Ay ve yıl belirtmeksizin" yapılan sözleşmelerle istihdam edilen çocuklar da sekiz-dokuz yaşları arasındaydı; altı-yedi yıl hizmet ediyor ve genellikle on beş-on altı yaşına geldiklerinde ayrılıyorlardı.⁵⁶

Toplumsal yaşamda ve hizmet ettikleri ailelerle ilişkilerinde çocuklar (ve genel olarak tüm özgür hizmetçiler) ile köleler arasında belirgin farklar bulunuyordu. Hizmet ettikleri aileler de onlarla bu farklılıklar üzerinden ilişki kuruyordu. Çocuklar, cinsel istismara açık olmalarına karşın cariyelelere kıyasla kendilerine koruma sağlayan çeşitli araçlara sahipti.⁵⁷ Erkekleri bakire cariyelelerle ilişkiye girmekten alıkoyan temel husus onların bekâretlerini kaybedecek olmasının değerlerinde yaratacağı kayıptı.⁵⁸ Köle sahiplerinin mahkemelere taşıdığı ve şikâyet meselesi yaptığı genellikle buydu.

55 Burada yapılmamış olmasına karşın ileride yapılacak araştırmalarda ev içi hizmetlerin, Türkiye'de yeni yeni gündeme gelen, "özgür olmayan emek tartışmaları" bağlamında incelenmesi yararlı olacaktır. "Özgür olmayan emek tartışmaları" hakkında işlevsel bir çerçeve için bkz. Özdeniz Pektaş, "Emek Tarihi: Özgür Olmayan Emek Tartışmaları," *İktisat Tarihinin Dönüşü Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar*, der. Ulaş Karakoç-Alp Yücel Kaya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 197-234; Sıdar Çınar, *Öteki Proletarya De-proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri*, NotaBene Yayınları, Ankara, 2014.

56 Araz-Kokdaş "In Between Market and Charity: Child Domestic Work and Changing Labor Relations in Nineteenth-Century Ottoman Istanbul."

57 Konuya şu makalede de kısmen değinilmiştir; Yahya Araz, "Cariyeler, Efendiler ve Pusuda Bekleyenler: Osmanlı İstanbul'unda Hamile ve Çocuk Annesi Cariyeler Üzerine Düşünceler," *Kebikeç*, sayı 37, 2014, s.249-251.

58 Zilfi, *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire The Design of Difference*, s. 205. Bununla birlikte yeni doğum yapmış cariyeleler sütanne olarak iyi bir fiyata alıcı bulabiliyorlardı. Ermine Fuat Tugay, *Bir Aile Üç Asır*, çev. Şeniz Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 503; Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, haz. Kevork Pamukçüyan, Eren, İstanbul, 1988, s. 56; Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, s. 26.

Bekâretini kaybetmiş bir cariyeye ile ilişki kurmanın, eğer hamilelikle sonuçlanmıyorsa, korkulacak bir tarafı yoktu. Oysa büyük bir kısmı bakire olan ve iyi bir evlilik için bekâretlerini korumaya ihtiyaç duyan kızlarla ilişkiye girmek riskler taşıyordu. Hizmet ettikleri ailelerdeki erkekler bunun doğurabileceği sonuçların farkındaydı. Diğer taraftan çocukların aileleri ile onları istihdam edenler hiç görüşmemiş olsalar dahi araçlar vasıtasıyla birbirlerini tanıyordu. Bazı kayıtlar hizmet ettikleri ailelerin istihdam ettikleri çocukları bir “emanet” olarak gördüklerini göstermektedir.⁵⁹ İstihdam edildiği zaman boyunca emaneti koruyup kollamak önemli bir sorumluluktuktu.

Bekâretini kaybetmiş bir cariyeye için cinsel ilişki avantaja dönüşebilecek sonuçlar üretebiliyordu. Hamile kalmak ve çocuk doğurmak cariyeye özgürlüğünü kazandıracak “ümm-i veled (çocuk annesi)” statüsü kazandırabilirdi. Elbette bunun gerçekleşmesi sahibinin çocuğun kendinden olduğunu kabul etmesine bağlıydı.⁶⁰ Cariyeler hamile olduklarını, düşük yapmanın/yaptırmanın hukuki açıdan sorunlu görülme ve anne için hayati riskler barındırmaya başladığı döneme yani hamileliğin ilk üç-dört ayna kadar saklamaya çalışıyordu. Bunu uygun gördükleri ya da farkına varıldığı bir zamanda ilan ediyor ve “ümm-i veled” olarak tanınmayı talep ediyordu. Taleplerinin karşılık bulması durumunda elde edecekleri kayda değerdi. En büyük hayal kırıklıkları sahiplerinin taleplerini reddedip kendilerini satması oluyordu. Oysa bekâret, hamile kalmak ve bunun dillendirilmesi kızlar için bir “onur” meselesiydi. Bu nedenle ilişkiyi saklamaya çalışıyor, hamile kaldıklarında da bundan kurtulmanın yollarını arıyorlardı. İstanbul mahkemeleri, ele alınan dönem boyunca hamile kalan cariyelerin istek ve şikâyetlerini dinlemeye alışkındı. Ancak hamile bırakıldıkları ya da cinsel istismara uğradıkları şikâyetiyle başvuran kızların sayısı cariyelerle kıyaslanmayacak derecede azdı.

Genellikle on yaşından küçükken istihdam edilmeye başlanan kızların büyük bir kısmı buluşu takip eden ilk birkaç yıl içinde evleniyordu. Daha önce değinildiği üzere dönem boyunca İstanbul’da kız çocuklarının

59 BOA, DH.EUM.THR: 29/1 (13 Mart 1326/26 Mart 1910).

60 Araz, “Cariyeler, Efendiler ve Pusuda Bekleyenler: Osmanlı İstanbul’unda Hamile ve Çocuk Annesi Cariyeler Üzerine Düşünceler,” s. 233-260.

on üç-on dört yaşlarında buluşa eriştikleri böylece yetişkinliğe adım attıkları kabul ediliyordu. Buna göre ev içi hizmetlerde istihdam edilen kız çocukları cinsel olgunluklarını takip eden iki-üç yıl içinde evleniyor ve cinselliği toplumun meşru gördüğü çerçevede yaşamaya başlıyordu. Cinsel olgunluğa erişmekle evlilik arasındaki zamanın kısalığı kızları cinsel istismara karşı nispeten koruyor olmalıydı.⁶¹ Ne var ki cariyelerin ekseriyeti cinsel olarak aktif hale gelmelerinden sonra uzun yıllar boyunca efendilerine hizmet etmeye devam ediyordu. Bu, aynı zamanda, onlara yönelik cinsel istismarın da yıllara yayılarak devam ettiği/edeceği anlamına geliyordu. 1840'ların sonunda Mahire adındaki bir cariye sahibinin kendisine ikinci defa düşük yaptırmaya çalışmasından kaçarak kurtulmuştu.⁶²

Son olarak yazılı ya da sözlü bir akitle istihdam edilen çocuklar emeklerinin karşılığında belli bir ücret alıyorlardı. Çocukluklarında aileleri, kimsesiz olduklarında devlet, onlar adına hareket edip emeklerini pazarlıyordu. Mevcut sözleşmeleri daha iyi koşullar ve ücretler sağlayan ailelerle yeni anlaşmalar yapmak adına feshedilebiliyordu. Erişkinliğe ulaştıktan sonra ise bunu çocukların kendisi yapabiliyordu. Çocuklar dahil ev içi hizmetlerde istihdam edilenlerin kendilerini “ücret ile hizmet eder makulesinden” kişiler olarak tanımlamaları yaygındı. Bununla işlerinin ev içi hizmetlerde çalışmak olduğunu, geçimlerini bu işi yaparak sağladıklarını anlatıyorlardı. Verilmediğinde ücretlerini talep ediyor, bunun için mücadele ediyorlardı. Oysa köleler sahiplerine mutlak olarak bağımlıydılar ve yaptıkları işin karşılığında hiçbir ücret almıyorlardı.

61 Bu konuda şu çalışmadaki değerlendirmelere bakmak yararlı olacaktır; Joel F. Harrington, *The Unwanted Child The Fate of Foundlings, Orphans, and Juvenile Criminals in Early Modern Germany*, The University of Chicago Press, Chicago, 2009, s. 23-35.

62 BOA, MVL 193/60 (18 Ramazan 1265/7 Ağustos 1849); BOA, A. MKT.MVL 19/64 (7 Zilkade 1265/24 Eylül 1849); BOA, A. AMD 13/14 (29 Zilhicce 1265/15 Kasım 1849).

ARKA PLAN: KAYNAKLAR, AİLELER, DEVLET VE CİNSİYET

İSTANBULLULAR, TAŞRALILAR, MUHACİRLER

Ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların nereden ve nasıl bir sosyal, kültürel, iktisadi ve coğrafi arka plandan gelip İstanbulluların evlerine girdiklerini anlamak başkentin ötesine bakmayı gerektirir. Geniş kitleleri etkileyen kıtlıklar, savaşlar ve göçler kadar anne babadan birinin ya da her ikisinin kaybı gibi aile çevresiyle sınırlı farklı nitelikteki gelişmeler çocuklar için İstanbul'da son bulacak bir serüvenin başlamasına sebep olabiliyordu. Çocukların çoğunluğu bir daha ayrılmayacakları bu menzile uzun ve meşakkatli bir yolculuğun ardından ulaşıyordu. Burada buluşan, tanışan ve hizmet eden (ve bir kısmı Türkçe dahi bilmeyen) çocukların her birinin kendi hikâyesi vardı. 19. yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul sokaklarında görünürlüğü artan yoksul ve kimsesiz çocuklar da benzer bir sosyal, kültürel, iktisadi ve coğrafi arka plandan geliyordu. Aradaki en büyük fark sokaktakilerin yani dışarıdakilerin genellikle erkek, içeridekilerin ise kız olmalarıydı.

18. yüzyılın ikinci yarısından imparatorluğun sonuna değin İstanbul'da farklı isimler altında ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar temel olarak dört bölgeden geliyor ya da sağlanıyordu. 19. yüzyılın ortalarına değin başkentin kendisi ve çevresi çocukların en büyük tedarikçisiydi. Yüzyılın ilk yarısına kadar geri götürülebilecek bir süreç içinde Anadolu'dan gelen çocuklarda bir artış yaşanmış; 1845 Orta Anadolu kuraklığı ve kıtlığı sektörün insan kaynakları üzerinde dramatik bir kırılma oluşturmuştu. Yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul ve çevresinden gelenlerin ağırlığı gerilerken Anadolu'dan gelen çocuklar yükselişe geçmişti. Çocuklar genellikle İstanbul'un yetişkin işgücü ihtiyacının karşılanmasında da önemli bir yeri olan Kuzey ve Kuzeybatı Anadolu'dan geliyorlardı. İstanbul ve çevresi, ilk yarısı ile kıyaslandığında, yüzyılın ikinci yarısında ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar içindeki payının yarısından fazlasını kaybetmişti.

Ancak bir kaynak olarak önemini korumaya devam edecektir. 1846-1900 tarihleri arasında istihdam edilen çocukların yüzde 31'i, yani neredeyse her üç çocuktan biri hâlâ buradan sağlanıyordu. Savaşlar ve göçler yüzyılın ikinci yarısında önce Kırım ve Kafkaslar'dan, ardından da Rumeli'den gelen muhacir çocuklarının yeni bir kaynak olarak ortaya çıkmasına ve sektöre eklenmesine neden olmuştu. Yüzyılın ikinci yarısında ev içi hizmetlerde istihdam edilen her beş çocuktan biri muhacirdi.

Anadolu'dan gelen çocukların ev içi hizmetlerde istihdamının genişlemesi aynı dönemlerde sektörde çalışanların genellikle taşralı olduğu Batıdaki örneklerle uyumlu bir gelişmeydi.¹ Ne var ki İstanbul'daki kompozisyonun dönüşmesinde kırılmaların ve olağanüstü gelişmelerin, en azından tetikleyici olarak belirleyici bir yeri bulunmaktaydı. Mesela ev içi hizmetlerin taşralı çocuklarla birlikte anılmaya başlanması 1845 Orta Anadolu kuraklığı ve kıtlığının yarattığı kırılma sayesinde gerçekleşmiştir. Savaşın, küçülen ve kitlesel göçlerle nüfusu sürekli olarak yeniden şekillenen bir imparatorluğun başkenti olması İstanbul'u Londra ve Paris gibi kentlerden farklı kılıyordu. Kafkaslar'dan ve Rumeli'den yaşanan kitlesel göçler ev içi hizmetlerin tamamen Anadolu çocukların istihdam edildiği bir sektöre dönüşmesini engelliyordu. İstanbullular, yaşadıkları kentin sokaklarını dolduran ve kapılarına dayanan muhacir çocuklarını istihdam (ve himaye) etmeye sıcak bakıyor, onlara hem İstanbul'da hem de gönderildikleri Anadolu kentlerinde ilgi gösteriyordu.² Müfide Ferid (Tek), Balkan Savaşları sırasında eşini arkasında bırakarak Bursa'ya göç eden bir kadının, göç yollarında ve sonrasında yaşadığı sıkıntılarını anlattığı "Edirne'den Bursa'ya" adlı hikâyesinde muhacir kadınların yaptığı sohbetten şöyle bir cümle aktarmaktadır; "Burada bize darlık verirler diye hiç acıyan, halimizi soran olmuyor. Yalnız kızları-

1 Bkz. Rachel G. Fuchs, *Poor and Pregnant in Paris Strategies for Survival in the Nineteenth Century*, Rutgers University Press, New Brunswick, 1992; Pamela Horn, *The Rise and Fall of the Victorian Servant*, Sutton Publishing, Birleşik Krallık, 1997. Ayrıca Cassia-Bada, *The Making of the Modern Greek Family Marriage and Exchange in Nineteenth-Century Athens*, s. 145-163.

2 Mesela Antalya'da icar edilenlerin önemli bir kısmı Girit'ten göç eden ailelerin çocuklarıydı. Bkz. Dayar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Antalya'da Çocuk İcarıları," s. 32-37. Bursa'ya yerleştirilen muhacirler çocuklarını hem Bursa'lılara hem de İstanbullulara icar ediyordu. Bkz. BUŞS C-178, 504 (27 Zilkade 1305/5 Ağustos 1888); BUŞS C-178, 514 (28 Muharrem 1306/4 Ekim 1888); BUŞS C-178, 544 (21 Rebiülahir 1306/25 Aralık 1888); BUŞS C-179, 79 (5 Zilhicce 1304/25 Ağustos 1887).

mızı beslemeliğe alabilmek için göz dikerler.”³ Muhacirlerin çocukları, 19. yüzyılın ikinci yarısından imparatorluğun sonuna değin ev içi hizmetlerde İstanbullu ve Anadolu çocuklara eşlik etmiştir. Anadolu’nun yoksulluğu, Rusların Kafkaslar’daki ilerleyişinin yarattığı büyük göç dalgası ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Rumeli’de geri çekildiği topraklardan yaşanan kitlesel göçler kaynakları çeşitlendirip arzi canlı tutuyor ve ev içi hizmetlerde istihdam edilmeye hazır yeni çocuklar ürettiyordu.

Tablo 1. İstanbul’da ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların coğrafi kökenlerine göre sayısal dağılımı (1800-1920)

	1800-1845	1846-1900	1901-1920	Toplam (1800-1920)
İstanbul ve çevresi	309	276	38	623
Anadolu	75	443	120	638
Rumeli ve Ege adaları	16	119	38	173
Kırım ve Kafkaslar	2	61	19	82
Toplam	402	899	215	1516

Ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların sosyokültürel farklılıkları da vurgulayacak şekilde coğrafi arka planlar üzerinden kategorize edilmesi yararlı ve işlevseldir. Birincisi, coğrafyanın İstanbulluların istihdam ettikleri çocuklara yönelik algı ve gündelik yaşam pratiklerinde güçlü bir izdüşümü mevcuttu. Mesela itaatkâr ve yönlendirilebilir görülmeleri Anadolu çocukları makbul hizmetçiler yapıyordu. İstanbulluların artan biçimde onlara yönelmelerinin temel sebeplerinden biri, kolay ulaşılabilir ve istikrarlı bir kaynak olmalarının yanında, “sadık” olduklarına ve iyi hizmet ettiklerine duyulan inançtı. Önemli oranda bu nedenlerle “gözü açık” kabul edilen İstanbullu çocuklar, yerlerine başkaları konulabildiği takdirde tercih edilmiyordu.⁴ Diğer taraftan hizmetçi olarak makbul olmalarına karşın Anadolu çocukların aldıkları ücretler İstanbullulardan ve Rumelilerden daha yüksek ancak Çerkezlerden düşüktü. Çerkez cariyelerin

3 Süyümbike (Müfide Ferid), “Edirne’den Bursa’ya 2,” *Türk Yurdu*, no. 5/53, 14 Teşrinisani 1329/27 Kasım 1913, s. 985.

4 Bkz. Zohrab, “Postal,” s.73.

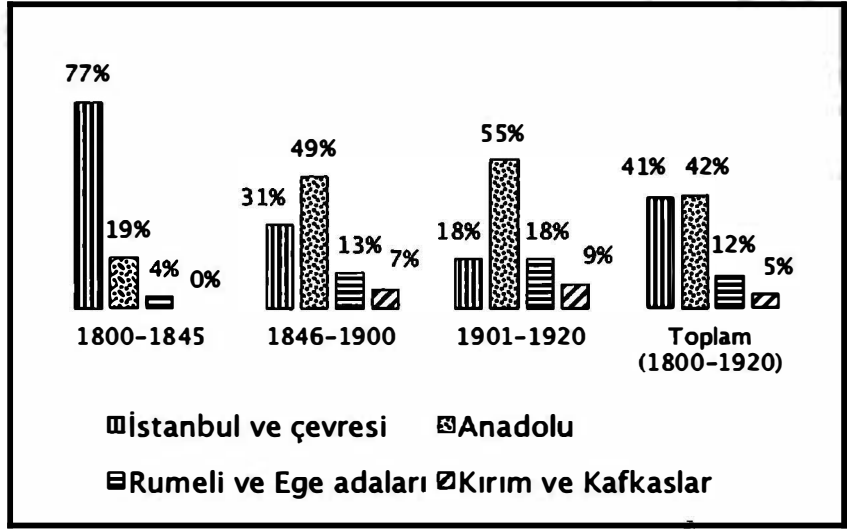
potansiyel bir eş adayı olarak görölmeleri muhtemelen aynı etnik, kültürel ve sosyal iklimden gelen çocuklarla ilgili düşünceleri de şekillendiriyor, onları diğerlerinin önüne geçiriyordu.

İkincisi, hiç kuşkusuz çocukların başka ailelere verilmesinin ve ev içi hizmetlerde istihdam edilmelerinin başat sebebi yoksulluktu. Yoksulluk herkesin çatısı altına sığınabildiği, bin bir türlü hali olan cömert ve sihirli bir sözcüktü. Ne var ki göç yollarında türlü acılara katlanmış cami avlularında, mekteplerde ve hanlarda yaşam mücadelesi veren muhacirlerin, doğal afetlere maruz kalan ve “kût lâ-yemût (kıt kanaat)”⁵ yaşayan Anadoluîuların ya da İstanbulîuların bununla anlatmak istedikleri aynı şeyler değildi. Yoksulluk, İstanbul ve çevresinden gelen çocuklar söz konusu olduğunda genellikle ebeveynlerden birinin ölümü ve boşanma gibi ailevi meselelerle birlikte anılıyordu. Burada yoksulluk ya da ailevi meselelerden hangisinin var olan durumu daha iyi anlatacağı ve ön plana çıkarılacağı hususunda tereddütler yaşanabiliyordu. Oysa muhacirler ve kıtlık gibi afetlerden etkilenen Anadoluîular için yoksulluk, ailevi meseleleri aşan, kitlesel bir sorundu. Muhacirlerin ve Anadoluîuların üzerinde derin izler bırakan kıtlık, savaş ve göç gibi dramatik gelişmelerin İstanbulîulara etkileri daha sınırlıydı.

Üçüncüsü, İstanbul Anadolu'dan gelenler için bolluğu, şehirli ve hanım olmayı anlatan cazip bir yerdi. Bu nedenle, afet dönemlerindeki tepkiler ve hareketlilik bir kenarda tutulacak olursa, daha iyi bir yaşama kavuşacakları ve orada evlenip yeni bir yaşama başlayacakları düşüncesi çocukların İstanbul'a gönderilmesini kolaylaştırıyordu. Nitekim kente ulaşan Anadoluîu çocukların çok azı memleketlerine geri dönüyordu. Oysa muhacirler özellikle ölüm kalım mücadelesi verdikleri göçün ilk dönemlerinde kentin cazibesıyla ilgilenmiyor, farklı kaygılarla hareket ediyorlardı. Göçün ardından özellikle Rumeli'den gelenlerin sergiledikleri refleksler çocuklarının ev içi hizmetlerde istihdamını geçici bir çözüm olarak gördüklerini, görmek istediklerini ortaya koymaktadır. Çocukları için birincil öncelikleri onların çok sayıda kişinin sağlıksız koşullarda birlikte yaşamak

5 Bu ifade dönemin kaynaklarında, 1840'ların başında Mudurnu ve çevresinde meydana gelen kıtlıktan etkilenen insanların içinde bulunduğu kötü şartları anlatmak için kullanılmıştır. Bkz. BOA, C.ML: 545/22400 (29 Zilhicce 1260/9 Ocak 1845).

Grafik 1. İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların coğrafi kökenlerinin oransal dağılımı (1800-1920)

zorunda kaldığı cami ve mektep gibi kamusal mekânlardan kurtulmalarını sağlamak, hayatta kalmalarını temin etmekte. Başka ailelerin hizmetine verilmeleri bunu sağlamanın yollarından biriydi.

Dördüncüsü, tüm ortak yanlarına karşın Kafkasyalı ve Rumelili çocuklar arasında yaşamlarını derinden etkileyen ve şekillendiren farklılıklar vardı. Savaşlar ve göçler muhacirleri benzer sıkıntılarla yüzleşmek zorunda bırakıyordu. Beslenme, barınma ve sağlık sorunlarını yetişkinlerle paylaşan çocuklar akrabalarının himayesinden de yoksun kalabiliyordu. Bunun yanında köleler Çerkez topluluklarının önemli bir unsurunu oluşturuyor, köle anne babadan doğan çocuklar aynı statüye sahip oluyor ve alınıp satılabiliyordu. Osmanlıların da meşru gördüğü ve tarafı olduğu bu ticaret hür çocukların da köleleştirilmesine yol açabiliyordu. Nitekim kitlesel göçlerin arttığı ve kargaşaya yol açtığı 1860'larda Osmanlı bürokratlarının tepkisine ve engelleme çabalarına karşın köle olanların yanın-

da hür Çerkez çocuklar da alınıp satılmıştı.⁶ Öyle ki ev içi hizmetlerde istihdam edilen Çerkezlerin bazıları özgürlüğüne yeni kavuşmuş eski kölelerden ya da öyle olmadığı halde köle olarak satılmış ancak hür olduğu ispatlanmış çocuklardan oluşuyordu.⁷ Çerkez çocukları yaşamlarının her anında takip eden bu tehlike Rumeli'den gelenlerin uzağında duran bir sorundu.⁸ Diğer taraftan Rumelili çocukların Türkçe konuşmakla ilgili engelleri Kafkaslar'dan gelenlerle kıyaslanmayacak kadar azdı. Çoğunlukla Türkçe konuşabilen Rumelili çocuklar⁹ dertlerini daha rahat anlatıyor, uyum sorunlarını nispeten çabuk atlatabiliyordu. Çerkezler (ve çocukları) Türkçe bilmiyor, mahkemelerde ve diğer devlet kurumlarında dertlerini anlatmak için tercümana ihtiyaç duyuyordu. En büyük destekçileri daha önce göç etmiş tercümanlık yapan hemşerileriydi.¹⁰ Türkçe konuşma ve derdini anlatma gücünü, istek ve ilişkilerine bağlı olarak Çerkezlerin zamanla aştıkları bir problemdi ancak o vakte kadar daha ağır bir baskı altında kalmalarının nedeni olabiliyordu. Başından türlü maceralar geçen ve İstanbul'da bir paşanın konağına satıldıktan sonra yanında küçük kızı olduğu halde yıllarca hizmet etmek zorunda kalan Çerkez muhaciri bir kadın, 1880'lerin başında yazdığı arzuhalde,¹¹ kızıyla

6 Bkz. Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, s. 145-158; Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, s. 125-159.

7 Yahya Araz, "Kölelik ve Özgürlük Arasında: 19. Yüzyılın Ortalarında İstanbul'da Çerkes Çocuklar," *Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, ed. Kerim İlker Bulunur-Fatih Bozkurt-Mahmut Cihat İzgi, Mahya Yayınları, İstanbul, 2017, s. 293-308.

8 Yoksulluğun ve kimsesizliğin yarattığı kınlanlıklar fırsatçılara gün doğuruyordu. 19. yüzyılın son çeyreğinde birkaç kadın Üsküdar'da Rumeli muhacirlerinin çocuklarını Çerkez adı altında sattıkları gerekçesiyle Trablusgarp'a sürgün edilmişti. Bu kadınlar, kayıtlarda geçen ifadelerle "Üsküdar cihetinde aceze-i muhacirinin hanelerine giderek gözlerine kestirdikleri kızları enva'-ı meva'id-i kâzibe ve desâisle velilerinden alıp Çerkes namıyla fûrûht ettikleri tahakkuk etmesinden dolayı ... sairlerine ibret-i müessire olmak üzere" İstanbul'dan sürülmüştür. BOA, BEO: 303/22678 (5 Rebiulahir 1311/16 Ekim 1893). Bu durum birkaç defa memurlar arasındaki yazışmalara konu olmuştur.

9 Pomaklar ve Boşnaklar gibi halklar/topluluklar bunun dışında tutulmalıdır. Bkz. DŞS 180, 23/81 (25 Cemaziyelahir 1331/1 Haziran 1913); BOA, DH.UMVM: 78/14 (13 Ağustos 1331/26 Ağustos 1915); Mef-haret Çetinkaya, *İkbal, Yıkım ve İşgal İstanbullu Bir Genç Kızın Anıları (1900-1921)*, haz. Oktay Şimşek, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 76-77.

10 Birkaç örnek için bkz. RŞS 556, 13a/2 (17 Receb 1282/6 Aralık 1865); R556, 13b/3 (7 Receb 1282/26 Kasım 1865); RŞS 558, 3a/1 (8 Muharrem 1283/23 Mayıs 1866); RŞS 558, 3a/2 (8 Muharrem 1283/23 Mayıs 1866).

11 Osmanlı İmparatorluğu'nda kişilerin istek, arzu ve şikâyetlerini uygun bir dille ifade etmelerine yardımcı olan bir arzuhalci esnafı vardı. Kişiler sorunlarını anlatır, arzuhalciler yazıya dökardı. Bkz.

birlikte çektiği eziyetlerin temel sebebini Türkçe bilmemekle açıklıyor; durumunu “ses ve seda çıkaramadığımdan kimseye hali[mî] ifade etmeyi bilemeyip Türkçe dahi bilmez idim” diyerek içten biçimde anlatıyordu.¹²

Bununla birlikte yararlarına ve işlevselliğine karşın çocukların coğrafi arka planlar üzerinden kategorilere ayrılmasının mahsurları da hesaba katılmalıdır. İstanbul sunduğu imkânlar sayesinde daima bir çekim merkeziydi. Ticaret, iş ve ziyaret gibi farklı amaçlarla dışarıdan gelen ve bir kısmı zamanla buraya yerleşenlerin kentin canlılığında ve nüfusunun gelişiminde hayati bir yeri bulunuyordu. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında başkent sakinlerinin neredeyse yarısı burada doğmamıştı.¹³ Bu nedenle bir alt kategori olarak İstanbul ve çevresinden gelen çocukları tanımlarken dikkat edilmelidir. Büyük bir ihtimalle kayıtlara İstanbullu olarak geçirilen çocukların azımsanmayacak bir kısmı kente sonradan yerleşmiş ailelere mensuptu. Herhangi bir amaçla İstanbul’a gelenler, vakti geldiğinde geri döneceklerini ima eden “misafir” tanımlamasıyla anılıyor; han, medrese ve dükkân gibi yerlerde konaklıyor ya da akıraba, hemşeri ve tanıdıklarının evlerinde kalıyordu. Kalıcı olmayı düşünenler, akrabalık ve hemşerilik bağlarını da kullanarak, kısa bir sürede kentteki mahallelerden birinin sakinine dönüşüyordu. Zamanla memleketleri unutulmuş yeni sakinler yalnızca başkentte ikamet ettikleri mahalle veya semt isimleriyle anılıyor, bunların nereden geldiklerini tespit etmek çoğunlukla mümkün olmuyordu.¹⁴

Coğrafi kökenin tespitiyle ilgili sorunlar yalnızca aileler değil bizzat istihdam edilen çocuklar için de geçerliydi. İcar sözleşmeleri sayesinde taşradan geldikleri bilinen bazı çocuklar yıllar içinde İstanbullu kabul ediliyor ve kayıtlara öyle geçiriliyordu. Mesela yedi yaşındaki Şerife Hürmüz, 6 Aralık 1846’da İstanbullu bir aileye icar edildiğinde kayıtlara Gerede Kazası’nın Çalış[lar] Köyü ahalisinden olarak geçirilmişti. Onu Gerede’den

Gülşen Sanyıldız, *Sokak Yazıcıları: Osmanlılarda Arzuhal ve Arzuhalciler*, Derlem Yayınları, İstanbul, 2010, s. 101-125.

12 BOA, ŞD: 2464/9 (3 Receb 1298/1 Haziran 1881). Ayrıca Samipaşazade Sezai, *Sergüzeşt*, Kitabhanesi Südi, İstanbul, 1924.

13 Duben-Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, s. 36-37.

14 Cengiz Kırılı, başka bir bağlamda, benzer bir soruna işaret etmiştir. Bkz. Cengiz Kırılı, “A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul,” *International Labor and Working-Class History*, no. 60, 2001, s. 134.

İstanbul'a getiren babası Çolak Haliloğlu İsmail'di. İsmail, Sultanahmed Meydanı'nda bulunan Çamaşırcı Hüseyin Ağa'nın dükkânında misafir olarak kalmış ve kızını Sarrac Doğan Mahallesi'nde ikamet eden ve Evkâf-ı Hümâyûn Dairesinde müezzinbaşı olan Osman Efendi'nin eşi Şerife Rukiye Hanım'a icar etmişti. Şerife Hürmüz birkaç yıl sonra aynı mahkemenin kayıtlarına tekrar girecektir. Buluşa erişmiş kendi adına konuşan bir genç kız olarak Şerife Rukiye'nin hizmetinden ayrıldığında Geredeli kökenlerine hiç bir göndermede bulunulmamış, ekmeğini ev içi hizmetlerde çalışarak kazanan Sarrac Doğan Mahallesi sakini İstanbullu bir genç kız olarak anılmıştır.¹⁵ İcar sözleşmesinin kaydı olmadan onun aslında taşralı olduğunu bilmek muhtemelen hiçbir zaman mümkün olmayacaktı. Kayıtlar maalesef her çocuğu bu şekilde takip etmeye imkân tanımamaktadır. Bu nedenle kayıtlara İstanbullu olarak geçirilen çocuklara daima şüpheyle bakmakta fayda bulunmaktadır.

Coğrafya: (Kuzey ve Kuzeybatı) Anadolu

19. yüzyılda Çukurova ve Batı Anadolu gibi bölgeler dünya pazarlarıyla hızla bütünleşirken, Orta ve Kuzeybatı Anadolu gelişmeleri geriden takip ediyordu.¹⁶ İngiliz asker ve seyyah Henry C. Barkley 1878'de Anadolu'ya yaptığı seyahatte, Bursa'dan Ankara'ya doğru yol alırken yoksulluğun hüküm sürdüğü, birbirinden oldukça uzak, köy demeye bin bir şahit isteyen yerleşim yerlerinin hâkim olduğu bir coğrafyayla karşılaşmıştı.¹⁷ Aynı tarihlerde buralardan geçen başka bir İngiliz Fred Burnaby de benzer gözlemlerde bulunur; "Bundan sonra geçtiğimiz araziler bomboştu" notunu düştükten sonra "Rençber yok. Ülkenin nüfusu son derece azalmış" diye ekler.¹⁸ Barkley ve Burnaby'nin seyahatleri, Orta Anadolu ve çevresini şiddetli biçimde etkileyen 1873-1875 kıtlığının hemen sonrasına denk gelmişti. Gözlemleri kıtlığın harabeye çevirdiği bir coğrafyanın izle-

15 DŞS 111, 60b/4 (17 Zilhicce 1262/6 Aralık 1846); DŞS 115, 51b/3 (26 Cemaziyelvel 1266/9 Nisan 1850).

16 Bkz. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, s. 37-40; Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, çev. Nilay Özek Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

17 Henry C. Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, John Murray, Londra, 1891, s. 49, 64-65.

18 Fred Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, çev. Fatma Taşkent, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 90.

rini taşıyordu. Ne var ki onlardan önce ya da sonra yolu buradan geçenler de yoksul insanların yaşadığı, hastalıklarla boğuşan, ulaşım imkânlarının kısıtlı olduğu bitkin bir coğrafyadan bahsetmişlerdi. Tanzimat'ın taşrada-ki uygulamalarını yerinde görmek, aksaklıkları tespit etmek ve çözmek amacıyla 1850'lerde ve 1860'larda geniş yetkilerle Anadolu'ya gönderilen müfettişlerin denetledikleri kent ve kasabalardan İstanbul'a gönderdikleri raporlar tefecilerin eline düşmüş köylülerin, kötü yolların, tamir edilemeyen yıkık köprülerin, ibadethanelerin ve binaların tasvirleriyle doludur.¹⁹

Gelişen iletişim/ulaşım kanalları ve taşrada varlıkları artan devlet memurları sayesinde İstanbul Anadolu'yu daha yakından tanımaya başlamış; küçülen imparatorluk buraya yönelik ilgiyi artırmıştır. Ancak heyecanla başlanan Anadolu seyahatlerinde kıyılardan iç kesimlere doğru yol aldıkça hayal kırıklıkları artmakta, umutlar solmaktadır. 1890'larda Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ortaya çıkan kolera salgınlarıyla mücadele etmek üzere görevlendirilen genç bir Osmanlı hekimi Şerafeddin Mağmumi'nin tasvir ettiği coğrafyada kolera, tifo ve dizanteri gibi salgın hastalıklar insanların canını yakıyor, lağım suları içme suyuna karışıyordu. Mağmumi tasvirlerinin hatırı sayılır bir kısmını Anadolu'nun en önemli kentlerinden biri olan Bursa ve çevresini görerek yapmıştır.²⁰ II. Meşrutiyetin ilanından sonra Anadolu'yu gezen *Tanin* gazetesi yazarı Ahmed Şerif, bu gezilerin birinde “zâten, sâhillerden, Anadolu'nun içlerine girildikçe, harâblık ve yoksulluk artmaktadır” diye yazmış; Gerede yakınlarında bir handa ateşin etrafını çevrelemiş ısınmaya çalışan kadın-

19 M. Murat Öntü, *Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Palet Yayınları, Konya, 2009; İbrahim Serbestoğlu, *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı 1863-1865*, Mengüceli Yayınları, Malatya, 2015; 1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatin Raporları, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, NECTY 01485. Rapor 1850'lerin başlarında tefiş memuru olarak Anadolu'ya gönderilen İsmet Paşa'ya aittir. Araştırmalar 19. yüzyılda Anadolu'da kırsal borçluluk oranlarının yüksekliğine dikkat çekmiştir. Bkz. E. Atilla Aytekin, “Cultivators, Creditors and the State: Rural Indebtedness in the Nineteenth Century Ottoman Empire,” *The Journal of Peasant Studies*, c. 35/2, 2008, s. 292-313. Cumhuriyetin erken dönemlerine ait Anadolu tasvirleri de iç açıca değildi. Bkz. Kemal Seli, *Bozkırı Çiçeklendirmek Yoksullukla Mücadele İçin Bir Kalkınma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015; Pakize Türkoğlu, *Kızlar da Yanmaz Genç Cumhuriyet'te Köy Çocuğu Olmak*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

20 Şerafeddin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Seyahat Anıları Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*, günümüz Türkçesine uyarlayan Cahit Kayra, Boyut Kitapları, İstanbul 2008. Ayrıca Ali Rıza Bey, *Menteşe Sancağının Ahvâl-i Ziraiye ve Araziyesi*, Matbaa-i Âmiri, İstanbul, 1331, s. 109, 118, 120.

ları anlatırken “Her şeyleri, sefâletin en son derecesine örnek idi” cümlesini kurmuştu. Başka bir yerde “fâkirlik ve sefâletin sonucunda” Simav’da meydana gelen ölümlerden birini tasvir etmişti.²¹ Yoksulluk Anadolu’nun yaygın bir gerçeğiydi. Geniş alanlarda sık sık etkili olan doğal afetler yoksulluğu derinleştiriyor, kalıcı hale getiriyordu.

Çekirge istilaları, aşın yağışlar ve kuraklıklar gibi doğal afetler, müdahale etmek konusundaki insani yetersizliklerle birleşip kıtlıklar ve insani krizler üretiyordu. İmparatorluğun son (ve cumhuriyetin erken) dönemlerinde sadece çekirge, valilerin ya da kaymakamların başında bulunduğu, adına komisyonlar kurulmasını gerektirecek kadar insanların gündelik yaşamlarına konu oluyor, canlarını yakıyordu.²² Tarımın doğa koşullarına bağlı olduğu ve üretim için suya ihtiyaç duyulduğu bir coğrafyada kuraklık, insanların olmaması için yakardıkları (meydana geldiğinde bu defa yakalarını bırakması için dua ettikleri) büyük bir korku kaynağıydı.²³ Günün sonunda kuraklığı pekâlâ pahalılığın, açlığın, sefâletin, göçün ve ölümün takip ettiğini iyi biliyorlardı. Anadolu’da yaşayanlar ömürleri boyunca bu felaketlerden biri ya da birkaçıyla muhakkak yüzleşiyordu. Doğal afetler, nüfus politikalarından vergi düzenlemelerine kadar birçok konuyu yakından ilgilendiriyor ve şekillenmesinde etkili oluyordu. Dönem boyunca Anadolu’da meydana gelen kıtlıklar arasında geniş alanları ve kitleleri etkileyen ikisi ön plana çıkmıştır. Hemen hemen aynı coğrafyayı, Orta Anadolu ve çevresini, etkileyen bu kıtlıkların ilki 1840’ların ortalarında ikincisi ise 1870’lerin ilk yarısında meydana gelmişti.²⁴ Sonuçlarıyla insanların

21 Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin*, c. 1, haz. Mehmed Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 15, 18, 453. Elli-altmış yıl öncesine ait benzer gözlemler için bkz. 1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatin Raporları. İzmir’den iç kesimlere doğru yol aldıkça İsmet Paşa’nın memnuniyetsizliği artmış, işlerini hızlıca bitirip kıyılara geri dönmeyi arzu etmişti.

22 Gerede’de kurulan bir çekirge komisyonu için bkz. *Bolu Vilâyeti Salnâmesi Rûmî 1341 Milâdî 1925*, haz. Hamdi Birgören, Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Bolu, 2008, s. 377. Ayrıca Anadolu ile ilişkili olmamasına karşın bkz. İhsan et-Tercüman, *Çekirge Yılı Kudûs 1915-1916*, inceleme ve notlar Selim Temâri, çev. Ali Benli, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012.

23 1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatin Raporları, v. 20a-23a; 19. yüzyılın ortalarında Anadolu’da yağmur yağdırma ritüelleri üzerine, konuyla ilgili literatürü de özetleyen, bir çalışma için bkz. Ebru Aykut, “Necâset, ‘Gâvur’ Kafatasları ve 19. Yüzyıl Ortasında Doğu Anadolu’da Bir Yağmur Ritüeli,” *Kebikeç*, sayı 46, 2018, s. 189-218.

24 Dönem boyunca Anadolu’da yaşanan kıtlıklar için bkz. Yener Bayar, *1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı*, yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2013; Semih Çelik, *The Rich, the Poor and the Hungry: Social Differentiation and Famine in Ankara in 1845*, yüksek lisans tezi,

Harita 1. 1845 Orta Anadolu kuraklığı ve kıtlığının etki sahası¹

¹ Haritayı 1845 kuraklığı ve kıtlığının etkilediği sahaya dair deneysel bir girişim olarak görmekte yarar vardır. Yeni belgeler ve araştırmalar kuraklık ve kıtlığın etkilediği sahanın daha ayrıntılı (ve eksiksiz) haritalarının yapılmasını sağlayacaktır.

hafızalarında derin izler bırakan bu kıtlıklar “âteş-i samansuz kaht” ve “kaht u galâ” gibi trajedinin derinden hissedildiğini anlatan ifadelerle anılmış ve uzun zaman hatırlanmıştır.²⁵

Etkilenenlerin tepkileri yardım dilenen arzuhalles yazmaktan erzak depolarını ve fırınları yağmalamaya kadar farklı şekillerde ortaya çıkabiliyordu.²⁶ Kıtlıkla mücadele edenler ellerindekilerle idare etmeye çalışıyor, bulabildikleri (ve bazen zehirlenmelere ve ölümlere yol açan) otları ve kökleri kaynatıp aş yapıyor, hayvan leşlerini yemek zorunda kalabiliyordu.²⁷ Kıtıkların en belirgin özelliklerinden biri yarattıkları göçtü.²⁸ İmparatorluğun son dönemlerinde Anadolu’da meydana gelen kıtlıklardan kaçanlar kendilerine en yakın kent ve kasabalara sığınıyor, İstanbul’a kadar uzanacak bir serüveni de göze alabiliyordu. Göçler genellikle iç kesimlerden yiyecek bulma ihtimali daha yüksek olan kıyı-lara doğru gerçekleşiyordu.²⁹ Kıtlığı etkili biçimde hisseden Geredeliler,

Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2010; Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2012; Özge Ertem, *Eating the Last Seed: Famine, Empire, Survival and Order in Ottoman Anatolia in the Late Nineteenth Century*, doktora tezi, European University Institute, Florence, 2012; Fulya Özkan, “Unification of the Market, Fragmentation of the People: Famine and Migration on the Trabzon-Bayezid road in the Late Ottoman Empire,” *History from Below: A Tribute in Memory of Donald Quataert*, ed. Selim Karahasanoğlu-Deniz Cenk Demir, Bilgi University Press, İstanbul s. 217-245.

25 BOA, İ.DH: 151/7855 (1 Şaban 1263). Bir milletvekili 1945’te TBMM’de yapılan bir oturumda bazı köylerin Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde Ankara ve çevresini etkileyen kıtlıkların izlerini halen taşıdığından bahsedecektir. Bkz. Avram Galanti, *Ankara Tarihi*, Tan Matbaası, İstanbul, 1950, s. 126-127. Ayrıca Niyazi Berkes, *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Enstitüsü Neşriyatı, Ankara, 1942, s. 43.

26 Birkaç örnek için bkz. BOA, A.MKT: 46/87 (4 Receb 1262/28 Haziran 1846); BOA, ŞD: 1642/19 (3 Kanunusani 1289/15 Ocak 1874); BOA, Y.PRK.UM: 11/8 (9 Kanunusani 1303/21 Ocak 1888).

27 BOA, DH.MUL: 1-6/55 (6 Mart 1325/19 Mart 1909 ve muhtelif tarihler). Bu çerçevede önceki dipnotlarda atıfta bulunulan çalışmaların yanında şuraya bakılabilir; *The Famine in Asia Minor, Its History, Compiled From the Pages of the Levant Herald*, The Isis Press, İstanbul, 1989. Edhem Veysi’nin 1920’lerin başında kaleme aldığı “Besleme” adlı romanda vergi tahsildarı İlhami Efendi Samsun’da uğradığı köylerin birinde, daha sonra evlatlık olarak almak isteyeceği, birkaç yaşındaki Fatma’yı köyün dışındaki yol kenarında ısırganların ve taşların arasında gördüğünde şaşırarak, ona orada ne aradığını soracaktır. ısırganın yaktığı ellerinin verdiği acıya dayanmakta güçlük çeken küçük Fatma ekmeklerinin olmadığını bunun yerine pancar ve ısırgan otu yedikleri cevabını verecektir. Edhem Veysi, *Besleme*, s. 17. Romana yazdığı girişte romancı olmadığını özellikle belirten yazar gerçek bir hikâyeyi aktardığını anlatmaktadır.

28 Cormac Ó Gráda, *The Great Irish Famine*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000. Kitabın tümünde yer yer göç meselesine değinilmektedir.

29 Özkan, “Unification of the Market, Fragmentation of the People: Famine and Migration on the Trabzon-Bayezid road in the Late Ottoman Empire,” s. 231-241.

1846 yazında yazdıkları bir arzuhalde “kaht u galâdan” dolayı halkın bir kısmının “açlıktan telef olmuş” olduğunu, birçok kişinin çoluk çocuğunu alarak Adapazarı, Kocaeli, Ereğli ve İstanbul’a kaçtığını, kalanların ise öküzleri ve tohumları olmadığından topraklarını ekemediğini anlatmışlardı.³⁰ Kırsal kesimlerden kaçıp kent merkezlerine sığınmak kıtlığın ve açlığın geride bırakıldığı anlamına gelmiyordu. Mesela Ankara, 1845’teki kuraklık ve kıtlıkta çevre köy ve kazalardan kaçanların sığındıkları en önemli merkezlerden biriydi. Ne var ki insanların yiyecek bulmak umuyla sığındıkları bu talihsiz kent, 1846 ilkbaharı ve yazında, beslenme ve barınma sorunlarına eklenen hastalıklardan dolayı her gün birkaç kişinin ölümüne sahne oluyordu.³¹ İnsanlar, sığındıkları kent ve kasabaların sokaklarında yatıp kalkıyor, beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamakta güçlük çekiyor, ölüm kalım mücadelesi veriyorlardı. Yine de yollara düşmek ve daha büyük merkezlere ulaşmaya çalışmak kurtuluş için bir umuttu.

Kırsal kesimlerden kent ve kasabalara ulaşanlar dileniyor, sokaklarda yaşıyor ve buldukları her şeyi yiyerek ölümü kendilerinden ve çocuklarından uzak tutmaya çalışıyordu. Benzer manzaralar her kıtlıktan sonra tekrarlıyordu. Kaynaklarda, 1846 ilkbaharı ve yazında kuraklık ve kıtlıktan kaçıp yiyecek bulabilecekleri bölgelere sığınan insanların yürek burkan sefilliğine tanıklık eden birçok ayrıntı bulunmaktadır. Mehmed Efendi adındaki bir devlet memuru Bursa’dan İstanbul’a dönerken Ankara, Çankırı ve Afyon ile bölgedeki diğer kent ve kasabalardan Gemlik ve çevresine gelen kıtlıkzedeler hakkındaki gözlemlerini kaleme alıp bir rapora dönüştürmüştü. Raporda gelenlerin bir kısmının “tese’ül etmekte ve sokaklara dökülen zahire tanelerini toplamakta ve geceleri dahi açık saçık dağlarda ve bağ bahçe aralarında yatmakta bulunduklarından” bahsedilmektedir. Başka bir yazışmada “çoluk çocuklarıyla gelip sokak aralarında ve yollarda mümkün mertebe cerr ve sual ederek taayyüş etmekte ve yarı aç yarı tok” vakit geçirmekte olan bu insanlara nasıl yardım edildiği/edileceği

30 BOA, A.DVN: 16/56 (1 Receb 1262/25 Haziran 1846); BOA, A.MKT: 46/87 (4 Receb 1262/28 Haziran 1846).

31 BOA, I.MVL: 78/1519 (19 Mayıs 1846).

anlatılmaktadır. Göç edenlerin bir kısmı nihai olarak varmak istedikleri yere, İstanbul'a ulaşacaktır.³²

İstanbul'un sokaklarında görünenler, dilenenler ve yaşayanlar çoğunlukla çocuklardı. 1846 ilkbaharında kentte başıboş gezen ve sokaklarda yaşayan çocukların artan sayısı ve bazı uygunsuz hareketleri yetkilileri çeşitli tedbirler üzerinde düşünmeye sevk etmişti.³³ Bunların büyük bir kısmı 1845 kıtlığının İstanbul'a sürüklediği ailelerin çocuklarıydı. Kıtıktan kaçanların çocuklarını dilendirmeleri az rastlanan bir durum değildi. 1873-1875 kıtlığı ve etkileri üzerine birçok yazı kaleme alan ve konuya ilgi çekmeye çalışan Basiretçi Ali Efendi zaruretten kaynaklanan dilencililiği, kısmen de olsa, anlayışla karşılıyor; ancak soruna vakit kaybedilmeden bir çare bulunması gerektiğini de düşünüyordu.³⁴ Çoluk çocuk aileleriyle birlikte İstanbul'a göç edenlerin, işlerinin ve barınmalarının sağlanmaya çalışılmasının getirdiği mali yük bir kenara, kentin huzur ve asayişinin bozulmasına sebep oldukları düşünülüyordu.³⁵ 1880'lerin sonunda, tam da Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kıtlığın baş gösterdiği tarihlerde,³⁶ dahiliyeden vilayetlere gönderilen bir yazıda çoluk çocuklarını alarak başkente göç edenlerin çarşı ve sokaklarda dilendikleri üzerinde durulmuştur. Dilenenlerin kentin çarşı ve sokaklarında oluşturduğu görüntü "yâr ve ağyâra karşı pek çirkin" bulunuyor, başkent görüntüsüne ve imajına zarar verdiği düşünülüyordu. Dahası kontrol edilmesi güç başıbozuk insanların kentin sokaklarındaki varlığının emniyet ve asayiş sarsacak "birçok fenâlıklar" doğurabileceğinden endişe ediliyordu.³⁷ Elbette Anadolu çocukların, aileleri ya da başkaları tarafından İstanbul sokaklarında dilendirilmesi için kıtlık gibi büyük afetlere gerek yoktu.

32 BOA, İ.MVL: 78/1519 (9 Cemaziyelahir 1262/4 Haziran 1846 ve muhtelif tarihler); BOA, İ.MVL: 79/1545 (27 Cemaziyelahir 1262/22 Haziran 1846 ve muhtelif tarihler).

33 BOA, MVL: 43/26 (14 Cemaziyellevvel 1262/10 Mayıs 1846).

34 Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, yay. haz. Nuri Sağlam, Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 327.

35 Bkz. Nazan Maksudyan, *Orphans and Destitute Children in the Late Ottoman Empire*, Syracuse University Press, Syracuse, 2014; Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaseti, İktidar ve Meşruiyet* 1876-1914.

36 Musa Şaşmaz, "Niğde ve Çevresinde Kıtık (1887-1892)," *Niğde Tarihi Üzerine*, ed. M. Şaşmaz, Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 181-209.

37 BOA, DH.MKT: 1574/87 (17 Teşrinisani 1304/29 Kasım 1888).

Ancak afetler, tıpkı savaşların yol açtığı göçler gibi, İstanbul sokaklarına dilenen/dilendirilen daha fazla Anadolu'lu çocuk olarak yansıyor.³⁸

Devlet, afet dönemlerinde insanları yerinde tutmaya çalışıyor; başkentteki memurlar taşradaki muhataplarından insanların göç yollarına düşmesini engelleyecek tedbirler almalarını talep ediyordu. Bunu başarmak çoğunlukla mümkün olmuyordu. Taşrayla İstanbul arasındaki insan hareketliliğini kontrol altında tutmak ve “herhangi bir işi olmayanların veya geçerli bir gerekçesi bulunmayanların İstanbul’a gelmeleri[ni]” önlemek için uygulanmakta olan “mürur nizamı”³⁹ böyle dönemlerde işlevsizleşiyordu. Memurlar, itinayla muhafaza edilmesi ve uygulanması gerektiğine inandıkları “mürur nizamı”na 1845 kuraklığı ve kıtlığını takip eden yıllarda “halel” geldiğini, bunun için yeniden tesis edilmesi gerektiğini düşünüyordu.⁴⁰ “Bilâ-tezkere terk-i vatan etmek”⁴¹ afetlerden etkilenenlerin içinde bulundukları zor koşullara yaygın bir tepkisiydi. Ölüm kalım mücadelesi verenlerin izin prosedürleriyle uğraşacak ne vakitleri ne de mecalleri vardı. Bunun farkında olan devlet tezkere almadan yollara düşenlere karşı sert tedbirler almaktan geri duruyordu. Her doğal afetin ardından benzer göç hikâyeleri anlatılıyor, devletin insanlara yerinde yardım etme ve onların göç etmesini engelleme arzusu bir türlü başarılı olamıyordu.

Kıtlıklar ayırım gözetmeksizin herkesi etkiliyordu. Ancak başkalarının yardımına muhtaç olanlar yani yaşlılar ve çocuklar afetlere karşı en savunmasız toplumsal grupları oluşturuyordu. 1873-1875 kıtlığı sırasında konuyla ilgili haberlere özel bir ilgi gösteren İstanbul’daki *Basiret* gazetesine Kırşehir’den gönderilen bir mektupta, kimsesiz çocukların sokaklarda yaşam mücadelesi verdikleri üzerinde durulmuş, “ciğerpâre evlâdını terk ile perişân olmadık köylü kalmadı[ğından]” bahsedilmiştir.⁴² Ailelerinin

38 Bkz. Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, s. 65-114; Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, s. 327, 341-342, 350.

39 Mehmet Demirtaş, “XIX. Yüzyılda İstanbul’a Göçü Önlemek için Alınan Tedbirler: Men-i Mürur Uygulaması ve Karşılaşılan Güçlükler,” *Belleten*, c. 73/268, 2009, s. 742.

40 BOA, A.MKT: 62/99 (3 Safer 1263/21 Ocak 1847).

41 BOA, A.DVN: 16/56, 1 B 1262 (1 Receb 1262/25 Haziran 1846); BOA, A.MKT: 65/13, 17 S 1263 (17 Safer 1263/4 Şubat 1847).

42 “Ankara Vilâyeti Dâhilinde Kırşehir’den Mektub,” *Basiret*, no. 1253, 25 Rebiülahir 1291/11 Haziran 1874, s. 3.

Harita 2. İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların yaygın olarak geldikleri Anadolu kent ve kasabaları (1845-1920)

himayesinden yoksun kalan çocuklar “boylarından büyük acılara”⁴³ katlanıyordu. 1908-1909’da Gümüşhane ve çevresinde yaşanan kıtlıktan kaynaklanan çocuk ölümlerini araştırmak üzere kurulan komisyon, köylerin birinde on bir yaşında Ali adındaki bir çocuğun “aç kaldım ekmeğim isterim feryatları” arasında “açlıktan vefât” ettiğini kaydetmişti. Bu sırada Ali’nin babası hasta, bakımlarına yardımcı olan büyük kardeşi silah altında, köydeki komşuları ise kimseye yardım edemeyecek durumdaydı.⁴⁴

Çocukların terk edilmesi, satılması ve açlıktan ölmesi kıtlık dönemlerinin bir gerçeğiydi. Bununla birlikte imparatorluğun son dönemlerinde Anadolu’da meydana gelen kıtlıklarda ailelerin çocuklarını sattığına dair bilgiler⁴⁵ ihtiyatla karşılanmalıdır. Konuya ilgi gösterenler, ilerleyen bölümlerde ele alındığı üzere, herhangi bir isim altında başka ailelere verilen çocukların durumunu zaman zaman “insan ticareti,” “kölelik,” “çocuk ticareti” ve “çocukların satılması” gibi ifadelerle anlatıyorlardı.⁴⁶ Ancak yoksulluğun derinleştiği ve insanların bir parça ekmeğe muhtaç kaldıkları böyle dönemlerde çocukların, satılmaları söz konusu olmasa da, hizmetçi ya da evlatlık gibi isimler altında başka ailelere verilmeleri yaygın bir pratikti. Bunun için çocukları yanlarına alıp himaye ve istihdam edecek, kıtlıktan etkilenmemiş ailelere ihtiyaç vardı. 1873-1875 kıtlığının Yozgat ve havalisindeki etkileri hakkında sadarete sunulmak üzere ayrıntılı bir rapor hazırlayan Miralay Ahmed Hilmi Bey “ne yapacaklarını” şaşırması çaresizlik içindeki kıtlık mağdurlarının kız ve erkek çocuklarını evlatlığa vermek istediklerini ancak “herkesin müzayakaları meydanda olduğundan” kimsenin onları kabul etmediğini

43 Eric R. Dursteler, *Dönme Kadınlar Toplumsal Cinsiyet, Kimlik ve Sınırlar*, çev. Deniz Koç, Koç Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 71.

44 BOA, DH.MUL: 1-6/55 (6 Mart 1325/19 Mart 1909 ve muhtelif tarihler).

45 *The Famine in Asia Minor, Its History, Compiled From the Pages of the Levant Herald*, s. 92.

46 Ancak fırsatçılar da eksik olmuyordu. *Basiret* gazetesinin aktardığı bir habere göre Çerkez asıllı İsmail ve Ferhad, 1873-1875 kıtlığı sırasında yardım adı altında dağıttıkları ekmeklerle muhtaç kadınları kandırıp “güzel” çocuklarını “satın” alarak insanların içine düştüğü sefaleti ticarete tahvil etmeye çalışmışlardı. İstanbul’da ikamet eden İsmail ve Ferhad’ın Ankara’da satın aldıkları biri beş-altı, diğeri iki-üç yaşındaki iki kız kardeş yetkililerin durumuna el koymasından anlaşılabileceği üzere İsmail ve Ferhad gerçekten de çocukları satın almaya çalışmış olabilir. *Ble*. “Zirde Muharrer Vak’a-i Feci’i Ankara Gazetesinde Okunmuştur,” *Basiret*, no. 1284, 16 Cemaziyelahir 1291/31 Temmuz 1874, s. 3.

anlatır.⁴⁷ Aynı kıtlığı konu alan bir destanda kimsenin “boğaz tokluğuna hizmetkâr” dahi tutmadığından yakınılmıştır.⁴⁸ Bu nedenle kıtlıktan etkilenmeyen bölgelere ve özellikle çocukların emeğine talep gösteren İstanbul gibi kentlere yönelmek gerekiyordu. Ancak bunu yapmak kıtlıktan etkilenen taşralılarla İstanbulluları buluşturacak ağlara ve araçlara ihtiyaç duyulduğundan pek kolay değildi. Bir sonraki bölümde etraflica ele alındığı üzere bu hususta İstanbul ile yoğun ilişkilere sahip bazı bölgeler ya da kent ve kasabalar diğerlerinden daha şanslıydı.

Kuraklık ve kıtlık yıllarında Anadolu’lu çocukların hareketliliğinde ve İstanbul’daki varlığında hissedilir bir artış yaşanıyordu. Daha önce de belirtildiği üzere özellikle 1845 Orta Anadolu kuraklığı ve kıtlığı İstanbul’da ev içi hizmetler sektöründe istihdam edilen çocukların coğrafi arka planlarında yaşanan hızlı dönüşümde belirleyici bir yere sahip olmuştu. Dönem boyunca yaşanan hiçbir kıtlık Anadolu ile İstanbul arasında ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar üzerinden kurulan ilişkiyi bu denli etkilemeyecektir. Kıtlık, İstanbul’da ev içi hizmetler sektörünün arayış içinde olduğu bir zamanda meydana gelmiş; sektörün dönüşümünü hızlandırmış ve yeniden şekillenmesinde belirleyici faktörlerden biri olmuştu. Daha öncele-ri de ev içi hizmetlerde istihdam edilen Anadolu’lu çocukların İstanbul’daki varlığı ilk defa bu kadar etkili biçimde hissedilecektir. İstanbullular kıtlık sayesinde, ev içi hizmetlerdeki emek açığını giderebilecekleri (aslında bildikleri) bir kaynağı yakından tanıma fırsatı bulmuşlardı. Kıymetini iyi kavradıkları anlaşılan bu kaynağı, Birinci Dünya Savaşı yıllarında hareketlilikte yaşanan kısmi duraklamaya/gerilemeye karşın, imparatorluğun sonuna değin özenle sahiplenecektir. İlerleyen tarihlerde meydana gelen kıtlıklar, Anadolu ile İstanbul’un çocuklar üzerinden kurduğu ilişkinin artık olgun-

47 Bayar, 1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı, s. 162-164.

48 Kararı adındaki ozanın 1873-1875 kıtlığını Ankara’nın Keskin Kazası’nda olup bitenler etrafında anlattığı ve “Sene doksan oldu, kurudu otlar” dizesiyle başlayan destanında şöyle bir dörtlük yer almaktadır:

Hânedan olanlar odayı yakmaz
Gelen miskinlerin yüzüne bakmaz
Boğaz tokluğuna hizmetkâr tutmaz
Hizmetkâr tuttuğu günler perişan

Cahit Öztelli, *Uyan Padişahım*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976, s. 618.

laştığı bir döneme denk gelmiş, 1845 kılığının açtığı kanalları biraz daha genişleterek sağlamlaştırmıştı.

İstanbulluların talepleri ve Anadolu'luların bu talebe istikrarlı biçimde cevap vermeleri çocuklar üzerinden kurulan ilişkiyi olağanüstü zamanların bir meselesi olmaktan çıkarıp kalıcı hale getirmiştir. Dolayısıyla taşralı çocukların İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdamı kıtlık dönemlerine özgü geçici bir durum değildi. Bu ilişkinin kitapta yeri geldiğinde tartışılan farklı boyutları bulunuyordu. İstanbul'un Anadolu'dan gelenlerin gözünde bolluğu, şehirli ve hanım olmayı temsil ettiğinden şüphe duyulmamalıdır. Ancak konu nihai olarak yoksulluğa ve bununla ilgili sorunlara bağlanıyordu. Kendilerini yoksul olarak tanımlayan ve bunu "afkâr-ı fukâradan ve muhtâc-ı nân (fakirlerin fakiri, ekmeğe muhtaç)" gibi ifadelerle beyan eden aileler, çocuklarına bakamadıklarını anlatıyorlardı. Bunu yapanların durumlarını abarttıklarını düşünmemek gerekir. Kastamonu'da görev yapan bir devlet memuruna icar ettiği dokuz yaşındaki kızının izini İstanbul'da sürmeye çalışan Araçlı Hatipoğlu Ali, yolculuk masraflarını karşılayabilmek için ailesinin geçimini sağladığı bir sığırını satmak zorunda kalacaktı.⁴⁹ Yerel yetkililer, çeşitli istismarları önlemek maksadıyla, 20. yüzyılın başlarında Ege Adaları'ndan özellikle Mısır'a gönderilen Rum kız çocuklarıyla ilgili bazı düzenlemeler yapıldığında, metropolitin konuyu "fakr u zaruret[e]" bağlayıp işbirliği yapmamasından şikâyetçi olmuştu. Metropolit, haklı olarak, düzenleme ve engellemelerle bir lokma ekmeğe muhtaç yoksul insanların çocuklarını uzaklara göndermelerinin önüne geçilemeyeceğini düşünüyordu.⁵⁰ Aslında gerçeğe herkesten daha yakın duruyordu.

Memurların yazışmaları ve basın, çocuklarını İstanbul'a (Ege Adaları örneğinde olduğu gibi Mısır'a) gönderen taşralıların yoksul olduklarını kabul ediyordu. Ne var ki onları "saf," "kandırılmaya müsait" ya da "sadedil köylüler" olarak nitelendirmekten de geri durmuyordu. 23 Temmuz 1903'te *Sabah* gazetesinde yayınlanan "Hizmetçi Kızlar" adlı makalede kızlarını İstanbul'a gönderen Anadolu'lular "sadedil köylüler" olarak nitelendirilmiştir. Makaleye göre bunların "iğfal" edilip çocuklarının

49 BOA, DH.MUL: 41-2/20 (23 Teşrinisani 1325/6 Aralık 1909).

50 BOA, DH.MKT: 831/45 (29 Şubat 1319/13 Mart 1904).

ellerinden alınması oldukça kolaydı.⁵¹ Acıma duygusu yerini zaman zaman ailelerin “açgözlülükle” suçlanmasına bırakabiliyordu. Ne var ki bu yorum ve değerlendirmeleri cesurca yapanlar çocukların ve ailelerinin sosyoekonomik durumlarıyla ya da nasıl geçindikleriyle fazla ilgilenmiyordu. Saflık ve açgözlülük çocuklarını İstanbul’a gönderen aileleri tarif etmeye uygun tanımlamalar değildi. Yoksul taşralılar içinde bulundukları koşullara son derece gerçekçi yaklaşıyor ve buna göre strateji geliştiriyordu. Kuşkusuz hem kendileri hem de İstanbul’a gönderdikleri çocukları için en iyi seçeneğin bu olduğunu düşünüyorlardı.

Savaşlar, Kitlesele Göçler ve Muhacirler

Macar araştırmacı Horváth, Birinci Dünya Savaşının arifesinde Orta Anadolu’ya yaptığı seyahatin Konya durağında hükümet konağını ziyaret ederken Balkan Savaşlarının yerinden ettiği, bir yere yerleştirilmeyi bekleyen muhacirleri şöyle tasvir etmiştir; “Konağ otelimizin hemen karşısında olduğundan, dört köşe Hürriyet Meydanı’nı geçip Konağ’a ulaşmak zor olmuyor. Son derece büyük binanın geniş koridorlarında ve merdivenlerinde bekleyen kederli insanlarla karşılaşırız. Çoluk çocuk ortada kalan ve kendilerine yerleşecek bir avuç toprak gösterilmesini bekleyen bu insanlar Balkanlar’dan gelen muhacirler. Şehir bu göçmenlerle dolu. İstasyon çevresinde, resmi binalarda, avlularda ve meydanlarda bohça ve denkleleri başında bekleyen kadınlarla, eli yüzü kirli çocuklarla, yere çömelmiş ve sessizce bekleyen erkeklerle karşılaşırız. Bu binanın koridorlarında, insan aklının kabul edemeyeceği sefalet içinde aileler yaşıyor, anneler çocuklarını emziriyor, yemek yiyor, yatıyor ve hayatlarını sürdürmeye çalışıyorlar.”⁵² Horváth’ın gözlemlerinde abartıya kaçtığı düşünülmemelidir. Memurların yazışmalarından gazete haberlerine kadar döneme tanıklık eden kaynaklar muhacirleri daha kötü koşullar altında tasvir etmiştir.⁵³

51 “Hizmetçi Kızlar,” *Sabah*, no. 4935, 27 Rebiülahir 1321/23 Temmuz 1903, s. 1.

52 Horváth, *Anadolu* 1913, s. 11-12.

53 Muhacirlerin trajedileri Türk edebiyatının da önemli esin kaynaklarından biri olacaktır. Kafkas ve Rumeli muhacirlerinin göç yollarında ve İstanbul’da yaşadıklarını konu alan iki anlatı için bkz. Hıfzı Topuz, *Meyyale*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998; Refik Halid, *Gurbet Hikâyeleri*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1940, s. 33-36.

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın ortalarından yıkıldığı tarihlere kadar imparatorluk nüfusunun etnik, dinsel, kültürel ve sosyal yapısını dönüştürecek büyük kitlesel göç hareketleriyle karşılaşacaktır. Karpat'a göre "Kırım, Kafkaslar ve Balkanlar'dan gelip Anadolu'ya (ve bir dereceye kadar Suriye ve Irak'a) yerleşen Müslüman göçmenlerin toplam sayısı 1908 yılına gelindiğinde yaklaşık 5 milyon kadardı."⁵⁴ Bu rakamlara göç yollarında yaşamlarını yitirenler ve daha sonra Balkan Savaşları ile birlikte gelenler dahil değildir. Sürekli geri çekilen ve küçülen imparatorluğun elinde kalan topraklara yönelen ve büyük bir kısmı Müslümanlardan oluşan muhacirlerin temel ihtiyaçlarının karşılanmasından uygun yerlere yerleştirilmelerine kadar birçok mesele 1850'lerden imparatorluğun sonuna değin bürokrasinin temel ilgi alanı olacak; Kırım'dan, Kafkaslar'dan ve Rumeli'den gelen muhacirlerin yakıcı sorunları dönem boyunca başta başkent İstanbul olmak üzere imparatorluğun tümünde yankı bulacaktır.

Osmanlı topraklarına yönelik ilk büyük göç dalgası Kırım Savaşını (1853-1856) takip eden yıllarda yaşandı. Rusların Kafkaslar'daki ilerlemesi bölgede yaşayan Müslüman halklar arasındaki hareketliliği artırmış, mücadeleyi örgütleyenlerden Şeyh Şamil'in 1859'da teslim olması göçü hızlandırmıştı. Ancak asıl büyük göç dalgası Ruslar karşısındaki son direnişin 1864'te kırılmasından sonra yaşanmıştır. Kırım ve Kafkaslar'dan yapılan göçler devam edecek olmakla birlikte 1860'ların ortalarından sonra hızını ve kitlesel niteliklerini büyük oranda kaybetmiştir.⁵⁵ Muhacirler genellikle denizyoluyla Batum, Trabzon ve Samsun gibi Karadeniz limanlarına ya da İstanbul'a ulaşıyor, buradan Anadolu ve Rumeli'de uygun görülen yerlere gönderiliyordu. Bu arada Karadeniz kıyılarına yığılan ve sayıları yüz binleri bulan muhacirler hayatta kalma mücadelesi veriyordu.

Hastalıklar, beslenme ve barınma sorunları göç yollarında akrabalarını kaybeden ve büyük acılara katlanan muhacirlerin her an yüzleşmek zorunda olduğu zorluklardı. Kafkas muhacirlerinin yığıldığı Karadeniz kentlerinde her gün onlarca kişi yeterli düzeyde beslenememekten, has-

54 Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 152.

55 Rusların Kafkaslar'ı istilası, göçler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun politikaları için bkz. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

talıklardan ve daha başka nedenlerden yaşamını yitiriyordu. Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Stevens'in, ülkesinin Dışişleri Bakanı Lord John Russell'a yazdığı 19 Şubat 1864 tarihli rapor, kentin ve muhacirlerin içinde bulunduğu kötü koşulları yalın biçimde tasvir etmektedir. Raporda açlık ve hastalıktan, ölmek üzere olan çocuklardan, tifo gibi salgınların hem muhacirler hem de Trabzon'un yerli halkı arasında hızla yayılmakta olduğundan, duruma müdahale edebilecek doktorların yokluğundan, temiz su bulma güçlüğünden ve mezarlıklarda ölüleri gömecek yer bulunamadığından bahsedilmektedir. Stevens'in raporuna göre Trabzon'da Aralık 1863 ile Şubat 1864 tarihleri arasında ölen üç bin beş yüz kişinin üç bini muhacirdir.⁵⁶

Muhacirlerin sıkıntıları ve uyum sorunları yerleştirildikleri ya da gittikleri bölgelerde de devam ediyordu. Sivas mutasarrıfı, Karadeniz kıyılardan izinsiz biçimde ayrılıp iç kesimlere "fırar eden" Çerkezler hakkında İstanbul'u bilgilendirirken bunların "canları dayanmayacak halde çırpı-çıplak çoluk çocukları ellerinden donarak" kente geldiklerini yazmıştır.⁵⁷ 1850'lerin sonlarına ait bir sadaret yazışmasında ise İstanbul'da "Çerkez muhacirleri çocuklarının elbiseleri fersude olmak cihetiyle ekserisinin açık ve uryan gezmekte" olduğundan bahsedilmekte; ailelerinin "iksâya muktedir" olmadığı bu çocukların yaklaşan bayram münasebetiyle "birer kat elbise" ile sevindirilmesi istenmektedir.⁵⁸ Kafkas muhacirleri birkaç yıl sonra meydana gelecek 1873-1875 Orta Anadolu kıtlığından etkilenen toplumsal grupların başında gelecektir. Tam anlamıyla yerleşmemiş olmaları ve üstelik yeni muhacirlerin gelmeye devam etmesi şartların ağırlaşmasına sebep oluyordu.⁵⁹ Gemiler, azalmış olmakla birlikte, 1880'lerin ilk yarısında bile Çerkez muhacirlerini taşımaya devam ediyordu. 1883 tarihli bir yazışmada Üsküdar'da her birkaç Çerkez ailenin bir odada "istif edilmekte" oldukları anlatılmış, bunun hastalıklara davetiye çıkardığı hatırlatılıp tedbir alınması istenmiştir.⁶⁰

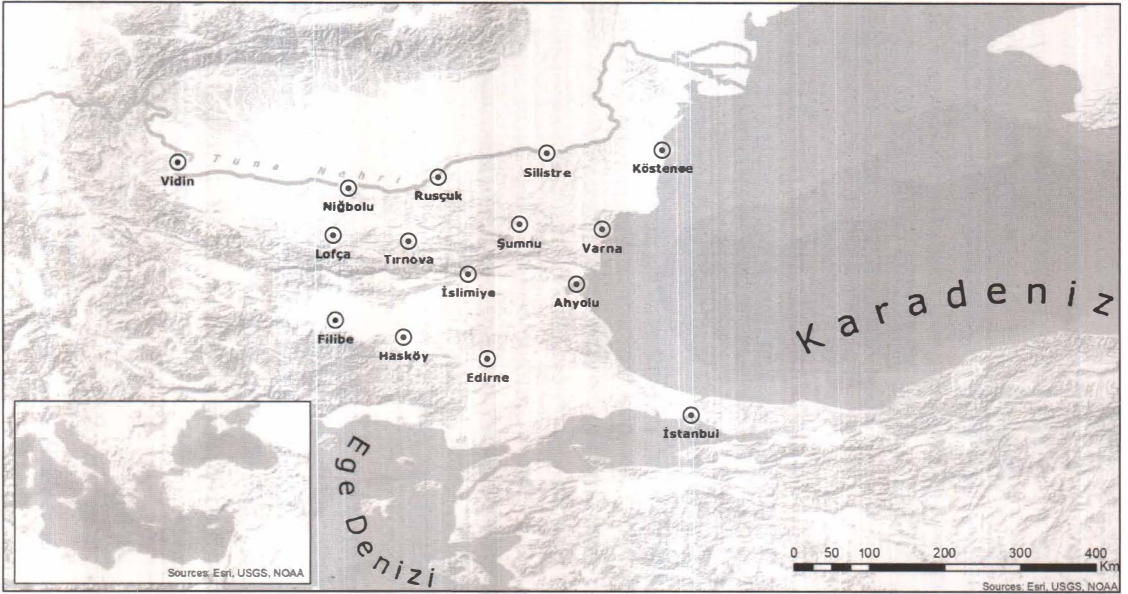
56 Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti": İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)," *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64/1, 2009, s. 64-65.

57 BOA, MVL: 713/24 (25 Ağustos 1281/6 Eylül 1865).

58 BOA, A.MKT.NZD: 281/8 (27 Ramazan 1275/30 Nisan 1859).

59 Bayar, *1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı*, s. 52-53.

60 *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, yay. haz. Kemal Gurulkan-Ali Osman Çınar-Yusuf İhsan Genç.

Harita 3. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşını takip eden yıllarda İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen Rumelili çocukların yaygın olarak geldikleri kent ve kasabalar

Sınırlı imkânlarıyla Kırım ve Kafkas muhacirlerinin oluşturduğu sosyal ve iktisadi yükü omuzlamaya çalışan Osmanlılar, yaraları yeterince saramadan, yeni göç dalgalarıyla yüzleşmek zorunda kalmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından (Doksan Üç Harbi) imparatorluğun sonuna değin Osmanlıların Rumeli'den çekildiği topraklarda yaşayan Müslümanlar kitleler halinde göç etmişti. Doksan Üç Harbinin merkezi Tuna ve Edirne vilayetlerini kapsayan Tuna Nehri'nin güneyinde kalan bölgeydi. Savaşla birlikte göç edenlerin ekseriyeti de bu bölgedendi. Göç yollarına düşenler ağırlıkla çocuklar, kadınlar ve yaşlılardan oluşuyordu. Eylül 1879'a gelindiğinde Rumeli'den İstanbul'a ulaşanların sayısı neredeyse dört yüz bini bulmuştu. 1880'lerin başıyla birlikte gelenlerin sayısında bir azalma yaşanmış ancak göç devam ederek gündemdeki önemli yerini korumuştur.⁶¹

İstanbul'a ulaşan yüz binlerce muhacirin uygun yerlere yerleştirilmek üzere bir an önce Anadolu'ya geçirilmesi gerektiği düşünülüyordu. Ancak bunun kısa sürede gerçekleştirilmesi mümkün değildi. Doksan Üç Harbi ile birlikte İstanbul'da sokakların yanında hanlar, mektepler, medreseler, camiler ve hatta konaklar muhacirlerle dolup taşmıştı. İstanbul halkından imkânı olanların muhacirleri misafir etmeleri isteniyordu.⁶² Muhacirlere tahsis edilen mektep gibi kamu kurumları uzun zaman kapalı kaldığından eğitim kesintiye uğramıştı.⁶³ Mart 1889'da yetkililerden yardım talebinde bulunan eşini kaybetmiş Şumnu muhaciri üç çocuklu bir anne, "iskân edecek bir mahalli" olmadığından çocuklarıyla birlikte "cami havalılarında" kalıyordu.⁶⁴ Fatma adındaki bu annenin İstanbul'a nasıl ve ne zaman ulaştığını bilmek mümkün değildir. Ancak onun gibi çocuklarıyla birlikte açıkta kalan, yardıma muhtaç muhacir kadınlar, İstanbulluların aşına oldukları ve zamanla kanıksadıkları bir manzaraydı. Savaşın sonucunda yüz binlerce muhacirin İstanbul'a gelmesi büyük barınma sorun-

Uğurhan Demirbaş, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2012, s. 376-379.

61 İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 57.

62 İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 55-68. Dönemin gazetelerinde muhacirlerin İstanbul'a ulaşmaları, yaşadıkları sorunlar ve devletin ve insanların yardım çabalarıyla ilgili çok sayıda haber bulunmaktadır.

63 BOA, MF.MKT: 63/134 (3 Şaban 1296/23 Temmuz 1879); BOA, MF.MKT: 64/49 (19 Ş 1296/8 Ağustos 1879).

64 BOA, DH.MKT: 1606/57 (16 Receb 1306/18 Mart 1889).

larına neden olmuş ve “ciddi bir konut ihtiyacını gündeme” getirmişti. “İstanbul’da teneke ev/baraka tipi konutların yaygınlaşması ve ‘teneke mahalle’ adlandırmasının günlük dilde yerleşik hale gelmesi” 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan kitlesel göçlerin sonucudur.⁶⁵

İstanbul’daki muhacir yoğunluğunun yarattığı izdihamın salgın hastalıklara sebep olacağından endişe edilmekteydi. 14 Mart 1878 tarihli *Vakit* gazetesi havaların ısınmaya başlamasıyla birlikte salgın tehlikesine karşı uyarılarda bulunmuş; bu çerçevede yetkililerin muhacirler konusunda ne tür tedbirler aldığına bilinmediğini yazmıştı.⁶⁶ Muhacirlerin toplu halde sağlıklı koşullarda yaşadıkları yerler yetkililer ve İstanbullular için ilerleyen dönemlerde de endişe kaynağı olmaya devam etmişti. 1890’ların ilk yarısında İstanbul’u etkisi altına alan kolera salgınları böyle yerlerde yaşam alanı bulmuştu.⁶⁷ Benzer sorunları önemli bir muhacir nüfus barındıran Selanik ve Edirne gibi diğer Osmanlı kentleri de yaşıyordu. Aşırı soğuklar ya da sıcaklar, nemli havalar, beslenme ve hijyen sorunları bir kısmı toplu halde yaşayan muhacirleri salgınlara karşı savunmasız kılıyor; açılan hastaneler ilaç ve doktor yetersizliğinden dolayı ihtiyaçları karşılamaktan uzak kalıyordu. Nisan 1878’de on binlerce muhacirin sığındığı Edirne’de her gün yüz-yüz yirmi muhacir yaşamını yitiriyordu.⁶⁸

Rumeli’den yapılan göçler Balkan Savaşlarıyla birlikte yeniden ivme kazanmış daha önceleri yaşanan manzaraların ve hikâyelerin benzerleri tekrarlanmıştı. Ahmed Rasim, *Felâh* gazetesinde çıkan 12 Kasım 1912 tarihli yazısında bu konuya değinecek, şunları yazacaktır; “O gördüğüm kavâfil-i muhacirin bundan otuz beş sene evvelki muhacirinin aynı. Arabaları, hasır örtüleri, kıyafetleri, yürüyüşleri, mandaları ve öküzleri yine o. Hiç değişmemişler.”⁶⁹ Balkan Savaşlarıyla göç yollarına düşen ve çoğunluğu yine çocuk, kadın ve yaşlılardan oluşan muhacirler kamusal alanlarda içler acısı

65 Egemen Yılığür, “Kumkapı Hisarında Bir Teneke Mahallesi: 19. Yüzyıl İstanbul’unda Erken Modern Kent Yoksulluğu,” *İdeal Kent*, c. 8/22, 2017, s. 540-541.

66 “Muhacirinin Avdeti,” *Vakit*, no. 859, 8 Rebiülevvel 1295/14 Mart 1878, s. 2.

67 Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 336-347.

68 İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, s. 39, 45-46; Bilal Şimşir, *Rumeli’den Türk Göçleri Belgeleri I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 409.

69 Ahmed Rasim, “Hâl ve Mevki,” *Felâh*, no. 1-8315, 2 Zilhicce 1330/12 Kasım 1912, s. 1.

görüntüler oluşturmuşlardı.⁷⁰ İstanbul ve İzmir gibi kentlere kitleler halinde yığılan muhacirlerin en temel sorunları her zaman olduğu gibi barınma, beslenme ve sağlıkla ilgiliydi. İstanbul'a gelenler daha önce yapıldığı gibi geçici olarak han, mektep, cami, medrese ve boş bulunan konaklara yerleştirilmiş, ancak sayılarının çokluğu zaman geçirilmeden daimi olarak iskân edilecekleri Anadolu'ya geçirilmelerini zorunlu kılıyordu. Anadolu kent ve kasabalarına gelen ve bir yere yerleştirilmeyi bekleyen muhacirler Horváth'ın şahit olduğu manzaralar oluşturuyordu. Osmanlılar, Birinci Dünya Savaşına girdiklerinde Balkan Savaşlarının muhacirleriyle ilgili sorunları konuşmaya devam ediyorlardı. Bir öncekinin yaraları sarılmadan girilen savaş, başkalarının şefkat ve bakımına muhtaç, yoksul ve kimsesiz çocuklara yenilerinin eklenmesi anlamına geliyordu.

Yaşamlarını kendi başlarına devam ettirebilecek imkânlardan yoksun kalan muhacirleri desteklemek, yardımları organize etmek ve iskânlarıyla ilgilenmek gibi amaçlarla ilki 1860'ta Muhacirin Komisyonu adıyla kurulan ve varlıklarını farklı kurumlara bağlı olarak imparatorluğun sonuna kadar devam ettiren komisyonlar kimsesiz çocuklarla yakından ilgileniyor, onlara ihtimam göstermeye çalışıyordu.⁷¹ Savaşlar ve takip eden göçler çocukların kimsesiz kalmasına ve ailelerin dağılmasına sebep oluyordu. Birbirlerini bulmaya, tekrar bir araya gelmeye çalışan aile bireylerinin çabası olağanüstü, çokluğu ise şaşırtıcı boyutlardaydı. Özellikle Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında gazeteler, ilanlarla bu çabaya katkı sağladılar. İlan verenler anneler, babalar, ebeveynlerini kaybetmiş çocuklar adına akrabaları ya da ilgili devlet kurumları olabiliyordu. Mesela birbirlerini kaybetmiş anne, baba ve çocukları bir araya getirmek amacıyla 20 Ocak 1878'de *Vakit* gazetesine verilen bir ilanda Kızanlık Kazası Şeker Ali Köyü muhacirlerinden bir kadının on bir ve on beş yaşlarındaki iki kızını kaybettiği, onları

70 Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

71 Komisyonlar için bkz. Bkz. David Cameron Cuthell Jr., *The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia 1860-1866*, doktora tezi, Columbia University, 2005. İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 68-78; Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, s. 153-157; Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2014.

bulanların Yeni Cami yakınlarında bulunan bir hana bildirmeleri istenmektedir.⁷² İlanı verenler zaman zaman kaybolmuş, ortalıkta kalmış çocukları himaye eden kişiler olabiliyordu. Bu kişiler çocukların isimlerini, yaşlarını ve nereli olduklarını, başvurulacak adresle birlikte ilan ederek çocukların aile ve akrabalarına ulaşmaya çalışıyordu. Kayıp ilanlarının bir kısmı sevin-dirici neticeler doğuruyor, aile üyeleri birbirlerine kavuşuyordu.⁷³

Binlerce muhacir akrabalarını arıyordu. Ancak arananlar halen hayatta olsa dahi yeniden birleşmeyi zorlaştıran çeşitli engeller çıkabiliyor, çocuklar söz konusu olduğunda mesele daha problemli bir hal alabiliyordu. Muhacirlerle ilgilenen memurlar bu gerçeğin yakın tanıklarıydı. Doksan Üç Harbi muhacirleriyle ilgilenmek üzere kurulan İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonuna bağlı olarak çalışan Muhacirin İskân Şubesi Reisi Şeyh Süleyman Efendi bazı kişilerin, muhacirlerin geçici olarak barındıkları cami gibi mekânlara giderek kimsesiz olduğunu düşündükleri çocukları aldıklarını, bunun birtakım karışıklıklara yol açtığını düşünüyordu. Ona göre yapılanın kayıt altına alınması ve yetkililerin konudan haberdar edilmesi gerekiyordu.⁷⁴ Benzer bir sorun Balkan Savaşları sırasında yeniden gündeme gelecektir. *Hikmet* gazetesinde “Polis Müdüriyetinin Nazar-ı Dikkatine” başlığı altında verilen haberde şu ayrıntılara yer verilmişti; “İdârehanemize müracaat eden bir zat, bazı eşhâsın küçük muhacir kız çocuklarını ailelerinin izin ve malumatı olmayarak hizmetçi ve besleme sıfatıyla evlerine aldıklarını söyledi. Bu hususta polis müdüriyetinin nazar-ı dikkatini celbederiz.”⁷⁵ Aslında ne bu haberdeki tepki ne de Şeyh Süleyman Efendi’nin serzenişleri muhacir kız çocuklarının besleme ya da hizmetçi yapılmalarıydı. Aksine devlet, kimsesiz çocukların bu şekilde himaye edilmesini teşvik ediyordu. Ancak İstanbulluların kimsesiz olarak düşünüp himayelerine aldıkları ve istihdam ettikleri çocukların kayıt altına alınmaması hayatta olan ve onları arayan aile ve akrabalarıyla birleşme ihtimallerini zayıflatıyordu.

72 *Vakit*, no. 806, 16 Muharrem 1295/20 Ocak 1878, s. 4.

73 “Gaib Muhacir Çocukları Muhacirin Komisyonundan!,” *İkdam*, no. 5671, 23 Zilhicce 1330/3 Aralık 1912, s. 5. İlanda ailelerini kaybetmiş ancak zabıta marifetiyle bulunup Darülaceze’ye teslim edilen çocukların listesi verilmiştir.

74 “Muhacirler,” *Vakit*, no. 807, 17 Muharrem 1295/21 Ocak 1878, s. 2-3.

75 “Polis Müdüriyetinin Nazar-ı Dikkatine,” *Hikmet*, no. 97, 27 Zilkade 1330/7 Kasım 1912, s. 4.

Kafkaslar'dan ve Rumeli'den gelen muhacirler çocuklarını başka ailelere bu koşullar altında veriyordu. Muhacirlerin özellikle göçün ilk dönemlerinde üzerinde uzun uzun düşünüp tercihte bulunabilecekleri fazla seçenekleri yoktu. Çocuklarının emeğine gösterilen ilgi, zor bir zamanda, ev içi hizmetleri cazip hale getiriyordu. Böylece göç yollarının tüm sıkıntılarını yetişkinlerle birlikte yaşayan çocuklar sokaklardan, cami avlulularından ve çok sayıda muhacir ailenin birlikte yaşamak zorunda kaldığı mekânlardan kurtuluyor, en azından karınlarını doyurabilecekleri, temiz elbiseler giyebilecekleri ve hizmetlerinin karşılığında belli bir ücret alabilecekleri bir yaşama kavuşuyordu. Aileler de bu sayede sıkıntılarını hafifletmelerinde kendilerine yardım edip yol gösterebilecek bir ağa eklenmiş oluyordu. Bazı muhacirler, elbette iktisadi durumlarının gelişimine bağlı olarak, göçün erken telaşını atlattıktan sonra da çocuklarını ev içi hizmetlere yönlendirmeye devam ediyordu.

Göçlerle birlikte ev içi hizmetlerde istihdam edilmeye başlanan muhacir çocuklar sektörün yeniden şekillenmesinde hiçbir zaman belirleyici bir konumda olmadı. Ancak bu çocukların İstanbulluların evlerine yabana atılamayacak iki önemli yansıması olacaktır. Birincisi, Doksan Üç Harbinden önce Rumelili çocukların İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdamı istisnadan öteye geçmiyordu.⁷⁶ Önce Kafkaslar'dan ardından Rumeli'den göçlerle gelen çocuklar ev içi hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin sosyal, kültürel ve coğrafi çeşitliliğine katkı sağlıyor; sektörün gittikçe Anadolu/taşralı çocuklara yaslanan ve doğal olarak nitelendirilebilecek gelişimini yavaşlatıyordu. Anadolu'dan gelen çocuklara güçlü bir rakip olduklarını ifade etmek abartılı olmakla birlikte onların sektörde mutlak bir hâkimiyet kurmalarının önüne set çektikleri de kabul edilmelidir. İkincisi, İstanbullular Çerkezleri köle olarak iyi tanıyordu ancak göçlerle birlikte ilk defa yaygın bir biçimde özgür Çerkez çocuklarla karşılaşacak ve onları istihdam edecekti. Muhtemelen mevcut alışkanlıkları hane içinde köle ve özgür Çerkezler arasında kesin bir ayırımı yapmalarını zorlaştırmıştı.

76 Saffet Paşa, 1880'lerin başında Rumeli muhaciri yoksul ve kimsesiz çocuklarla ilgili olarak yazdığı bir arizada, sokaklarda yaşayan ve dilenen çocuklara vurgu yaparak, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına "gelinceye kadar mahsusen aransa bir nefer Rumilili dilenci" bulunamayacağını anlatmıştır. Bkz. BOA, Y.EE: 44/138 (10 Rebiülahir 1298/12 Mart 1881).

Babalar

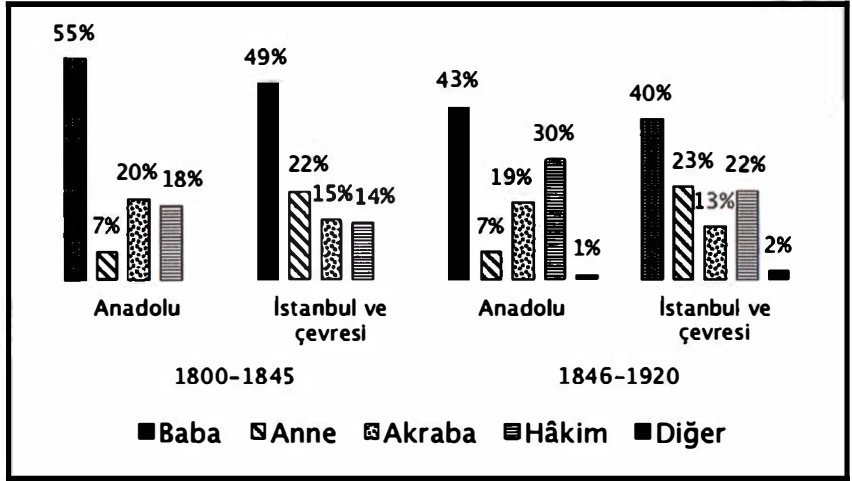
Savaşlar ve kitlesel göçler ebeveynlerinin ikisini ve özellikle de babalarını kaybetmiş çocukların sayısında artışa yol açıyordu. Bununla birlikte başka ailelere verilen çocukların yarısından fazlasının ebeveynlerinden biri hayattaydı. Dönem boyunca ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların yüzde 56'sının anne ya da babası yaşıyor, yüzde 16'sının ise kardeş, abla, amca, dayı ve teyze gibi akrabaları vardı. Çocukların yüzde 27'si kayıtlara kimsesiz olarak geçirilmiştir. Ancak kayıtlara kimsesiz olarak geçirilen her çocuk anne babasını kaybetmiş değildi. Ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar ile kimsesizlik arasındaki bağ dikkatli biçimde kurulmalıdır. Çocukların nasıl bir aileye sahip oldukları, neden icar edildikleri ve velilerinin kim olduğuyula coğrafi arka plan arasında kuvvetli bir ilişki bulunmaktaydı. Bu ilişki, dönem boyunca yaşanan gelişmelerin çocuklar üzerindeki etkilerini iyi yansıttığından ayrıntılı biçimde ele alınmayı hak etmektedir.

Tablo 2. Çocukların velileri ya da onları icar edenler (1800-1920)

	Baba	Anne	Akraba	Hâkim/Devlet	Diğer
İstanbul ve çevresi	%44	%23	%14	%18	%1
Anadolu	%44	%7	%19	%29	%1
Rumeli ve Ege adaları	%28	%9	%14	%48	%1
Kırım ve Kafkaslar	%34	%15	%15	%36	%0
Toplam	%42	%14	%16	%27	%1

Babanın hayatta olduğu ailelerden gelen Anadolu'lu ve İstanbullu çocukların oranları, muhacirlerle karşılaştırıldığında yüksekti. 19. yüzyılın ilk yarısında her yüz Anadolu'lu çocuktan elli beşi ve her yüz İstanbullu çocuktan kırk dokuzu babaları tarafından icar edilmiştir. Yüzyılın ikinci yarısı bu oranlarda önemli bir gerilemeye tanıklık etmiştir. Bunun açıklanabilir sebepleri vardı. Savaşların, kitlesel göçlerin ve kısmen Anadolu'daki felaketlerin başkente sürüklediği ancak memleketleri ya da coğrafi kökenleri göz ardı edilecek kayıtlara İstanbullu olarak geçirilen kimsesiz çocukların sayısındaki artış

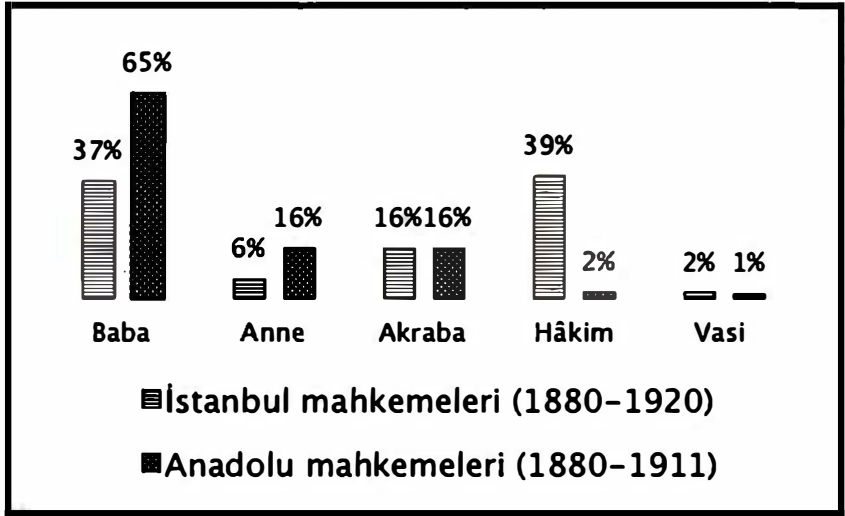
Grafik 2. Ev içi hizmetlerde istihdam edilen Anadolu ve İstanbullu çocukları icar edenler arasında bir karşılaştırma (1800-1845, 1846-1920)

babaların etkinliğindeki oransal gerilemeyi açıklamaktadır. Nitekim İstanbul ve çevresinden gelen çocuklardan devletin himayesi altında icar edilenlerin oranı 1800-1845 tarihleri arasında sadece yüzde 14 iken, 1846-1920 tarihleri arasında yüzde 22'ye yükselmmişti. Aynı dönemde, tesadüf olmayacak şekilde, babaların veli olarak kayıtlara geçirildiği icar sözleşmeleri yüzde 49'dan yüzde 40'a düşmüştür. Bu veriler, çocuklarını icar eden ailelerin yapılarında bir değişimi yansıtmaktan ziyade, kente dışarıdan gelen ve sayıları gittikçe artan kimsesiz çocuklarla ilgili bir gerçekliğe ışık tutmaktadır.

Anadolulu babaların, önceliklerini sürdürecek olmalarına karşın, çocukların icar edilmesindeki etkinliklerinde meydana gelen ve imparatorluğun sonuna kadar devam edecek olan gerileme, İstanbul ve çevresinin aksine göçlerle ilintili değildi. Gerileme, bir sonraki bölümde tartışıldığı üzere, esasında taşralı çocukların başkente nasıl geldiğinden/gönderildiğinden ve ev içi hizmetler sektöründe yaşanan dönüşümden kaynaklanıyordu. Taşrayla İstanbul arasındaki çocuk hareketliliğinin gelişimi ve

Grafik 3. Anadolu (Kastamonu, Safranbolu, Gerede) ile İstanbul mahkemelerinin kayıtlarına giren Anadolu’lu çocukları icar edenler arasında bir karşılaştırma (1880-1920)

19. yüzyılın son çeyreğinde etkinliği artan yeni aktörler, babaların/yakın akrabaların çocuklara İstanbul’a kadar eşlik etmelerini bir gereklilik olmaktan çıkarmıştı. Öyle ki yeni aktörlerin yükselişine paralel olarak yüzyılın son çeyreğinde İstanbul mahkemelerinde Anadolu’lu babaların veli olarak kayıtlara geçirildiği icar sözleşmelerindeki gerileme hızlanırken kimsesiz çocuklarda artış yaşanmıştır. Çocuklarla akrabalık bağı bulunmayan yeni aktörlerin taşradan toplayıp İstanbul’a getirdiği çocuklar kayıtlara genellikle “İstanbul’da ya da zâhirde kimsesiz” olarak geçiriliyordu. Bu ifadeler, başlı başına manidardı ve çocukların pekâlâ geldikleri yerlerde anne babalarının ya da akrabalarının olduğunu/olabileceğini ima ediyordu. Tam burada Anadolu ve İstanbul mahkemelerinde icar edilen çocukların velileri arasında bir karşılaştırma yapmak yararlı olacaktır. 1880-1920 tarihleri arasında İstanbul mahkemelerinde icar edilen Anadolu’lu her yüz çocuktan otuz

yedisinin velisi babaları, otuz dokuzunun devletti. Oysa hemen hemen aynı tarihlerde, 1880-1911 tarihleri arasında, çocukların yaygın olarak geldikleri Anadolu kent ve kasabalarının mahkemelerinde icar edilip İstanbul'a gönderilen çocuklarla ilgili işlemlerin yürütülmesinde veli olarak mahkemelerden ve hakimlerden çok az bahsedilmektedir. Bu mahkemelerde icar edilen her yüz çocuktan yalnızca ikisinin velisi devlet, altmış beşinin ise babalarıydı. Rahat biçimde ulaşabildikleri taşra mahkemelerine bizzat gelen babalar (ve anneler) söz konusu İstanbul olduğunda, çocuklarını icar etme sorumluluğunu yükselen yeni aktörlerle paylaşmış ya da onlara devretmişlerdi.

Çocuklarını icar edenler genellikle yoksullukta birleşiyor, ayrıntılara girdiklerinde ayrışıyordu. İstanbullu babaların bir kısmının geçimlerini sağladıkları bir zanaatları, meslekleri, bazılarının ise memuriyetleri vardı. Terzilik, helvacılık, sakalık, berberlik, basmacılık, terlikçilik ve kâtiplik gibi çeşitli meslekleri icra ediyor ya da işkollarında çalışıyorlardı. Yoksul olduklarını belirtmelerinin yanında ailevi meselelerden bahsetmeyi alışkanlık haline getiren, büyük bir kısmı eşlerini ya kaybetmiş ya da onlardan boşanmış İstanbullu babalar için çocukların "talim ve terbiyesi" ya da büyütülmesiyle ilgili kaygılar temel önceliklerden birini oluşturuyordu. Saka Seyyid Hüseyin, anneleri ölmüş üç kız çocuğunu 1837-1838'de icar ettiğinde onları "infâk ve iksâya iktidarı" olmadığını söylemeyi ihmal etmeyecekti. Ancak onun kaygıları ve önceliği kızlarını terbiye edip büyütecek kadın akrabalarının olmamasıydı. On bir yaşındaki en büyük kızını icar etmeyi en sona bırakmıştı. Muhtemelen onun, ölen annesinin ardından, evi çekip çevirebileceğini düşünüyordu. Ondan önce ikiz oldukları anlaşılan beş yaşlarındaki iki kızını icar etmiş, en büyük kızı için biraz daha beklemişti.⁷⁷ Aynı tarihlerde anneleri ölmüş altı ve sekiz yaşlarındaki iki kızını icar eden Üsküdar Kanlıca Köyü'nden Kayıkçı Ahmed Ağa, yoksul olduğunu belirtme gereği duymadan, onların terbiyelerini ve bakımlarını üstelenecek bir kadının yokluğundan yakınmıştı.⁷⁸ Bazen hastalıklar aynı sonuçları doğuruyordu. Defterhane-i Âmire'de kâtip olan Seyyid Ahmed

77 DŞS 100, 21b/6 (12 Rebiülahir 1253/16 Temmuz 1837); DŞS 100, 51a/1 (27 Şaban 1253/26 Kasım 1837); DŞS 101-1b-2 (3 Zilkade 1253/29 Ocak 1838).

78 DŞS 100, 40a/1 (5 Receb 1253/5 Ekim 1837); DŞS 100, 57b/3 (27 Şevval 1253/24 Ocak 1838).

Şakir Efendi, annesi “mecnune” olan beş buçuk yaşındaki kızı Fatma Fıtnat’ı, 16 Mayıs 1842’de “terbiye ve hizmet” için Şerife Havva Hanım’a icar etmişti. Seyyid Ahmed Şakir Efendi, Kayıkçı Ahmed Ağa’nın yaptığı gibi, maddi sorunlardan bahsetmeyecek yalnızca eşinin hastalığı karşısındaki kızını “terbiye” etmekten aciz kaldığını anlatacaktır.⁷⁹

Annelerini kaybetmiş çocuklarını icar eden İstanbullu babaların bir kısmı, kadınlarda olduğu gibi, yeniden evlenmiş olmalıdır. Yeniden evlenmelerin yaygın olduğu Osmanlı toplumunda farklı anne ve babalardan doğan çocukların aynı çatı altında yaşaması alışılmadık bir durum değildi. Çok sayıda iyi örnek, çocuklarla üvey anne/babaları arasındaki ilişkiler konusunda karamsar olunmaması gerektiğini hatırlatmaktadır. Bununla birlikte üvey anne/babaları tarafından dövülen ve türlü işkencelere maruz kalan çocuklar da vardı.⁸⁰ Üvey anneler önceki eşten doğmuş istemedikleri çocuklar konusunda kocalarına baskı yapabiliyor, böyle durumlarda onların başka ailelere verilmesinin, icar edilmesinin daha uygun olacağı düşünülebiliyordu. Konu eşlerini kaybetmiş ya da boşanmış kadınları da yakından ilgilendiriyordu. Ne olursa olsun İstanbul ve çevresinde boşanmak ve yeniden evlenmek çocukların icar edilmesine önemli bir gerekçe oluşturuyordu.

İstanbulullardan farklı olarak babaları tarafından icar edilen Anadolu çocukların genellikle anneleri de hayattaydı. Taşra mahkemeleri aracılığıyla icar edilen çocuklara yaşıyorlarsa babalarının eşlik etmeleri konusunda bir hassasiyet olduğu anlaşılmaktadır. Vekil kullanma alışkanlığı zayıftı. Üç yıllık mahkûmiyeti olan Kastamonu Daday Kazası köylülerinden Ali oğlu Mehmed, 16 Nisan 1890’da on iki yaşındaki kızı Hacire’yi icar etmek üzere hapisnedenen getirilecektir.⁸¹ Babaların veli olarak kayda geçirildiği sözleşmelerde annenin ölümü, boşanma ve yeniden evlenme gibi ailevi meselelere çok az değiniliyordu. Burada “afkâr-ı fukâradan ve muhtâc-ı nân” gibi ifadeler üzerinden anlatılan yoksulluk, şüpheye yer bırakmayacak şekilde temel gerekçeyi oluşturuyordu. Belki de bunu ifade ettikten sonra başka bir gerekçe

79 DŞS 106, 60b/7 (5 Rebiülâhîr 1258/16 Mayıs 1842).

80 Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına*, s. 66-76.

81 KŞS 144, 35/84 (25 Şaban 1307/16 Nisan 1890).

belirtme ihtiyacı hissetmiyorlardı. Rana Hanım'ın "Ahretlik" adlı hikâyesinde kızını katırcılara teslim eden Fatma'nın babasının ağzından dökülen cümlelerden biri şuydu; "Mademki kızım İstanbul'da buradan daha rahat olacakmış verdiğiniz para ile ben de öküz alarak tarlamı süreceğim ve bu suretle zaruretten kurtulacağım."⁸²

Babaları tarafından icar edilen ya da başka ailelere verilen muhacir çocukları oransal olarak kimsesizlerden hemen sonra geliyordu. Çocukların bir kısmı göç ya da bununla ilintili sebeplerle annelerini kaybetmişti. Bunun belirtilmesi genellikle ihmal edilmiyordu. Gerçi göçün yarattığı sorunlar başlı başına yeterli gerekçelerdi. Kızanlık Kazası muhacirlerinden İsmail, 4 Ekim 1878'de iki yaşındaki kızı Hafize'yi Yorgancı İsmail Efendi'nin eşi Emine Firdevs'e tebenniye verdiğinde Davudpaşa Mahallesi'ndeki Hekimzade Ali Paşa Camii'nde kalıyordu. Hafize'nin annesini kaybettiğini özellikle belirtme ihtiyacını hissetmişti.⁸³ Ebeveynlerinin her ikisi hayatta olan muhacir çocuklar elbette şanslı sayılırdı ancak bu, onları göçün ilk dönemlerinde herkesin yaşadığı sıkıntılardan kurtarmaya yetmiyordu. Bu nedenle diğer çocuklar gibi icar edilmeleri ya da başka ailelere verilmeleri şaşırtıcı karşılanmazdı.

Muhacirler, göçü takip eden sıkıntılı ilk birkaç yıldan sonra yaşamalarını belli bir düzene sokuyorlardı. Zor dönemleri atlatmış, hayatta kalmayı başarmışlardı. Kırsal kesimlere yerleşenlerin yanında kent merkezlerinde yaşamalarını devam ettirenlerin bazıları esnaflık yapıyor, ticarete atılıyor ve devlet kurumlarına giriyordu. Ancak yeni bir yaşam kurmak ve onu devam ettirmek kolay değildi. Göç ettikten yıllar sonra yoksul olduklarını gerekçe göstererek çocuklarını icar eden muhacirler bulunmaktaydı. Kırım muhacirlerinden kunduracı esnafı Mehmed Efendi, 14 Şubat 1887'de dokuz yaşındaki kızı Sabiha'yı; yine Kırım muhacirlerinden eskici esnafı Mehmed Ağa, 21 Nisan 1900'da on yaşındaki kızı Emine'yi icar ettiklerinde yoksul olduklarını, imkânlarının onlara bakmaya yetmediğini dile getirmişti.⁸⁴

82 Rana Hanım bint Safvet, "Ahretlik," *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 56, 21 Mart 1312/2 Nisan 1896, s. 4-5.

83 DŞS 140, 138/133 (7 Şevval 1295/4 Ekim 1878).

84 DŞS 144, 49/120 (20 Cemazıyelevvel 1304/14 Şubat 1887); MŞS 182, 13/320 (20 Zilhicce 1317/21 Nisan 1900).

Bazıları, meslekleri ve yaptıkları işler günlük ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kaldığı için yaşamlarını zorluklar içinde devam ettiriyordu. Mesela “fakr u zaruret” içinde olanların yaptıkları küfecilik böyle işlerdendi.⁸⁵ Aslen Varna muhacirlerinden olup Karagümrük Çalı Sokak’ta ikamet eden Küfeci Halim Ağa bunlardan biriydi. Küfecilik yaparak yaşama tutunmaya çalışıyordu. 18 Şubat 1907’de dokuz yaşındaki kızı Emine’yi Şehremaneti Meclis Azası Rıfat Rıza Bey’in eşi Zübeyde Hanım’a icar ettiğinde yoksul olduğunu anlatacaktır.⁸⁶

Anneler

Heryüz çocuktan on dördünün velisi anneleriydi. Genellikle eşlerini kaybeden kadınlar mahkemelere geliyor ve icar işlemlerini yürütüyordu. Daha az yaygın olmakla birlikte eşlerinden boşandıktan sonra çocuklarının sorumluluğunu üstlenmek zorunda kalan anneler de onları icar edebiliyordu. İstanbullu annelerin mahkemeye gelme oranları, açıklanabilir sebeplerle, ortalamanın çok üzerindeydi. Kent ve çevresinden gelen çocukların yüzde 23’ünün velisi anneleriydi. Eşlerini kaybetmiş İstanbullu kadınlar hem kendileri hem de çocukları için büyük bir kaygı taşıyorlardı. Çocuklarını icar eden İstanbullu anne ve babaların kaygıları arasında ciddi farklılıklar vardı. Kadınların önceliği geçinmeyle ilgili sorunlar, erkeklerin ise çocuklarının bakımı, terbiyesi ve büyütülmesiydi. Akrabaları olmayan ya da onların yardımını alamayan eşlerini kaybetmiş kadınlar maddi sorunlarla karşılaşabiliyordu. Bu kadınları ve çocuklarını İstanbul’da zor bir hayat bekliyor; fuhuş yapmak ve çocuklarıyla birlikte dilenmek zorunda kalabiliyorlardı.⁸⁷ İstanbullu annelerin çocuklarını başka ailelere verirken “onlara bakamıyorum” gibi ifadeleri gerçek durumlarını ve samimi duygularını yansıtıyordu. Eşi Ahmed Reis’i kaybetmiş Kasımpaşa’da oturan Şerife Fatimetüzzehra, 14 Temmuz 1860’ta “yoksul” olmasından dolayı “infâk ve iksâyâ” kudreti olmadığını belirttiği küçük kızını Şerife Habibe Fıtnat Hanım’a icar etmişti.⁸⁸

85 Yılmaz, “Kumkapı Hışarında Bir Teneke Mahallesi: 19. Yüzyıl İstanbul’unda Erken Modern Kent Yoksulluğu,” s. 560.

86 DŞS 168, 167/304 (5 Muharrem 1325/18 Şubat 1907).

87 Fariba Zarinebaf, *Crime and Punishment in Istanbul 1700-1800*, University of California Press, California, 2010, s. 47-48.

88 DŞS 124, 11b/3 (25 Zilhicce 1276/14 Temmuz 1860).

Boşanmış ya da eşlerini kaybetmiş yalnız yaşayan annelerin tek dertleri geçim meselesinden ibaret görülmemelidir. Yalnız yaşamaları kendilerini baskı altına sokuyor, tartışmaya açık hale getiriyor ve söylenti malzemesi yapıyordu.⁸⁹ Yeniden evlenmeleri baskıdan kurtulmalarını ve geçinmeyle ilgili kaygılarının hafiflemesini sağlıyordu. Evlenen kadınların birçoğu önceki evliliklerinden çocuklarıyla birlikte yaşamaya devam ediyordu. Bu, elbette, başkalarının rızasını almayı gerektiriyordu. Böyle durumlarda boşandıkları eşleri ya da ölmüşse onun akrabaları çocukları koruma, eğitme ve büyütme “hak, yetki ve sorumluluğu[nu]” kapsayan “hidâne hakkı”nı gerekçe göstererek onları kendilerinden alabiliyordu.⁹⁰ Seyyid İsmail Ağa tam olarak bunu yapmıştı. Yeniden evlenen eski eşi Şerife Hatice’nin yanında bulunan oğlu Seyyid Mehmed’i annesinden geri almış, ardından da 11 Aralık 1831’de Seyyid Osman’a icar etmişti.⁹¹ Diğer taraftan yeni kocaları eşlerinin önceki evliliklerinden çocuklarını hoş karşılamayabilirdi. Bu durumda evlenmek isteyen kadınlar çocuklarıyla ilgili bir tercihte bulunmak zorundaydı. Bazıları yeniden evlendikten sonra çocuklarını başka ailelere icar edebiliyordu. Zekiye adındaki bir kadın, yeniden evlendikten sonra, ölmüş eski eşinden olma sekiz yaşındaki kızı Ümmügülsüm’ü, 21 Ocak 1855’te Emetullah adındaki bir kadına icar etmişti.⁹²

Anadolulu kadınların İstanbul mahkemelerinde temsil edilme oranları son derece düşüktü. Burada icar edilen her yüz Anadolu çocuktan sadece yedisinin velisi anneleriydi. Bunu iki nedenle açıklamak mümkündür. Birincisi, kadınların İstanbul’a seyahat etmelerinin zorluklarıyla ilgiliydi. Eşlerini kaybetmiş kadınlar, bizzat gitmek yerine, araçların ya da İstanbul’daki akraba ve tanıdıklarının yardımına başvuruyordu. Buna karşın kadınlar Anadolu mahkemelerine gelip çocuklarıyla ilgili işlemleri yürütmekte tereddüt etmiyordu. Kolayca ulaşabildikleri bu mahkemelerde icar edilen çocukların yüzde 16’sına (yani İstanbul’dakinin iki katından fazlasına)

89 Yahya Araz, “Erken Modern Osmanlı Toplumunda Evden Ayrı Düşmek: Gidenler ve Arkada Kalanlar Üzerine Bir Değerlendirme,” *Doğu Batı*, sayı 64, 2013, s. 149-180.

90 Ali Bardakoğlu, “Hidâne,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 467-471.

91 DŞS 89, 48a/2 (6 Receb 1247/11 Aralık 1831).

92 DŞS 120, 38b/5 (2 Cemaziyelevvel 1271/21 Ocak 1855).

anneleri velilik yapmıştı. İkincisi, İstanbulluların ve muhacirlerin aksine Anadolu'da babanın ölmüş olması çocukların icar edilmesi için güçlü bir gerekçe oluşturmuyordu. Böyle durumlarda muhtemelen geniş aile bağları devreye giriyor ve annelerin çocuklar üzerindeki tasarruflarını sınırlandırıyor. Ancak bu durum onların yetiştirilmesi ve büyütülmesiyle ilgili sorumlulukların da paylaşılması anlamına geliyordu. Anadolu kadınlarla erkekler çocuklarını icar ederken tek ve ortak bir gerekçeye, yoksulluğa, yaslanıyordu. Oysa İstanbul ve çevresinden gelen kadınlar ve erkekler, yoksulluk söyleminde birleşmelerine karşın, genellikle farklı kaygılarla hareket ediyorlardı.

Hiç şüphesiz en büyük telaşı ve acıyı duyanlar eşlerini kaybetmiş ya da onlardan ayrı düşmüş muhacir kadınlardı. Uzun süre beklemeye tahammülleri olmayan bu kadınların çabuk karar vermeleri gerekiyordu. Muhacir kadınların bazıları için durumu zorlaştıran ayrı düştükleri eşlerinden haber alamamaları daha doğrusu onların hayatta olup olmadığına dair malumatlarının olmamasıydı. Umut ve beklentilerini uzun süre korumaya devam edenler yok değildi. Ancak yeni bir yaşam kurma umuduyla geleceğe bakanlar eşlerinin öldüğüne yönelik söylentileri dahi gerçek kabul ediyordu. Vize muhacirlerinden Saniye Hanım bu kadınlardan sadece biriydi. Kendi anlatımına göre Balkan Savaşları sırasında birkaç yıldır evli olduğu kocasıyla birlikte İstanbul'a göç etmiş, geçici olarak Şehzade Camii'ne yerleştirilmişlerdi. Bir süre sonra kocası onu bırakıp gitmiş, o da hizmetçiliğe başlamıştı. Hizmetçilik yaparken, adını bilmediği Vize muhacirlerinden, kocasının öldüğü haberini almış, bir yıl sonra da Küfeci Adem Çavuş ile evlenmişti. Ne var ki kocasının öldüğü yönündeki haberler söylentiden ibaretti. Evlendikten altı ay sonra "ilk" kocası ortaya çıkmış ve nikâhın feshedilmesini talep etmişti. Kocasına göre kendisini terk edip ortalıktan kaybolan Saniye'ydı.⁹³ Bu tür vakaların istisnai olmadığı belirtilmelidir. Ailelerin göç yollarında dağıldıkları ve birbirlerinden haber almakta güçlük çektikleri böyle dönemlerde çok sayıda kadın Saniye'nin kayıtlara girmesini sağlayan sorunların benzerlerini yaşıyordu.⁹⁴

93 DŞS 183, 75/148 (3 Cemaziyelahir 1332/29 Nisan 1914).

94 Özellikle savaş dönemlerinde eşlerinden haber alamayan kadınların yeniden evlenmesinden sonra ölmüş kabul edilen "eski" eşlerinin geri dönmesi Osmanlı hukukçuları ve yöneticilerinin de yakından

Göçün ardından cami avlularında, mektep odalarında, hanlarda, barakalarda ya da kendilerine verilen evlerde toplu olarak ve sağlıksız koşullarda ikamet etmek zorunda kalan muhacir kadınlar çocuklarına bakacak, onlarla ilgilenecek imkânlardan yoksundu. Erkeklerin aksine eşlerini kaybetmiş çocuk sahibi muhacir kadınların sıkıntıları yıllar içinde azalmak yerine artabiliyordu. Çerkez muhaciri Hurreşah, 2 Mart 1874'te dokuz yaşındaki kızı Esmâ'yı *El-Cevâib* gazetesi ve matbaası imtiyaz sahibi Ahmed Fâris (eş-Şidyâk) Efendi'nin⁹⁵ eşi Safiye Hanım'a icar ettiğinde Adapazarı'nın Kayalar Köyü'ne yerleşmiş, göçün 1860'lı yıllardaki yoğunluğu da kaybolmuştu.⁹⁶ Epey geç bir tarihte, Mayıs 1901'de, iki çocuğunun sanayi mektebine alınmasını talep eden Çerkez muhaciri Havva adındaki bir anneden, Ağustos ayına kadar beklemesi istendiğinde, yoksul olması sebebiyle o zamana kadar çocuklarına bakamayacağı yanıtını vermişti.⁹⁷ Havva gibi kadınlar çocuklarıyla birlikte yaşamlarını sürdürebilmek adına farklı yollara başvuruyordu. Devletin kapısını çalarak yardım talep ediyor, kendilerine maaş bağlanmasını ya da çocuklarının devlet okullarına alınmasını istiyorlardı. Yardım talebinde bulunanlar arasında muhacir kadınlar başı çekiyordu. Eşi Salih Ağa'yı kaybettiğinde beş çocuğuyla birlikte ortalıkta kalan Rukiye adındaki muhacir kadın hiçbir şeye sahip değildi. Çocuklarından ikisinin Darüşşafakaya alınmasını istiyordu.⁹⁸ Yine eşini kaybetmiş Batum muhaciri üç çocuk annesi Asiye "kimsesiz ve ekmek parasına muhtaç" kaldığından kendisine uygun bir maaş bağlanması umu-duyla devletin kapısına dayanmıştı.⁹⁹ Bu kadınların bir kısmı Sofya muhaciri dört çocuk annesi Emine gibi sokaklarda kalıyordu.¹⁰⁰

ilgilendiği yaygın bir sorundu. Bkz. Ali Haydar, *Risâle-i Mefkûd*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1309; Araz, "Erken Modern Osmanlı Toplumunda Evden Ayrı Düşmek: Gidenler ve Arkada Kalanlar Üzerine Bir Değerlendirme," s. 149-180. Meselenin Osmanlı toplumuna özgü olmadığı belirtilmelidir. Bkz. Natalie Zemon Davis, *The Return of Martin Guerre*, Harvard University Press, Cambridge, 1983.

95 Ahmed Fâris'in ilginç yaşamı ve basın faaliyetleri için bkz. Atilla Çetin, "el-Cevâib," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 435-436; Atilla Çetin, "Fâris eş-Şidyâk," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 168-170.

96 MŞS 138, 58a/1 (13 Muharrem 1291/2 Mart 1874).

97 BOA, DH.MKT: 2489/1 (6 Safer 1319/25 Mayıs 1901).

98 BOA, DH.MKT: 2404/111 (25 Cemaziyellevvel 1318/20 Eylül 1900).

99 BOA, BEO: 990/74234 (9 Rebiülevvel 1315/8 Ağustos 1897).

100 BOA, DH.MKT: 1617/97 (19 Şaban 1306/20 Nisan 1889).

Kimsesi olmayan kadınlar çalışmak zorundaydı. Ev içi hizmetler en rahat iş bulabilecekleri sektörlerin başında gelmekteydi. Ancak bir yerde çalışmak çocuklarıyla ilgili fedakârlıklar yapmalarını gerektirebiliyordu. 1870'lerin başında eşini kaybetmiş, hizmetçilik yaparak geçinmeye çalışan bir anne, ayrı yerde yaşamak zorunda kaldıklarından Şevki adındaki oğlunun "idâresine muktedir olamadığından" yakınarak devletin yardımını istemişti. İsmi kayıtlara geçirilmemiş bu anne gözünün arkada kalmasını istemiyor, Şevki'nin "sefâletten kurtulup tahsil-i marifet etmek üzere" sanayi mektebine alınmasını diliyordu.¹⁰¹ Hem kendileri hem de çocukları ev içi hizmetlerde çalışan anneler de vardı. Çerkez muhaciri Fatma babası vefat etmiş on yaşındaki kızı Zeliha'yı, 9 Kasım 1868'de gümrükte çalışan Osman Ağa'nın eşi Emine Hanım'a icar ettiğinde Firuz Ağa Mahallesi'nde Kâtip Hüsnü Bey'in konağında aşçılık yapıyordu.¹⁰² Fatma kızından ayrılmak zorunda kalmıştı. Ancak bu her zaman gerekli değildi. Hukuset adında Çerkez muhaciri bir kadın göçün yoğunlaştığı bir dönemde, 1864'te, ikisi erkek biri kız üç çocuğuyla birlikte aynı aileye hizmet etmek üzere sözleşmeler yapmıştır. Hukuset ile onu ve çocuklarını istihdam eden aile arasında bir himaye ilişkisinin olduğu muhakkaktı. Ancak nihai olarak yapılan şey, alınacak ücretin ve bunun nasıl kullanılacağına hem Hukuset hem de çocukları için ayrı ayrı tespit edildiği iş sözleşmeleriydi.¹⁰³

Akrabalar

Ev içi hizmetlerde istihdam edilen her yüz çocuktan on altısının mahkeme kayıtlarına geçen velileri kardeş, abla, amca, dayı, büyükanne, büyükbaba, hala ve teyze gibi yakın akrabalarıydı. Akrabalar söz konusu olduğunda, tepede Anadolu olmakla birlikte, bölgeler arası oransal farklılıklar sınırlıydı. Buna karşın Anadolu, oranların biraz daha yüksek olmasından çok, akrabaların çocukların velisi olarak görünmelerinin ifade ettiği anlamla diğer bölgelerden ayrışıyordu. İstanbullu ya da muhacir çocuklar için akrabalarının himayesinde olmak genellikle ebeveynlerinden yoksun

101 BOA, DH.MKT: 1310/29 (7 Şevval 1286/10 Ocak 1870).

102 DŞS 133, 16b/3 (23 Receb 1285/9 Kasım 1868).

103 MŞS 122, 20a/1 (29 Muharrem 1281/4 Temmuz 1864); MŞS 122, 20a/2 (29 Muharrem 1281/4 Temmuz 1864); MŞS 122, 20a/3 (29 Muharrem 1281/4 Temmuz 1864).

oldukları anlamına geliyordu. Bu çocukları devletin/hâkimin icar ettiği çocuklardan ayıran akrabalarının varlığı ya da bunlara bir biçimde sahip çıkılmış olmasıydı. Buna karşın akrabaları tarafından icar edilen Anadolu lu çocukların önemli bir kısmının ebeveynlerinden biri ya da her ikisi halen hayattaydı. Meşakkatli bir yolculuğu göze alamayan ya da işlerini geçici bir süreliğine de olsa bırakmak istemeyen birçok baba ya da anne akrabalarının yardımını alıyor, İstanbul'a gönderdikleri çocuklar onlar tarafından icar ediliyordu. Çocuklar bazen memleketleriyle İstanbul arasındaki yolculuğu da akrabalarından biriyle yapıyordu.

Ebeveynlerinin şefkatinden mahrum kalan çocukları imkânları ölçüsünde akrabaları sahipleniyor ancak aralarında geçim kaygılarının da bulunduğu çeşitli ailevi sebepler desteği sınırlandırabiliyor; bakımları ve büyütölmeleri aile içinde tartışmalara ve fikir ayrılıklarına sebep olabiliyordu. Mesela Hafız Hasan Ağa, 6 Mart 1847'de anne babalarını kaybetmiş yedi, dokuz ve on bir yaşındaki üç kız yeğenini Şerife Cemile adındaki bir kadına "terk" ettiğinde onları geçindiremediğine dair hiçbir imada bulunmamıştır. Öyle ki Hasan Ağa, Cemile'nin çocukların her biri için aylık olarak harcayacağı 10 kuruşu da karşılamayı taahhüt edecektir.¹⁰⁴ Çocuklar hizmet edebilecekleri bir yaştaydı dolayısıyla Hasan Ağa isteseydi onları rahatlıkla ücretle icar edebilirdi. Ancak bunu yapmayı tercih etmemişti. Onu yeğenlerini Cemile'ye vermeye zorlayan muhtemelen onlara bakacak bir kadın akrabalarının olmaması ya da aile içinde istenmemeleri idi.

Elbette herkes maddi olarak Hasan Ağa kadar rahat değildi. Bazıları himayelerine aldıkları akrabalarının çocukları için devletten yardım talebinde bulunuyordu. Yazdıkları arzuhallerde fakir olduklarını, kendi çocuklarına dahi bakmakta güçlük çektiklerini bu yüzden yükleri kendilerine ağır gelen bu çocukların sanayi mektepleri gibi devlet kurumlarına yerleştirilmesini istiyorlardı.¹⁰⁵ İstanbullu çocukların velileri arasında geçimle ilgili

104 AŞŞ 425, 43b/3 (18 Rebiülevvel 1263/6 Mart 1847).

105 Yalnızca birkaç örnek için bkz. BOA, BEO: 224/16748 (5 Zilhicce 1310/20 Haziran 1893); BOA, BEO: 4056/304144 (12 Receb 1330/27 Haziran 1912); BOA, MF.MKT: 1180/40 (12 Receb 1330/27 Haziran 1912).

kaygıları en fazla önemseyen ve ön plana çıkaranlar akrabalarıydı. Bunun altında ebeveynlerini kaybetmiş, kendi sorumlulukları altındaki çocukları başka ailelere verecek olmanın yarattığı mahcubiyeti savuşturmaya yönelik bir hamle de yatabilirdi. Çocukları “infâk ve iksâya iktidarları olmadığını” ifade ettikten sonra en hayırlısının onların icar edilmesi ya da başka ailelere verilmesi olduğunu anlatıyorlardı. Anne babalarını kaybetmiş on yaşındaki Dimitri, sekiz yaşındaki Andon ve beş yaşındaki Lamerin kardeşler tam da bu gerekçeyle 13 Temmuz 1841’de halaları Marice tarafından bostan dolapçısı Yorgi ve eşine icar edilmişlerdi.¹⁰⁶

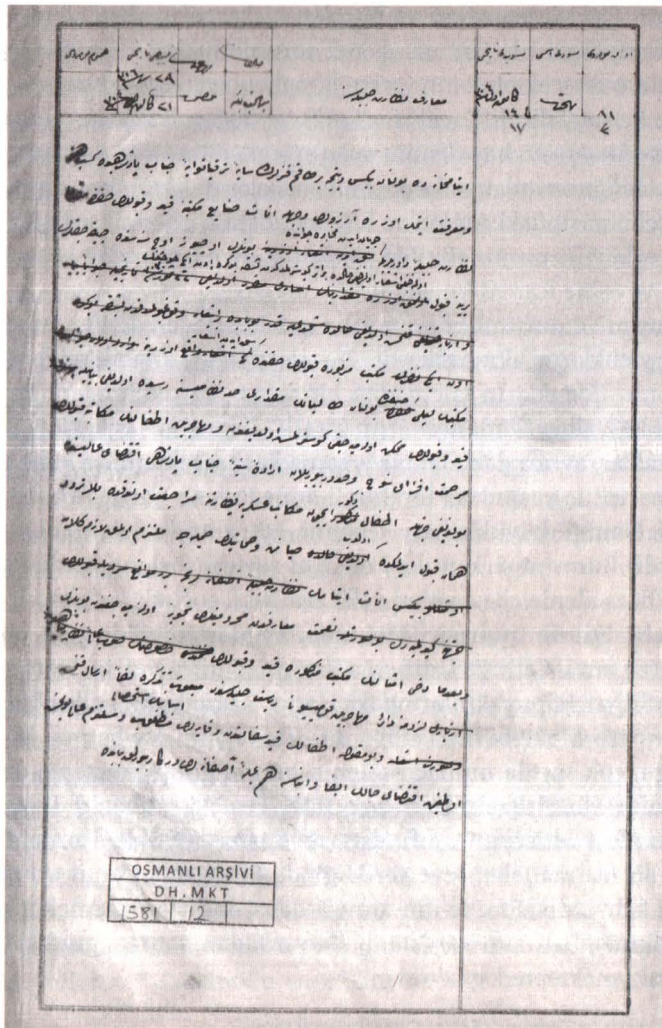
Duygu ve durumlarını en yalın şekilde ifade edenler tereddütsüz muhacir çocukların akrabalarıydı. Bu çocuklara sunabilecekleri çok az şeyleri vardı. Çocukların talep eden bir aileye icar edilmeleri, kayıtlarda ifade edildiği gibi, “kendileri için yararlı olanın en iyisiydi.” Belli bir ücret alacaklar, ayrıca daha iyi bir yaşama kavuşacaklardı. 7 Mart 1879’da Vize muhaciri üç yaşındaki İbrahim’i anneanesi; Çatalca muhaciri beş yaşındaki Naim’i büyükbabası tebenni adı altında İstanbullu ailelere vermişlerdi. Bunu yaparken ikisi de aynı şeyleri söylemişlerdi; kendileri yoksuldu bu nedenle ebeveynleri vefat etmiş bu çocuklara bakacak imkânları yoktu.¹⁰⁷ Edirne muhaciri Mehmed, 25 Mart 1878’de yedi yaşındaki torunu Meryem’i Çadırcı Latif Ağa’nın eşi Şerife Nefise Hanım’a icar ettiğinde Silivri Kapı yakınlarındaki Hancı Karagöz Mahallesi’nde bulunan Şekerpare Mektebi’nde kalıyordu. Ebeveynini kaybetmiş bu küçük kız çocuğu, çok sayıda muhacir ailenin barındığı bu mektepte dedesiyle birlikte kalıyordu.¹⁰⁸ Başka bir kız çocuğu, Tırnovi muhaciri üç yaşındaki Emine, kardeşi Hüseyin tarafından 28 Kasım 1878’de Fatma Ferdane adındaki bir kadına tebenniye verildiğinde Firuz Ağa Camii avlusundaki mektepte kalıyordu. Emine’nin annesi daha önce (muhtemelen göç yollarında) ölmüş, babasını ise İstanbul’a vardikten sonra sığındıkları cami avlusundaki mektepte kaybetmişti.¹⁰⁹

¹⁰⁶ DŞS 105, 604/3 (13 Temmuz 1841/23 Cemaziyellevvel 1257).

¹⁰⁷ DŞS 140, 72/74 (13 Rebiülevvel 1296/7 Mart 1879); DŞS 140, 73/80 (13 Rebiülevvel 1296/7 Mart 1879).

¹⁰⁸ DŞS 140, 48/147 (21 Rebiülevvel 1295/25 Mart 1878).

¹⁰⁹ DŞS 140, 58/21 (3 Zilhicce 1295/28 Kasım 1878).

Belge 8. Kimsesiz ve yoksul kız çocuklarını barındıracak kurumlar çok sınırlıydı. Göçlerle sayıları artan kimsesiz çocuklardan özellikle kızların herhangi bir kuruma yerleştirilmesinde büyük sıkıntılar yaşıanıyordu.

BOA, DH.MKT: 1581/12 (14 Kanunuevvel 1304/26 Aralık 1888)

Birinci Dünya Savaşının artık sonuna gelindiği bir dönemde, Ocak 1918'de, Ahmed Emin kimsesiz çocuklar için en iyisinin “kendilerini diğer insanlardan başka türlü” görmelerine, hissetmelerine ve “cemiyete karşı hafif veya şiddetli isyan duygularıyla” dolu insanlar olarak yetişmelerine sebep olan Darüleytâm gibi kurumlar yerine “iyi ve namuslu aileler arasına” yerleştirilmek olduğunu savunuyordu.¹¹⁰ Hem devlet hem de orta ve üst sınıftan Osmanlılar özellikle kimsesiz kız çocuklarının devlet kurumlarından ziyade ailelerin himayesinde olmasını tutkuyla destekliyordu. İmparatorluğun son dönemlerinde savaşların, kitlesel göçlerin ve doğal afetlerin ürettiği kimsesiz çocukları barındıracak kurumsal altyapının zayıflığı ve mali imkânların kısıtlılığı “şefkat ve merhamete muhtaç” anne babasız çocukların devlet eliyle “iyi ve namuslu ailelerin” yanına verilmesi uygulamasının benimsenmesini ve teşvik edilmesini bir zorunluluk olarak ortaya çıkarmıştı.

Kimsesiz çocukların sokaklarda başıboş gezenlerden ya da açılan kurumlara alınanlardan ibaret olduğunu düşünmek yanıltıcıdır. Devletin İstanbulluların sahiplendiği, himayelerine aldıkları ve ev içi hizmetlerde istihdam ettikleri kimsesiz çocukların bir kısmıyla ilişkisi sadece sembolikti. Görünürde kimsesi olmayan bu çocuklar sokaklara düşmeden ve devlete temas etmeden onları himaye ve istihdam eden ailelerin evlerine giriyordu. Bunun nasıl gerçekleştiğini anlamak çoğunlukla mümkün değildir. Muhtemelen burada da tanıdıklar devreye giriyor ve çocukları isteyen ailelere ulaştırıyordu. Evlerine bu yolla aldıkları çocuklarla ilişkilerini kayıt altına almak ve resmi bir çerçeveye sokmak isteyenler mahkemelerin yolunu tutuyor, onların kimsesiz olduklarını anlattıktan sonra himayelerine verilmelerini ya da kendilerine icar edilmelerini talep ediyorlardı. Mesela 28 Kasım 1878'de Zagra-i Atik (Eski Zagra) muhaciri kimsesiz iki kız kardeş, dokuz yaşındaki Ayşe ve on yaşındaki Zeynep, aynı evde yaşayan iki kadın tarafından isiticar edilmiştir. Fatma ve Emine kimseleri olmadığını belirttikleri bu kızların kendilerine nasıl ulaştırıldığından hiç bahsetmemişlerdi.¹¹¹ Burada kimsesizlerin velisi sıfatıyla hâkimin (ve mahkemenin)

¹¹⁰ Ahmed Emin, “Yetimler Meselesi,” *Vakit*, no. 100, 16 Rebiülahir 1336/29 Ocak 1918, s. 1.

¹¹¹ DŞS 140, 62/36 (3 Zilhicce 1295/28 Kasım 1878); DŞS 140, 62/37 (3 Zilhicce 1295/28 Kasım 1878).

dolayısıyla devletin yaptığı, söylenenlerin onaylanmasından ve kayıt altına alınmasının sağlanmasından ibaretti. Kimsesiz çocukların İstanbulluların evlerine, kendisiyle temas etmeden ve “masrafsız” biçimde girmeleri muhacirlerin ağır yükünü taşımakta zorlanan devlette ancak memnuniyet uyandırır. Barınmaları, eğitimleri ve gelecekleri endişe kaynağı olanlar, tanıdıklar ve araçlar üzerinden İstanbulluların evlerine giren bu çocuklar değildi. İlgi çeken ve konuşulanlar göz önünde olanlardı. Topluluklar halinde sokaklarda gezinen ve yaşayan çocuklar devlet üzerinde büyük bir baskı oluştuyordu. Saffet Paşa, 12 Mart 1881’de yazdığı arızada, Rumeli muhaciri yoksul ve kimsesiz çocukları kastederek, “birkaç yüz fakir ve öksüz çocuğun böyle sokaklarda tesse’ül ile ta’ayyüş etmeleri ve bu suretle okuyup yazmak şerefinden mahrumiyetle beraber bir güne hırfet ve sanat dahi tahsil” edememelerinin kabul edilemez olduğunu belirtmişti.¹¹²

İmparatorluğun son dönemlerinde çocukların eğitime ve yetiştirilmesine dönük hassasiyetler¹¹³ devlete temas eden yoksul ve kimsesiz çocukların yaşamında da karşılık buluyordu. 1845 kıtlığı sırasında Ankara Mutasarrıfı Vasıf’ın kentin sokaklarından toplattığı yedi ile on iki yaşları arasındaki yoksul ve kimsesiz çocukların hiçbirini okuma yazma bilmiyordu. “İçlerinde mektebe gitmiş olup olmadığı” sorusunu çocuklara bizzat Vasıf’ın kendisi sormuştu. Aldığı cevap onu hayal kırıklığına uğratmış olmalıdır. Çocukların “hiçbirisi elifbayı ne görmüş ve ne okumuş[tu].” Dönemin devlet adamlarının sorunlara pratik çözümler üretme vasfı Vasıf’ta da mevcuttu. Mutasarrıfın konağına yerleştirilen çocuklara bir hoca tutulmuştu.¹¹⁴ İlerleyen tarihlerde çoğunluğu muhacirlerden oluşan yoksul ve kimsesiz çocukların sokaklardan uzak tutulması, temel eğitimden geçirilmesi ve mesleki bir beceri edinmelerinin gerekliliği sürekli şekilde tekrarlanmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında açılan ve temel eğitimi mesleki bir

112. BOA, Y.EE: 44/138 (10 Rebiülahir 1298/12 Mart 1881).

113. Bkz. Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, çev. Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010. Tartışmayı 18. yüzyılın sonlarına kadar geri götüren bir çalışma için bkz. Jun Akiba, “Girls Are Also People of the Holy Qur’an’ Girls’ Schools and Female Teachers in Pre-Tanzimat Istanbul,” *Hawwa*, c. 7/1, 2019, s. 21-54.

114. BOA, A.MKT: 46/24 (21 Receb 1262/15 Temmuz 1846).

becerinin kazandırılmasıyla birleştiren ıslahhaneler ve sanayi mektepleri gibi kurumların amaçları temel olarak buydu.¹¹⁵

Ancak açılan kurumların kapısından girmek için sırada bekleyenler fazla, imkânlar ise sınırlıydı. Bu nedenle devletin isteyen ailelerin kimsesiz çocuklara yönelik himaye girişimlerini özendirmesi Ahmed Emin'in ifade ettiği gerekçelerden ziyade son derece pratik kaygılardan kaynaklanıyordu. Üstelik bunun muhacir çocukların devletin bu yöndeki girişim ve politikalarına güçlü biçimde yön vermeye başlamasının öncesine dayanan kökenleri vardı. Ankara Mutasarrıfı Vasıf'ın 1845 kâtılığında kentin sokaklarından toplattığı çocukların çok küçük olanlarıyla kız çocukları "bakılmak üzere" ileri gelen ailelerin yanlarına yerleştirilmişti.¹¹⁶ Mutasarrıf'ın yaptığı, ilerleyen yıllarda savaşların ve kitlesel göçlerin etkisiyle varlıkları ve görünürlükleri artan kimsesiz çocuklara yönelik olarak geliştirilecek politikalar hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Bu politikaları, çoğunlukla bütünlükten yoksun olmalarına karşın, akrabaları ortaya çıkan çocukların onlara teslim edilmesi, kız çocuklarının evlatlık ya da hizmetçi olarak verilmesi ve erkek çocuklarının topluma yararlı bireyler haline dönüşmesini sağlayacak şekilde meslek edinebilecekleri kurumlara ya da çırağılığa yönlendirilmesi şeklinde özetlemek mümkündür.

Genellikle planlanandan daha fazla çocuğu ağırlamak zorunda kalan kurumların fiziki imkânlarının yetersizliği kapıya gelen çocukların geri çevrilmesi ya da başka kurumlara yönlendirilmesi sonucunu doğuruyordu. Çocukları birbirlerine havale eden kurumlar yer açıldığında yenilerini kabul edebileceklerini beyan ediyorlardı.¹¹⁷ Ebeveynlerini kaybetmiş ancak akrabaları olan çocukların reddedilmesi ya da bekletilmesi bir dereceye kadar mümkündü. Ne var ki kimsesiz çocukların sokakların

115 Bu çerçevede sadece birkaç çalışma için bkz. Koç, "Osmanlı Devleti'nde Islahhane ve Sanayi Mekteplerinin Kuruluş Sürecine Dair Bazı Gözlemler," s. 199-216; Maksudyân, *Orphans and Destitute Children in the Late Ottoman Empire*, s. 78-116; Nuran Yıldırım, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, Darülaceze Vakfı, İstanbul 1996; Mehmet Ali Yıldırım, *Dersaadet Sanayi Mektebi İstanbul Sanayi Mektebi 1868-1926*, Kitabevi, İstanbul, 2013.

116 BOA, A.MKT: 46/24 (21 Receb 1262/15 Temmuz 1846).

117 Sadece birkaç örnek için bkz. BOA, BEO: 1448/108550 (16 Zilkade 1317/18 Mart 1900); BOA, DH.MKT: 1581/12 (14 Kanunuevvel 1304/26 Aralık 1888); BOA, DH.MKT: 2064/24 (27 Rebiülâhîr 1311/7 Kasım 1893); BOA, DH. MKT: 2470/100 (25 Mart 1317/7 Nisan 1901).

dışında gidebilecekleri başka yerleri yoktu. Halbuki devletin hedeflerinden biri çocukları sokaklardan, toplumu da onların sokaklarda başıboş gezmelerinin, dilenmelerinin ve yaşamalarının doğurabileceği tehlikelerden korumaktı.¹¹⁸ Özellikle kimsesiz kız çocuklarının “namus ve iffetlerini” koruyabilmeleri mümkün müydü? Sokaklarda yaşamaya devam ettikçe “mazallah sonları ne olur[du]?”¹¹⁹ İstanbul’da gündelik yaşamın sıradan bir unsuruna dönüşen ve sayıları azalmak yerine artan kimsesiz çocukların tümünü kucaklayabilecek kurumsal bir altyapı yoktu. Yoksul ve kimsesiz çocuklara yönelik derin kaygılara eklemlenen mali sorunlar ve kurumsal alt yapının zayıflığı evlatlık uygulamasının neden bu kadar önemsendiğini, ön plana çıkarıldığını ve hatta yüceltildiğini iyi anlatmaktadır.

Birinci Dünya Savaşının ağır şartları altında 1917’de kurulan Himâye-i Etfâl Cemiyeti¹²⁰ kimsesiz çocukların ağırlandığı misafirhaneyi (Çocuk Misafirhanesi) bir tür “depo” olarak görüyordu. Cemiyetin faaliyetleri hakkında hazırlanan bir raporda yardıma muhtaç daha fazla çocuğa ulaşabilmek adına “misafirhaneye daima dolub boşalan bir depo mahiyeti” vermenin uygun görüldüğü anlatılmıştır. Buna göre “muhtelif tariklerle kurtarılan” çocuklar ailelere evlatlık, esnafın yanına çırak ve mekteplere talebe olarak veriliyor, boşalan yerlere yenileri alınıyordu. Evlatlık olarak verilenlerin büyük bir kısmı kızlardan, çıraklığa ve mekteplere yönlendirilenler erkeklerden oluşuyordu.¹²¹ Cemiyetin yaptığı, sayıları savaş yıllarında artan yoksul ve kimsesiz çocuklara daha fazla yardım etmeye yönelik geçici bir tedbirden ibaret sayılmamalıdır. Aksine 19. yüzyılın ortalarından itibaren uygulanmakta olan bir politika daha belirgin şekilde sahiplenilmiş ve sürdürülmüş oluyordu.

118 Bkz. Maksudyan, *Orphans and Destitute Children in the Late Ottoman Empire*; Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruyet 1876-1914*.

119 *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâriussınaası*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1339, s. 10; Mukerrem Belkis, “Sevgili Padişahımızın Şefkati Şefkat Evleri,” *Kadınlar Dünyası*, no. 100-1, 20 Temmuz 1329/2 Ağustos 1913, s. 2-3.

120 Cemiyet için bkz. Cüneyd Okay, *Belgelerle Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1917-1923*, Şûle Yayınları, İstanbul, 1999.

121 *Himâye-i Etfâl Cemiyeti: 6 Mart 1333 Senesinde Teşekkül Eden “Himâye-i Etfâl Cemiyeti”nin Tarihçesi ve 1338 Senesindeki Faaliyeti Hakkında 1339 Senesinde İn’ikad Eden Meclis-i Umumiye Takdim Eylediği Umumi Rapor ve Bilanço*, s. 5-6.

Bununla birlikte bir politika olarak benimsenmesine karşın 19. yüzyılın sonlarına kadar çocukların nasıl bir prosedür takip edilerek evlatlığa verileceği belirgin değildi. Tüm kurumları bağlayan bir düzenleme hiçbir zaman yapılmadı. Devletin bu yöndeki girişimleri desteklediğine dair hiçbir tereddüt olmamasına karşın kişisel tercihler ön plana çıkıyor duruma göre tutum geliştiriliyordu. Trabzon Valisi Seyyid Mehmed Emin Paşa, 1864'te sadarete yazdığı arızada kente gelen muhacirlerden anne babalarını kaybedip “yalnız ve muînsiz kalmış” çocukların bir kısmının hüccetle “vücûh ve handân-ı memleket” kimselere evlatlığa verildiğini anlatmıştı.¹²² Tuna Vilayeti'ne iskân edilen Çerkezlerle ilgili olarak 1865'te hazırlanan talimatnamede, ebeveynlerini kaybetmiş kimsesiz kız ve erkek çocukların “ücret-i mu'tedile takdir” edilerek isteyen “ashâb-ı hayr ve sevâba” verilmesi istenmiştir.¹²³ Yukarıda ifade edildiği gibi benzer tedbirleri 1845 kılığı sırasında Ankara Mutasarrıfı Vasıf almıştı. İlerleyen tarihlerde, artan varlıklarına bağlı olarak, kalıcı bir düzenlemeye gitmeden kimsesiz çocukların evlatlığa verilmesi uygulaması devam etmiş, bunun için gazete ilanları da bir araç olarak kullanılmıştır. 20 Haziran 1878'de *Ceride-i Havadis*'e verilen bir ilanda “lütf ve hamiyet” sahibi kimselerin Darüşşafakaya başvurarak muhacir çocuklarını “evlâd-ı manevi” olarak alabileceği belirtilmiştir. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiyenin bir devamı olarak 1873'te açılan ve o dönemde sadece erkeklere hizmet veren Darüşşafakanın¹²⁴ imkânları 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının ve yaşanan göçlerin kimsesiz bıraktığı çocukların sadece küçük bir kısmını barındırmaya yeterliydi.¹²⁵

19. yüzyılın sonlarından itibaren yoksul ve kimsesiz çocuklarla ilgili olarak hazırlanan nizamname ve talimatnamelerde evlatlık meselesine daha fazla dikkat edilmiş; devlete bağlı ya da devletin de desteğini alan Himâye-i Etfâl Cemiyeti gibi yoksul ve kimsesiz çocuklara hizmet veren kurumlar genellikle birbirlerini örnek alarak kendi düzenlemelerini yapmıştır. Bu konudaki

122 A.MKT.MHM: 300/9 (27 Zilkade 1280/4 Mayıs 1864).

123 Tuna Vilayeti Dahilinde 1865 Tarihinde İskan Edilen Çerkezlerle İlgili Talimatname I. Defter, I.B.B. Atatürk Kitaplığı, Bel. Mtf. 47981, v. 2b.

124 Kurum için bkz. Halis Ayhan-Hakkı Maviş, “Dârüşşafaka,” TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 7-9.

125 *Ceride-i Havadis*, no. 3732, 19 Cemaziyelahir 1295/20 Haziran 1878, s. 4.

ilk örnek 1896'da hizmete giren Darülaceze'ye aittir.¹²⁶ Kurumun dahili nizamı-
namesinin onuncu maddesinde evlatlık verilecek çocuklara dair bir çerçeve
çizilmiştir. Buna göre kurumdan çocuk almak isteyenler amaçlarını, aldıkları
çocuğu infak ve iksa edeceklerini, talim ve terbiyesinden sorumlu olacaklarını
beyan eden, bağlı bulundukları belediye dairesinden tasdik edilmiş bir senet
getirecekti.¹²⁷ Kurum, evlatlık verilecek çocukların nasıl takip edileceği gibi
önemli ayrıntılardan yoksun bu ilk girişimi zamanla geliştirmiş ve sonraki
dönemlerde evlatlık verilen çocukların sağlık durumlarının ve nasıl bakıldıkla-
rının anlaşılabilmesi için belli aralıklarla (yılda iki defa) görülmesi ve kontrol
edilmesi (gerektiği) yönünde bir anlayış geliştirmiştir.¹²⁸

Himâye-i Etfâl Cemiyeti çocuk misafirhanesi için 1918'de çıkarılan tali-
matname evlatlık olarak verilmiş/verilecek çocukların durumunu ayrıntılı ola-
rak düzenlemiştir. Doksan bir maddelik talimatnamenin on iki maddesi evlatlık
ya da çırak olarak verilmiş/verilecek çocuklarla ilgilidir. Buna göre evlatlık almak
isteyenlerin alacakları çocuğu "iksa, iâşe ve idare" edebilmeleri gerekiyordu. Bir
taahhüt karşılığında verilen çocukların dövülmesi, çıplak gezdirilmesi ya da
onlara işkence edilmesi kabul edilebilir bulunmuyordu. Çocukların, cemiyet
tarafından gönderilen müfettişlere gösterilmesi, onlarla konuşturulması mec-
buriydi. Fırar etmeleri halinde derhal bilgi verilecekti. Bu durum onları evlatlık
alan ailelerin kötü muamelesinden kaynaklanıyorsa yeniden misafirhaneye
alınacaklardı. Ancak eğer fırar etmenin sebebi yoksa misafirhaneye kabul edil-
meyecekler ayrıca üzerlerinde misafirhane elbiseleri varsa geri alınacaktı. Belli
aralıklarla teftiş edilecek çocuklar hakkında raporlar tutulacaktı. Teftiş sırasında
kötü muameleye maruz kaldığı, aç bırakıldığı ortaya çıkan çocuklar derhal geri
alınacak; o aileye ya da müesseseye bir daha çocuk verilmeyecekti. Çocuklara
"işkence ettikleri tahakkuk edenler hakkında" hukuki işlem başlatılması için
derhal mahkemeye başvurulacaktı.¹²⁹

126 Kurum için bkz. Hidayet Yavuz Nuhoglu, "Dârülaceze," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 8, Türkiye Diya-
net Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 512-514.

127 "Dârülaceze Nizamname-i Dahiliyesi," md. 10, *Düstur, Birinci Tertib*, c. 7, 13 Şaban 1313/29 Ocak 1896, s. 45.
128 Bkz. BOA, DH.MKT: 1061/5 (22 Muharrem 1324/18 Mart 1906); BOA, DH.MKT: 2704/97 (5
Zilhicce 1326/29 Aralık 1908); BOA, DH.MKT: 2718/13 (21 Zilhicce 1326/14 Ocak 1909); BOA, ZB:
329/106 (1 Kanunusani 1324/14 Ocak 1909).

129 *Himâye-i Etfâl Cemiyeti Umumiyesi Çocuk Misafirhanesi Talimatnamesi*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı
Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1334, madde 62-71, 75-76, s. 15-18.

Gazeteleri etkili bir araç olarak kullanan Himâye-i Etfâl Cemiyeti verdiği ilanlarda çocukların barındırıldığı misafirhanenin fiziki imkânlarının sınırlılığına dikkat çekiyor, “hamiyetkâr” aile ve müesseselerin evlatlık ya da çırak olarak alacakları çocukların yerlerine yenilerinin alınacağı, böylece daha fazla çocuğa yardım edilebileceği anlatılıyordu.¹³⁰ 1917’de misafirhaneye alınan yüz yetmiş sekiz çocuktan otuzu, 1920’de ise üç yüz on dokuz çocuktan ellisi evlatlık olarak verilmiştir.¹³¹ Savaş yıllarında yardıma muhtaç binlerce yoksul ve kimsesiz çocuğun varlığı hayır kurumlarının mesailerinin bir kısmını bu çocuklara ayırmaları sonucunu doğurmuştur. 1916’da devletin desteğiyle kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyeti de kimsesiz çocuklara el uzatmış; onların evlatlığa, çıraklığa ve hatta çiftlik sahiplerine verilmesine önyak olmuştur.¹³² Nihayet dârüleytâmların tasfiyesi sürecinde de kızların evlatlığa erkeklerin ise çıraklığa verilmesi yoluna gidilmişti.¹³³

19. yüzyılın ortalarından imparatorluğun sonuna değin devlet ve hayır kurumları tarafından ne kadar çocuğun evlatlığa verildiğini tahmin etmek güçtür. Himâye-i Etfâl Cemiyetinin bu konuda hazırladığı istatistikler istisnadıdır. Ancak birkaç amaca birden hizmet eden böyle bir uygulamaya orta ve üst sınıflardan İstanbulluların (Osmanlıların) yoğun bir ilgi gösterdikleri düşünüldüğünde rakamın küçük olmadığı rahatlıkla ifade edilebilir.¹³⁴ Bu çocuklara, yukarıda ifade edildiği üzere, araçlar ve tanıdıklar vasıtasıyla İstanbulluların evlerine giren kimsesiz çocuklar da eklenmelidir. Yoğun ilgiyi Allah rızası ve “hamiyetkâr” ailelerin hayırseverliği gibi manevi/ahlaki değerler üzerinden

130 Bir ilan; “Cemiyetin sokaklarda kalmış serseri ve bi-vâye çocuklara mahsus olarak açtığı misafirhanenin aded-i mürettebi dolmak üzeredir. Bu çocukları hamiyetkâr ailelere evlâdlık olarak verdikçe yerlerine diğer yüzlerce bi-çâre alacaktır. Bir yaşından on üç yaşına kadar erkek ve dokuz yaşına kadar kız çocuklar mevcuttur. Bunları nezdlerine alarak iki başlı hayır ve sevab işlemek arzu eden erbâb-ı hamiyetin her gün Firuz Ağa’da kâin cemiyet misafirhanesine müracaat eylemeleri ilan olunur.” *Vakit*, no. 100, 16 Rebiülahir 1336/29 Ocak 1918, s. 2. Ayrıca *Vakit*, no. 81, 26 Rebiülevvel 1336/10 Ocak 1918, s. 2. Başka gazetelerde verilen ilanlar için bkz. Okay, *Belgelerle Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1917-1923*, s. 32.

131 *Himâye-i Etfâl Cemiyeti: 6 Mart 1333 Senesinde Teşekkül Eden “Himâye-i Etfâl Cemiyeti”nin Tarihçesi ve 1338 Senesindeki Faaliyeti Hakkında 1339 Senesinde İn’ikad Eden Meclis-i Umumiye Takdim Eylediği Umumi Rapor ve Bilanço*, s. 46.

132 Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar; Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 214-215, 267-269.

133 BOA, MV: 220/85 (28 Zilhicce 1338/12 Eylül 1920).

134 Bkz. “Muhacirler,” *Vakit*, no. 807, 17 Muharrem 1295/21 Ocak 1878, s. 2-3; “Polis Müdüriyetinin Nazar-ı Dikkatine,” *Hikmet*, no. 97, 27 Zilkade 1330/7 Kasım 1912, s. 4.

açıklamak yeterli değildir. 1913'te Dahiliye Nezareti ile Şehremaneti arasında-ki bir yazışmada, Darülacezede ki muhacir kadınlara hizmetçilik öğretilerek talep edenlere verilmelerinin hem kendilerini sefaletten kurtaracağı hem de İstanbulluların bu hususta çektiği sıkıntıları “tehvîn” edeceği anlatılmaktadır.¹³⁵ Hizmetçilik yapmak devletin yükünün hafifletilmesini ve biraz para kazanmayı sağlıyor aynı zamanda “atalete” düşmeyi de engelliyordu.¹³⁶

Diğer kurumlar gibi Himâye-i Etfâl Cemiyeti de evlatlık olarak verilen çocukların büyük bir kısmının (kısm-ı küllisi) “hizmetkâr” gibi kullanıldığının farkındaydı. Bu kanaat yapılan teftişlere dayanıyordu.¹³⁷ 1918'de *Vakit* gazetesine gönderilen bir şikâyetinde, Cemiyet'in hizmetleri yüceltilmekle birlikte, “çocukları hizmetkâr sıfatıyla evlere vermek usulü tenkid” edilmiştir. Şikâyeti yapan Ortaköy'de ikamet eden Bıçakçızade Süleyman Sırrı adında biriydi; cemiyetten alınan çocukların gördüğü muameleye dönük kızgınlığını dile getiriyordu. Gazete, cemiyetin “çocukları hizmetkâr sıfatıyla değil, evlatlık sıfatıyla” ailelere verdiğini anlatacak, şikâyetçiden “aldığı evlatlığa hizmetkâr muamelesi eden bir aile tanıyorsa insaniyet namına” haber vermesini talep edecektir.¹³⁸ Ne şikâyetçinin ne de gazetenin meseleyi kavrayışı gerçekçiydi. Cemiyetin farkında olduğu bir gerçeği muhtemelen kabul etmek istemiyorlardı. İstanbullular, evlatlıklarını hizmetçi, hizmetçilerini de evlatlık olarak nitelendirmekte bir beis görmüyordu. Çocuklara ne olacağını, nasıl muamele göreceklarını devlet ve hayır kurumlarının talimatname ve nizamnameleri değil, hane içindeki ilişkiler belirliyordu.

CİNSİYET: KIZ VE ERKEK ÇOCUK İSTİHDAMININ GELİŞİMİ

Ev içi hizmetler sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda değil Japonya'dan İngiltere'ye kadar Avrasya coğrafyasındaki farklı toplumalarda da yaygın olarak kız çocuklarının, genç kızların ve kadınların istihdam edildikleri bir iş alanıydı. Batılı toplumlarda sanayileşmenin giderek daha

135 BOA, DH.ID: 161-1/6 (4 Ağustos 1329/17 Ağustos 1913).

136 BOA, DH.MKT: 2704/97 (5 Zilhicce 1326/29 Aralık 1908).

137 *Himâye-i Etfâl Cemiyeti: 6 Mart 1333 Senesinde Teşekkül Eden “Himâye-i Etfâl Cemiyeti”nin Tarihçesi ve 1338 Senesindeki Faaliyeti Hakkında 1339 Senesinde İn'ikad Eden Meclis-i Umumiye Takdim Eylediği Umumi Rapor ve Bilanço*, s. 6.

138 *Vakit*, no. 150, 7 Cemaziyelahir 1336/20 Mart 1918, s. 2.

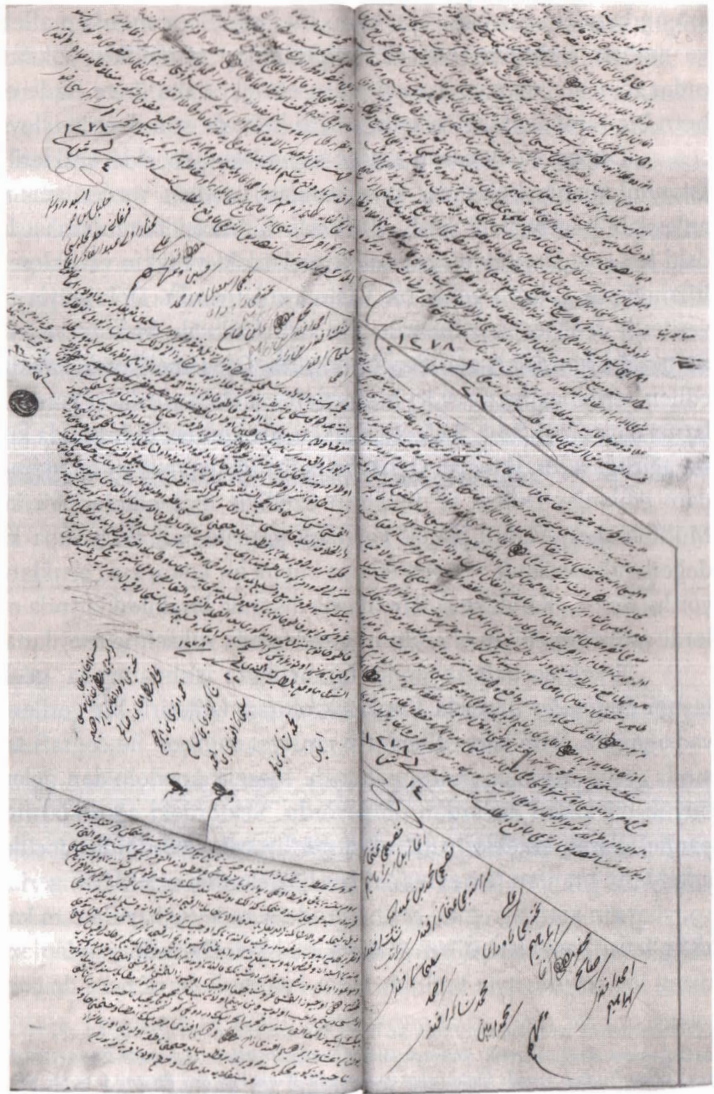
fazla çocuğu fabrikalara çekmesine karşın ev içi hizmetler kentlerde, kız çocuklarının temel ve en büyük istihdam alanı olmaya devam etmişti.¹³⁹ Bununla birlikte evin içinde ve dışında arabacılıktan bahçıvanlığa kadar kızların yapamayacağı işler için erkeklerin emeğine ihtiyaç duyuluyordu. İstihdam edilen kız ve erkek çocuklar farklı işlevlere sahip olmalarından dolayı birbirlerinin rakibi değildi. Kızlar hanenin sınırları dahilindeki işlere koştururken, erkekler çarşı pazarla bağın kurulmasına yardımcı oluyor, özellikle esnaf ve zanaatkârlar için çıraklık yapıyordu. Erkek çocuklar için yapılan bazı icar sözleşmeleri sayesinde ne yaptıklarını öğrenmek mümkündür. Mesela on iki yaşındaki Kayserili Ahmed, teyzesinin oğlu Nakkaş İsmail Ağa tarafından 14 Şubat 1862’de hem menzilinde hem de dükkânında kendisine hizmet etmek üzere Keresteci Mustafa Ağa’ya icar edilmişti.¹⁴⁰

Duben ve Behar’a göre 1885’te İstanbul’da “hanehalkı sakini hizmetliler[in]” yüzde 14,2’si, 1907’de ise yüzde 20’si erkeklerden oluşuyordu.¹⁴¹ Oranlar ilk bakışta İstanbul mahkemelerinden elde edilen verilerle uyumlu görünmektedir. Buna göre 1800-1920 tarihleri arasında başkentte ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların yüzde 16’sı erkeklerden, yüzde 84’ü ise kızlardan oluşuyordu. Ancak bu veriler dönüşümü yansıtmamaktadır. Dönem boyunca istihdam edilenlerin cinsiyet dağılımında yaşanan dönüşümü ve bunun coğrafî arka planla ilişkisini kurmak verilere daha yakından bakmayı gerektirmektedir. Duben ve Behar’ın ürettiği verilerin aksine mahkeme kayıtlarına göre İstanbul’da ev içi hizmetlerde istihdam edilen erkeklerin ağırlığı 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde iyice azalmıştı. 19. yüzyılın ilk yarısında çocukların neredeyse dörtte biri erkekti. Bu oran yüzyılın ikinci yarısında yüzde 17’ye, 20. yüzyılın başlarında ise yüzde 2’ye düşmüştü. Çocukların cinsiyet profilinde yaşanan dönüşüm, sektörün kız çocukları üzerinden tarif edilmesi ve daha çok onların para kazanacakları bir iş alanı olarak görülmesiyle uyumlu bir gelişmeydi. Orta sınıfların büyümesi ve hizmetçi edinme eğilimlerinin artışı ile kız çocuklarının ev içi hizmetlerde istihdamının artan ağırlığı

139 Horn, *Children’s Work and Welfare, 1780-1890*, s. 12-13.

140 DŞS 125, 35b/4 (14 Şevval 1278/14 Şubat 1862).

141 Duben-Behar, *Istanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, s. 81.

Belge 10.

Erkek çocuklar
genellikle hem
çıraklık yapıyor
hem de ev içi
hizmetlere
yardımcı
oluyordu.
Sözleşmeye
göre Keresteci
Mustafa
Ağa isticar
ettiği on iki
yaşındaki
Kayserili
Ahmed'i
evinde ve
dükkanında
istihdam
edecekti.

DŞS 125. 35b/4
(14 Şevval 1278/14
Şubat 1862)

arasında güçlü bir bağ olmalıydı. Bu kesimlere mensup aileler bahçıvan ve arabacı istihdam edecek imkânlardan genellikle yoksundu. Ancak onlar için bir kız çocuğu istihdam etmek, daha önce ifade edildiği gibi, hem bir “sosyal statü” göstergesiydi hem de son derece işlevseldi.¹⁴²

Duben ve Behar’ın nüfus sayımlarından elde ettikleri sonuçlar ile İstanbul mahkemelerinin kayıtlarından üretilen veriler arasındaki farkın anlaşılabilir sebepleri vardı. Birincisi, hizmetçi tanımlaması birkaç yaşındaki kız çocuklarından kırklı ellili yaşlardaki yetişkin erkekler kadar ev içi hizmetlerde çalışan geniş bir kesimi anlatıyordu. Dolayısıyla hazırladıkları verilerde arabacı ve bahçıvan gibi hanehalkı ile birlikte yaşayan erkekleri de hesaba katmaları son derece doğaldı. Oysa mahkeme kayıtlarından elde edilen veriler yalnızca ev içi hizmetlerde istihdam edilen kız ve erkek çocuklarına dayanmaktadır. Sadece çocuklar söz konusu olduğunda kızların büyük bir ağırlığı vardı. İkincisi, Özbay’ın belirttiği üzere,¹⁴³ ev içi hizmetlerde istihdam edilenler Duben ve Behar’ın özellikle ilgilendikleri bir konu değildi. Muhtemelen evlatlık olarak kayıtlara geçirilenleri de akraba kategorisinde değerlendirmişlerdi.¹⁴⁴ Evlatlıkların büyük bir kısmı kız çocuklarından oluşuyordu. Sonuç olarak hesaplamalarda dışarıda bırakıldıklarında ev içi hizmetlerde istihdam edilen erkeklerin oranlarında yükselme meydana geliyordu.

Erkek çocukların ev içi hizmetlerde istihdamında, göçlerin yoğunlaştığı dönemler dışarıda tutulacak olursa, istikrarlı bir gerileme yaşandığı yadsınamaz. İstihdam edilenlerin cinsiyet dağılımı ile coğrafi arka plan arasında güçlü bir ilişki bulunmaktaydı. Mesela Anadolu’dan gelen çocukların büyük bir kısmı kızlardan oluşuyordu. Sektördeki ağırlıklarının artmasına paralel olarak erkeklerin oranları geriliyordu. Anadolu’lu çocuklar arasında erkeklerin oranları her zaman diğer bölgelerden gelenlerin gerisinde kalmış, 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde neredeyse kayıtlardan kaybolmuştur. 1880’lerin başından itibaren taşra mahkemelerinde yapılan sözleşmelerin tümü kız çocuklarıyla ilgilidir. Hem İstanbulluların hem de çocukların aile-

142 Buna benzer bir gelişim 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar geri götürülebilecek bir süreç içinde Batıda da yaşanacaktır. Bkz. Hill, *Women, Work & Sexual Politics in Eighteenth-Century England*, s. 127-128.

143 Özbay, *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present*, s. 17-20, 58-59.

144 Özellikle “Olgu Tanımlamaya Çalışmak” bölümünde ele alındığı üzere İstanbullular sözleşmeyle istihdam ettikleri çocukları da evlatlık olarak nitelendirebiliyordu.

lerinin ev içi hizmetleri artan biçimde kızlarla ilişkilendirdiklerinden şüphe duyulmamalıdır. İstanbullular çoğunluğu Anadolu'dan gelen/getirilen ve besleme, kapı kızı ve hizmetçi gibi isimlerle tanımladıkları çocuklardan bahsederken erkekleri tamamen dışarıda bırakıyordu. Anadolu'lular da kız çocuklarına İstanbul'da birkaç yıl hizmet ettikten sonra evlenecek ve yaşamını burada sürdüreceği gözüyle bakıyordu. Onları İstanbul'a göndererek çeyizlerini hazırlama yükünden kurtuluyor ve daha iyi evlilikler yapmalarının önünü açıyor ayrıca bir miktar maddi kazanç da elde etmiş oluyordu. Erkeklerin sorumlulukları farklıydı; onlardan beklenen aileyi ayakta tutmak ve geleceğini garanti altına almaktı. Bunun yanında işgücü olarak da daha değerli ve yararlıydılar. Tarımsal alanlarda çalışıyor, İstanbul'a gittiklerinde de nispeten daha iyi ücretler alabilecekleri işlere yönlendiriliyorlardı.

Tablo 3. İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların cinsiyet dağılımı (1800-1920)

	1800-1845		1846-1900		1901-1920		Toplam (1800-1920)	
	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek
Anadolu	%79	%21	%89	%11	%100	%0	%90	%10
İstanbul ve çevresi	%76	%24	%86	%14	%92	%8	%81	%19
Rumeli ve Ege adaları	%75	%25	%74	%26	%95	%5	%79	%21
Kırım ve Kafkaslar	%50	%50	%49	%51	%100	%0	%61	%39
Toplam	%76	%24	%83	%17	%98	%2	%84	%16

Bununla birlikte olağanüstü gelişmeler Anadolu'dan da daha fazla erkek çocuğun ev içi hizmetlere yönlendirilmesi sonucunu doğuruyordu. 1840'ların ortalarında ve 1870'lerin ilk yarısında yaşanan kıtlıkları takip eden yıllarda Anadolu'dan gelen erkeklerin sayısında hissedilir bir artış yaşanmıştır. Olağanüstü koşulların etkisini muhacirler üzerinden anlamak daha kolaydır. Barınma, beslenme ve sağlık sorunlarına karşı çetin bir mücadele veren muhacirler, kızların yanında, daha farklı yerlere yönlendirme imkânı bulamadıkları erkek çocuklarının da yükünden kurtulmaya çalışıyordu. Bu nedenle erkekler, istihdam edilen muhacirlerin önemli bir kısmını oluşturu-

yordu. Erkeklerin de aralarında bulunduğu çocukların bir kısmı kimsesizdi. Bu çocuklar ya imkân ve kapasiteleri sınırlı olan devlet kurumlarına yönlendiriliyor ya da kendilerini büyütecek ve ev içi hizmetlerde istihdam edecek ailelere veriliyordu. Göçlerin arttığı 19. yüzyılın ikinci yarısında ev içi hizmetlerde istihdam edilen Kırım ve Kafkasyalı çocukların yüzde 51'i, Rumelili çocukların ise yüzde 26'sı erkekti. Kırım ve Kafkasyalı çocuklar arasında erkeklerin oranının Rumelili çocukların neredeyse iki katı olması ilginçtir. Bunun muhtemelen kölelikle kısmi bir ilişkisi vardı. 1860'lar ve 1870'lerde köleleştirildikten sonra özgür oldukları ispatlanan ya da köle anne babadan doğdukları için alınıp satılan ancak daha sonra azat edilen Çerkez çocuklardan özellikle kimsesiz olanları ev içi hizmetlere yönlendiriliyordu. Burada dikkat çekici olan erkeklerin özgürlüklerini aramaya daha istekli olmalarıydı.¹⁴⁵ Bu, ev içi hizmetlere daha fazla Kafkasyalı erkek çocuğu olarak yansıyordu.

Göçün travmatik etkilerini ve ölüm kalım savaşını atlatan muhacirler, erkek çocuklarını ev içi hizmetlerden uzak tutmaya başlıyordu. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın ilk yirmi yılında muhacir erkeklerin oranlarında yaşanan düşüş bununla ilgiliydi. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde göç, özellikle Rumeli'den devam etmekle birlikte, kitlesel niteliğini kaybetmiş, gelenlerin beslenme ve barınma sorunları önemli oranda çözülmüştü. Erkek çocukların artık acele edilmeden ev içi hizmetlerin dışında başka iş alanlarına yönlendirilmeleri mümkündü. Diğer taraftan Balkan Savaşları yeni kitlesel göç hareketleri üretmiş, İstanbul muhacirlerin akınına uğramıştır. Böyle bir durumda, daha önce yaşananlara benzer biçimde, ev içi hizmetlere yönlendirilen muhacir erkek çocukların sayısında oransal bir artış olması beklenirdi. Ne var ki buna dair güçlü bir bulgu yoktur. Devlet, daha önceleri yaptığı gibi, bu dönemde de hayırsever aileleri, kız erkek ayrımı gözetmeksizin, kimsesiz (muhacir) çocukların bakım ve büyütmelerinin sorumluluğunu almaya teşvik ediyordu. Bununla birlikte kimsesiz çocuklara, özellikle erkeklere, hizmet veren kurumlarda İstanbul'dan taşradaki ücra kentlere kadar bir genişleme yaşandığı da inkâr edilemez. Bu kurumlar, daha önceleri ailelere verilen/verilmek istenen ve ev içi hizmetlerde istihdam edilen kimsesiz (muhacir) erkek çocukların bir kısmına kucak açmıştır.

145 Konuyla ilgili bir çalışmanın devam etmekte olduğunu ifade etmekle yetinelim.

İSTANBUL'A ULAŞMAK:

TAŞRALI KIZ ÇOCUKLARININ GÖÇ AĞLARI

BİR EMEK HAREKETLİLİĞİNİ DÜZENLEME VE
KONTROL ALTINDA TUTMA ÇABALARI

Rana Hanım'ın 19. yüzyılın sonlarında kaleme aldığı “Ahretlik” adlı hikâyenin kahramanı dokuz yaşındaki Fatma gördüğü ve katlandığı türlü cefalardan sonra kendisine şefkatle yaklaşan Halim Efendi'nin hanesine girer ve zamanla arzu ettiği evliliği yapıp “hanım” olur. Ancak bunun öncesinde onu İstanbul'a getiren (ve hikâyede katırcı olarak nitelen-dirilen) araçların ve hizmet ettiği ilk ailenin istismarlarına maruz kalacak, gözyaşları dökcektir.¹ Hikâye taşralı kız çocuklarının İstanbul'a nasıl getirildiğine ve neler yaşadıklarına dair yaygın algıları ve kaygıları yansıtmaktadır. İmparatorluğun son dönemlerinde ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere taşradan gelen/getirilen kızlara yönelik istismar söylenti ve haberleri dikkatlerden kaçmıyordu. Devletin resmi belgeleri, çoğunluğu taşra kökenli kızların/kadınların başına gelen korkutucu hikâyeler barındırmaktadır. Hizmet ettikleri evlerden kaçan, dilendirilen, fuhşa sürüklenen ve hatta intihar eden kızlarla ilgili haberler taşrayla İstanbul arasındaki çocuk hareketliliğine ilgiyi artırıyor, hem devleti hem de basını konuya daha yakından bakmaya zorluyordu.

Paris ve Londra gibi Avrupa kentlerinin de benzer sorunlar yaşıyor² olması Osmanlı basınının kaygılarını artırıyordu. Bu kaygıyla haberleştirilen yerel olaylar ya da Batılı gazetelerden yapılan aktarmalar sayesinde tehlike olarak görülen şeyi daha iyi anlatma ve büyüklüğüne işaret etme fırsatı yakalanıyordu. “Ahretlik”in tefrika edilmesinden üç yıl sonra yine aynı gazetede yer alan bir haberde çeşitli vaatlerle kandırılıp uzak yerlere götürülen ve burada fuhşa sürüklenen kız çocuklarından bahsedilmiş, bunun

1 Rana Hanım bint Safvet, “Ahretlik,” *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 56, 21 Mart 1312/2 Nisan 1896, s. 4-5; no. 57, 28 Mart 1312/9 Nisan 1896, s. 2-4; no. 58, 4 Nisan 1312/16 Nisan 1896, 4-5.

2 Louise A. Jackson, *Child Sexual Abuse in Victorian England*, Routledge, Londra, 2000, s. 14-15.

“Avrupa’nın büyük şehirlerinde günden güne” artmakta olduğu üzerinde durulmuştur. Habere göre “meşru olmayan bu ticaretin” önüne geçilmesi için yakın bir zamanda Londra’da, Rusya’nın da temsilci göndereceği, uluslararası bir kongre yapılması planlanıyordu.³ Osmanlı İmparatorluğu’nun kongreye ne ölçüde ilgi gösterdiği hakkında malumat verilmemiştir. Ancak özellikle Rusya’nın temsilci göndereceğinin belirtilmesi Osmanlı Devleti’nin de aynı şeyi yapması gerektiğine yönelik bir mesaj olmalıydı. Zira Osmanlı coğrafyası da, haberi yapanların farkında olduğu üzere, bu ticaretin dışında değildi.⁴ Taşrayla İstanbul arasındaki çocuk hareketliliğinin endişeyle takip edildiği bir dönemde böyle bir haberin yapılmış olması bir tesadüf eseri olarak görülmemelidir.

Ne var ki endişenin büyüklüğüne karşın devletten basına kadar konuyla ilgilenen tarafların taşralı kız çocuklarının istismarının önüne geçmek için önerdikleri çözümler çoğunlukla derinlikten uzak, yetersiz ve hayal kırıklığı yaratacak niteliktedir. Kızların İstanbul’da yaşadığı talihsizlikler genellikle onların başkente ulaştırılmasına aracılık edenlere bağlanıyordu. Emanetçi, dellal ve katırcı gibi sempati yaratmayan tanımlamalarla anılan araçların çeşitli vaatlerle taşradan getirdikleri kız çocuklarının sırtından haksız yere kazanç elde ettiklerine, onları kötü yollara sürüklediklerine ve ailelerini kandırdıklarına yönelik bir kanaat gelişmişti. 23 Temmuz 1903’te *Sabah* gazetesinde yayınlanan “Hizmetçi Kızlar” adındaki kısa ancak önemli bir makalede taşralı kız çocuklarını İstanbul’a ulaştıran araçlara kesinlikle güven duyulmaması gerektiği telkin edilmiştir.⁵ Bunun için, basına ve memurlar arasındaki yazışmalara hâkim olan düşüncelerin de iyi bir özeti sayılabilecek üç sebep gösteriliyordu. Birincisi, yedi-sekiz yaşlarındaki küçük kız çocuklarını taşradan alıp darsaadete getiren adamların yani araçların “hâl ve şânı meçhûldü.” Taşradan getirdikleri kız çocukları hakkında söyledikleri şüpheyle karşılanmalıydı. “Ahretlik”te katırcılar, Fatma’ya şöyle bir tembihte bulunmuşlardı; “Kız! Seni burada

3 *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 7-209, 22 Nisan 1315/4 Mayıs 1899, s. 8.

4 Bkz. Francesca Biancani, “International Migration and Sex Work in Early Twentieth-Century Cairo,” *A Global Middle East Mobility, Materiality and Culture in the Modern Age, 1880-1940*, ed. Liat Kozma-Cyrus Schayegh-Avner Wishnitzer, I. B. Tauris, Londra, 2015, s. 109-133.

5 “Hizmetçi Kızlar,” *Sabah*, no. 4935, 27 Rebiülahir 1321/23 Temmuz 1903, s. 1.

bir yere vereceğiz. Babanı, ananı sorarlarsa öldü de. Sakın babanın sağ olduğunu söyleme. Sonra seni denize atarız.” Oysa Fatma’nın babası yaşıyor hatta kızının İstanbullu bir ailenin yanına verilecek olmasından elde edeceği parayla içinde bulunduğu zaruretten kurtulmasına vesile olacak, toprağını işleyebileceği bir öküz almayı düşünüyordu.⁶ İkincisi, araçların, kız çocuklarını yanlarına alan ve hizmetlerinden yararlanan ailelerden aldıkları parayı yerine ulaştırıp ulaştırmadıkları belli değildi. Para, kız çocuklarının emeklerinin karşılığıydı ve onların taşradaki ailelerine ulaştırılmalıydı. Makaleye göre araçlar, bunu yapmadıkları gibi çocukları daha fazla kazanç elde etme hırslarına kurban ediyordu.⁷ Üçüncüsü, kız çocuklarını ailelerinin rızasını alarak İstanbul’a getirdiklerini ifade ediyorlardı. Ancak ellerinde bunu kanıtlayacak delilleri yoktu. “Sadedil” olarak nitelen-dirilen köylüleri “iğfal” edip çocuklarını çeşitli hile ve yalanlarla ellerinden almak kolay görülüyordu. Devlet, bu nedenlerle, taşralı kız çocuklarını “şunun bunun yanına ahretlik” namıyla yerleştiren ancak güven vermekten uzak adamları sürekli sıkı bir kontrol altında (bir nezâret-i şedide ve mutemâdiye tahtında) bulundurmalıydı.⁸

Ev içi hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin artan biçimde başkentten dışından gelmeye başlaması çocukların, 19. yüzyılın ikinci yarısında, taşrayla İstanbul arasındaki emek hareketliliğinin önemli unsurlarından biri haline gelmesiyle sonuçlanmıştı. İstanbulluların, evlerine aldıkları ve istihdam ettikleri taşralı çocukların ve genç kızların artan varlığının yarattığını/yaratabileceğini düşündükleri sorunları konuşmaları doğaldı. Ancak özellikle araçların hedef tahtasına yerleştirilmesinin de kendine özgü sebepleri bulunuyordu. Taşrayla İstanbul arasındaki çocuk hareketliliğinin genişlemesi başlangıçta akrabaların etkin olduğu bir ilişki ağına yeni aktörlerin güçlü biçimde eklenmesini sağlamıştı. Akrabaların gerileyen

6 Rana Hanım bint Safvet, “Ahretlik,” *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 56, 21 Mart 1312/2 Nisan 1896, s. 4-5.

7 Aynı endişeler “Ahretlik”te de mevcuttur.

8 Bu düşünceler Osmanlılara özgü de değildi. Kız çocuklarının istihdam edilmesi sürecinde kişisel ağların ön planda olması buna benzer kaygıları üretiyordu. Bir örnek için bkz. Mary Louise Nagata, “Domestic Service and the Law in Early Modern Japan,” *Domestic Service and the Formation of European Identity: Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st Centuries*, ed. Antoinette Fauve-Chamoux, Peter Lang, Bern, 2004, s. 212-217.

etkinliği kız çocuklarının taşradan İstanbul'a (ya da başka yerlere) götürülmesini hassas bir meseleye dönüştürüyordu. Çocuklarla akrabalık ilişkisi bulunmayan (aslında büyük bir kısmı işlerini sessiz sedasız sürdüren) yeni aktörler, taşradan başlayıp İstanbul'da son bulan hareketlilik zincirine dahil olan toplumsal kesimlerin en savunmasız halkasını oluşturuyor, yaşanan tüm talihsizliklerde rahat biçimde suçlanıyordu.

Aracıların güven vermemesinin tehlikeye soktuğu kız çocukları değildi sadece. Bunun başkenti ve kızları evlerine alan İstanbulluları da büyük risklerle karşı karşıya bıraktığı düşünülüyordu. Nüfusun, yaşanan kitlesel göçlerle hızla büyüdüğu ve dönüştüğu bir süreçte toplumun ahlaki değerlerinin korunması, başkentin huzurunun ve asayişinin sağlanması büyük özen ve hassasiyet gerektiriyordu. Kanaate göre ev içi hizmetlerde istihdam edilmek ya da "hanım olmak" gibi vaatlerle İstanbul'a getirilen kız çocuklarının istismar edilmesi, satılması, fuhşa sürüklenmesi, dilendirilmesi ve hizmet ettikleri evlerden herhangi bir sebeple ayrılmalarından sonra başlarına gelenler ahlaki değerlerin aşınmasına sebep oluyor, sokaklarda istenmeyen görüntüler oluşturuyor ve nihai olarak başkentin huzur ve asayişinde büyük gedikler açıyordu.⁹ Buna benzer endişeler eskiden beri başkentin sokaklarında daha görünür olan taşralı erkekler için de hissediliyor, onların kayıt altına alınmalarına ve kontrol edilmelerine yönelik girişimlerin zeminini oluşturuyordu.¹⁰

Gazeteler evlerine hizmetçi alan İstanbulluları hem aracılar hem de hizmetçiler konusunda dikkatli olmaya davet ediyordu. 19. yüzyılın sonlarından itibaren kızlarla onları istihdam edecek aileler arasındaki ilişkilerin kurulmasını, böylece kişisel ağların devre dışı kalmasını sağlayacak aracı kurumlara ihtiyaç olduğu düşüncesinin gündeme gelmesinin ve tartışılmaya başlanmasının başat sebeplerinden biri, önemli oranda yaptıkları işe güven duyulmayan aracıların İstanbulluların evlerine ulaştırdıkları kızlara

9 Mustafa Galib, *Fahişeler Hayatı ve Redâet-i Ahlâkiye*, Mahmud Bey Matbaası, 1338, s. 8-9; Telci Özbek, "Haneyle Sokağın Sınırında: 1900'ler Başlı İstanbul'unda Hizmetçi Kadınlar, Erkek ve Cinsellik," s. 52-56.

10 Başaran, *Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century, Between Crisis and Order*, Noemi Lévy-Aksu, *Osmanlı İstanbulu'nda Asayiş (1879-1909)*, çev. Serra Akyüz, yay. haz. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

da şüphayle yaklaşılmasıydı." 17 Temmuz 1912'de "Hizmetçi Alacaklara İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesinden" başlığı altında *Yeni Gazete*'ye verilen bir ilanda yapılan araştırmalar sonrasında, son dönemlerde artan hırsızlık olaylarının çoğunda hizmetçiler ve kapıcıların "medhâl ve müşâreketleri" olduğunun anlaşıldığı belirtilmiş, bunun ise "hâl ve hüviyetleri mechûl birtakım kesânın istihdam edilmesinden" kaynaklandığı üzerinde durulmuştur. İlanda bunun önüne geçilmesinin basit bir işlemle mümkün olduğu bildiriliyordu. Buna göre hizmetçi istihdam edeceklerin en yakın polis merkezine müracaat ederek istihdam etmek istedikleri hizmetçinin "hâl ve hüviyetleri" hakkında bilgi almaları yeterliydi.¹² Aracı kurumların oluşturulmasının bu tür sorunları ortadan kaldıracığı, hesap verilebilirliği artıracığı ve sorun anında başvurulabilecek bir merciin olmasını sağlayacağı düşünülüyordu. 4 Nisan 1899'da *Sabah* gazetesinde yayınlanan "Beslemeler" adlı makalede kızlarla/kadınlarla onları istihdam edecek aileleri buluşturacak ve iki taraf arasında aracılık görevini üstlenecek kurumların gerekliliği, kızlardan ziyade, İstanbulluların huzuru ve güvenliği üzerinden savunulmuştu. Makalede ev içi hizmetlerde istihdam edilecek uygun kızları seçmenin/bulmanın ne kadar zor olduğu anlatılmış, aracı kurumların zorluğu aşmaya yardımcı olabileceği savunulmuştu.¹³ Bu hususta II. Meşrutiyeti takip eden yıllarda ciddi teşebbüslerde bulunulacaktır.¹⁴

Pratikteki yansımaları ve işlevselliği sınırlı kalmakla birlikte aracı kurumların oluşturulması fikri imparatorluğun son çeyreğinde kişisel girişimler ve teşvikler sayesinde gündemdeki yerini korumuştur. Ancak devletten beklenen bundan daha fazlasını yapmak, taşralı kız çocuklarını İstanbul'a getiren aracıları kontrol altında bulundurmaktır. Talep edilen taşrayla İstanbul arasındaki çocuk hareketliliğinin düzenlenmesi, denetlenmesi ve kontrol edilmesinden başka bir şey değildi. Konuyu dillendi-

11 Sadece kızlara değil elbette! "El-yevm sūd neneler hizmetçi kolcusu tabir edilen ve bazısının mazi-leri hallerinden beter bulunan kimselerin delâletiyle arandıklarından hiçbir günâ teminâtı hâiz değildirler." Celaleddin Muhtar, *Frenji Makâlâtı*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1317, s. 51.

12 "Hizmetçi Alacaklara İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesinden," *Yeni Gazete*, no. 1402, 2 Şaban 1330/17 Temmuz 1912, s. 3.

13 "Beslemeler," *Sabah*, no. 3366, 23 Zilkade 1316/4 Nisan 1899, s. 1; Celaleddin Muhtar, *Frenji Makâlâtı*, s. 51.

14 Karakışla, *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)*, s. 50-67.

renlerin devletin bu yöndeki girişimlerinden haberdar olmamaları ya da bahsetmemeleri şaşırtıcıdır. Devlet, konunun basının gündemine yerleşmesinden epey önce, 1880'lerde, taşrayla İstanbul arasındaki kız çocuğu hareketliliğini düzenlemeye yönelik ciddi girişimlerde bulunacaktı. Üstelik bu yöndeki çabalar Anadolu ile İstanbul arasındaki hareketlilikle sınırlı kalmayacaktı. Aracıların gazetelerde öfkeli biçimde yerildiği, suçlandığı ve mutlaka kontrol altına alınmalarının gerekli olduğunun savunulduğu tarihlerde, 1900'lerin başlarında, devlet, Ege Adaları ile Mısır arasındaki Rum kız çocuklarının hareketliliğini anlamaya, cemaat temsilcilerinin de desteğini almayı umarak düzenlemeye ve kontrol altına almaya çalışıyordu.¹⁵

Devletin bu yöndeki girişimleri göç politikaları ve 19. yüzyılda yaygınlaşan mürur uygulamalarından bağımsız düşünülmemelidir. Taşrayla İstanbul arasındaki insan hareketliliğini kontrol altında tutmayı amaçlayan “mürur nizamı” kişilerin seyahatlerine kısıtlama getirmekte ve yerel makamların onayladığı belgeyi/tezkereyi taşımayı zorunlu kılmaktaydı. Tezkerede kişinin ismi, unvanı, yaşı, mesleği, eşkâli, memleketi, gideceği yer ve seyahat sebebi gibi ayrıntılara yer verilmekteydi.¹⁶ Böylece “herhangi bir işi olmayanların veya geçerli bir gerekçesi bulunmayanların İstanbul'a gelmeleri[nin]”¹⁷ önlenmesi ayrıca taşradaki vergi nüfusunun korunması amaçlanıyordu. Mürur düzenlemeleri genellikle erkekleri hedef alarak yapılıyordu. Ancak devletin taşralı kız çocuklarıyla daha fazla ilgilenmeye başladığı bir dönemde çıkarılan 1887 tarihli mürur nizamnamesi, yirmi yaşın altındaki hizmetçi ve beslemelerin hizmet ettikleri ailelere verilecek tezkerelerle yolculuk yapabileceğini öngörüüyordu.¹⁸ Böyle bir maddenin nizamnameye girmesinin taşralı kız çocuklarının İstanbul'da her anlamda görünürlük kazandıkları bir döneme denk gelmesi önemliydi. Sıradan bir ayrıntı sayılabilecek bu düzenleme devletin, taşrayla İstanbul arasındaki

15 Bkz. BOA, DH.MKT: 831/45 (11 Cemaziyelahir 1322/10 Ağustos 1320); BOA, DH.MKT: 856/28 (16 Safer 1322/2 Mayıs 1904); BOA, DH.MKT: 884/47 (17 Cemaziyelahir 1322/29 Ağustos 1904).

16 Mürur düzenlemeleri ve uygulamaları için bkz. Nalan Turna, 19. YY.'den 20. YY.'ye Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri Mürûr Tezkereleri, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2013.

17 Demirtaş, “XIX. Yüzyılda İstanbul'a Göçü Önlemek için Alınan Tedbirler: Men-i Mürûr Uygulaması ve Karşılaşılan Güçlükler,” s. 742.

18 BOA, I.MMS: 92/3872 (27 Şevval 1304/19 Temmuz 1887).

kız çocuğu hareketliliğini kontrol altına almaya yönelik girişimlerinin bir özeti niteliğinde olup benzer girişimlerle yan yana getirildiğinde büyük bir anlam ifade etmektedir.

3 Mayıs 1887'de Dahiliye Nezaretinden Kastamonu Vilayeti'ne gönderilen bir emir hassasiyetin ileri boyutlara taşındığını göstermektedir. Emirde yoksul ve kimsesiz çocukları, ailelerini de türlü yollarla ikna ederek, İstanbul'a ya da başka yerlere götüren ancak daha sonra "şeriata, nizama ve insanlığa" sığmayacak biçimde ya "elden ele geçerek satılmaların[a]" ya da bulundukları evden kovulup "envâ-ı sefâlet ve felâkete uğramaların[a]" sebep olan "hamiyetsiz" kişilerden bahsedilmektedir.¹⁹ Kastamonu Vilayeti'nin taşrayla İstanbul arasındaki çocuk hareketliliğini konu alan böyle bir yazışmanın muhatabı olmasının yadsınacak hiçbir tarafı yoktur. Birincisi, Kuzey ve Kuzeybatı Anadolu'ya yayılan dört sancaktan (Çankırı, Bolu, Sinop ve Kastamonu) müteşekkil bu vilayet²⁰ İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen taşralı kız çocuklarının başat tedarikçisiydi. İkincisi, aslında konuyu başkentteki bürokratların ve kurulların gündemine taşıyan Kastamonu Vilayeti'nin yöneticileriydi. Öyle ki Dahiliye Nezaretinin ifade edilen yazısı, Kastamonu Valisi Abdurrahman Nureddin Paşa²¹ imzasıyla 13 Şubat 1887'de gönderilen tahrirata verilmiş bir cevaptı.²²

Tahriratında kız çocuklarına yönelik istismarlardan bahseden Abdurrahman Nureddin Paşa aldığı tedbirler hakkında başkenti bilgilendiriyordu. Ancak asıl amacı kesinlikle bundan ibaret değildi. Aldığı tedbirlerin diğer vilayetlerde de uygulanmasını arzu ediyor, özellikle İstanbul'a yakın yerleri zikrediyordu. Ona göre böylece "vuku'u meşhûr olan bu misülli fenâlıkların bir dereceye kadar önü" alınabilecekti. Dahiliyenin cevap yazısında, alınan tedbirlerin uygun bulunduğu ifade edilmiş, yalnız başka vilayetlerden şikâyet gelmediği için genele yayılmasının (ta'mîm)

19 BOA, DH.MKT: 1417/14 (9 Şaban 1304/3 Mayıs 1887).

20 Vilayetin 19. yüzyılın sonlarındaki genel görünümü ve idari yapısı için bkz. Saadetin Yağmur Gömeç-Hamiet Sezer Feyzioğlu-Tülay Ercoşkun, *Kastamonu Salnamesi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016.

21 Kısa bir dönem sadrazamlık da yapan Abdurrahman Nureddin Paşa 12 Ocak 1883-13 Ekim 1891 tarihleri arasında Kastamonu'da aktif bir valilik dönemi geçirmiştir. Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar III*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s. 1320-1346.

22 BOA, ŞD: 1649/8 (19 Cemaziyellevvel 1304/13 Şubat 1887). Tahrirat, vilayete bağlı kent ve kazaların mahkeme defterlerine de kaydedilmiştir. Bkz. ŞŞS 2147. 55b/56a.

gerekli görülmediği anlatılmıştır. Ancak birkaç ay sonra, aynı yılın yazında, çıkarılan mürur nizamnamesinde hizmetçi ve beslemelerin anılması merkezin konuyla ilgili endişeleri paylaştığını göstermektedir. Abdurrahman Nureddin Paşa, tahriratiyla devletin taşradan İstanbul'a gönderilen kız çocukları hakkında benimseyeceği "resmi" söyleme zemin oluşturmuş oluyordu. İlk defa 1880'lerin ikinci yarısındaki yazışmalar sayesinde belirgin biçimde ortaya konulan bu söylem, ilerleyen tarihlerde şikâyetlere bağlı olarak benzer hususlara vurgu yapılarak ve tedbirler alınması istenerek hatırlatılacaktır. 1900'lerin başlarında Ege Adaları'ndan Mısır'a götürülen Rum kız çocuklarının hareketliliğini düzenlemeye yönelik girişimler bunun iyi bir örneğini oluşturmaktadır.

Abdurrahman Nureddin Paşa aldığı tedbirleri yönetimi altındaki kent ve kasabalarda uygulamaya kararlı görünüyordu. Tahriratta, aynı konuda 19 Ocak 1885'te yapılan bir yazışmadan bahsedilmiş, alınan duyumlara ve yapılan şikâyetlere bağlı olarak yeni önlemlere ihtiyaç duyulduğu anlatılmıştır. Burada mesele yeniden ortaya konmuş, sorunlar tespit edilmiş ve buna bağlı olarak ne yapılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Tahrirattaki ayrıntılar taşradan İstanbul'a ulaştırılan kız çocukları meselesinin imparatorluğun son dönemlerinde hangi algılar ve öncelikler tarafından şekillenmekte olduğunu anlamaya önemli katkılar sağlamaktadır. Çocukların İstanbul'da yaşadıkları sorunlar genellikle onları istihdam eden, memurların da mensup olduğu, orta ve üst sınıflardan İstanbullulara dokunmaktan kaçınılarak araçlara bağlanmıştı. Emanetçi, katırcı ve dellal gibi isimlerle anılacak olan araçlar hakkında daha sonraları popülerleşecek olumsuz söylemlerin ilk izlerini burada bulmak mümkündür. Mesela kız çocuklarını felakete sürükleyen "hamiyetsiz kişiler" tanımlaması araçlar için ilk defa kullanılmıştır.

Tahrirata göre araçlar türlü vaatlerle yoksul ailelerden kopardıkları çocukları İstanbul'a götürüp "cariye gibi" satıyor ya da "sipariş" veren ailelere teslim ediyordu. Bunun önüne geçmek amacıyla alınan tedbirler araçların yöntemlerini değiştirmesi sonucunu verecektir. Çocukları bu defa "filanın haremî falan hanımın hizmetinde bulunmak üzere" şeklinde hüccetler hazırlayarak ve "mevhûm" bir ücrete bağlayarak İstanbul'a götürmeye başlayacakları üzerinde durulmuştur. Bununla adlarına hü-

[illegible]

Belge 13. Kastamonu Valisi Abdurrahman Nureddin Paşa'nın kalemde aldığı tahrirat. Vilayete bağlı kent ve kazaların mahkeme defterlerine de kaydettirilen tahrirat, taşrayla İstanbul arasındaki çocuk hareketliliğini düzenleyen en önemli girişim olarak kalmış, sonraki teşebbüslere de örnek oluşturmıştır.

BOA, ŞD: 1649/8 (19 Cemaziyelevvel 1304/13 Şubat 1887)

cetler hazırlanan İstanbullu ailelerin bir kısmının durumdan hiç haberdar olmadığı anlatılmak isteniyordu. Tahriratta kızların, bu yolla İstanbul'a götürülmelerinin sakıncalı sonuçlar doğurduğu/doğurabileceği anlatılmıştı. Bazı kızlar bir müddet “elden ele geçerek” cariye gibi satılabiliyor, hizmet ettikleri evlerden ayrılanlar ise sığınacak kimseleri ve barınacak yerleri olmadığından “fuşşiyâta” yönelip “felâkete” uğrayabiliyordu.

Bunun mutlaka önüne geçilmeliydi. Tahrirat bunun yapılabilmesinin yerel yöneticilerin taviz vermeden uygulayacağı tedbirlerle mümkün olabileceğini anlatıyor, onlara büyük sorumluluklar yüklüyordu. Bu çerçevede yerel yöneticilerden bazı hususlara dikkat etmeleri isteniyordu. İstanbul ya da sair yerlere gidenlerin yanlarında “gerek kendi hizmetlerinde kalmak ve gerek gidecekleri mahalde başkalarının” hizmetine verilmek üzere kız çocuğu götürmelerine izin verilmeyecekti. Kişilerin uğrayacağı mahal ve iskelelerde “mürur tezkereleri” kontrol edilecek, yanlarında bahsi geçen kız çocuklarından bulunduğu tespit edilirse geçişleri engellenecekti. Eğer bu kişiler, mahalli memurların dikkatsizliği sonucu yanlarında kız çocuğu götürmüş iseler, vakit kaybetmeden gittikleri yerlerin yetkililerine haber verilecekti. Ancak bu bahane ile “işçi ve aşçı” olup yaşı yirmiyi geçmiş, bir aileyle birlikte seyahat eden kızlara ve kadınlara karışılmayacaktı.

Tahriratın girişindeki ifadelerden taşrayla İstanbul arasındaki kız çocuğu hareketliliğinin tamamen engellenmeye çalışıldığı sonucuna varılabilir. Oysa ilerleyen kısımlarda kimsesiz ve yoksul aile kızlarının “terbiye, iase ve sair güzel şeylerden mahrumiyetlerinin lâıyk ve câiz” olmayacağı belirtilerek velilerinin izin ve rızasıyla, güvenilir aileler tarafından ve mutlaka bir kadın eşliğinde götürülmelerine karışılmaması gerektiği tembih edilmiştir. Yalnız bir şartla; yapılacak her şey adım adım kayıt altına alınacaktı. Götürülecek kız çocukları için iki nüshadan oluşan bir hüccet hazırlanıp bulunulan mahallin mahkemesine tescil ettirilecek, nüshalardan biri kızın velisine diğeri onu yanına alan aileye verilecekti. Hüccette kız çocuğunun ve velisinin isimleri, onu yanına alan ailenin ismi, şöhreti, memleketi ve ikamet ettiği yer/ler, kızın yaşı ve ne kadar ücret alacağı, ücretin ne kadarının nafakasına ve diğer ihtiyaçlarına harcanacağı, ne kadarının kendisi için saklanacağı ya da velisine verileceği ayrıntılı biçimde belirtilecekti. Yerel yöneticilerden konuya bun-

dan sonra fevkalade itina göstermeleri, ifade edilen bilgi ve ayrıntıları içeren gerekli evrak ve izinleri olmadan “muteber” ailelerin dahi yanlarında kız çocuğu götürmelerine “zinhâr müsaade” edilmemesi istenmiştir.

Abdurrahman Nureddin Paşa'nın hazırladığı ve uyguladığı tahrirat taşrayla İstanbul arasındaki kız çocuğu hareketliliğinde istisnai bir yer işgal etmektedir. Osmanlılar konuyu ilk ve –ilerleyen tarihlerde gerekli görüldüğünde hatırlatmalar yapılacak ve tedbirler alınacak olmasına karşın– son defa bu kadar ayrıntılı biçimde ele almış oluyordu. Konuya yönelik girişimlerin tümü İstanbulluların taşradan gelen kızların emeğine büyük bir talep gösterdiğini zımnen de olsa kabul ediyordu. Ev içi hizmetlerde önemli bir işgücü açığını kapatan taşralı kız çocuklarının başkente sağlıklı ve istikrarlı biçimde ulaştırılması hassas bir meseleydi. Nihai olarak çocukların ucuz ve itaatkâr emeğine talep gösteren toplumsal kesimlerin başını memurlar çekiyordu. Paşa unvanına sahip yüksek bürokratlardan herhangi bir dairedeki basit kâtime kadar Osmanlı memurlarının tümü taşralı kız çocuklarını istihdam etmeye sıcak bakıyordu. Konu toplumsal grupların politik ve ekonomik çıkarları görmezlikten gelinerek ele alınamazdı. Kontrol ve düzenleme girişimleri bu hassasiyetleri kolluyor ve yönetmeye çalışıyordu.

Manevi/ahlaki değerlere yaslanarak meşruiyet üretmek hassasiyetin nasıl yönetildiğini iyi örneklemektedir. Yoksul ve kimsesiz çocukların isteyen aileler tarafından himaye altına alınması ve istihdam edilmesi devletin teşvik ettiği ve hayırseverlik göstergesi olarak görüp yücelttiği bir pratikti. Bir himayeye kavuşacakları düşüncesi yoksul ve/veya kimsesiz taşralı çocukların, ev içi hizmetlerde istihdam edilecek olsalar da, İstanbul'a götürülmelerine meşruiyet zemini sağlıyordu. Tahriratta, kimsesiz ve fakir kız çocuklarının “saadet hallerine bâis olabilecek hüsn-i terbiye”den mahrum kalmalarının “lâyık ve câiz” olmayacağı bu nedenle bunların, yakınlarının rızası ve gerekli izinler alındıktan sonra, götürülmelerine karışılmaması gerektiği yönündeki ifadeler bunu anlatmaktadır. Elbette herkes kız çocuklarının İstanbul'a götürülmesindeki asıl gayenin ev içi hizmetlerde istihdam edilmek olduğunun farkındaydı. “Hüsn-i terbiye,” muğlak bir ifade olsa da, önemsiz değildi ancak kesinlikle çocukların İstanbulluların evlerinde akitacakları terin gölgesinde kalan ikincil bir meseleydi.

İstanbululların taşralı kız çocuklarının emeğinden vazgeçmesi söz konusu olamazdı. Ancak giderek daha yakıcı hale geldiği düşünülen bir sorunun, yani kız çocuklarına yönelik istismarların önüne geçilmesi de gerekiyordu. “Ahretlik”te Fatma’nın başına gelenler aracılarının onun sırtından mümkün olduğu kadar fazla kazanç elde etme hırısından kaynaklanmıştı. Yoksa İstanbul taşralı kız çocuklarına iyi bir yaşam ve gelecek vadeliyordu. Nitekim aracılardan yaşadığı sıkıntılardan sonra kendisini kollayan bir aileye hizmet etmeye başlayan Fatma, memleketinde bulunan küçük kız kardeşini de İstanbul’a getirtmişti. Kız çocuklarını aracılardan ellerinden kurtarmak gerekiyordu. Bu şekilde hem kızlar kötü yollara sürüklenmekten kurtulacak hem de İstanbulullar onların hizmetinden emin biçimde yararlanabilecekti. Hareketliliğin kayıt altına alınmasının, sorunun kaynağı olarak görülen aracılardan kontrol edilmesini sağlayacağına inanılıyordu. Bu konuda ne kadar başarılı olunduğu sorusuna, meseleye taşradan mı yoksa İstanbul’dan mı bakıldığına bağlı olarak farklı cevaplar üretmek mümkündür.

Bulgular 1880’lerden itibaren ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere özellikle Kastamonu Vilayeti’nden İstanbul’a ve başka yerlere götürülen/gönderilen kız çocuklarının seyahatleri üzerindeki kontrollerin artırıldığına işaret etmektedir.²³ Takip eden yıllarda İstanbul’a götürülen kız çocuklarıyla ilgili bilgiler yerel mahkemelerin kayıtlarına daha fazla yansımaya başlayacaktır. 1880’lerden önce ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere İstanbul’a götürülen kız çocuklarıyla ilgili bilgilerin yerel mahkemelerin kayıtlarına girmesi oldukça istisnai bir durumdu. Ancak 1880’lerden itibaren kız çocuklarının icar işlemleri yerel mahkemelerin gündelik, sıradan işlerinden biri haline gelmişti. Hazırlanan hüccetlerde, tahriratın öngördüğü üzere, kız çocukları ve onları icar ve isticar eden taraflar hakkında ayrıntılı bilgiler veriliyor; yapılan sözleşme tartışmaya yer bırakmayacak şekilde ayrıntılandırılıyordu. Bu hüccetleri, 19. yüzyılın ortalarında standart formunu yakalayan sözleşmelerden farklı kılan temel husus genellikle çocukları icar ve isticar eden taraflar arasında aracılık yapanları ya da onları

23 Bkz. BOA, DH.MKT: 1785/68 (14 Rebiülahir/27 Kasım 1890); BOA, DH.MKT: 1799/3 (1 Cemaziyelevvel 1308/12 Ocak 1891); BOA, Y.PRK.ASK: 154/70 (24 Ağustos 1315/5 Eylül 1899); BOA, ZB: 415/65 (1 Kanunusani 1320/14 Ocak 1905).

İstanbul'a ulaştıracak ve hizmet edecekleri ailelere teslim edecek kişileri/ vekilleri de zikrediyor olmalarıydı.

Yalnız, Abdurrahman Nureddin Paşa'nın tahrirati ve ardından gelen düzenlemeler ve kontroller kız çocuklarının icar edilmesi konusunda yerel mahkemelere yönelen ilginin en önemli sebebi olmakla birlikte tek açıklaması değildi. Bunun çalışmanın farklı yerlerinde değinilen çok sayıda nedeni vardı. Birincisi, taşrada varlıkları artan memurlar kız çocuklarının icar edilmesinde etkin roller üstleniyor ve bunları sadece Kastamonu Vilayeti'nde değil görev yaptıkları diğer yerlerde de kayıt altına alma eğilimi gösteriyordu. İkincisi, taşralı ailelerle İstanbullular arasında çocuklar konusunda aracılık yapanlar, herhangi bir düzenlemeye ihtiyaç olmadan, devletle uyum içinde çalışmanın işlerine geldiğini düşünüyor, yerel yetkilileri incitecek ve onların tepkilerine yol açabilecek eylemlerden kaçınıyordu. Eğer gerçek amaçları ev içi hizmetlerde istihdam edilecek kız çocuklarını bulmak ve İstanbul'a ulaştırmak ise yaptıkları işi kayıt altına aldırarak kendilerine güven duyulmasını sağlıyor ve onlara daha rahat hareket etme fırsatı sunuyordu. Üçüncüsü, İstanbullu aileler evlerine aldıkları, özellikle de kent dışından gelen çocuklarla aralarındaki ilişkiyi tanımlamayı ve kayıt altına almayı eskiden beri istiyordu. Taşradan gelen çocukların yerel yetkililerin de onayından geçmiş bir hüccetle evlerine girmeleri belirsizlikleri ortadan kaldırıyordu. Bazı İstanbullular taşrada hazırlanmış ve yerel mahkemeye kaydettirilmiş bir hüccetle evlerine girmeyen çocukları ellerinden tutup mahkemeye götürüyor, aralarındaki ilişkiyi kayıt altına aldırıyordu.

Devlet, kız çocuklarının hareketliliğini yakından takip etme ve kontrol altında tutma isteğini devam ettirecektir. 1890'da Fatma adındaki bir kadının "hizmetçilik için darsaadete getirmek" istediği üçü Safranbolulu beş kız çocuğu için gerekli izinleri almamış olması devlet memurlarının büyük tepkisini çekmiş ve çocukların "usûlüne muvâfık mürûr tezkere ve hüccet-i şer'iyeleri" olmadığı gerekçesiyle hareketleri engellenmişti. Ancak Fatma onları Bartın Boğazı'ndan yük almakta olan bir İngiliz vapuruna bindirip İstanbul'a götürecektir. Kayıtlarda "firâri" olarak geçen Fatma ve beş kız çocuğunu vapura taşıyan sandalcılar tutuklanmış (derdest edilmiş) ayrıca İngiliz elçiliğinden vapur kaptanı hakkında gerekli işlem-

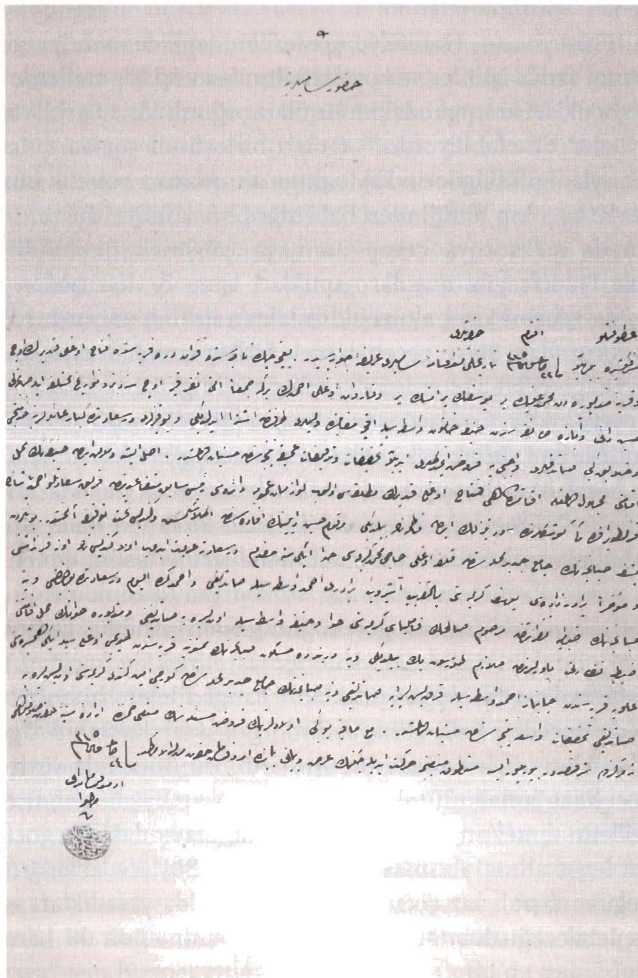
lerin yapılması talep edilmiştir. Konuyu fazla önemsemediği anlaşılan elçilik, adı geçenlerin isimlerine vapur kayıtlarında rastlanmadığı cevabını verecektir.²⁴ Elbette kendilerinden “firâri” olarak bahsedilen kişilerin yolcu listesine kaydedilmesi beklenemezdi.

Burada devlet nezdinde meşru olan ile olmayan arasında ince bir çizgi bulunuyordu. Devletin ilgilendiği, kız çocuklarının hangi koşullar altında İstanbul’a götürüldüğünden ziyade bunun için gerekli olan izinlerin alınıp alınmamış olmasıydı. Fatma’nın “firâri” olarak görülmesine sebep olan olaylar zincirinin tümü onun yerel makamların iznini almamış olmasından kaynaklanmıştı. Onay alınmadığı gerekçesiyle “kız çocuklarının satılması” olarak görülüp gayrimeşru ilan edilen bir durum, başka bir zaman, gerekli izinler alındığı için meşru dairenin sınırları içinde görülüp “kız çocuklarının icar edilmesi ve terbiyesi” gibi tanımlamalar üzerinden anlatılabiliyordu. İstanbul ile İzmit arasında 1899’da gerçekleşen bir yazışmada, Bahçecik ve Sapanca gibi başkente yakın yerlerden kız çocuğu toplayıp İstanbul’a götüren Sapançalı Hüseyin Dai ve Abaza kökenli Hanife Hatun’un yaptıkları sert sözlere kınanmıştır. İddiaya göre Hüseyin ve Hanife “akçe mukâbilinde” velilerinden “iştirâ” ettikleri çok sayıda kız çocuğunu “dersaadette kibâr ailelerine hizmetçi ve halâyık gibi” satıyordu.²⁵

Hüseyin ve Hanife’nin yaptıkları “tedkikât-ı amîka neticesinde” ortaya çıkarılmıştı. Oysa onların “almak” ve “satmak” gibi kelimeler üzerinden sert sözlerle kınanan aracılığı aynı dönemde Anadolu’nun birçok yerinde icar/isticar tanımlamalarıyla anlatılan ve meşru görülen sıradan bir ilişkiydi. Mesela aynı yıllarda ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere Ordu Kazası’ndan İstanbul’a gönderilen kız çocuklarının büyük bir kısmı beş ile on yıl arasında değişen sürelerle icar ediliyor ve ücretlerinin tamamı ya da bir kısmı ailelerine peşin olarak veriliyordu. Başka koşullarda cariye gibi satılmakla bir tutulabilecek olan bu sözleşmeler yerel makamların onayına sunulduğu, mahkeme tutanaklarına geçirildiği ve gerekli izinler alındığı için yadırganmıyordu. Ordulu kız çocuklarını birkaç yıllığına

24 Bkz. BOA, DH.MKT: 1785/68, 14 Rebiülahir/27 Kasım 1890; BOA, DH.MKT: 1799/3, 1 Cemaziyelevvel 1308/12 Ocak 1891.

25 BOA, Y.PRK.ASK: 154/70 (24 Ağustos 1315/5 Eylül 1899).

Belge 14. Sapanca Hüseyn Dai ve Abaza kökenli Hanife Hatun, İstanbullu ailelere Kuzeybatı Anadolu köylerinden ev içi hizmetlerde istihdam edecekleri kız çocuğu sağlıyordu. Ancak izin dahilinde çalışmamış olmaları yaptıkları işi devletin nezdinde gayrimeşru kılıyordu. Bu nedenle kız çocuklarını "almakla/satmakla" suçlanmışlardır.

istigar edenler arasında İstanbul'un "kibâr ailelerine" mensup kişiler başı çekiyordu. Hüseyin ve Hanife'ye gösterilen tepkide olduğu gibi devlet memurlarının farklı isimler ve koşullar altında ev içi hizmetlerde istihdam edilen kız çocukları konusundaki tutumları çoğunlukla tutarlılıktan uzaktı, hatta "ikiyüzlü" de olabiliyordu.²⁶ Onları birleştiren yegâne husus taşralı kız çocuklarıyla ilgili bilgilerin kayıt altına alınmasına yönelik büyük istekleriydi. Devlet ne olup bittiğinden haberdar olmak istiyordu!

Burada şu soruya cevap aramaya çalışmak önemlidir; Fatma, Hüseyin ve Hanife gibi aracılar yaptıkları işten devleti neden haberdar etmiyor ya da işlerini kayıt altına aldirmaktan imtina ediyordu? Bu soruya bir kısmı yorumdan öteye geçemeyecek birkaç cevap üretmek mümkündür. Birincisi, gerçekten bazı araçılar dile getirildiği üzere "kötü" niyetli olabiliyordu. Mesela kızlar sınırları aşan fuhuş sektörü için devşirilebiliyordu.²⁷ İkincisi, mürur izni almak, hüccet hazırlattırmak gibi işlemler için ödenmesi gereken harçlardan²⁸ kaçıyor, masrafları İstanbul'da çocukları istigar edecek ailelerin üstlenmesini istiyor olabiliyorlardı. Yukarıda ifade edildiği gibi bazı İstanbulluların araçılar tarafından kendilerine teslim edilen çocuklar için mahkemelere müracaat edip icar sözleşmesi düzenlemeleri böyle bir gerekçenin yabana atılmaması gerektiğini göstermektedir. Üçüncüsü, son derece zayıf olmakla birlikte, devletle temas etmekten kaçınan araçıların toplayıp İstanbul'a götürdüğü çocukların hangi ailelere hizmet edecekleri gerçekten de önceden belli olmayabilirdi. Çocukları İstanbul'a götürüyor, hizmet edecekleri aileleri orada buluyorlardı. Bu durumda sözleşme yapmak, hüccet hazırlamak mümkün değildi.

Devletin temel amacı taşrayla İstanbul arasındaki kız çocuğu hareketliliğinin kayıt altına alınmasını sağlamaktı. Böylece araçıların kontrol edilebileceği ve taşralı kız çocuklarının İstanbul'da yaşadıkları sorunların önüne geçilebileceği düşünülüyordu. Kabul edilmelidir ki hareketliliğin

26 BOA, DH.H: 26/8 (15 Zilkade 1329/24 Ekim 1911).

27 Bkz. Müge Özbek, "The Regulation of Prostitution in Beyoğlu (1875-1915)," *Middle Eastern Studies*, c. 46/4, 2010, s. 555-568; Biancani, "International Migration and Sex Work in Early Twentieth-Century Cairo," s. 109-133.

28 Turna, 19. YY.'den 20. YY.'ye Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri Mürûr Tezkere-leri, s. 210-215.

kayıt altına alınmasına yönelik tedbirlerde önemli başarılar elde edilmişti. Ancak kız çocuklarının İstanbul'da yaşadıkları sorunların, takıntı düzeyinde, daima aracılar yüklenmesi, çözümün yalnızca taşrada ve hareketliliğin kayıt altına alınmasında aranması büyük bir yanılgıydı. 1880'lerdeki düzenlemeleri takip eden yıllarda ev içi hizmetlerde çalışmak üzere İstanbul'a gelen/gönderilen kız çocuklarının yaşadıkları sorunlar, elbette daha fazla kız çocuğunun gelmesine de bağlı olarak, azalmak yerine artmıştı. Oysa aynı dönemde kontroller sıkılaştırmış ve taşralı kız çocukları yerel kayıtlara daha yaygın biçimde girmeye başlamıştı. Taşradan bakıldığında başarılı görülen düzenlemelerin İstanbul'daki etkisi ve kız çocuklarının buradaki yaşamlarına yansımaları sınırlıydı.

Taşrada hazırlanan ve kayıtlara geçirilen hüccetlerin kız çocuklarının İstanbul'da yaşayabileceği sorunların çoğunun önüne geçmesi mümkün olmaktan uzaktı. Kız çocukları uyum göstermekte zorluklar yaşayabilir, güvenilir araçlar tarafından İstanbul'a ulaştırılmış ve "ehl-i namus"²⁹ ailelerce isticar edilmiş olsalar dahi sorunlarla karşılaşabilirlerdi. Bu sorunlar, sokaklara düşmek ve fuhşa sürüklenmek bir kenara, yaşamlarına mal olabilirdi. Sorunların kaynağında kız çocuklarının taşradan nasıl ve kimin tarafından getirildiği değil İstanbul'da ve İstanbulluların evlerinde yaşadıkları vardı. Ne var ki ev içi hizmetlerde istihdam edilen kız çocuklarının hizmet ettikleri ailelerle hane içindeki ilişkilerini düzenlemek mümkün olmaktan uzaktı. Devlet hane içindeki ilişkilere müdahale etmekten sakınıyor, bu konuda isteksiz davranıyordu. Bu nedenle yapılan düzenlemelerin hane içindeki ilişkilere ve kız çocuklarının İstanbul'daki yaşamlarına yansımaları sınırlı olmuştu. Çocukların yaşadığı sorunlar hanenin sınırları dışına taşıdığına belli bir yere kadar müdahale etmek mümkün olabiliyordu. Ancak çocuklar o ana kadar türlü eziyetlere katlanmak zorunda kalabilirlerdi. Bu bağlamda Emine adındaki Ordulu bir kız çocuğunun "tebdil-i hava" için hizmet ettiği aileyle birlikte Çorlu'da bulunduğu sırada kaçıp Lüleburgaz kaymakamının evine sığınması sonrasında kaymakam ile kızın hizmet ettiği hanenin reisi İskeçe Bidayet Mahkemesi Reisi İbrahim

29 BOA, DH.MKT: 884/47 (17 Cemaziyelahir 1322/29 Ağustos 1904).

Hakkı arasında çıkan tartışma oldukça ilginçtir. İbrahim Hakkı, Emine'nin darp edildiği bu yüzden evden kaçtığı iddialarına karşı çıktıktan sonra, “terbiye için bir kız tekdır ve tevbih edilir tekerri halinde bazen dövüldüğü de olur, bu hâl her hane sahibinde görülür bu hâl kâbil-i inkâr değildir” demiştir. Emine'nin sık sık dövülerek terbiye edildiği anlaşıyor. Bunun ortaya çıkması ve bir soruna dönüşmesi için evden kaçması gerekmişti.³⁰ Gördüğü baskı ve şiddete dayanamayarak hizmet ettikleri evlerden kaçan kız çocukları kendilerini fuhşa sürükleyecek kişilerin eline düşebiliyordu.³¹ Bir bidayet mahkemesi reisinin ailesi “muteber” ve “ehl-i namus” değil miydi? Kız çocuklarının güvenilir kişiler tarafından ve yerel makamların izni alınarak isticar edilmiş olmaları İstanbul'da gördükleri/görecekları şiddeti ve baskıyı azaltmıyordu. Ya Emine hizmet ettiği haneden kaçtıktan sonra Lüleburgaz kaymakamının evine sığınmasıydı? Emine gibi kız çocuklarının yaşadıklarından haberdar olan ve bu konuda şikâyetler alan devlet memurları, biraz daha öfkelenmiş şekilde tekrar taşraya ve aracılara dönüyor olan bitenlerden onları sorumlu tutuyordu.

Kız çocuklarını ve ailelerini çeşitli vaatlerle kandıran, dönemin basınının ve devlet memurları arasındaki yazışmaların kendilerinden bahsettiği, kötü niyetli kişi ve araçların varlığı muhakkaktı. Ancak taşrayla İstanbul arasındaki kız çocuğu hareketliliğini basın ve resmi yazışmaların tasvir ettiği aracı profili ve yalnızca kız çocuklarının İstanbul'da yaşadıkları sorunlar üzerinden anlamaya çalışmak sorunludur. Taşralı kız çocuklarının İstanbul'da yaşadıkları sorunlar hiçbir biçimde önemsiz değildi. Hizmet ettikleri evlerden çeşitli sebeplerle ayrılmak zorunda kalmaları, sokaklara düşmeleri ve intihar etmeleri gibi dramatik gelişmeler kulaktan kulağa yayılıyor, memleketlerine ulaşıyor ve konuşuluyor olmalıydı. Ancak aynı kent ve kasabalar İstanbul'a istikrarlı biçimde kız çocuğu sağlamaya devam ediyordu. Bazı kız çocuklarının İstanbul'da başlarına gelenler yeni kızların taşradan başkente doğru yol almasına engel teşkil etmiyordu. Mesela Safranbolu'nun Arıcık Köyü sadece 20 Temmuz 1887 ile 24 Ekim

30 BOA, TFR.I.ED: 4/346 (18 Cemaziyelahir 1321/11 Eylül 1903).

31 BOA, DH.EUM.THR: 50/61 (14 Ağustos 1326/27 Ağustos 1910); BOA, DH.EUM.VRK: 8/28 (7 Mayıs 1327/20 Mayıs 1911).

1887 tarihleri arasında ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere İstanbul'a dört kız çocuğu göndermişti. Aynı köy ilerleyen tarihlerde de kayıtlara girmiştir.³² Kuzey ve Kuzeybatı Anadolu'daki birçok köy bu hususta Arıcık ile yarışabilecek durumdaydı. Taşralıların yoksunlukları İstanbulluların ihtiyaçlarıyla buluşuyor daha fazla kız çocuğu başkente ulaşmak için yollara düşüyordu. Kızların İstanbul'a ulaştırılması yakın akrabalarından devlet memurlarına kadar farklı ekonomik ve toplumsal kesimlerden kişi ve grupların dahil olduğu çok katmanlı bir ilişkiler ağı sayesinde gerçekleşiyordu. Burada, tıpkı yetişkin erkeklerde olduğu gibi, kız çocukları üzerinden devam eden bir "zincirleme göç" söz konusuydu.

Sert biçimde kınanmalarına karşın resmi yazışmalar ve basın, bir kısmının taşralı olduklarının belirtilmesi dışında, araçlar hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir. Bu da araçların kim oldukları ve taşrayla İstanbul arasındaki kız çocuğu hareketliliğindeki yerleri konusunda yapılacak bir tartışmaya sağlayabilecekleri katkıları sınırlandırmaktadır. Kız çocuklarının taşradan İstanbul'a ulaştırılmasına çeşitli şekillerde katkı sunanların büyük bir kısmının, iddia edilenlerin aksine, "hâl ve şânı meçhul" kişiler olmadığı baştan belirtilmelidir. Araçların kategorik biçimde "kötü niyetli" kişiler olarak tanımlanmaları taşrayla İstanbul arasındaki kız çocuğu hareketliliğindeki önemli ve vazgeçilmez yerlerinin görmezlikten gelinmesi sonucunu doğuracaktır. Onların kim oldukları ve rolleri üzerine ayrıntılı olarak durulmadan göç ağlarının, taşrayla İstanbul arasındaki kız çocuğu hareketliliğinin ve imparatorluğun son dönemlerinde ev içi hizmetler sektörünün İstanbul'daki gelişiminin ve dönüşümünün anlaşılması mümkün değildir. Ev içi hizmetlerde istihdam ettikleri kız çocukları için araçlara yaygın biçimde başvuran İstanbullular onlarla iş yapmaktan çekinmiyordu. Kent merkezli ev içi hizmetler sektöründe kişisel ağlar, taşralılarla İstanbullular arasındaki bağları kuruyor ve yönlendiriyordu.³³

32 SŞS 2147, 5a/23 (28 Şevval 1304/20 Temmuz 1887); SŞS 2147, 5b/26 (3 Zilkade 1304/24 Temmuz 1887); SŞS 2147, 9b/50 (6 Safer 1305/24 Ekim 1887); SŞS 2147, 9b/51 (6 Safer 1305/24 Ekim 1887). SŞS 2156/1, 219/225, (26 Rebiülahir 1324/19 Haziran 1906).

33 Farklı çalışmalarda aynı dönemlerde Japonya'dan İngiltere'ye kadar ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların/genç kızların bulunmasında kişisel ve informal ağların önemine işaret edilmiştir. Bkz. Nagata, "Domestic Service and the Law in Early Modern Japan," s. 211-233; Horn, *The Rise and Fall of the*

Osmanlı merkez teşkilatı İstanbul'a gelen taşralı bekâr erkekleri "çoğunlukla mahalle hayatını bozan, denetim dışı potansiyel suçlular olarak görmekteydi."³⁴ Hanlarda, bekâr odalarında ya da çalıştıkları dükkân gibi işyerlerinde barınan taşralı erkekler, zaman zaman resmi sayımlara konu olacak kadar, devletin gözetimi altındaydı. İstanbul'un emek ihtiyacının karşılanmasındaki hayati önemlerine rağmen başkentin asayişine, toplumsal ahlaka ve huzura karşı tehdit olarak görülüyorlardı. 18. yüzyılın sonlarında yapılan ayrıntılı sayımlar onları gözetim altında tutmayı, başkentin güvenliğini ve huzurunu sağlamayı amaçlıyordu. Bu sayımlar üzerine yapılan araştırmalar İstanbul'daki taşralı erkeklerin büyük bir bölümünün Anadolu'nun iki bölgesinden geldiğini ortaya koymuştur. Bunlardan ilkinin Harput, Divriği, Sivas ve Arapkir gibi kent ve kasabaları içine alan Orta Anadolu'nun doğusu ile Doğu Anadolu'nun batısı arasındaki bölge oluşturmuyordu. İkinci bölge kuzeydoğuda Sinop, kuzeybatıda Bolu, güneyde ise Ankara'ya kadar uzanan üçgen alanda bulunan Kuzeybatı Anadolu ya da Batı Karadeniz kent ve kasabalarını kapsamaktaydı. Kastamonu, Safranbolu, Ereğli, Gerede, Çerkeş, Çankırı ve Tosya gibi kent ve kasabalar ikinci bölgede yer almaktaydı.³⁵

İstanbul'a dönük göç dinamiklerini ve hemşerilik ilişkilerini farklı dönemler üzerinden inceleyen araştırmalarda "zincirleme göç" olgusuna vurgu yapılmıştır. Araştırmaların ortaya koyduğu üzere İstanbul'a çalışmak ve para kazanmak için gelen taşralılar önceden başkente göç etmiş ve bir kısmı zamanla buraya yerleşmiş akraba ve hemşerilerinin kurduğu ağlara ekleniyordu. İstanbul'a yerleşmiş ya da burada çalışan akraba ve hemşeriler taşradan yeni gelenlerin iş bulmalarına ve kente hızla uyum sağlamalarına yardımcı oluyordu.³⁶ Cengiz Kırılı'nın belirttiği gibi

Victorian Servant, s. 43-47.

34 Kırılı, "İstanbul'da Hemşerilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar," s. 72.

35 Başaran, *Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century, Between Crisis and Order*, s. 106-167; Kırılı, "İstanbul'da Hemşerilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar," s. 74-75.

36 Başaran, *Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century, Between Crisis and Order*; Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümi (1494-2008) Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi*; Kırılı, "İstanbul'da Hemşerilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar," s. 74-75; Nacar, "İstanbul Gurbetinde Çalışmak ve Yaşamak," s. 30-34; Paspatis, *Balıklı Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre İstanbul'un*

“göçmenlerin ya göçten önce ya da İstanbul’a vardıkları anda kendi hemşerileriyle kurdukları bağlantılar hem meslek hem de mahalle seçimi açısından en belirleyici unsurdu.”³⁷ Ne var ki “zincirleme göç” olgusu sadece erkekleri kapsayan bir akrabalık ve hemşerilik ilişkisi olarak incelenmiş; kadınların göçü genellikle başkente yerleşmek isteyen bir kısmı çoluk çocuk sahibi taşralı erkeklerin, ailelerini birleştirmeye dönük girişimlerinin bir parçası olarak görülmüştür.³⁸ Buna göre eşlerinin peşinden gelen kadınların temel işlevi, çalışmaktan ziyade, taşrayla İstanbul arasında bölünmüş olan aileyi bir araya getirmektir. Oysa İstanbul’a çalışmaya ve para kazanmaya gelenler yalnızca yetişkin erkekler değildi. Kız çocukları (genç kızlar ve kadınlar) da çalışmak için İstanbul’a geliyor, akraba ve hemşerilerinin kurduğu ağlara eklenliyordu.³⁹

18. yüzyılın son çeyreğinden imparatorluğun sonuna değin çocukların taşradan getirilerek İstanbullu ailelerin yanına yerleştirilmesinde ya da onlara icar edilmesinde izlenen yol, önemli oranda, dönemin genel göç dinamiklerini yansıtıyordu. Bu bağlamda Anadolu ile başkent arasında örülmüş olan akrabalık ve hemşerilik bağları sadece çalışma yaşındaki erkeklerin değil aynı zamanda kız çocuklarının da İstanbul’a ulaştırılmasında önemli roller oynuyordu. Ancak yetişkin erkekler ile kız çocuklarının göçü arasındaki farklılıklar da gözden kaçırılmamalıdır. Birincisi, erkekler tek başlarına hareket edebiliyordu. Çocuklar ise kadınların da aralarında olduğu yetişkinlere bağımlıydı. İkincisi, erkeklerin İstanbul’a ulaşmaları, iş bulmaları ve kente uyum sağlamaları akrabalık bağlarının yanında geniş hemşerilik ağları sayesinde gerçekleşiyordu. Erkekler söz konusu olduğunda hemşerilik bağı akrabalığın önüne geçebiliyordu. Oysa kızların İstanbul’a ulaştırılmasında akrabalık bağı ön plana çıkmaktaydı. Burada hemşeriliğin sınırları dar tutuluyor, çoğun-

Ortodoks Esnafı 1833-1860, s. 25. Benzerlikler için bkz. James R. Farr, *The Work of France Labor and Culture in Early Modern Times, 1350-1800*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., ABD, 2008, s. 56.

37 Kırılı, “İstanbul’da Hemşerilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar,” s. 75.

38 Turna, 19. YY.’den 20. YY.’ye Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri Mürür Tezkereleri, s. 131.

39 Örnekler için bkz. BOA, DH.TMİK.M: 57/11 (21 Temmuz 1314/2 Ağustos 1898); BOA, DH.TMİK.M: 60/42 (22 Eylül 1314/4 Ekim 1898). Ayrıca Turna, 19. YY.’den 20. YY.’ye Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri Mürür Tezkereleri, s. 231.

lukla kız çocuklarının akrabalarını kapsıyordu. Bunun kız çocuklarının aileleri ve akrabaları için anlaşılabilir sebepleri vardı. Yollara düşenlerin hem çocuk hem de çoğunlukla kız olmaları aileleri genellikle akrabalık sınırlarını aşmayan daha korumacı biçimde hareket etmeye yöneltiyordu. Elbette onlara eşlik eden akrabaları İstanbul'da daha geniş hemşerilik ağlarından istifade ediyor ancak icar işlemlerini bizzat yürütmeyi tercih ediyorlardı. Üçüncüsü, erkeklerin bir kısmı zamanla İstanbul'a yerleşmelerine karşın diğerleri kazandıklarıyla memleketlerine geri dönüyordu. Kız çocuklarının taşradan İstanbul'a ulaştırılması ise genellikle dönüşü olmayan tek yönlü bir emek hareketliliği idi. Kızlar taşradan, geri dönmek üzere ayrılıyordu.

19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, taşrayla İstanbul arasındaki kız çocuğu hareketliliğinin gelişimine ve bir anlamda kurumsallaşmasına bağlı olarak, sınırlar esnetilmiş; kız çocuklarının başkente ulaştırılmasında akrabaların yanında hemşeriler, memurlar ve daha farklı aktörler etkili biçimde devreye girmişti. Göç ağlarında yaşanan dönüşüm ev içi hizmetler sektöründeki gelişmelerin yanında Tanzimat'tan sonra yeniden şekillenen taşrayla İstanbul arasındaki ilişkilerin gelişimini yansıtıyordu. Bu husus aynı zamanda kız çocuklarıyla yetişkin erkeklerin göç ağları arasındaki önemli bir ayrıma daha işaret etmektedir. Araştırmaların erkeklere yoğunlaşmış olması akrabalık ve hemşerilik bağlantılarına aşırı bir vurguyu beraberinde getirmiştir. Daha önceleri başkente göçmüş ve bir kısmı buraya yerleşmiş akrabalar ve hemşeriler, imparatorluktan cumhuriyete kadar değişmez bir biçimde Anadolu ile İstanbul arasındaki göçü kolaylaştıran aktörler olarak ön plana çıkarılmıştır. Oysa kız çocuklarının İstanbul'a ulaşmasını, burada barınmalarını ve istihdam edilmelerini sağlayan/kolaylaştıran akraba ve hemşerilere başka aktörler, adını koymak gerekirse, memurlar da eklenmiştir.

Aileler, Akrabalar ve Hemşeriler

Kriz ve kırılma dönemleri akrabalık ve hemşerilik bağlarının taşıdığı önemi daha belirgin biçimde ortaya çıkarıyordu. Hem 1840'ların ortalarında hem de 1870'lerin ilk yarısında Orta Anadolu'da

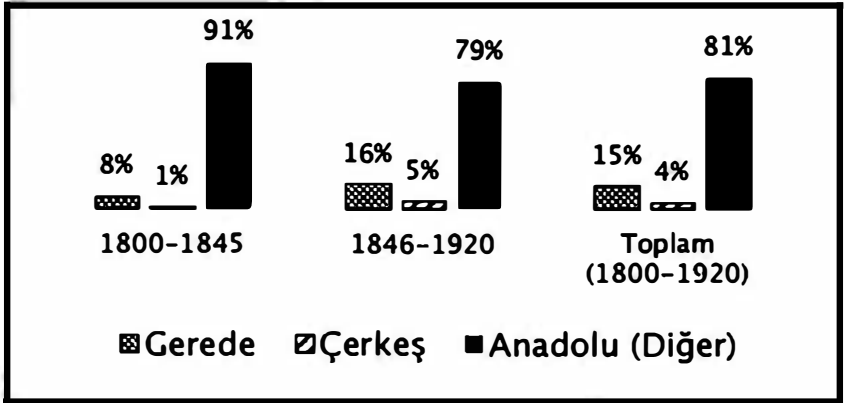
yaşanan kıtlıklarda taşradan gelenler/kaçanlar akraba ve hemşerilerinden kendilerini İstanbul'da "yabancı" hissettirmeyecek her türlü yardımı göreceklidir. Gerede'ye bağlı Mircekiraz Köyü'nden Mehmed Durmuş kıtlıktan kaynaklanan sebeplerle göçün arttığı bir dönemde, Şubat 1846'da İstanbul'a ulaştığında Nuruosmaniye Camii'nin kayyumhanesinde kalmıştı. Aynı yılın Nisan ayında tekrar kayıtlara girdiğinde bu defa kendini Çarşamba Pazarı yakınlarında bulunan Kovacı Dede Mahallesi'nde ikamet eden bir Geredeli olarak tanıtacaktır.⁴⁰ Mahkeme kayıtları taşradan yeni gelmiş Mehmed Durmuş'un, tahmin etmesi güç olmamakla birlikte, neden bir caminin kayyumhanesinde kaldığı ve kısa bir süre içinde İstanbul'da bir mahalle sakini kimliğini nasıl kazandığı hakkında hiçbir ayrıntı vermemektedir. Neyse ki 15 Eylül 1844'te yazılmış bir arzuhal konuya açıklık getirmektedir. Arzuhali yazan Mehmed Durmuş'un kayyumhanesine misafir olduğu caminin kayyumu, imparatorluğun son dönemlerinde zaman zaman müstakil bir kaza olarak anılsa da genellikle Gerede'nin gölgesinde ona bağlı bir köy/nahiye olan, Dörtdivan'ın Kuruca Köyü'nden Hüseyin Alemderdede Osman'dı. Birkaç yıldır kayyum olduğunu anlatan Osman, eşi ve çocuklarını İstanbul'a getirtmek istiyor ve yolculuk için kendilerine izin verilmesini talep ediyordu.⁴¹ Böyle bir kararı almasında aile birliğini sağlama isteğinin yanında muhtemelen devam eden kuraklıkların da etkisi vardı. Sebebi ne olursa olsun Mehmed Durmuş'u İstanbul'a vardığında karşılayan, misafir eden ve bu devasa kentte "yalnız ve yabancı" olmadığını hissettiren kendisiydi. İkisinin köyleri hem birbirlerine hem de Gerede'ye on-on beş kilometre uzaklıkta yani birkaç saatlik yürüme mesafesindeydi.

1840'ların ortalarında yaşanan kıtlık akrabalık ve hemşerilik bağlarının kız çocuklarının İstanbul'a ulaştırılması ve icar edilmesinde ne kadar kıymetli olduğunu anlamayı kolaylaştırmaktadır. Kıtılığı

40 MŞS 62, 29b/6 (1 Rebiülevvel 1262/27 Şubat 1846); MŞS 62, 40b/6 (4 Rebiülahir 1262/1 Nisan 1846).

41 BOA, A.DVN: 6/84 (2 Ramazan 1260/15 Eylül 1844); BOA, A.MKT.DV: 3/11 (17 Ramazan 1260/30 Eylül 1844).

Grafik 4. Ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere Gerede ve Çerkeş kazalarından İstanbul'a ulaşan çocukların Anadolu'daki çocuklar içindeki yeri (1800-1920)

takip eden yıllarda daha önceleri görülmemiş oranda taşralı kız çocuğu İstanbulluların evlerine girecektir. Orta Anadolu ile çevresindeki coğrafya kıtlıktan etkilenmişti ancak ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere İstanbulluların evlerine ulaşan kız çocuklarının büyük bir kısmı Ankara'nın kuzeyinde ve kuzeybatısında kalan Çankırı, Gerede, Çerkeş ve Yabanabad (Kızılcahamam) gibi kent ve kasabalardan gelmişti. Buna karşın kıtlıktan etkilendiği iyi bilinen Ankara'nın güneyindeki kent ve kasabalardan gelen çocuklar kayıtlara nadiren girmiştir.⁴² Coğrafi yakınlık kuzey ve kuzeybatıda kalan kent ve kasabaların İstanbul ile daha rahat iletişim kurmalarına ve ilişki geliştirmelerine yardımcı oluyor

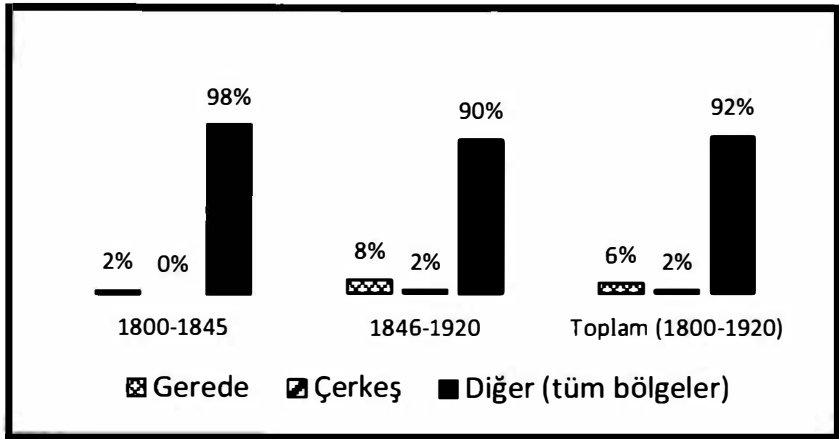
42. Oysa Ankara'nın güneyinde ve güneybatısında kalan coğrafya da insan hareketliliğine sahne olmuştur. 1845'te Konya'da bizzat yaşayan Aşık Zehri yaşananları konu aldığı destanında insanların evlerini, topraklarını terk etmek zorunda kaldıklarını şu dizelele anlatmıştır: "Yalın ayak uryân baş kabak donacak/Herkes vilâyetden düştü firara." Bkz. Sadeddin Nüzhet ve Mehmed Ferid, *Konya Vilâyeti Halkıyat ve Harsiyatı*, Vilayet Matbaası, Konya, 1926, s. 41-43. 19. yüzyılda Batı Anadolu'da kırsal yaşam üzerine devam etmekte olan bir araştırmanın ilk verileri 1840'larda bölgedeki çiftliklere çalışmaya gelen Afyonlu ve Konyalıların sayısında büyük bir artış yaşandığını ortaya koymuştur. Dahası bu dönemde gelenler, geri dönmek yerine, kalıcı olmayı istiyordu. Bilgi için İrfan Kokdaş'a müteşekkirim.

olmalıydı. Kara ve denizyolu kullanılarak buradan İstanbul'a ulaşmak nispeten kolaydı. Ancak bundan da önemlisi bölgeden gelen yetişkin erkeklerin 18. yüzyılın sonu gibi erken bir tarihte dahi İstanbul'un emek ihtiyacının karşılanmasındaki hayati rolleriydi. Kıtlığı takip eden dönemde çocukların icar edilmesi büyük oranda akraba ve hemşerilerin yardımları, aracılıkları ve kolaylaştırıcı rolleri sayesinde gerçekleşmiştir. İstanbulluların kız çocuklarını hızla benimsemelerinin de temel sebebi bölgeyle İstanbul arasında erkekler üzerinden kurulan ve eskiye dayanan bağlardı. Kız çocuklarının devreye girmesi mevcut bağları güçlendirecek ve dönüştürecektir.

Bir Kuzeybatı Anadolu kasabası olan Gerede kriz ve kırılma dönemlerinde akrabalık ve hemşerilik bağlarının nasıl harekete geçtiğini anlatan en iyi örneklerden biridir. Geredeliler kıtlıktan önce İzmit ve İstanbul'daki bazı işkollarında ve zanaatlarda büyük bir etkinliğe sahipti. İzmit'te hamallık işinde ön plandaydılar. İstanbul'daki tarakçılık işi uzun bir zamandan beri üretiminden pazarlanmasına kadar Geredelilerin hâkim olduğu bir zanaattı. Tarakçılık, üretim ilişkilerinin bir sonucu olarak, Gerede ile İstanbul arasında sıkı bağlar kurulmasını sağlıyor, bir anlamda bunu zorunlu kılıyordu. İstanbul'a yerleşmiş Geredelilerin bir kısmı geçimlerini tamamen bu zanaattan elde ediyordu. Ancak Gerede'de ikamet eden ve ek gelir elde etmek isteyenler tarımsal alanlarda işin azaldığı kış mevsimini tarak yaparak değerlendiriyordu. Mesela kıtlıktan hemen önce yapılan temettüat sayımına göre kırk yedi haneden oluşan Afşar Tarakçı Köyü'nün üçte ikisi yarı ya da tam zamanlı olarak tarakçılık işiyle uğraşıyordu. Bu işte bir uzmanlaşma ve işbölümü söz konusuydu. Sayımda zanaatla uğraşanlar çırac, işçi, gündelikçi, taslakçı ve nihayetinde geçici ya da sürekli biçimde İstanbul'da ikamet eden esnaf olarak kayıtlara geçirilmiştir. Hammaddede genellikle dışarıdan Gerede'ye getiriliyor, kışın burada işleniyor, üretilen taraklar satılmak üzere İstanbul'a (ve başka yerlere) gönderiliyordu.⁴³

43 *Gerede Temettüat Defterleri H. 1260-M.1844 c. 1*, haz. Ramazan Kaşmer, İstanbul, 2015, s. 42-44, 399-417; Yahya Araz, "1840'ların Ortalarında Gerede: Bir Anadolu Kazasında Kuraklık, Kıtlik, Göç ve Hayatta Kalmak Üzerine," *Toplum ve Bilim*, sayı 150, 2019, s. 94-127.

Grafik 5. Gerede ve Çerkeş kazalarından İstanbul'a ulaşan çocukların ev içi hizmetlerde istihdam edilen tüm çocuklar içindeki yeri (1800-1920)

Kıtlıktan önce, erkeklerin aksine, Geredeli kızların İstanbul'daki varlığı istisnadan öteye geçmiyordu. 1800-1845 tarihleri arasında sadece altı Geredeli kız çocuğu İstanbullular tarafından ev içi hizmetlerde istihdam edilmişti. Oysa yalnızca 1846'da İstanbul Bab, Davudpaşa ve Mahmudpaşa mahkemelerinde yirmi bir Geredeli kız çocuğu akraba ve hemşerilerinin kurduğu ağlara eklemlenerek ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere İstanbullulara icar edilecektir.⁴⁴ Geredeli kızların hareketliliğinde yaşanan olağanüstü artış, yerel yetkililerin de dikkatinden kaçmamış, eskiye dayanan husumet ve rekabetleri kıtlıkla birlikte alevlenen Bolu Kaymakamı Tahir Bey ile Gerede Müdürü Ahmed Ağa arasındaki tartışmanın ve karşılıklı suçlamaların önemli unsurlarından biri olmuştu.⁴⁵ Başkente ulaşan çocukları icar edenlerin ya da buna

44 Dördüdivan dahil edildiğinde sayının otuza yaklaştığı ifade edilmelidir. Bkz. Kokdaş ve Araz, "İstanbul'da Ev İçi Hizmetlerinde İstihdam Edilen Kuzeybatı Anadolu Kız Çocuklarının Göç Ağları Üzerine Bir Değerlendirme (1845-1911)," s. 41-68.

45 Bkz. Araz, "1840'ların Ortalarında Gerede: Bir Anadolu Kazasında Kuraklık, Kıtlık, Göç ve Hayatta Kalmak Üzerine," s. 103.

aracılık yapanların biri dışında tümü onların baba, kardeş, amca ve dayı gibi yakın akrabalarıydı. Bunların dokuzu Gerede'den gelmiş ve kayıtlara İstanbul'da misafir olarak geçirilmişti. Misafir olarak gelenler hemşerilerinin işyerlerinde kalıyor ya da akrabalarının ve çocukları icar ettikleri ailelerin evlerine konuk oluyorlardı. Geriye kalan on bir çocuk ise İstanbul'a yerleşmiş ya da çalışmak için geçici olarak burada bulunan yakın akrabaları tarafından icar edilmişti. Zor dönemlerde İstanbul'daki akrabalık ve hemşerilik bağları hızla devreye giriyor ve memleketten gelenlerin farklı ihtiyaçlarının karşılanmasında şaşırtıcı bir etkinlik gösteriyordu.

1873-1875 kıtlığını yakından takip eden Basiretçi Ali Efendi de akrabalık ve hemşerilik bağlarının taşrada kalanların İstanbul'a ulaşmalarını kolaylaştırdığını gözlemlemişti. Yazdıklarına göre kıtlıktan etkilenen "kadınlar erkek ve kız çocuklarını alıp" İstanbul'a eşlerinin yanına gitmişlerdi.⁴⁶ Gözlemlerinde kesinlikle yanılmıyordu. Tıpkı 1845 kıtlığında olduğu gibi akraba ve hemşeriler birbirlerine el uzatıyordu. Akraba ve hemşerilerin bir kısmının başkente ulaşanları misafir edecek bir evlerinin olmaması yardım etmelerine engel oluşturmuyordu. İstanbul'da çalışan ancak kendilerine ait bir evi olmayan üç Çankırlı 10 Kasım ile 17 Kasım 1874 tarihleri arasında, belli ki kıtlıktan dolayı, kendilerine ulaştırılan kız çocuklarını icar etmişlerdi. 10 Kasım'da Eyüp'te eski iplikhanede ikamet eden Osman Ağa yedi yaşındaki kızı Hatice'yi, 16 Kasım'da Balık Pazarı yakınlarındaki bir bakkal dükkânının üst katında kalan Hamal⁴⁷ Mehmed Ağa yedi yaşındaki kızı Zeliha ile sekiz yaşındaki diğer kızı Naime'yi ve 17 Kasım'da Mahmudpaşa Çarşısı'nda bulunan bir dükkânın yine üst katında kalan Mahmud Ağa sekiz yaşındaki kardeşi Ayşe'yi İstanbullu ailelere icar etmek için mahkemenin yolunu tutmuşlardı.⁴⁸

46 Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, s. 327, 338, 473, 546.

47 Çankırlıların, 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyıl başlarında, İstanbul'da hamallık işinde önemli bir yeri bulunmaktaydı. Bkz. Nejdet Ertuğ, *Osmanlı Döneminde İstanbul Hammalları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 200-209.

48 MŞS 138, 95b/5 (6 Şevval 1291/16 Kasım 1874); MŞS 138, 95b/6 (30 Ramazan 1291/10 Kasım 1874); MŞS 138, 96a/1 (7 Şevval 1291/17 Kasım 1874); MŞS 138, 96b/4 (6 Şevval 1291/16 Kasım 1874).

Tablo 4. İstanbul'daki akrabaların icar (ya da icar edilmesine aracılık) ettiği dört Çankırılı kız çocuğu (10-17 Kasım 1874)

Çocukların ismi/yaşı	İcar eden	İsticar eden	Tarih
Hatice/7	Çankırı Hacılar Köyü'nden olup Eyüp'te Atik İplikhane'de kalan babası Osman Ağa bin Ömer	Üsküdar Bağlar Mahallesi'nde oturan Hacı Emine bint Hasan	10 Kasım 1874
Naime/8	Çankırı Maruf Köyü'nden olup Balık Pazarı yakınlarında Bakkal Elhac Eyüp Ağa'nın bakkal dükkânı üstündeki odada kalan babası hamal taifesinden Mehmed Ağa bin Ömer	Vefa yakınlarında Molla Hüsrev Mahallesi'nde oturan Ayşe bint Ömer	16 Kasım 1874
Zeliha/7	Çankırı Maruf Köyü'nden olup Balık Pazarı yakınlarında Bakkal Elhac Eyüp Ağa'nın bakkal dükkânı üstündeki odada kalan babası hamal taifesinden Mehmed Ağa bin Ömer	Emine bint Abdullah	16 Kasım 1874
Ayşe/8	Çankırı Karapazar Kazası Kalafat Köyü'nden olup Sultan Bayezid yakınlarında Mahmudpaşa Çarşısı'nda Şekerci İsmail Ağa'nın dükkânında kalan kardeşi Mahmud Ağa bin Ahmed	Emin Bey Mahallesi'nde oturan Fatma Şahende bint Selim	17 Kasım 1874

Kriz ve kırılmaların çabucak harekete geçirdiği akrabalık ve hemşerilik bağları olağan dönemlerde çocukların İstanbul'a nasıl ulaştıkları hakkında değerli ipuçları sağlamaktadır. Olağan zamanlarda kıtlık gibi trajedilerin yarattığı endişe kayboluyordu ancak çocuklar, yabana atılmaması gereken bazı farklarla, yine benzer yollarla İstanbul'a ulaşmaya devam ediyordu. Kıtlıktan etkilenenlerin bir kısmı çoluk çocuk yollara düşüyor ve İstanbul'a kadar ulaşıyordu. Zor koşullar altında yaşayan bu insanların çocuklarını icar etmeleri bu çerçevede düşünülmelidir. Dönem boyunca bir ailenin birden fazla çocuğunu icar etmesi az rastlanan bir durum değildi. Ancak olağanüstü koşullar bu eğilimi güçlendiriyordu. Üstelik bu hususta kıtlığı yerlerinde kalarak atlatmaya çalışanlarla yollara düşenler arasında fark yoktu. Mesela kıtlıktan kaçıp Üsküdar'a kadar ulaşan Ayaşlı Hasan, kayıtlara yansıdığı kadarıyla iki kız çocuğunu icar etmişti. Ayaş'ın Haslar Köyü'nden Hasan ve ailesinin ismi 1846'da memurların kıtlıktan kaçıp İstanbul'a ulaşanları kayıt altına aldıkları bir listede geçmektedir. Hasan ve eşi Şerife Ümmügülsüm'ün üçü kız, biri erkek dört çocukları

vardı.⁴⁹ Kızlardan yaşça en büyük ikisi aynı yılın Mayıs ve Haziran aylarında Suriçi'nde yaşayan ailelere icar edilmişti.⁵⁰ Geriye kalan iki çocuk da kendilerinden yaşça büyük kardeşleriyle aynı kaderi paylaşmış olmalıdır. Hasan'ın kızlarını icar etmesinden kısa bir zaman önce, Nisan ayının ortalarında, Ayaş'ın kuzeydoğusunda kalan Yabanabad'dan Alikoçoğlu Hasan on ve on üç yaşlarındaki iki kızını icar etmişti. İlginç olan aynı tarihlerde Alikoçoğlu Hasan'ın sekiz yaşındaki torununun da icar edilmiş olmasıdır. Ancak onu icar eden babası yani Alikoçoğlu Hasan'ın oğlu Ali Ağa'ydı.⁵¹ Kıtlığı Ayaş ve Yabanabad gibi şiddetli biçimde hisseden biraz daha kuzeydeki Dörtdivan'ın Göynükviran⁵² Köyü'nden Çakıroğlu Mehmed Emin aynı günlerde sekiz ve on bir yaşlarındaki iki kızı ile ebeveynini kaybetmiş, kız kardeşinin kızı, on iki yaşındaki Zeynep'i icar etmişti.⁵³ Göynükviran, Nuruosmaniye Camii'nin kayyumhanesinde misafir olarak kalan Mehmed Durmuş'un köyü Mircekiraz'a yirmi-otuz kilometre mesafedeydi. Muhtemelen birbirlerini tanıyorlardı. Mehmed Durmuş da şubat ve nisan aylarında iki kızının icar işlemlerini yerine getirmek için Mahmudpaşa Mahkemesine uğramıştı.⁵⁴ Benzer hikâyeler 1873-1875 kıtlığı sırasında da kayıtlara geçecektir. Yukarıda ismi geçen Çankırlı Hamal Mehmed Ağa bunlardan yalnızca biriydi. Mehmed Ağa'nın Mahmudpaşa Mahkemesi kayıtlarına girmesinden birkaç ay önce, temmuz ayının sonlarında, Safranbolulu Sağıroğlu Mehmed, sekiz yaşındaki kızı Rabia'yı ve yedi yaşındaki yeğeni Ayşe'yi Davudpaşa Mahkemesi aracılığıyla İstanbullulara icar etmişti.⁵⁵

49 Ayaşlı Hasan'ın ailesi ve diğer göç edenler için bkz. BOA, İ.MVL: 79/1545 (7 Receb 1262/1 Temmuz 1846 ve muhtelif tarihler).

50 Bkz. MŞS 62, 63a/1 (28 Cemaziyevvel 1262/24 Mayıs 1846); MŞS 62, 68b/4 (19 Cemaziyelahir 1262/14 Haziran 1846).

51 DŞS 111, 9a/3 (18 Rebiülahir 1262/15 Nisan 1846); DŞS 111, 9b/5 (18 Rebiülahir 1262/15 Nisan 1846); DŞS 111, 10a/2 (19 Rebiülahir 1262/16 Nisan 1846).

52 Günümüzdeki ismiyle Göynükören.

53 DŞS 111, 15a/2 (13 Cemaziyevvel 1262/9 Mayıs 1846); DŞS 111, 15b/4 (13 Cemaziyevvel 1262/9 Mayıs 1846); DŞS 111, 15b/5 (18 Cemaziyevvel 1262/14 Mayıs 1846).

54 MŞS 62, 29b/6 (1 Rebiülevvel 1262/27 Şubat 1846); MŞS 62, 40b/6 (4 Rebiülahir 1262/1 Nisan 1846).

55 DŞS 136, 68/1 (11 Cemaziyelahir 1291/26 Temmuz 1874); DŞS 136, 69/1 89 Cemaziyelahir 1291/24 Temmuz 1874).

Taşrayla İstanbul arasındaki kız çocuğu hareketliliğinin 19. yüzyılın son çeyreğinde yeni aracı aktörlerin yükselişe geçtiği tarihlere kadar akrabalık ve hemşerilik bağları olmadan sürdürülmesi mümkün olmaktan uzaktı. Hareketliliği üreten esasında akraba ve hemşeriler olup zincirin tüm halkalarında aktif bir rol oynuyorlardı. Aile fertlerinden birinin icar edilecek kız çocuğuna İstanbul'a kadar eşlik etmesi, ilerleyen sayfalarda üzerinde durulacak sebeplerden dolayı giderek gerileyecek olmakla birlikte, oldukça yaygındı. İstanbul'a bizzat gelmeyi tercih eden veliler genellikle akraba ve hemşerilerine ya da çocukları isticar edecek ailelere misafir oluyordu. Akraba ve hemşeriler çocukları isticar edecek aileleri önceden buluyor, her iki tarafa da güven aşıliyordu. Yukarıda değinildiği üzere taşradan gelenler akraba ve hemşerilerinin işyerlerinde kalabiliyordu. Mesela tarakçı dükkânları sadece 1845 kıtlığının ardından değil dönem boyunca Gerede'den gelenlerin geçici olarak kalmayı tercih ettikleri (kalmak zorunda oldukları) başlıca mekânlar arasındaydı. Köseoğlu Şakir, 1896 baharında kızı on üç yaşındaki Latife'yi Hüseyin Paşa'nın kızı Şefika Hanım'a icar etmek için İstanbul'a geldiğinde hemşerilerinden birine ait tarakçı dükkânında misafir olarak kalmıştı.⁵⁶

Tatlıcı dükkânlarından muhallebicilere kadar taşralıların işlettiği ya da çalıştıkları tüm işyerleri kızlarına İstanbul'a kadar eşlik etmeyi yeğleyen hemşerilerine açıktı. Taşradan yeni gelenlerin hemşerileriyle buluştukları mekânlar arasında kahvehanelerin özel bir yeri bulunmaktaydı. Yeni gelenler hemşerileriyle burada buluşuyor, ilişki kuruyor, şehrin imkânları hakkında bilgi ediniyor ve her türlü konuda onların yardımını alıyordu.⁵⁷ Kahvehanelerin bazıları, aralarındaki hemşerilik bağının İstanbul'daki gücüne ve aynı zamanda gerekliliğine işaret edercesine, taşradaki kent ve kasabaların isimleriyle anılıyordu.⁵⁸ Kahvehaneler kızlarını icar etmek için gelenlerin

⁵⁶ DŞS 150, 128/155 (23 Şevval 1313/7 Nisan 1896).

⁵⁷ François Georçon, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İstanbul Kahvehaneleri," *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler*, ed. Hélène Desmet-Grégoire-François Georçon, çev. Meltem Atik-Esra Özdoğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 55; Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi*, s. 197-203.

⁵⁸ DŞS 173, 14/36 (14 Safer 1328/25 Şubat 1910); DŞS 173, 88/197 (17 Cemaziyellevvel 1328/27 Mayıs 1910); DŞS 173, 89/198 (17 Cemaziyellevvel 1328/27 Mayıs 1910).

önemli uğrak yerleri arasındaydı. Şakir Ağa, 25 Şubat 1910'da on bir yaşındaki kızı Emine'yi Fatma Zahide'ye icar ettiğinde hemşerisi Safranbolulu Küçük Mehmed Ağa'nın Tahtakale'de bulunan kahvehanesinde misafir olarak kalıyordu.⁵⁹ Benzer biçimde altı ve on yaşlarındaki iki kızını icar etmek üzere başkente gelen Dörtdivanlı Şenlikoğlu Halil Ağa'nın da nerede kalacağıyla ilgili bir tasası yoktu. Hemşerilerinin işlettiği Bayezid civarındaki Aşçılar Kahvehanesini mesken tutmuş, kızlarının icar işlemlerini buradan yürütmüştü.⁶⁰ Üsküdar'da deniz kenarında bulunan Çerkeşli Hüseyin Ağa'nın kahvehanesi ya da Bayezid Camii yakınındaki İzzet Ağa'nın kahvehanesi aynı amaçlarla başkente gelen Çerkeşlilerin ilk uğradıkları yerler arasındaydı.⁶¹ Burada yatıyor, hemşerileriyle sosyalleşiyor ve kızlarını icar ediyorlardı.

Akraba ve hemşerilerinin işyerlerini mesken tutan taşralıların tümü erkeklerden oluşuyordu. Oysa İstanbul'a uzanan meşakkatli yolculuğu göze alanlar yalnızca erkekler değildi. Daha az olmakla birlikte kadınlar da çocuklarının nasıl bir aileye hizmet edeceklerini görüp meraklarını gidermek amacıyla başkentin yolunu tutuyor ancak erkeklerle yoğun bir temas içinde olacakları mekânlarda kalmıyordu. Onlar ya İstanbul'a yerleşmiş akraba ve hemşerilerinin ya da çocuklarını icar edecekleri ailelerin evlerine misafir oluyordu. Herekeli Saniye, 1887'de İstanbul'a geldiğinde on yaşındaki kızı Şerife Leyla'yı icar edeceği aileye yani Hacı Mehmed Hüsnü Bey'in Yusuf Paşa Çeşmesi civarında bulunan konağına misafir olmuştu.⁶² Manyaslı Zeliha ise İstanbul'a geldiğinde Koca Mustafa Paşa yakınlarında bulunan Ramazan Efendi Dergâhında misafir olarak kalmış ve kızını 5 Aralık 1896'da aynı dergâhın postnişini Şeyh Kutbeddin Efendi'nin eşine icar etmişti.⁶³

Kayıtlar genellikle çocuklara eşlik edenlerin nerede kaldıkları ve ne işle meşgul oldukları gibi konular hakkında aydınlatıcı bilgiler sunarken

59 DŞS 173, 14/36 (14 Safer 1328/25 Şubat 1910).

60 DŞS 165, 82/142 (28 Zilkade 1321/15 Şubat 1904); DŞS 165, 82/143 (28 Zilkade 1321/15 Şubat 1904).

61 DŞS 169, 113/238 (29 Rebiülevvel 1326/11 Mayıs 1908); DŞS 169, 119/250 (8 Rebiülahir 1326/10 Mayıs 1908); DŞS 169, 120/252 (9 Rebiülahir 1326/11 Mayıs 1908); DŞS 169, 131/273 (26 Rebiülahir 1326/28 Mayıs 1908).

62 DŞS 144, 98/240 (17 Zilhicce 1304/6 Eylül 1887).

63 DŞS 150, 182/269 (29 Cemaziyelahir 1314/5 Aralık 1896).

çocukların, hizmet edecekleri ailelere teslim edilinceye kadar nerede kaldıkları konusunda sessizdir. İstanbul'da bir evi olan akraba ve hemşeriler onlara eşlik edenlerle birlikte çocukları da misafir ediyor olmalıydı. Çocukları istihdam edecek ailelere misafir olanların ise bunu düşünmelerine gerek yoktu. Buradaki mesele kahvehane gibi sahip oldukları ya da çalıştıkları işyerlerinde yaşayan akraba ve hemşeriler ya da taşradan gelip aynı işyerlerinde kalanlar tarafından icar edilen kız çocuklarıyla ilgiliydi. İcar işlemlerinin resmiyet kazanması zaman alabiliyordu. Bu kız çocukları, henüz sözleşme yapılmamış olsa da, olağanüstü dönemlerin kendine özgü koşulları bir kenara, büyük bir ihtimalle kime hizmet edecekleri zaten önceden ayarlanmış olduğundan başkente vardıklarında bekletilmeden kendilerini istihdam edecek ailelere teslim ediliyordu. Vakti geldiğinde mahkemeye gidiliyor ve ilişkiye resmiyet kazandırılıyordu.

Taşradan gelen erkekler genellikle akraba ve hemşerileri tarafından ağırılanmakla birlikte çocukları isticar edenlerin kapıları kadınların yanında onlara da açıktı. Yukarıda ismi geçen Yabanabad'ın Alakoç Köyü'nden Alikoçoğlu Hasan, 1846'nın bahar aylarında İstanbul'a ulaştığında bir süreliğine kızlarından birini isticar edecek Hacı Mustafa Ağa ve ailesinin Yedikule civarındaki evine misafir olmuştu. Hasan'ın İstanbul'daki misafirliğini ilginç kılan bir oğlunun burada çalışıyor olmasıydı. Oğlu Demirci Ali Ağa aynı zamanda Hasan'ın iki kızıyla birlikte Yabanabad'dan yanında getirdiği sekiz yaşındaki torunu Ayşe'nin de babasıydı.⁶⁴ Hasan'ın iki kızından birini isticar eden Mustafa Ağa'nın evinde kalması aralarındaki iyi ilişkilerden ve belki de eskiye dayanan tanışıklıktan kaynaklanıyor olabilir. Ancak İstanbul'da bekâr hayatı sürdüğü anlaşılan oğlu Demirci Ali Ağa'nın taşradan gelen akrabalarını büyük bir ihtimalle ağırlayabileceği bir evi yoktu. Onun akrabalarını misafir edememesi taşradan gelenlerin bir kısmının neden işyerlerinde konaklamak zorunda kaldıklarını da açıklamaktadır. Taşradan gelen akraba ve hemşerilerini kendilerine ait ya da çalıştıkları işyerlerinde ağırlayanların kendileri de İstanbul'da aileleriyle birlikte yaşayabilecekleri bir eve sahip değillerdi. İstanbul'a çalışmak ve

64 DŞS III, 9a/3 (18 Rebiülâhır 1262/15 Nisan 1846); DŞS III, 9b/5 (18 Rebiülâhır 1262/15 Nisan 1846); DŞS III, 10a/2 (19 Rebiülâhır 1262/16 Nisan 1846).

para kazanmak üzere gelen ve bir kısmı evli olan bu erkekler bekâr hayatı yaşıyor ve genellikle işyerlerinde kalıyordu.⁶⁵

Alikoçoğlu Hasan'ın durumunda olduğu gibi kızlarını icar etmek üzere İstanbul'a gelen erkeklerin (ve kadınların) çocukları isticar eden ailelere misafir olmaları başkentte akrabalık ve hemşerilik bağlarından yoksun oldukları ya da var olan ilişki ağlarını etkili biçimde kullanamadıkları anlamına gelmiyordu. Taşradan gelenlerin bir kısmı hem hemşerilerinin işyerlerine hem de kızlarını isticar edecek ailelere mesafeli duruyordu. Bu kişiler hemşerilerine ya da kızlarını isticar edecek ailelere misafir olmak yerine hanlarda ya da kendilerini İstanbul'a ulaştıran gemilerde kalmayı tercih edebiliyordu. Özgüvenleri başkenti zaten yakından tanımalarından ve kentte sıkı bağlara sahip olmalarından kaynaklanıyordu. Kastamonulu Hasan, on iki yaşındaki kızı Ayşe'yi 25 Ekim 1846'da Şerife Ayşe Hanım'a icar ettiğinde Odun Kapısı'ndaki iskelede bulunan "kereste sefinesinde" kalıyordu.⁶⁶ Hasan "mellah taifesinden" bir Batı Karadenizliydi. Muhtemelen bölgeden İstanbul'a odun ve kereste taşıyan ve başkente sık sık uğrayan gemilerde çalışıyordu. Geredeli Mehmed Salih ise beş yaşındaki kızı Kamile'yi 9 Mart 1849'da Enderun-ı Hümayun'da kahveci olan Mehmed Emin Ağa'nın eşi Emine'ye icar ettiğinde Fatih Camii civarında bulunan Yeni Han'da misafir olarak kalıyordu. Mehmed Salih bir katırcıydı.⁶⁷ Bu kişiler, yaptıkları işlerin gereği olarak her yıl defalarca uğradıkları İstanbul'u avuçlarının içi gibi biliyordu. Belli ki kenti yakından tanımaları ve kendi ilişki ağlarına sahip olmaları akraba ve hemşerilerinin yardımına daha az ihtiyaç duymaları sonucunu doğuruyordu.

Akraba ve hemşerilerin aracılık rolleri ve yardımları taşradan gelenleri ağırlamakla bitmiyordu. Katkıları kızları istihdam edecek ailelerin bulunması, konunun taşradakilere ikna edici bir dille anlatılması ve yolculuk için gerekli izinlerin alınması⁶⁸ gibi farklı şekillerde ortaya çıkıyordu. Çocuklarını icar etmek isteyen herkes İstanbul'a gelmeyi tercih

65 Kırılı, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul," s. 133-134.

66 AŞS 425, 7b/4 (5 Zilkade 1262/25 Ekim 1846).

67 DŞS 114, 9a/1 (14 Rebiülahir 1265/9 Mart 1849).

68 Bkz. BOA, A.DVN: 3/20 (14 Muharrem 1260/4 Şubat 1844). Ayrıca Turna, 19. YY.'den 20. YY.'ye Osmanlı Topraklarında Seyahat. Göç ve Asayiş Belgeleri Mürür Tezkereleri, s. 119-145.

etmiyor ya da buna imkân bulamayabiliyordu. Bunun yerine özellikle yakın akrabalarının kendileri adına hareket etmesini daha uygun görüyordu. Kızlarını akraba ve hemşerileriyle birlikte İstanbul'a gönderiyor, burada kendilerini icar edecek kişilere teslim edilmelerini istiyordu. Şüphesiz kız çocuklarını istihdam edecek aileleri bulan ve durumu taşradakilere haber veren İstanbul'daki akrabalar. Taşradan gelen kız çocuklarının tüm sorumluluklarını yükleniyor ve icar işlemlerini hallediyordu. 9 Nisan 1873'te İstanbul'da oturan Halime anne babası Safranbolu'da ikamet eden dokuz yaşındaki yeğeninin bir kadı ailesine icar edilmesini sağlamıştı.⁶⁹ Saray mutfağında kilerci olarak çalışan Bolu Devrekli Yusuf Ağa, 5 Ağustos 1874'te sekiz yaşındaki yeğeni Hayriye'yi İstanbullu bir aileye icar etmişti.⁷⁰ Başka bir kayıta Sapanca'nın Şerefiye Köyü'nden babasını kaybetmiş on yaşındaki Adliye'yi 6 Eylül 1906'da telgraf memuru Mustafa Fazıl Bey'in ailesine icar eden İstanbul'da ikamet eden halası Ayşe olmuştu.⁷¹

İstanbul'da bulunan ve çalışan taşralılar, kızların babaları ve kardeşleri gibi çok yakın akrabaları olabiliyordu. Böyle durumlarda değişen pek bir şey olmazdı. Sekiz yaşındaki Hatice, 18 Nisan 1906'da Safranbolu Mahkemesinde icar edildiğinde babası Osman'ın İstanbul'da olduğu ifade edilmişti. Muhtemelen İstanbullu aileyi bulan ve onları temsil eden aracının Safranbolu'ya kadar gidip Hatice'yi isticar etmesini sağlayan kendisiydi.⁷² Viranşehirli (Eskipazar) Seferbaşoğlu Osman 1865'te iki kızını, dokuz yaşındaki Hanife ile yedi yaşındaki Gülizar İkbāl'i, icar ettiğinde Bayezid civarında bir kahvehanede kalıyordu.⁷³ İstanbul'da misafir değildi ancak ikamet edecek bir evi yoktu. Kaldığı mekânın ya işletmecisi ya da çalışanıydı. Başka bir yerde çalışıyor, kahvehaneyi de sadece akşamları yatılacak bir yer olarak kullanıyor da olabilirdi. Kız çocuklarının yakın akrabaları tarafından başkente çekilmeleri özellikle kıtlık gibi olağanüstü zamanlarda

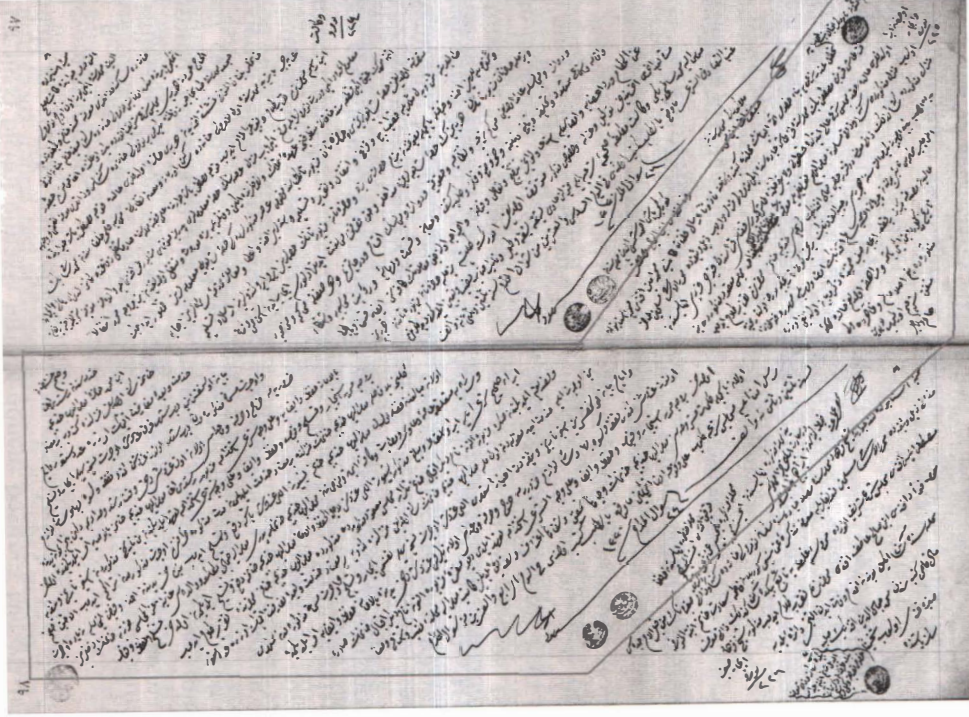
69 DŞS 135, 28a/1 (19 Safer 1290/9 Nisan 1873).

70 DŞS 136, 68/2 (21 Cemaziyelahir 1291/5 Ağustos 1874).

71 DŞS 168, 118/209 (17 Receb 1324/6 Eylül 1906).

72 SŞS 2156/1, 88/164 (23 Safer 1324/18 Nisan 1906).

73 DŞS 130, 7a/2 (30 Zilkade 1281/26 Nisan 1865); DŞS 130, 11b/7 (29 Rebiülahir 1282/21 Eylül 1865). Seferbaşoğlu Osman, muhtemelen, dokuz yaşındaki Hanife'yi icar ettikten sonra diğer kızı yedi yaşındaki Gülizar İkbāl'i icar etmeye karar vermişti.

Belge 15. İstanbul'da devlet dairelerinin alt kademelerinde çalışan taşralılar memleketlerindeki akrabaları ile prestijli makamları işgal edenler arasında aracılık yapıyordu. Taşköprülülü hastane hademesi Rüştü Ağa, 5 Ağustos 1908'de on iki yaşındaki yeğeni Altun'u Doktor Hacı Cemal Efendi'nin kızı Hatice Hanım'a icar etmişti. Altun birkaç yıl sonra yeni bir sözleşme ile aynı aileye hizmet etmeye devam edecektir.

DŞS 178, 97/225 (24 Şevval 1306/6 Ekim 1912)

artan bir ilişki biçimi olmakla birlikte dönem boyunca taşrayla İstanbul arasındaki kız çocuğu hareketliliğinin ana eksenlerinden biri olarak varlığını devam ettirmişti.

Başkentte yaşayan ve çalışan taşralıların her teması, ev içi hizmetlerde istihdam edilecek yeni kız çocuklarının İstanbul'a ulaşmasına vesile olabiliyordu. Taşralıların çalıştıkları yerlerdeki arkadaşlıkları ve amirleriyle ilişkileri çok sayıda kız çocuğunun İstanbul ile tanışmasını sağlıyor ve geleceklerini şekillendiriyordu. Özellikle İstanbul'da devlet kurumlarının alt kademelerinde çalışan taşralılar aynı işyerlerinde daha üst düzeydeki makamları işgal eden kişilerin ailelerine ev içi hizmetlerde istihdam edilecek kız çocuklarının bulunmasında yardımcı oluyordu. Buldukları kızlar genellikle kendi akrabalarıydı. İstanbul'da zaptiye'nin sıradan bir neferi olan Samsunlu Mehmed Şaban Ağa, ebeveynini kaybetmiş dokuz yaşındaki yeğenini 7 Nisan 1874'te Ferik Mehmed Paşa'nın eşi Zeliha Hanım'a icar etmişti.⁷⁴ Taşköprülü on iki yaşındaki Altun, 5 Ağustos 1908'de hastane hademesi olan dayısı Rüştü Ağa tarafından Doktor Hacı Cemal Efendi'nin kızı Hatice Hanım'a icar edilecektir.⁷⁵ Kızları bulanlar taşradaki yoksul akrabalarına yardımcı olurken aynı zamanda amirlerinin ya da prestijli makamları işgal edenlerin övgüsünü almayı ve onlar tarafından kabul görmeyi bekliyor, böylece kişisel ikballerine yatırım yapmış oluyordu.

Hemşeriler ve Aracılar

19. yüzyılın son çeyreğine kadar taşralı kız çocuklarının İstanbul'a ulaşması önemli oranda kente yerleşmiş ya da çalışmak için burada bulunan akraba ve hemşerilerin "gönüllü" çabaları sayesinde gerçekleşiyordu. Bu döneme kadar kız çocuklarını icar edenler genellikle taşrada ikamet edip onlarla birlikte seyahat etmeyi tercih eden ya da İstanbul'da bulunan aile fertleri ve yakın akrabalarıydı. Taşranın İstanbul'a ulaşmaya çalıştığı bu ilişkide aile ve akrabaların etkin rolleri imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Bununla birlikte 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren

74 DŞS 136, 80/3, (19 Safer 1291/7 Nisan 1874).

75 DŞS 178, 97/225 (24 Şevval 1330/6 Ekim 1912). Aynı kız buluşa eriştikten sonra kendi adına icar sözleşmesi yapacaktır.

aile ve akrabaların İstanbul mahkemelerinde icar edilen çocukların velisi olarak kayıtlara geçirildiği sözleşmelerde bir gerileme yaşanmıştır. Başka bir deyişle aile ve akrabaların çocukların ev içi hizmetlerde çalışmaya başlaması sürecindeki görünürlüğü gerilemiş, rollerini yükselen yeni aktörlerle paylaşmışlardır. Önceleri varlıkları daha az hissedilen yeni aktörler, yüzyılın son çeyreğinde etkin biçimde devreye girmiş ve taşralılarla İstanbullular arasındaki bağların kurulmasına büyük katkılar sağlamıştır. Yükselen yeni aktörler sayesinde taşrayla İstanbul arasındaki ilişkinin niteliği ve boyutları da önemli bir değişim geçirmiştir. Artık İstanbul da taşraya ulaşmaya, onu yakından tanımaya ve anlamaya çalışıyordu.

Kız çocuklarının İstanbul'a ulaştırılmasında etkili olan kişilerin ve araçların profilinde yaşanan dönüşüm ya da aile ve akrabaların süreçteki etkinliklerinde yaşanan gerileme ev içi hizmetler sektörünün gelişimi, İstanbulluların talebindeki genişleme ve devletin taşrada artan varlığıyla yakından ilgiliydi. Çocuklarla akrabalık bağı olmayan aracı tipinin yaygınlaşmaya başlaması her yönüyle dikkat çekiciydi. 1880'lerden itibaren alınan tedbirler ve yapılan düzenlemeler aracılara hedef tahtasına yerleştirirken taşrayla İstanbul arasındaki kız çocuğu hareketliliğinde yerel yetkililerin ve mahkemelerin önemini artırmıştı. Yetkililere, hareketliliğe gerekirse müdahale etme hakkı veren düzenlemeler, kız çocuklarının icar ve isticar işlemlerinde yerel mahkemeleri ön plana çıkarmıştı. Yeni aktörlerin yükselişinin yerel mahkemelerin etkin biçimde kullanılmasıyla birleşmesi aile fertlerinin ve akrabaların kız çocuklarına İstanbul'a kadar eşlik etmelerini anlamsızlaştırıyordu. Memurlar ve akraba olmayan aracılar, aile ve akrabaların omuzladıkları yükü paylaşacak ve hareketliliğin istikrarına katkı sağlayacaktır. Taşralılar ayaklarına kadar gelen aracılara güven duyuyor, çocuklarını onlara teslim etmekten çekinmiyordu.

Memur ve akraba olmayan araçların yükselişi açıklanabilir gerekçelere dayanıyordu. Ancak taşralı aileler, memurlar dışarıda tutulacak olursa, kınanan, düzenlemelere konu olan, kontrol altına alınmaya çalışılan aracılara nasıl güveniyor, kızlarını akraba olmayan kişilere "emanet" etme cesaretini nereden buluyordu? Akrabalar söz konusu olduğunda kız çocuklarının kimin tarafından İstanbul'a götürüldüğünün bir önemi yoktu. Erkek

ya da kadın akrabalarından biri onlara eşlik edebilirdi. Ancak akraba olmayan aracılardan yaygınlaşması yolculuğun kiminle yapılacağı konusunda hassasiyet yaratmıştı. 1880'lerdeki düzenlemelerde kız çocuklarının mutlaka bir kadın eşliğinde seyahat etmeleri gerektiği özellikle vurgulanmıştır. Ne var ki erkeklerin aracı olarak zikredildiği kayıtlarda kadınlardan neredeyse hiç bahsedilmez. Bu, elbette onların yapılacak seyahatin bir parçası olmadıkları anlamına gelmiyordu. Ancak düzenlemelerin kadınlarla ilgili kısmının pratikte esnetildiğini ve zaman zaman görmezlikten gelindiğini de kabul etmek gerekir. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ev içi hizmetlerde istihdam edilen kız çocuklarıyla ilgili hem taşra kent ve kasabalarında hem de İstanbul'da bir tecrübe birikmiş durumdaydı. Kent ve kasabalar bir kenara aynı köylerden kız çocukları ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere İstanbul'a gönderiliyordu. Kızların İstanbul'a hangi yollarla ulaştıkları/ ulaştırıldıkları, ne yaptıkları ve hizmet ettikleri ailelerin yanından ayrıldıktan sonra yaşamlarına nasıl devam ettikleri gibi konuların taşradaki aileleri tarafından artık iyi biliniyor olması kaygıları azaltıyordu. Çocukların genellikle birlikte seyahat ediyor olmaları ayrıca rahatlatıcı bir faktördü.

Aracıların, memurlar dışında kalanlarının büyük bir bölümü, çocukların akrabaları değillerdi ancak taşralıydılar. Muhtemelen aileler onların en azından bir kısmını ya bizzat ya da başka kişiler vasıtasıyla önceden tanıyordu. Kız çocuklarının İstanbul'a gönderilmesi aileleri için muhakkak önemli bir karardı. Sadece Osmanlı bürokratları ve gazeteleri değil taşradaki aileler de kızlarının İstanbul'da karşılaşılabilecekleri tehlikelerin farkındaydı. Kızlarını araçılara teslim etmeleri onlara güvenmelerine bağlıydı. Güvenilir bir aracı, taşrada ailesinden teslim aldığı kızı İstanbul'da ulaştırması gereken yere sağ salım ulaştıran kişiydi. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarına ait yerel mahkemelerin kayıtları aracılardan yalnız kızların hizmetinden yararlanan İstanbulluların değil taşralıların da nezdinde güven kazandıklarını ve iş yapılabilir kişiler olarak görüldüklerini göstermektedir.

Taşra kent ve kasabalarının mahkeme kayıtları aracılardan hareketlilikteki rolleri ve kim oldukları hakkında aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. Aslında göz ardı edilemeyecek bir kısmı, dönemin kaynaklarındaki genellemelere karşın, yaptıkları işi meslek edinmiş değillerdi. Kayıtlara bir ya

da iki kere yansiyıp kaybolan bu kişiler özellikle çeşitli vesilelerle memleketlerine yaptıkları ziyaretleri komşularına, tanıdıklarına ve işyerlerindeki arkadaş ve amirlerine ev içi hizmetlerde istihdam edecekleri çocukları bulmak ve İstanbul'a ulaştırmak için kullanıyordu. Beşiktaş'ta Hasan Paşa Mahallesi'nde ikamet eden saray görevlisi Hasan Ağa'nın eşi taşralı bir kız çocuğu istihdam etmek istediğinde, kızın bulunması ve İstanbul'a ulaştırılması işini ailenin kethüdası Gülistanoğlu Mustafa yapmıştı. Mustafa memleketi Safranbolu'ya yaptığı seyahatte altı yaşındaki Fatma'yı 24 Eylül 1894'te kethüdası olduğu aile adına isticar etmişti.⁷⁶

İstanbul'a yerleşmiş, belli gelir kaynaklarına sahip taşralılar kendileriyle aynı sosyal ve kültürel arka planlardan gelen kız çocuklarının hizmetinden yararlanmak istiyordu. Hizmetçi edinmenin en ucuz yollarından birinin kendileri için tanıdık olan taşradaki kaynaklara yönelmekten geçtiğinin farkında olmaları isteklerini pekiştiriyordu. İstihdam edecekleri çocukları bulmayı, tıpkı başkaları gibi, aracılara havale edebiliyor ya da bunu çeşitli vesilelerle memleketlerine yaptıkları ziyaretlerde kendileri yapıyordu. Defterhane-i Hakanî'de kâtip olan Ali Bey'in eşi aslen Safranbolulu Emine Hanım, vekili aracılığıyla, 23 Ağustos 1893'te altı yaşındaki Şerife'yi isticar etmişti.⁷⁷ Burada da vekillik ya da aracılık görevini yerine getirenler genellikle taşralıydı. Mesela Safranbolulu olup Fatih Camii'nde dersiam olan Hafız Raşid Efendi'nin eşi Edibe Hanım köylüsü on yaşındaki Hatice'yi 6 Mayıs 1900'de isticar ettiğinde aracılık ve kızın İstanbul'a ulaştırılması işini aynı köyden Hacı Mahmudoğlu İsmail Efendi üstelenmişti.⁷⁸ Taşra kökenliler İstanbul'daki tanıdıkları, komşuları ve işyerlerindeki arkadaş ve amirleri adına da hareket ederek daha fazla kız çocuğunun İstanbul'a ulaşmasına katkı sağlıyordu. Yıldız Sarayı'nda çalışan Safranbolulu Halil Efendi, 1897 ilkbaharında memleketine yaptığı ziyarette biri eşi diğeri aynı sarayda bahçıvanbaşı olan Hasan Ağa'nın eşi adına iki kız çocuğunu isticar etmişti.⁷⁹

76 SŞS 2150, 81a/125 (23 Rebiülevvel 1312/24 Eylül 1894).

77 SŞS 2150, 21a/284 (10 Safer 1311/23 Ağustos 1893).

78 SŞS 2154, 76/288 (6 Muharrem 1318/6 Mayıs 1900).

79 SŞS 2153, 47a/196 (15 Şevval 1314/19 Mart 1897); SŞS 2153, 47a/197 (15 Şevval 1314/19 Mart 1897).

Aracılık işini meslek edinenler ise İstanbul ile Anadolu arasında mekik dokuyan, dönemin kaynaklarında dellal, katırcı ve emanetçi gibi tanımlamalarla anılan kişilerdi. Hem taşrada hem de İstanbul'da güçlü bağlantılara sahip olan bu kişiler, 19. yüzyılın son çeyreğinde yaygınlaşacak ve daha görünümlü olacaktır. İstanbullulardan aldıkları siparişler üzerine harekete geçiyor, taşra kent ve kasabalarının en ücra köylerine kadar uğrayıp istihdam edilecek uygun kız çocuklarını buluyorlardı. Safranbolu'nun Baba Sultan Mahallesi ahalisinden Dervişoğlu Mustafa Ağa, sadece Temmuz ile Ekim 1887 tarihleri arasında, taşralı kız çocuklarını İstanbul'a ulaştıran bir aracı olarak, dört defa kayıtlara girmiştir. Hepsi Safranbolu Arıcık Köyü'nden yedi ile on yaşları arasındaki dört kız çocuğunun ikisini İstanbul Balı Yokuşu'nda ikamet eden Mehmed Rüşdü Efendi'nin eşi Cemile Hanım, diğer ikisini de Bozdoğan Kemeri civarında ikamet eden Maliye kâtiplerinden İbrahim Efendi'nin eşi Latife Hanım adına isticar etmişti. Kız çocuklarından ikisi, yedi yaşındaki Havva ile on yaşındaki Fatma akraba olup İmamoğlu ailesine mensuptu. Temmuz ayında Havva, Cemile Hanım'a ıcar edilmiş; Fatma ise Ekim ayında Latife Hanım'a ıcar edilerek onu izlemişti.⁸⁰ Başka bir aracı, Safranbolu Akviran Köyü'nden Abdurrahman Beyzade Emin Efendi, 28 Mart 1888 ile 29 Kasım 1889 tarihleri arasında en az yedi kız çocuğunun İstanbul'a ulaştırılmasını sağlamıştı. O, Safranbolu ve çevresindeki en faal aracılarından biriydi. Kendilerine kız çocuğu bulduğu aileler farklı toplumsal kesimlere ve gelir düzeylerine mensuptu. Beyzade, ifade edilen tarihler arasında, kız çocuklarıyla ilgili işlemleri yerine getirmek üzere dört defa Safranbolu Mahkemesine uğrayacak ve Mart 1888'de bir, Mart 1889'da üç, Haziran 1889'da bir ve Kasım 1889'da iki olmak üzere toplam yedi kız çocuğunun isticar işlemlerini yürütecektir.⁸¹ Muhtemelen ifade edilen tarihler arasında daha fazla kız çocuğunun İstanbul'a ulaştırılmasına aracılık etmişti. Mahkeme kayıtlarındaki boşluklar bu konuda bir kanaat geliştirmeyi engellemektedir.

80 SŞS 2147, 5a/23 (28 Şevval 1304/20 Temmuz 1887); SŞS 2147, 5b/26 (3 Zilkade 1304/24 Temmuz 1887); SŞS 147, 9b/50 (6 Safer 1305/24 Ekim 1887); SŞS 2147, 9b/51 (6 Safer 1305/24 Ekim 1887).

81 SŞS 2147, 19b/115 (15 Receb 1305/28 Mart 1888); SŞS 2147, 38b/206 (15 Receb 1306/17 Mart 1889); SŞS 2147, 39a/207 (15 Receb 1306/17 Mart 1889); SŞS 2147, 39a/208 (15 Receb 1306/17 Mart 1889); SŞS 2147, 44a/303 (23 Şevval 1306/22 Haziran 1889); SŞS 2147, 51a/346 (26 Rebiülevvel 1307/20 Kasım 1889); SŞS 2147, 51a/347 (5 Rebiülâhır 1307/29 Kasım 1889).

Tablo 5. Emanetçi Abdurrahman Beyzade Emin Efendi'nin İstanbul'a götürülmesine aracılık ettiği Safranbolulu kız çocukları
(28 Mart 1888-29 Kasım 1889)

Çocukların ismi/yaşı	İcar eden	İsticar eden	Tarih
Fatma/13	Safranbolu Karaali Mahallesi'nden babası Mutevffaoglu Hüseyin bin Hacı Halil	Beşiktaş Hüsameddin Paşa Mahallesi 5 numaralı hanede oturan saray bahçıvanlarından Safranbolulu Hasan Ağa'nın eşi Zeliha bint Hüseyin	28 Mart 1888
Ayşe/12	Safranbolu Cami-i Kebir Mahallesi'nden babası Gulamoğlu Ebubekir bin Mehmed	Divanyolu Firuz Ağa Mahallesi Acı Hamam Sokak 18 numaralı hanede oturan Maliye Hazine-i Celilesi Vilâyet Şubesinde Aydın kâtibi Hacı Mehmed Tefik Efendi'nin eşi Seher bint Abdullah	17 Mart 1889
Huriye/13	Safranbolu Karaali Mahallesi'nden babası Yahnicioğlu Mustafa bin Ali	Kıztaşı 5 numaralı hanede oturan Piyâde Dairesi'nin Birinci Şube Müdürü Miralay Cemal Bey'in eşi Fatma bint Feyzullah	17 Mart 1889
Sare/8	Safranbolu Ağaş Kilise Divanı Kırklar Köyü'nden babası Hasan Gulamoğlu nam-ı diğer Sarı Ahmedoğlu damadı Hasan bin Ali	Kıztaşı 5 numaralı hanede oturan Piyâde Dairesi'nin Birinci Şube Müdürü Miralay Cemal Bey'in eşi Fatma bint Feyzullah	17 Mart 1889
Cemile/14	Safranbolu Eflak Nahiyesi... Köyü'nden annesi müteveffa Muhzıroğlu Mustafa eşi Hatice bint Ömer	Beşiktaş Teşvikiye Mahallesi 14 numaralı hanede oturan Ceb-i Hümayun kâtiplerinden Edip Bey'in eşi Hacer İrfan bint Cevdet Paşa	22 Haz. 1889
Hanife/7	Safranbolu Aktaş Nahiyesi Ödemiş Divanı Çerçiler Köyü'nden babası Cebecioğlu Mehmed bin Hasan	Tophane-i Âmire'de Eski Salı Pazarı'nda Süheyl Bey Mahallesi 549 numaralı hanede oturan Şeyh Hüseyin Efendi'nin eşi Hüsnâ Hanım bint Merhum Mustafa Kapudan Paşa	20 Kasım 1889
Huriye/12	Safranbolu Cami-i Kebir Mahallesi'nden annesi Hacı Hüseyin'in kızı olup Moçukoglu? müteveffa İsmail bin Osman'ın zevcesi Fatma Hatun	Aksaray Molla Gürani civarında Kalender Mahallesi Nuri Dede Sokağı'nda 11 numaralı hanede oturan İdare-i Mahsusa Meclisi Azası Mustafa Bey'in eşi İffet Hanım bint Ali Bey	29 Kasım 1889

Aracılar başkentin genellikle belli semtlerinde faaliyet gösteriyordu. Mesela 19. yüzyılın son çeyreğinde Safranbolu ve çevresinde faaliyet gösteren önemli araçılardan biri Nakibzade Elhac Emin Ağa yaygın olarak Üsküdar'da ikamet eden aileler için çalışıyordu. Eşiyle birlikte yaklaşık bir yıllık sürede, 26 Kasım 1887 ile 1 Aralık 1888 tarihleri arasında, topladıkları altı kız çocuğundan beşini Üsküdar'da ikamet eden aileler adına isticar etmişlerdi.⁸² Araçılardan faaliyet gösterdiği semtler muhtemelen ikamet ettikleri, işyerlerinin bulunduğu ya da çalıştıkları dolayısıyla tanındıkları ve insanlarla yoğun bir iletişim halinde oldukları yerlerdi. Yapılan hizmetten memnun kalan İstanbullular akraba, komşu ve tanıdıklarını aynı araçılara yönlendiriyordu.⁸³ Böylece araçılara yeni kazanç kapıları açılmış daha fazla taşralı kız çocuğu da İstanbul'a ulaşmak üzere yollara düşmüş oluyordu.

Tablo 6. Araçılardan taşradan getirip İstanbullu ailelere teslim ettiği Safranbolulu üç kız çocuğunun İstanbul mahkemelerindeki icar/isticar işlemleri

Çocukların ismi/yaş	Geldikleri yer	İcar eden	İsticar eden	İsticar edenin ikametgâhı	Sözleşme tarihi
Emine bint Hamzaoğlu müteveffa Mehmed/6	Kızılbel Kazası Kayı Divanı Karaağaç Köyü	Hakim	Şerife Nefise'nin babası ve vekili Mustafa Aziz Ağa bin İbrahim 2 numaralı menzil	Koca Mustafa Paşa Ali Fakih Mahallesi Armutlu Sokak	30 Nisan 1877
Hamide bint Kurdoğlu müteveffa Ömer/11	Kızılbel Kazası Kayı Divanı	Hakim	Fatma Hayriye bint Abdullah'ın zevci ve vekili Mustafa Aziz Ağa bin İbrahim	Koca Mustafa Paşa Ali Fakih Mahallesi Armutlu Sokak 2 numaralı menzil	30 Nisan 1877
Hasibe bint Alağaçoğlu müteveffa Mustafa/8	Kızılbel Kazası Odemiş Divanı Kızılca Köyü	Hakim	Ayşe bint Veliyeddin	Koca Mustafa Paşa Ali Fakih Mahallesi Çukur Çeşme karşısındaki menzil	30 Nisan 1877

82. ŞŞS 2147, 12b/66 (13 Rebiülevvel 1305/29 Kasım 1887); ŞŞS 2147, 12b/67 (10 Rebiülevvel 1305/26 Kasım 1887); ŞŞS 2147, 32a/174 (24 Rebiülevvel 1306/28 Kasım 1888); ŞŞS 2147, 32a/175 (27 Rebiülevvel 1306/1 Aralık 1888); ŞŞS 2147, 32a/176 (27 Rebiülevvel 1306/1 Aralık 1888); ŞŞS 2147, 32b/177 (15 Rebiülevvel 1306/9 Kasım 1888).

83. Benzerlik ve karşılaştırma için bkz. Nagata, "Domestic Service and the Law in Early Modern Japan," s. 211-233; Horn, *The Rise and Fall of the Victorian Servant*, s. 43-47; Hill, *Women, Work & Sexual Politics in Eighteenth-Century England*, s. 134-135.

Yerel mahkemelere yönelik ilginin artışına karşın aracılardan, İstanbul'da ikamet eden aileler adına taşradan getirdikleri her kız çocuğuyla ilgili bilgileri kayıtlara geçirdiklerini ifade etmek inandırıcı olmaktan uzaktır. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İstanbul mahkemelerinde icar edilen çocukların velisi olarak kayıtlara geçirilen akrabaların oranlarında bir gerileme yaşanacaktır. Buna karşın kimsesiz olarak kayıtlara geçirilen çocukların oranlarında ise bir yükselme meydana gelecektir. Bu gelişme büyük oranda çocukların İstanbul'a nasıl ve kimin tarafından ulaştırıldıkları yani akraba olmayan aracılardan yükselişle ilintiliydi. Muhtemelen çocuklar icar/isticar edilirken senet ya da hüccet gibi tarafların karşılıklı olarak hak ve yükümlülüklerini belirleyen yazılı araçlara başvuruluyor ancak bunların yerel mahkemelerin kayıtlarına geçirilmesine ihtiyaç duyulmuyordu. Aracılar, İstanbul'a getirdikleri çocukları istihdam edecek ailelere teslim ettikten sonra aradan çekiliyordu. Durumu kayıt altına almak isteyen aileler mahkemeye başvuruyor ve çocukların "İstanbul'da ya da zâhirde kimsesiz" olduklarını ifade edip onları hizmetlerine almak istediklerini belirtiyordu. Yapmak istedikleri kız çocuklarıyla aralarındaki ilişkiyi resmileştirmekti. Aynı kazalardan hatta köylerden getirilmiş kız çocuklarının birlikte ya da birkaç gün arayla isticar edilmeleri istisnai değildi. Mesela Safranbolu'nun Kızılbel Kazası'na bağlı köylerden getirilen ve "zâhirde kimsesiz" oldukları ifade edilen üç kız çocuğu aynı gün, 30 Nisan 1877'de, kendilerini mahkemeye getiren ailelere icar edilmiştir.⁸⁴ Bu kızlar İstanbul'a, belli ki, birlikte ve aynı kişi ya da kişiler tarafından getirilmişti.

Kayıtlar aracı olarak kadınların ismini çok nadiren zikretmektedir. Onların taşrayla İstanbul arasındaki kız çocuğu hareketliliğindeki rolleri hakkındaki bilgiler tatmin edici olmamakla birlikte sürecin kesinlikle dışında değillerdi. Aracılık işini erkekler gibi meslek edinen kadınların varlığı iyi bilinmektedir. Mesela Nakibzade'nin yanında eşi de vardı. Yaptıkları devletin gözünde kabul görmemiş olmasına karşın 19. yüzyılın sonlarında İzmit ve çevresinden İstanbul'a kız çocuğu temin eden Sapançalı Hüseyin Dai'nin ortağı bir kadındı.⁸⁵ Safranbolu ile İstanbul arasında gidip gelen

84 DŞS 140, 181/a (16 Rebiülahir 1294/30 Nisan 1877); DŞS 140, 181/b (16 Rebiülahir 1294/30 Nisan 1877); DŞS 140-180/a (16 Rebiülahir 1294/30 Nisan 1877).

85 BOA, Y.PRK.ASK: 154/70 (24 Ağustos 1315/5 Eylül 1899).

پوستال

خدمتچی قادینلر دلالی اولان حاجی دوریک، قیصریلی غنزار
افندیگ قاریسی و قاضی کویک الک زنگین ماداملردن اولان
سوریک خانمک آرادینی خدمتچی قیزی اون بش کون اوغراشدقون
صوکرالده ایده یلیدی .

هاجی، بر بچه جکلی، کندیلی ده وقتيله لزومه کوره خدمتچی،
سوت آنا، چاشیرجی، آشجی اولمشدی . استانبولک ارمنی
أولرنده چالشه رق، بونلرک موهوم ناهوس وعفتلری آراسندن بو کونکی
مستقل موقعنی چیقارده رق، خدمتکارلرک بوتون درجه لرندن بر
بر بکمشدی .

بوتون بو أولرده حاجی دوریک - او وقتلر قدسه کیمش
اولدیغندن هنوز حاجی اولماشدی - حقیقی و مکمل بر خدمتچی اولماق
اوزره آغلاردن خدمتکارلره قدر هپسینی یقیندن طامیش ایدی .
کوجوک، بوبوک، بلا استنا، آرزوق، اوتده بریده، اودالرده،
خانمارک غیوبتده، سردیون باشنده، قابولرک آرقاسنده، بمضاً
مطبخ کوشه لرنده، کندیسینی صیقمش، صیقشدرمشدی . بر چوق
خانه لرده، صاحبه لرینک حسدینی تحریک ایده جک درجه ده شکوا
مظهر حسن قبول اولمشدی .

Belge 16. Aracı kadınların bazıları, Krikor Zohrab'ın "Postal" adlı hikâyesinde "hidmetçi kadınlar dellalı olan Hacı Dürük" gibi, bir zamanlar hizmetçiydi. Böyle bir geçmişe sahip olmaları taşradan getirilmelerine aracılık ettikleri hizmetçi kızları daha iyi anlamalarını sağlıyor, gerektiğinde onların yardımına da koşuyordu.

Ermeni Edebiyatı Numuneleri'nin 1913 tarihli baskısından, "Postal"ın ilk sayfası

Fatma, devletin gözünde muteber bir aracı olmamasına karşın, öyle anlaşıyor ki tek başına çalışıyordu.⁸⁶ İpuçları bazı kadınların isticar edilmesi-ne aracılık ettikleri çocuklarla aynı yollardan geçtiklerini göstermektedir. Küçük bir kız çocuğu iken taşradan getirilmiş ve yıllar boyunca hizmetçilik yapmış bu kadınlar zamanla dellal ya da emanetçi olarak ortaya çıkıyordu. Hizmetçilik geçmişlerinden biriktirdikleri tecrübeler tatlı dilleriyle birleştiğinde taşralı aileler, kız çocukları ve onları istihdam eden İstanbullular üzerinde ikna edici etkiler bırakıyordu.⁸⁷

Taşralı kız çocuklarının İstanbul'a ulaştırılmasının kârlı bir iş olarak yükselmesi ile akraba olmayan aktörlerin artan etkinliği arasında yakın bir ilişki bulunmaktaydı. Dönemin kaynakları kız çocuklarının İstanbul'a ulaştırılması işini kârlı bir ticaret olarak tasvir etmiştir.⁸⁸ Bununla birlikte araçların tümünü yaptıkları işlerden maddi kazanç elde eden kişiler olarak nitelendirmek yanıltıcıdır. Ancak dellal, katırcı ve emanetçi gibi isimlerle anılan araçların kazanç elde etme arzusu doğaldı. Bu arzuları, yerilmelerinin ve "hamiyetsiz kişiler" olarak nitelendirilmelerinin temel sebeplerinden birini oluştursa da, taşrayla İstanbul arasındaki kız çocuğu hareketliliğinin iktisadi bir ilişki olarak görüldüğü ve algılandığının göstergesiydi. Gazete ve dergilerde çıkan çeşitli yazıların ve merkezdeki memurların "tamahkârlık" ve kız çocuklarının istismarı olarak görüp bu nedenle de eleştirdikleri ve kabul edilebilir bulmadıkları aynı zamanda bu iktisadi ilişkiydi. Yüzyılın son çeyreğinde yaygınlaşan yeni aracı tipini üreten ve besleyen de buydu. Ne var ki bu "kârlı" işin araçlara ne kazandırdığını tam olarak tespit etmek mümkün olmaktan uzaktır. Kız çocuklarının alacakları ücretlerin giderek emek piyasasında belirlenir hale gelmesine karşın araçların kazançlarını hizmetlerinden ne kadar memnun kaldığı gibi kişilerarası ilişkiler belirlemeye devam

86 BOA, DH.MKT: 1785/68 (14 Rebiülahir/27 Kasım 1890); DH.MKT: 1799/3 (1 Cemaziyelevvel 1308/12 Ocak 1891).

87 Bkz. Zohrab, "Postal," s. 67-104.

88 Rana Hanım bint Safvet, "Ahretlik," *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 56, 21 Mart 1312/2 Nisan 1896, s. 4-5; no. 57, 28 Mart 1312/9 Nisan 1896, s. 2-4; no. 58, 4 Nisan 1312/16 Nisan 1896, 4-5; "Hizmetçi Kızlar," *Sabah*, no. 4935, 27 Rebiülahir 1321/23 Temmuz 1903, s. 1; Haytük Tefvik Talat-Gotuk Halid, "Esir Ticareti," *Sadâ-i Millet*, no. 111, 9 Rebiülevvel 1328/21 Mart 1910, s. 3-4. Ayrıca Kokdaş ve Araz, "İstanbul'da Ev İçinde Hizmetlerinde İstihdam Edilen Kuzeybatı Anadolu Kız Çocuklarının Göç Ağları Üzerine Bir Değerlendirme (1845-1911)," s. 55-56.

etmiştir. Bunun yanında aracılık, kişilere daha sonraları kâra dönüştürebilecekleri değerli toplumsal ağlara ve çevrelere erişim imkânı sağlıyordu.

Memurlar ve Hemşeriler

19. yüzyılda yapılan reformlar ve merkezileşme çabaları taşra kent ve kasabalarının başkentle ilişkilerini dönüştürerek taşrada yeni kurumların ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Buna paralel olarak bürokrasinin yeniden yapılandırılması başkentte olduğu gibi taşrada da memur sayısında büyük bir artışa yol açmıştır. Mesela vilayet salnamelerine göre 1876'da Ankara kent merkezinde sadece yüz on sekiz olan memur sayısı 1907'de dört yüz kırka çıkmıştır.⁸⁹ Çeşitlenen ve genişleyen devlet kurumları İstanbul'da yetmişmiş ya da buradaki okullarda okumuş memurların taşra kent ve kasabalarındaki gündelik yaşamın sıradan bir unsuru haline gelmesini sağlamıştır.⁹⁰ Bu gelişmeler çocukların ev içi hizmetlerde istihdamının genişlemesi ve İstanbulluların emek ihtiyacını karşılamak için taşraya yönelik ilgisinin artmasıyla eşzamanlıydı. Aslında memurların atandıkları yerlerden hizmetçi edinmeleri kökleri eskiye dayanan bir alışkanlıktı. Dönerken görev yaptıkları yerlerde hizmetlerine aldıkları kızları beraberlerinde İstanbul'a getirdikleri de oluyordu.⁹¹ Taşrada artan görünürlükleri kız çocuklarının hareketliliğinde daha aktif roller üstlenmeleri sonucunu doğuracaktır. Ancak bunu mümkün kılan aynı zamanda hareketlilikte yaşanan genişleme ve dönüşen ilişkilerdi.

Akraba ve hemşeriler üzerinden icar/isticar edilen kız çocuklarının büyük bir kısmının kaynağı Kuzey ve Kuzeybatı Anadolu kent ve kasabalarıydı. İstanbulluların ifade edilen kent ve kasabalarla ilişkisi genellikle akraba ve hemşeriler üzerinden kuruluyordu. Taşradaki her kent ve kasabaya uğrayan memurlar ihtiyaç duydukları çocukları istihdam ederek belli bölgelerin inhisarı altındaki çocuk hareketliliğinin coğrafi sınırlarını genişletmişti. Ancak memurların hem hareketliliğe hem de coğrafi sınırların genişlemesine yaptıkları katkıların İstanbul mahkemelerinin kayıtlarına yansımaları sınırlı kaldı. Kuzeybatı Anadolu kent ve kasabaları dışında kalan yerlerden

89 Aydın-Emiroğlu-Türkoğlu-Özsoy, *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara*, s. 201.

90 Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, s. 21-27; İlber Ortaylı, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

91 DŞS 2, 39b/4 (22 Zilkade 1197/19 Ekim 1783).

gelen kız çocuklarının çoğunluğu memurlar tarafından bulunuyor, isticar ediliyor ya da İstanbul'a gönderiliyordu. Memurlar kendi aileleri için isticar ettikleri kız çocuklarıyla ilgili işlemleri, halen orada görev yapıyor olmalarından dolayı, yerel mahkemeler aracılığıyla halletmeyi tercih ediyorlardı. Gerede ve Kastamonu gibi kent ve kasabaların mahkeme kayıtlarına giren ıcar sözleşmelerinin yarısından fazlasında memurların ismi geçmektedir.

Memurların kaynakları zenginleştirmelerine karşın İstanbulluların coğrafi tercihler konusundaki alışkanlıklarından ciddi tavizler verdikleri söylenemez. Kuzeybatı Anadolu kent ve kasabalarıyla eskiye giden ve 1845 kılığıyla güçlendirilen ilişkilerini sürdürmekte, haklı olarak, tutucu davranmaktaydılar. Akrabaların, hemşerilerin, farklı saiklerle hareket eden araçların ve zamanla memurların dahil oldukları bu ilişkinin güçlü bir geleneği vardı. Bu nedenle başka yerlerden gelen kız çocuklarının ev içi hizmetlerde tutunma şansları azdı. Memurların Kuzeybatı Anadolu kent ve kasabalarının dışında kalan yerlerden hizmetlerine alıp İstanbul'a getirdikleri ya da gönderdikleri kızlar istihdam ediliyor ancak bunların devamı gelmiyordu. Geniş akrabalık ve hemşerilik bağlarıyla desteklenmeyen bir ilişkinin sadece memurların çaba ve inisiyatifleriyle sürdürülmesi ve kalıcı hale gelmesi mümkün olmaktan uzaktı. Kuzeybatı Anadolu, İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen taşralı çocukları sağlayan bir bölge olarak tekelerini imparatorluğun sonuna kadar korudu.

Taşrada görev yapan memurlar ev içi hizmetler sektörünün gelişimine birkaç açıdan katkı sunuyordu. Evlerinde istihdam edecekleri kız çocuklarını bulmak görev yapacakları yerlere vardıklarında yaptıkları ilk işlerdendi. Bu konuda aralarındaki tek fark, mali imkânlarının kaç kız çocuğunu isticar etmeye elverdiğiydi. Düşük statülere sahip memurlar bir kız çocuğuyla yetinirken, valilik ve kaymakamlık gibi üst seviyedeki prestijli makamları işgal edenler iki ya da daha fazla kız çocuğunu isticar edebiliyordu. Mesela kayıtlara yansıdığı kadarıyla sadece Şubat 1908'de Ordu Kazası'na bağlı köylerden dört kız çocuğu Trabzon Valisi Ferid Paşa'nın eşleri adına isticar edilmişti.⁹² Kastamonu Vilayeti Adliye Müfettişi Mehmed Arif Bey biri Ocak diğer Nisan

92 OŞS 1476, 41/2 (23 Muharrem 1326/26 Şubat 1908); OŞS 1476, 42/1 (25 Muharrem 1326/28 Şubat 1908); OŞS 1476, 42/2 (25 Muharrem 1326/28 Şubat 1908).

1885'te iki kız çocuğunu eşinin hizmetine almıştı.⁹³ Hangi konumları işgal ediyor olurlarsa olsunlar yolu taşradan geçen tüm memurlar kız çocuklarının hizmetinden yararlanmaya istekli duruyordu.

Memurların hareketliliğe asıl katkıları aracılık rollerinden kaynaklanıyordu. Kendileri gibi taşrada görev yapan arkadaş ve amirlerinin yanında İstanbul'da bulunan akrabaları, tanıdıkları ve meslektaşları adına hareket ediyor, kız çocuklarının bulunmasına yardımcı oluyor ya da bu konuda bir istek uyandırıyordu. Bu çerçevede 20. yüzyılın başlarında Ordu Kazası'nda kaymakamlık yapan İbrahim Paşa yolu taşraya düşmüş memurlara tipik bir örnektir. İbrahim Paşa, taşraya atanan her memurun yapmaya çalıştığı gibi, ilkönce kendi ailesinin ihtiyacını gidermeye çalışmıştır. 12 Haziran 1907'de kaymakamı olduğu kazaya bağlı Habsamana Nahiyesi Alanyurt Köyü'nden sekiz yaşındaki Havva'yı eşi Süreyya Hanım adına isticar etmiş, aradan sekiz aydan fazla bir zaman geçtikten sonra, 26 ve 28 Şubat 1908 tarihlerinde, bu defa taşradaki amiri konumundaki Trabzon Vilayeti Valisi Ferid Paşa'nın eşi Fatma Hanım adına aynı kazanın Perşembe Nahiyesi'ne bağlı bir köyden iki kız çocuğunu, yedi yaşındaki Sultan ve on iki yaşındaki Zernişan'ı isticar etmiştir. Ama İbrahim Paşa burada durmaya niyetli görünmüyordu. Ya İstanbul'dan kendisine istek gelmiş ya da oraya bizzat tavsiyelerde bulunmuştu; 2 Mart 1908'de İstanbul'da Ziraat Bankası Kontrol ve İstatistik Kalemi Mümeyyizi Ömer Lütfü Bey'in eşi Hatice Hanım adına yine Habsamana Nahiyesi Göl Köyü'nden beş yaşındaki Nazire'yi isticar edip başkente göndermiştir.⁹⁴ Benzer şekilde Kastamonu Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi Hamid Efendi, 29 Nisan 1886 ile 10 Eylül 1887 tarihleri arasında biri yetişkin dört kızın isticar işlemlerini yürütmüştür. Kızlardan ikisini İstanbul'da ikamet eden kız kardeşi, birini kendisiyle birlikte yaşayan kayınvalidesi, diğerini de eşi adına isticar etmiştir.⁹⁵

93 KŞS 139, 78/138 (27 Rebiülevvel 1302/14 Ocak 1885); KŞS 139, 88/162 (21 Cemaziyelahir 1302/7 Nisan 1885).

94 OŞS 1476, 15/1 (1 Cemaziyellevvel 1325/12 Haziran 1907); OŞS 1476, 41/2 (23 Muharrem 1326/26 Şubat 1908); OŞS 1476, 42/2 (25 Muharrem 1326/28 Şubat 1908); OŞS 1476, 43/1 (28 Muharrem 1326/2 Mart 1908).

95 KŞS 140, 51/122 (25 Receb 1303/29 Nisan 1886); KŞS 140, 95/244 (25 Rebiülahir 1304/21 Ocak 1887); KŞS 142, 7/19 (21 Zilhicce 1304/10 Eylül 1887); KŞS 142, 8/20 (21 Zilhicce 1304/10 Eylül 1887).

İbrahim Paşa ve Hamid Efendi gibi taşrada üst mevkilerde görev yapan memurların kız çocuklarının isticar işlemleriyle ilgilenmesi istisnai değildi. İbrahim Paşa'nın Trabzon valisinin eşine bizzat aracılık yapmayı tercih etmiş olmasının anlaşılabilir nedenleri vardı. Ancak kız çocuklarıyla ilgili işlemlerin yürütülmesinde ve aracılık işinde daha faal olanlar alt dereceli memur ve görevlilerdi. Genellikle alt kademelerde görev yapan memurlar üst kademelerde görev yapan memurların aileleri, akrabaları ve tanıdıkları adına hareket edip kız çocuklarının isticar işlemlerini yürütüyordu. Bu konuda memurlar arasında resmi olmayan hiyerarşik bir ilişki mevcuttu. Büyük bir ihtimalle İbrahim Paşa da eşi ve başkaları adına isticar ettiği dört kız çocuğunu alt kademelerde çalışan memurlar sayesinde bulmuştu.

Tablo 7. Ordu Kaymakamı İbrahim Paşa'nın isticar edilmesine aracılık ettiği Ordulu kız çocukları (12 Haziran 1907-2 Mart 1908)

Çocukların ismi/yaşı	İcar eden	İsticar eden	Tarih
Havva/8	Ordu Kazası Habsamana Nahiyesi Alanyurt Köyü'nden annesi Molla Ömer oğlu kerimesi Hüsne bint Mustafa	Ordu Kaymakamı İbrahim Paşa'nın haremi Süreyya Hanım bint Mustafa Ağa'nın vekili ve zevci İbrahim Paşa	12 Haziran 1907
Sultan/7	Ordu Kazası Perşembe Nahiyesi Anaç Köyü'nden babası Ali bin Ahmed	Trabzon Vilayeti Valisi Ferid Paşa'nın halilesi Fatma Hanım'ın vekili Ordu Kaymakamı İbrahim Paşa	26 Şubat 1908
Zernişan/12	Ordu Kazası Perşembe Nahiyesi köylülerinden amcası Kahramanoğlu Abdullah bin Hüseyin	Trabzon Vilayeti Valisi Ferid Paşa'nın halilesi Fatma Hanım'ın vekili Ordu Kaymakamı İbrahim Paşa	28 Şubat 1908
Nazire/5	Ordu Kazası Habsamana Nahiyesi Göl Köyü'nden babası Karadanoğlu Hüseyin bin Mustafa	İstanbul'da Ziraat Bankası Ziraat Bankası Kontrol ve İstatistik Kalemî Mümeyyizi Ömer Lütfü Beyefendi'nin haremi Hatice Hanım bint Hasib Bey'in vekili Ordu Kaymakamı İbrahim Paşa	2 Mart 1908

Zabıta memuru, tahsildar ve kâtip gibi kız çocuklarının bulunması ve isticar edilmesi işinde faal olan alt derecelerdeki memurların en azından bir kısmı taşralıydı. Bu kişiler, taşralı olmalarının kendilerine sağladığı geniş imkânların yanında, yaptıkları işin gereği olarak en ücra köylere kadar gidiyor, çarşı pazarda geziyor ve insanların içinde bulunduğu durumu yakından görüyorlardı. Geniş ilişki ağları sayesinde hangi köyden isticar edilmeye uygun ne kadar kız çocuğu olduğunu öğreniyor ya da haber alıyorlardı. Vakti geldiğinde kendileri için aracılık yaptıkları daha üst konumlardaki memurlarla kız çocuklarının ailelerini buluşturmakta zorluk yaşamıyorlardı. Burada çok katmanlı bir ilişkiler ağı söz konusuydu. Mesela Kastamonu Vergi Müfettişi Ferid Efendi, eşi için bir kız çocuğu isticar edilmesi işini kendi emri altında çalışan vergi memuru Emin Efendi aracılığıyla halletmişti. Emin Efendi merkez sancağa bağlı Daday Kazası Dere Köyü'nden on bir yaşındaki Fatma'yı bulmuş ve 28 Temmuz 1885'te Ferid Efendi'nin eşi adına isticar etmiştir.⁹⁶ Gerede kaymakamının eşi, evinde istihdam edeceği bir kız çocuğu istediğinde, aynı kazada tahsildar olan Şahinzade Mehmed Said Ağa harekete geçmiş ve 28 Mayıs 1899'da Dörtdivan Nahiyesi Yayalar Köyü'nden on yaşındaki Ayşe'yi bulmuştu.⁹⁷ Yine Gerede'de görev yapan Hasan adındaki bir zabıta memuru, 1903 ilkbaharı ve yazında, mesaisinin bir kısmını taşrada görev yapan üst kademelerdeki askeri ve sivil memurların ailelerine kız çocuğu bulmak için harcamıştır. Bu zabıta memuru 4 Nisan 1903'te Çoğullu Köyü'nden on yaşındaki Naile'yi Bolu'da görev yapan Tabur Ağası Binbaşı Hafız Eşref Bey'in eşi Nuriye, 20 Haziran 1903'te Dülger Köyü'nden sekiz yaşındaki Hanife'yi Topçu Kaymakamı Tevfik Bey'in kızı Müzeyyen ve 5 Temmuz 1903'te Çağış Köyü'nden altı yaşındaki Rasime'yi Kastamonu Vilayeti Vali Muavini Reşad Beyefendi'nin kızı Zehra için isticar etmiştir.⁹⁸

19. yüzyılın son çeyreğinde taşra kent ve kasabalarındaki mahkemelerin hem kendileri hem de akraba, tanıdık, meslektaş ve amirleri için kız

96 KŞS 140, 2/5 (15 Şevval 1302/28 Temmuz 1885).

97 GŞS 1323, 96/269 (17 Muharrem 1317/28 Mayıs 1899).

98 GŞS 1324, 125/70 (6 Muharrem 1321/4 Nisan 1903); GŞS 1324, 151/19 (24 Rebiülevvel 1321/20 Haziran 1903); GŞS 1324, 157/26 (9 Rebiülahir 1321/5 Temmuz 1903).

çocuğu isticar eden memurların kayıtlarını tutması yaygınlaşmış ve sıradan bir mahkeme prosedürüne dönüşmüştür. Taşrada varlıkları artan devlet memurlarının kız çocuklarıyla ilgili icar/isticar işlemlerini kayıt altına alma eğilimi yerel mahkemelerdeki yoğunluğun artmasına katkı sağlamıştır. İstanbul'a eskiden beri istikrarlı biçimde kız çocuğu sağlayan kent ve kasabaların mahkemelerindeki icar/isticar işlemlerinde dahi memurların adı yaygın şekilde geçmektedir. Memurların kız çocuklarıyla ilgili bilgileri ve yapılan anlaşmaları kayıt altına aldirmek istemelerinin, devletin hareketliliği düzenleme ve kontrol altında tutma çabasıyla yakın ilgisi vardı. Devletin yaptığı düzenlemelere ilkönce onların uyması başkalarına örnek olması beklenirdi. Ancak kendilerine göre kaygılarının olduğu da görmezlikten gelinmemelidir. Taşraya atanan memurlar değişik yerlerde görev yapabiliyor, hizmetlerine aldıkları kız çocuklarını genellikle tayin edildikleri yerlere ve nihai olarak İstanbul'a götürebiliyordu. Bu alışkanlığın zarar görmemesi küçük bazı düzenlemeleri gerekli kılıyordu. İsticar ettikleri çocuklar için hazırlatıkları hüccetlere çocukların "başka yerlerde ve İstanbul'da kendilerine (ailelerine) hizmet edeceği" şeklinde ifadelerin geçirilmesi oldukça yaygındı.⁹⁹ Böyle ifadeler yalnızca memurların yaptığı sözleşmelere özgüydü. Amaç tayinleri sonrasında kendileriyle çocukların aileleri arasında doğabilecek anlaşmazlıkların önüne geçmekti. Nitekim bazı aileler, kent ya da kasabalarında görev yapan memurlara icar ettikleri kız çocuklarının kendilerinden izin alınmadan başka yerlere götürülmesinden şikâyetçi olabiliyordu.¹⁰⁰

Kız çocuklarının başkente ulaştırılmasında üstlendikleri roller memurları, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, taşrayla İstanbul arasındaki kız çocuğu hareketliliğinin vazgeçilmez bir unsuruna dönüştürmüştü. Buna karşın memurlar aynı dönemlerde ön plana çıkan ve emanetçi, dellal ve katırcı gibi isimlerle anılan araçlara nispetle daha az dikkat çekiyordu. Dönemin basını, kız çocuklarını Anadolu'dan İstanbul'a ulaştıran araçları kâr düşkünü olarak nitelendirip sertçe yererken, taşradaki memurların hare-

99 Bkz. KŞS 144, 215/287 (26 Zilhicce 1308/2 Ağustos 1891); KŞS 144, 233/232 (28 Safer 1309/3 Ekim 1891); KŞS 144, 235/239 (19 Rebiülevvel 1309/23 Ekim 1891); KŞS 144, 248/272 (10 Rebiülâhır 1309/13 Kasım 1891).

100 BOA, DH.MUİ: 41-2/20 (23 Teşrinisânî 1325/6 Aralık 1909).

ketlilikteki rollerine neredeyse hiç değinmemiştir. Bunun çeşitli sebepleri vardı. Konumları memurlara güven duyulmasını ve daha az tartışılır olmalarını sağlıyordu. Onlardan şüphelenmek için herhangi bir gerekçe yoktu. Gerçi 1880'lerde yapılan düzenlemeler herkes gibi memurları da hedef alıyordu. Ancak bu düzenlemeler basının gündemine gelmemiştir. Memurlar genellikle kız çocuklarıyla ilgili işlemleri hukuki sınırlar içinde yürütmeye çalışıyor, şüpheli hareketlerden kaçınıyorlardı. Yaptıkları kazanç elde etmeye yönelik bir "ticaret" değildi. Sadece kendileri, akrabaları ve tanıdıkları için kız çocuğu buluyor ve isticar ediyorlardı. Bu da onları dikkatlerden uzak tutuyor, kâr düşkünü olarak nitelendirilen araçlardan ayırıyordu. Yaptıkları, yerilmek bir kenara, "hayırseverlik" ve fakir/kimsesiz kız çocuklarının korunup kollanması olarak da görülüp övülebilirdi. Nihai olarak devletin kendisi, tüm öfkesine rağmen, dönüp dolaşıp fakir ve kimsesiz kız çocuklarının "saadet hallerine bâis olabilecek hüsn-i terbiye"den mahrum kalmalarının uygun olmayacağını, bu kızların gerekli izinler alındıktan sonra başka ailelere verilebileceğini ve onlarla birlikte seyahat edebileceklerini kabul ediyordu.

Ne olursa olsun Osmanlı devlet aygıtının taşraya doğru genişlemesi ve merkezileşme çabaları Anadolu kız çocuklarının hareketliliğini derinden etkilemişti. Taşrada varlıkları artan devlet memurları, Anadolu ile İstanbul arasındaki kız çocuğu hareketliliğinin genişlemesine ve kız çocuklarının başkente geliş yollarının çeşitlenmesine katkı sağladı. Taşralıların kız çocuklarının hareketliliği üzerinden memurlar ve devlet aygıtıyla geliştirdikleri ilişkiler, hiç şüphesiz, Osmanlı merkezileşmesinin vilayet merkezlerinden en ücra köylere kadar gündelik yaşama ve taşralılar ile İstanbullular arasındaki ilişkilere nasıl dokunduğuna mikro düzeyde ışık tutmaktadır.

YOLLAR VE YOL GÜZERGAHLARI

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Anadolu'da seyahat etmek halen ulaşım ile ilgili büyük zorlukları önceden kabullenmeyi gerektiriyordu. 1873-1875 Orta Anadolu kıtlığından hemen sonra Anadolu'yu batıdan doğuya doğru kat eden Burnaby kendisine sürekli engel çıkaran çamurlu, berbat yollardan şikâyetçi olmuştu.¹⁰¹ Bu konu-

¹⁰¹ Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, s. 64-65, 78, 85-86.

daki şikâyetler hiç bitmeyecektir. Artık demiryoluyla Ankara'nın ötesine ulaşılabilirdiği bir tarihte, 20. yüzyılın başlarında, Anadolu'yu gezen Ahmed Şerif, bu gezilerin birinde Kuzeybatı Anadolu'daki yolların berbat durumuna değinir; “Mesela, Zonguldak, Ereğli kazaları için, Bolu'dan fazla başşehre bağlıdır denebilir. Çünkü, İstanbul'a gidip gelmek, Bolu'ya gidip gelmekten pek kolaydır” diye yazmıştı.¹⁰² Gerçekten de kış aylarında Anadolu'da özellikle engebeli arazilerin hâkim olduğu coğrafyalarda seyahat etmek güçleşiyordu.

Bununla birlikte, Ahmed Şerif gibi karamsar bir tablo sunanların varlığına karşın, 19. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu kentlerini hem birbirlerine hem de başkente bağlamaya yönelik kayda değer bir çaba ortaya çıkmıştı.¹⁰³ Yol yapımı ve ilerleme/gelişme arasında kurulan ilişki kıtık gibi afetlerin yaşandığı dönemlerde, yardım ulaştırılmasında yaşanan zorluklarla birleşip, yol yapımına ağırlık verilmesi sonucunu verecektir. Ankara üzerine yapılan bir araştırmada belirtildiği üzere “uzun yıllar yetersiz ve ilkel yol şartları yüzünden ticareti yeterince gelişmemiş, ürün ihraç ve ithalinde zorluklar yaşayan Ankaralı tüccar ve esnaf için yolların yapımı ve tesviyesi ayrı bir önem taşıyordu. Özellikle kuraklık yıllarında zahire taşımacılığında yaşanan zorluklar neticesinde kentte adeta bir ‘yol bilinci’ gelişmişti.”¹⁰⁴ Yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da şose ve toprak yolların yapımına büyük önem verilerek 1873'te Haydarpaşa-İzmit, 1892'de de İzmit-Ankara demiryolu hattının yapımı tamamlanmış, böylece Ankara ile İstanbul arasındaki bölge demiryoluyla birbirine bağlanmıştı.¹⁰⁵

Anadolu ile İstanbul arasındaki mesafeyi kısaltan asıl gelişme, demiryolu yapımının da öncesine giden, deniz ulaşımında kaydedilen

102 Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanın*, c. 1, s. 441.

103 16. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın ortalarına değin Orta ve Batı Anadolu'da yol ağının gelişimini haritalar üzerinden takip etmeye imkân veren bir çalışma için bkz. Usha M. Luther, *Historical Route Network of Anatolia (Istanbul-Izmir-Konya) 1550's to 1850's: A Methodological Study*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. XIX-XXVII.

104 Aydın-Emiroğlu-Türkoğlu-Özsoy, *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara*, s. 205.

105 Ufuk Gülsoy, “Osmanlı Devrinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları,” *Osmanlı'da Ulaşım Kara-De-niz-Demiryolu*, ed. Vahdettin Engin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, Çamlica Basım Yayın, İstanbul, 2013, s. 287-304.

ilerlemeydi. Ahmed Şerif, Kuzeybatı Anadolu'daki yolların kötü durumunu anlatırken kıyılardaki kent ve kasabalarla İstanbul arasındaki deniz ulaşımının nispeten gelişmiş olduğunu da kabul ediyordu. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Karadeniz'de işlemeye başlayan buharlı gemiler yolculuk maliyetlerini düşürdüğü gibi yollarda geçirilen zamanı da kısaltmıştı. 1850'lerin başında yol boyunca farklı limanlara uğrayan bir buharlı geminin İstanbul ile Trabzon arasındaki gidiş gelişi doksan saat sürüyordu. Karadeniz limanları iç bölgelerden gelip İstanbul'a seyahat etmek isteyen mevsimlik işçilere daha fazla ev sahipliği yapmaya başlamış, "mevsimlik göç" kısalan mesafeler sayesinde yaygınlaşmıştı.¹⁰⁶ Tarlalardaki ürünler kaldırıldıktan sonra sonbahar ve kış aylarını İstanbul'da çalışarak geçiren Anadolu'lular bahar geldiğinde tarlalarına geri dönüyorlardı. 1858'de İstanbul'dan Trabzon'a denizyoluyla seyahat eden Alman seyyah ve kâşif Heinrich Barth bindiği gemideki "dördüncü sınıf" yerleri tutanların çoğunun kazandıkları paralarla başkentten memleketlerine geri dönen Anadolu'lular olduğunu gözlemlemiştir.¹⁰⁷ Deniz ulaşımındaki gelişmeler Anadolu'yu batıdan doğuya doğru yatay olarak kesen yol güzergâhlarına kıyıları iç kesimlere bağlayan kuzey-güney yönünde dikey yeni yolların eklenmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁰⁸

Ulaşım altyapısının gelişmesi ev içi hizmetlerde istihdam edilecek çocukların İstanbul'a ulaştırılmasını kolaylaştırmıştır. Aracıların ücra köylere kadar erişmeleri taşra ve İstanbul arasındaki ulaşım imkânlarının gelişmesi ve çeşitlenmesiyle doğru orantılıydı. Bununla birlikte kayıtlar çocukların hangi yol güzergâhları ve araçlar kullanılarak İstanbul'a ulaştırıldığı konusunda çok az ayrıntı sunmaktadır. Çocukların büyük bir kısmını sağlayan Kuzey ve Kuzeybatı Anadolu'dan İstanbul'a, 19. yüzyılın ortalarında iki, yüzyılın sonlarında ise üç farklı yoldan ulaş-

106 Süleyman Uygun, *Osmanlı Sularında Rekabet Mesaieri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 212-213, 215, 220; Christopher Clay, "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia," *Middle Eastern Studies*, c. 34/4, 1998, s. 6-8.

107 Heinrich Barth, *Heinrich Barth Seyahatnamesi Trabzon'dan Üsküdar'a Yolculuk 1858*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 13.

108 Emrah Çetin, "II. Abdülhamid Döneminde Kastamonu ve Ankara Vilayetlerinde Karayolu Yapım Çalışmaları," *History Studies*, c. 6/3, 2014, s. 103-117.

mak mümkündü. Bunlardan birincisi karayoluydu. Kuzey ve Kuzeybatı Anadolu Osmanlı yol sisteminde “orta kol” adı verilen güzergâh üzerinden karayoluyla İstanbul’a bağlanıyordu. Bu güzergâh İzmit, Sapanca, Hendek, Düzce, Bolu, Gerede, Çerkeş, Karacaviran ve Tosya üzerinden geçip doğuya ve güneydoğuya doğru ilerliyordu.¹⁰⁹ İstanbul’a ulaşmanın ikinci yolu denizi kullanmaktan geçiyordu. Özellikle buharlı gemilerin devreye girmesi ve düzenli seferlerin yapılması Karadeniz kıyıları boyunca sıralanan liman ve iskelelerin yolcu taşımacılığında daha aktif biçimde kullanılmasını sağlamıştır.¹¹⁰ Demiryolu ise, üçüncü bir yol olarak, 19. yüzyılın son çeyreğinde yavaş yavaş devreye girmişti. 1890’da artık trenle Arifiye’ye kadar ulaşmak mümkündü.

Kuzey ve Kuzeybatı Anadolu ile İstanbul arasında yolculuk yapanlar imkânlarına ve yaşadıkları yerin konumuna bağlı olarak yolculuklarının bir kısmını karadan geri kalan kısmını ise denizden ya da yüzyılın son çeyreğinden itibaren demiryoluyla yapıyordu. Osmanlılar, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Karadeniz liman ve iskelelerini daha verimli kullanabilmek amacıyla iç kesimlerden kıyılara ulaşan yol ağının geliştirilmesine yönelik çalışmalarda bulundu. Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa’nın 1880 tarihinde hazırladığı “Anadoluca İmâlât-ı Umûmiyyeye Dair Lâyiha” isimli raporda iç bölgeleri Karadeniz liman ve iskelelerine bağlayacak, bazı kısımları tamamlanmış, yol projeleri üzerinde ayrıntılı biçimde durulmuştur. Bu projelerden ikisi İstanbul’da ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların büyük bir kısmını sağlayan kent ve kasabalarla yakından ilgiliydi. Bunlardan birincisi, İnebolu’dan başlayıp Kastamonu, Tosya ve Çankırı üzerinden Ankara’ya ulaşıyordu. İkincisi, ise daha kısa bir proje olup Safranbolu’yu Bartın’a bağlamaya yönelikti.¹¹¹ Bunlara Ereğli’yi Bolu, Gerede ve Yabanabad üzerinden Ankara’ya bağ-

109 Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 69-86.

110 Uygun, *Osmanlı Sularında Rekabet Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, s. 215.

111 Celâl Dincer, “Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa’nın Anadolu’nun Bayındırlık İşlerine ve Günümüzle İlgisi Hakkında Düşünceler,” *Belgeler*, c. 5-8/9-12, 1968-1971, s. 172-173. Hasan Fehmi Paşa’nın hazırladığı raporda mesafeler çok iyi hesaplanmıştır. Diğer taraftan onun ortaya koyduğu güzergâhlarla günümüzde kullanılan yol güzergâhları neredeyse aynıdır.

lamaya dönük çabalar da eklenmelidir. Toprak ve şose yolların nispeten gelişip deniz ve demiryoluna eklemelenmesi taşrayla İstanbul'u birbirine yakınlaştırmış ve çocukların hareketliliğini artırmıştı. Gelişen ulaşım imkânları sayesinde ev içi hizmetlerde istihdam edilen taşralı çocuklara daha kolay ulaşılacaktı.

Hasan Fehmi'nin üzerinde durduğu yol güzergâhları imparatorluğun son dönemlerinde İstanbul'a ulaşmak isteyenler ya da tam tersi Anadolu'ya seyahat edenler tarafından yaygın biçimde kullanılıyordu.¹¹² Ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların önemli bir kısmı da bu liman ve iskelelerden İstanbul'a ulaştırılıyor olmalıydı. Rana Hanım'ın "Ahretlik" adlı hikâyesinde Fatma'yı İstanbul'a götüren katırcılar altı günde iskeleye, oradan da vapurla yapılan kısa bir yolculuktan sonra İstanbul'a ulaşacaktır.¹¹³ Hikâyede katırcıların nereden yola çıkıp hangi iskeleyi kullandıkları belirtilmemiştir. Ancak hikâyenin kız çocuklarının İstanbul'a nasıl ulaştıkları hakkında verdiği bilgiler gerçekçidir. İç kesimlerdeki kasabalardan gelen kız çocukları ve onlara eşlik edenler kıyılardaki iskelelerde buluşuyor, buradan İstanbul'a denizyoluyla ulaşıyorlardı. Bu kız çocuklarının büyük bir kısmı denizi ve üzerinde yüzen gemileri ilk kez Karadeniz iskele ve limanlarına ulaştıklarında görüyorlardı. Kayıtlara yansıdığı üzere kız çocuklarını icar etmek maksadıyla İstanbul'a gelmeyi kararlaştıran ve deniz yolunu tercih edenlerin bir kısmı, bir süreliğine de olsa, mavna ve gemilerde kalabiliyordu.¹¹⁴

Ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların çeşitli sebeplerden dolayı memleketlerine gönderilmesi söz konusu olduğunda da tercih edilen yine genellikle denizyoluydu. 1908'de Çerkeşli on iki yaşındaki Ayşe, hizmet ettiği evde "durmak istememesi," İstanbul'da da kimsesiz olması sebebiyle, İnebolu üzerinden memleketteki ebeveyninin yanına gönderilmişti.¹¹⁵ On iki yaşındaki Azize, Üsküdar'da Miralay Osman Bey'in hanesinde hizmetçilik yaparken 1909 başlarında kendisine "yol verilmiş,"

112 Uygun, *Osmanlı Sularında Rekabet Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, s. 215.

113 Rana Hanım bint Safvet, "Ahretlik," *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 56, 21 Mart 1312/2 Nisan 1896, s. 4-5; no. 57, 28 Mart 1312/9 Nisan 1896, s. 2-4; no. 58, 4 Nisan 1312/16 Nisan 1896, 4-5.

114 AŞS 425, 7b/4 (5 Zilkade 1262/25 Ekim 1846).

115 BOA, ZB: 491/44 (7 Eylül 1324/20 Eylül 1908).

aynı şekilde İstanbul'da kimsesi olmamasından dolayı, zabıta memuru Yüzbaşı İzzet Efendi aracılığıyla Ereğli üzerinden Devrek'teki annesine gönderilmiştir.¹¹⁶ Kuzey ve Kuzeybatı Anadolu sakinleri denizyolunu etkin biçimde kullanıyordu. Bununla birlikte yakınlığa bağlı olarak 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren tren yolculukları da tercihler arasına girmişti. Krikor Zohrab'ın "Postal" adlı hikâyesinde "hidmetçi kadınlar dellalı olan Hacı Dürük" İstanbullu bir Ermeni aile için İzmit'e bağlı Bahçecik'ten bulduğu hizmetçi kızla birlikte önce karayoluyla İzmit'e gelmiş oradan trenle İstanbul'a ulaşmıştır.¹¹⁷

116 BOA, ZB: 492/40 (31 Kanunuevvel 1324/13 Ocak 1909). Ayrıca BOA, DH.MKT: 1558/29 (12 Safer 1306/27 Ekim 1888).

117 Zohrab, "Postal," s. 80-82.

EV DEN UZAKTA YA DA “YABANCI” BİR EVDE

GENİŞLEYEN BİR DAİRE: İSTİHDAM/İSTİCAR EDENLER

Kayıtlar çocukları istihdam edenlerin kim oldukları, hangi işlerle uğraştıkları ve toplumsal statüleri hakkında kayda değer ayrıntılar sağlamaktadır. Çocukları isticar ve istihdam eden kadınlar yaygın olarak eşleri, babaları ve oğulları üzerinden tanımlanıyordu. Sözleşmelerin standartlaşmasına bağlı olarak istihdam edenler hakkındaki ayrıntılarda artış görülecektir. Ancak bazı durumlarda kayıtlara geçirilen bilgilerden çocukları istihdam edenlerin sosyoekonomik konumlarına dair fikir edinmek kolay değildir. Kadınların isimlerinin ardına hanım ya da hatun yazılmasıyla yetinilebiliyor; akrabaları olan erkeklerden, ne yaptıkları belirtilmeden, ağa, efendi, bey ve seyyid diye söz edilebiliyordu. Unvan ve lakaplar, önemli göstergeler olmalarına karşın, meslek zikredilmediğinde sahiplerinin toplumsal ve/veya ekonomik aidiyetlerini anlatmakta zayıf kalıyordu.¹ Ne olursa olsun çocuklar dönem boyunca, kölelerin aksine, toplumun sadece üst kesimlerine değil daha mütevazı yaşamlara sahip ailelere de hitap ediyor; farklı toplumsal statülere ve iktisadi imkânlara sahip varlıklı tüccarlardan mahalle bakkallarına, konak ve sahilhanelerde oturan paşalardan sıradan kâtiplere kadar belli bir gelire sahip İstanbullular çocukların ucuz hizmetinden yararlanmak konusunda birleşiyordu. Çocukların ev içi hizmetlerde istihdamını zamanla orta sınıfları da içine alan ve giderek genişleyen bir daire olarak düşünmek mümkündür.

Sektördeki dönüşümün yanında dönemin gelişmeleri çocukları istihdam edenlerin profilinde değişime neden oluyor ve kendilerini dinsel, mesleki ve coğrafi/kültürel aidiyetler üzerinden tanımlayan bazı toplumsal grupların ön plana çıkmasını sağlarken diğerlerini geriletebiliyordu. Beşe unvanını taşıyanlar bunun en iyi örneklerinden birini oluşturmaktadır.

1 Bkz. İrfan Kokdaş, “Land ownership, tax farming and the social structure of local credit markets in the Ottoman Balkans, 1685-1855,” *Financial History Review*, c. 24/1, 2017, s. 1-29; Hülya Canbakal, 17. Yüzyılda Aynıtab Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset, çev. Zeynep Yelçec, İletişim Yayınları, 2009, s. 81-113.

Düşük statülere sahip yeniçerileri tanımlamakta kullanılan ve zamanla esnaf ve zanaatkârlar için bir prestij unvanına dönüşen beşe,² 1826'da yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla birlikte uzun bir süre kayıtlardan kaybolmuştur.³ Bu tarihten önce çoğunluğu esnaf ve zanaatkâr olduğu anlaşılan beşe unvanlı kişiler çocukları istihdam edenler arasında kayda değer bir yer tutuyordu. Beşe unvanlıların, ocağın kaldırılmasından önceki anlamından ve işaret ettiklerinden farklı ve istisnai olarak, çocukların velileri ya da onların hizmetinden yararlananlar arasına yeniden dahil olmaları 19. yüzyılın sonlarında gerçekleşecektir.⁴ Çocukları istihdam eden İstanbulluların tercihleri ve farklı aidiyetlere dayanarak geliştirdikleri "dayanışma" sektörünün gelişimine paralel olarak zamanla evrim geçirecektir.

Ailelerin, çocukları istihdam ederken sergiledikleri sınıfsal ve mesleki dayanışma, hiçbir zaman kaybolmamakla birlikte, giderek zayıflayacaktır. Sektörün İstanbul ve çevresinden gelen çocukların hâkimiyetinde olduğu 19. yüzyılın ortalarına değin esnaf ve zanaatkârlar arasında güçlü bir dayanışma vardı. Aynı ya da benzer işkollarında faaliyetlerini sürdüren esnaf ve zanaatkârlar birbirlerinin çocuklarını himaye ve istihdam etmeye yakın duruyor; özellikle ebeveynlerinden birini ya da her ikisini kaybeden çocuklara kucak açıyorlardı. Mesela annesini kaybetmiş dört yaşındaki Hatice, 1836'da kalaycı olan babası Ahmed tarafından aynı işkolunda çalışan Mehmed'in eşi Şerife Zeynep'e icar edilmiştir.⁵ Benzer bir dayanışma farklı bir bağlamda Hz. Muhammed'in soyundan geldiğini iddia eden seyyid ve şerifler⁶ arasında da mevcuttu. Seyyid ve şerifler kendileriyle aynı unvanı taşımayanlarla

2 Kokdaş, "Land ownership, tax farming and the social structure of local credit markets in the Ottoman Balkans, 1685-1855," s. 9. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde esnaf/zanaatkâr yeniçerilere dair bkz. Mehmet Mert Sunar, *Cauldron of Dissent: A Study of the Janissary Corps, 1807-1826*, doktora tezi, Binghamton University, New York, 2006.

3 Yuzo Nagata-Maşıko Nagata, "Saraybosna Şeriyeye Sicilleri Üzerine Bir İnceleme," *XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994*, c. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 693-694. Ocağın kaldırılmasına dair bkz. Kemal Beydilli, "Vak'a-i Hayriyye," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 454-457.

4 Bkz. DŞS 141, 125/37 (21 Receb 1298/19 Haziran 1881); DŞS 177, 113/183 (25 Zilhicce 1329/17 Aralık 1911).

5 DŞS 99, 9b/4 (27 Receb 1252/7 Kasım 1836).

6 Osmanlı İmparatorluğu'nda seyyidler ve şerifler için bkz. Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yaynevi, İstanbul, 2005.

icar/isticar ilişkisine giriyordu. Ancak çocukları icar ve isticar eden tarafların seyyid ve şerif olmasının yaygınlığı, iktisadi durumdan bağımsız olarak, grup içi aidiyet duygusunun kuvvetli olduğunun belirtisiydi. Seyyidlik ve şeriflik çocukların artan biçimde İstanbul'un dışından gelmeye başladığı 19. yüzyılın ortalarından sonra da, coğrafi uzaklığa rağmen, zayıflayarak da olsa ailelerin tercihleri üzerinde etkili olmaya devam etmiştir.

Bu yöndeki tercihlerin toplumsal, kültürel ve algılar düzeyinde anlaşılabilir tarafları bulunuyordu. Muhtemelen ortak bir aidiyette buluşmak çocukları icar ve isticar edenlere ya da veren ve alanlara rahatlık ve güven hissi veriyordu. Bunu İstanbul'a gelen/göç eden, zamanla burada iş sahibi olup kendi hanelerini kuranlar arasında da gözlemlemek mümkündür. Çocukların hizmetinden yararlanmak isteyenler için coğrafya ve kültürel yakınlık yabana atılmayacak bir tercih sebebiydi. Bu hususta İstanbul'a yerleşmiş iş gücü sahibi Anadolu'lular başı çekiyor, istihdam edecekleri çocukların kendi memleketlerinden olmasına dikkat ediyordu.⁷ Ortak birçok noktayı paylaştıkları ve geldikleri kültürel arka planı iyi bildikleri bu çocuklarla daha rahat anlaşabileceklerini düşünüyor olmalıydılar. Benzer hassasiyetler, daha az görünür olmakla birlikte, Kafkas ve Rumeli kökenliler arasında da mevcuttu. Hali vakti yerinde Kafkasya ya da Rumeli kökenli ailelerin gözü kendileriyle aynı coğrafyalardan gelen muhacirlerin çocuklarını arıyordu. Ancak İstanbul'a dışarıdan gelip yerleşenler sadece kendileriyle aynı coğrafyalardan gelen çocuklarla ilgilenmedikleri gibi çocuklar da hemşerilerinden daha geniş toplumsal kesimlere hitap ediyordu.

Emeğin kullanımıyla birleşen himaye ve dayanışma ilişkisi akrabalar arasında da görülüyordu. Çocukların akrabaları tarafından istihdam edilmeleri kökleri 19. yüzyıl öncesine dayanan bir ilişki biçimiydi.⁸ Muhtemelen çocuklar ve akrabaları zaten birbirlerini biliyor/tanıyor olmalarından dolayı görece daha samimi bağlar geliştiriyordu. Ancak akrabalık ve bunun sağladığı yakınlık tarafların, ilişkilerini tanımlamayacakları anlamına gelmiyordu. Akrabalar yanlarına aldıkları, himaye ve istihdam

7 Bu çerçevede ayrıca bkz. Liat Kozma, *Policing Egyptian Women Sex, Law, and Medicine in Khedival Egypt*, Syracuse University Press, Syracuse, 2011, s. 112-113.

8 Zilfi, "Servants, Slaves, and the Domestic Order in the Ottoman Middle East," s. 15.

ettikleri çocuklar için sözleşmeler hazırlattırıp kayıt altına alırdabiliyordu. On bir yaşındaki Emine, 19 Ağustos 1836'da babasının teyzesi Fatma tarafından isticar edildiğinde taraflar arasında bir sözleşme yapılmıştı. Buna göre Emine, aylık 12 kuruş ücret alacak bunun 8 kuruşu nafakasına ve diğer ihtiyaçlarına, 4 kuruşu ise ayrıldığında kendisine verilmek üzere saklanacaktı.⁹ Emine gibi çocuklar ayrılık vakti geldiğinde, tıpkı diğerleri gibi, emeklerinin karşılığını alıyor, almak istiyordu. On üç yaşındaki Zeynep, 6 Kasım 1833'te altı yıl hizmet ettiği teyzesinin yanından ayrıldığında 300 kuruşa tekabül eden "ecr-i misl"i karşılığında eşya almıştı.¹⁰ İstanbullu çocuklar akrabaları tarafından istihdam edilenler arasında başı çekiyordu. Bu nedenle sektördeki ağırlıklarının gerilemesiyle birlikte istihdam ilişkisindeki akrabalık faktörü de önemini kaybetmiş yerini, Anadolu'lu çocukların artan varlığının bir sonucu olarak, hemşerilik üzerinden kurulan bağlara bırakmıştı.

Çocukların ev içi hizmetlerde istihdamının orta sınıflara doğru genişlediğinin en iyi göstergelerinden biri memurların ilgisiydi. Devlet dairelerinde çalışanlar, 18. yüzyılın ikinci yarısı gibi erken bir tarihte dahi esnaf ve zanaatkârlarla birlikte çocukları istihdam eden en önemli toplumsal sınıflardan birini oluşturuyordu. 19. yüzyılın ortalarına değin memurlar ile esnaf ve zanaatkârların çocuklara yönelik talebi başa baş gidiyordu. Ancak memurlar, 19. yüzyılın ikinci yarısında önceliği ellerine geçirmiş ve –Birinci Dünya Savaşı yıllarının enflasyon dalgasından en çok etkilenen kesimlerin başında gelmelerine rağmen– imparatorluğun sonuna kadar bırakmamıştı. Aslında esnaf ve zanaatkârların talebinde memurların ön plana çıkmasını sağlayacak bir gerileme yaşanmamıştı. Memurların talebindeki genişlemeyi birbiriyle ilintili dört gelişmeyle açıklamak mümkündür. Birincisi, reformlar ve bürokrasinin yeniden yapılandırılması hem merkezde hem de taşrada memurların sayısında hızlı bir artışa yol açmıştı." 19. yüzyılın sonlarında İstanbul'da Müslüman aile reislerinin

9 DŞS 98, 39a/3 (6 Cemaziyellevvel 1252/19 Ağustos 1836).

10 DŞS 92, 10a/1 (22 Cemaziyelahir 1249/6 Kasım 1833).

11 Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli*, 1789-1922; Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. Taşra için bkz. Aydın-Emiroğlu-Türkoğlu-Özsoy, *Küçük Asya'nın Bin Yüzü*. Ankara, s. 201.

neredeyse üçte biri devlet dairelerinde çalışan memurlardan oluşuyordu.¹² Sayılarının artışına, etkinliklerinin ve iktisadi güçlerinin gelişimine paralel olarak çocukların istihdamında daha görünür hale gelmeleri son derece doğaldı. İkincisi, taşrada memurların artan varlığı ve hareketliliğiyle ev içi hizmetler sektörünün İstanbul'un dışına yönelmesi eş zamanlı gelişmelerdi. Taşraya giden memurlar, daha önce ele alındığı üzere, çocukları hem istihdam etmiş hem de onların İstanbul'a gönderilmelerine aracılık yapmıştı.¹³ Üçüncüsü, önce Kafkaslar'dan ardından Rumeli'den gelen muhacirleri ilk karşılayanlar memurlardı. Onların durumlarına ilk elden tanıklık ediyor, çocuklarını herkesten önce istihdam etme imkânı buluyorlardı. Dördüncüsü, çocukların emeği kölelerle kıyaslandığında çok ucuzdu, daha-sı sabit bir sermaye gerektirmiyordu. Nafakaları sayılmazsa memurlar her ay maaşlarından birkaç kuruş ayırarak çocukların emeklerinden yararlanabiliyordu. Ucuz olması çocukların emeğini daha mütevazı maaşlara sahip memurlar için de ulaşılabilir kılıyordu. 1850'lerden Balkan Savaşlarına kadar devam eden fiyat istikrarının maaşlarına ve alım güçlerine olumlu katkı sağlaması memurları, çocukların emeğinden yararlanma konusunda ayrıca cesaretlendiriyordu.

ÇOCUKLAR VE HİZMET ETTİKLERİ AİLELER

Yeni Bir Yaşama Adım Atarken

Ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere özellikle taşradan getirilen çocukların İstanbul'daki yaşamalarını geldikleri sosyal ve ekonomik çevreleri, uyum becerileri, varsa aileleriyle ilişkileri ve girdikleri hanede nasıl kabul gördükleri gibi farklı etkenler belirliyordu. Şansı yaver giden kız çocukları birkaç yıl hizmet ettikten sonra hayaliyle yaşadıkları evlilikleri yapıp kendi ailelerine sahip oluyorlardı. Ucuz maliyetleri onların farklı ekonomik ve toplumsal katmanlara mensup İstanbullular tarafından istihdam edilmelerini mümkün kılıyordu. Ev içi hizmetlerde istihdam edilmeleri tümünün ortak yanları olsa da mürebbiyelerin, erkek ve kadın hizmetçilerin ve giderek azalmakla birlikte

12 Bkz. Duben-Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, s. 48.

13 Kokdaş-Araz, "İstanbul'da Ev İçi Hizmetlerinde İstihdam Edilen Kuzeybatı Anadolu Kız Çocuklarının Göç Ağları Üzerine Bir Değerlendirme (1845-1911)," s. 41-68.

kölelerin bulunduğu varlıklı ailelerin sahilhane ve konaklarına girenlerle daha mütevazı İstanbulluların evlerinde hizmet edenlerin yaptıkları işlerle, ilişkileri ve yaşamları arasında önemli farklılıklar olabiliyordu.

Çocukların İstanbul'a ulaşmaları kişisel ve informal ağlar üzerinden geliştirilen ilişkiler ve yapılan tavsiyelerle gerçekleşiyordu. İstanbullular bu konudaki tecrübelerini birbirleriyle paylaşıyordu. Çoğunlukla on yaşından küçük olan çocuklar büyük bir ihtimalle ilk defa yaşadıkları köylerin, kasabaların ya da şehirlerin dışına çıkmış oluyordu. İmparatorluğun son dönemlerinde ulaşım altyapısında meydana gelen iyileşmeye rağmen Anadolu'dan İstanbul'a seyahat etmek hâlâ oldukça yorucuydu. Çoğunu bir daha görme imkânı bulamayacakları akrabalarından ve arkadaşlarından ayrılmak onları üzüyor olmalıydı. Muhtemelen başkent ve hizmet edecekleri evler hakkında kendilerine anlatılanlar için endişe ve merak da besliyorlardı. Doğdukları ve çocukluklarının ilk birkaç yılını geçirdikleri yerlere hiç benzemeyen devasa büyüklükte, hareketli ve kalabalık bir kente, ardından da hizmet edecekleri evlere ulaştıklarında ne hissettiklerine dair roman, hikâye ve anılara yansıyanlar dışında hiçbir bilgi yoktur. Sosyal ve iktisadi yoksunlukların hâkim olduğu, tek göz evde yaşanan ve kıt kanaat geçinilen bir dünyadan gelmiş çocuklar olarak şaşkınlık yaşadıklarını tahmin etmek güç değildir.

Aziz Nesin, 20. yüzyılın başlarında Deniz Binbaşı Salim Bey'e evlatlık verilen annesi Ordulu Hanife'nin "o zamana kadar bilmediği yepyeni bir dünyaya" kavuştuğunu anlatmıştır. Artık Hanife'nin "saçında kordelâ, ayağında çorap, ayakkabı, üstünde entari ..." vardı.¹⁴ Ali H. Neyzi'nin *Pafe* adlı romanının kahramanı evlatlık Emine, henüz birkaç yaşında iken ayrıldığı baba evindeki yaşamını açlık ve sefaletle özdeşleştirerek anlatır. Açlık, aç kalmak Emine'nin İstanbul'a gelmeden önce "dövülmekten, sövülmekten, itilmekten ya da kakılmaktan" duyduğu korkudan sonra çocukluğuna dair unutamadığı ikinci anısıydı. Açlığı şu cümlelerle anlatmaktadır; "Karnım hep guruldardı sanki. Sanırım açlıktan, yuttuğum hava bağırsaklarımda dolandır, gurul gurul sesler çıkarırdı. Bulamaç, tava ekmeği ve tokat köyde

14 Aziz Nesin, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez*, Düşün Yayınevi, İstanbul 1966, s. 53.

çocukluğumuzun değişmez tayınıydı.” İstanbul’a geldikten sonra açlık, Emine’nin yakasını bırakacak, çocukluk yaşamının bir talihsizliği olarak geride kalacaktır; “Hamdolsun, köşke geldikten kısa bir süre sonra açlık diye bir duygu olduğunu unuttuverdim. Yaşamın iyi şeylerine ne çabuk alışıyor insan. Bir kez karnım doydu, tüm çocukluğumun açlığını unuttum” diyecektir. Emine’nin şaşkınlığı ve yaşamındaki değişiklikler bundan daha fazlaydı. Yüksek tavanlı odalar, temiz tuvaletler ve yere serilen cinsten de olsa, kendine (sadece kendine!) ait bir yatağa sahip olması dikkat çekici değişikliklerden birkaçıydı.¹⁵ Onun “kût lâ-yemût” yaşayan bir aileden gelmiş biri olarak açlık ve yiyeceklerle ilgili anlattıkları gerçekçi kabul edilmelidir.¹⁶ Günümüz Mısır’ında ev içi hizmetlerde istihdam edilen kırsal kökenli çocuklar üzerine yapılan bir araştırmaya katılan kadınlardan biri istihdam ettiği kız çocuğunun, evine geldiği ilk zamanlarda, belli ki biteceği ya da bir daha bulamayacağı endişesiyle yiyecek sakladığını anlatacaktır.¹⁷

Çocukların geldikleri ve dahil oldukları dünyalar arasındaki sosyal ve iktisadi çelişkilere oturma ve kalkma adabından çeşitli davranış kalıplarına kadar bir dizi kültürel farklılık da eklenmelidir. İstanbul’un dışından gelen çocukların büyük bir kısmı zamanla şaşkınlıklarını üzerlerinden atıyor, Türkçe bilmeyenler öğreniyor, bu büyük kentin telaşına ve hizmet ettikleri evlerdeki yaşama alışıyordu. Çocuklar, hizmet edecekleri evlerin kapısından içeri adımlarını attıklarında yaşamlarında yeni bir döneme de girmiş oluyorlardı. Hizmet ettikleri ailelerle kendileri arasındaki sınıfsal farklılıklar hiçbir zaman kaybolmuyordu ancak giydikleri kıyafetlerden konuşurken kullandıkları kelimelere kadar yaşamın farklı alanlarında kendilerini geldikleri sosyal ve kültürel kökenlere yabancılaştıran bir değişim geçiriyorlardı. Değişim, bazen çok hızlı ve zoraki olurken, çoğunlukla fark edilmeden zaman içinde gerçekleşiyordu.

Anı, roman ve hikâye gibi edebiyat ürünlerinde İstanbulluların evlerine ulaşan çocukların hemen hamama sokuldukları, yıkandıkları ve hatta

15 Ali H. Neyzi, *Evlilik Bir Kızın Gizli Güncesi: "Pafe,"* Cem Yayınevi, İstanbul, 2005.

16 Edhem Veysi, *Besleme*.

17 Yasmine M. Ahmed-Ray Jureidini, *An Exploratory Study on Child Domestic Workers in Egypt*, Publications of Terre des hommes Centre of Migration and Refugees CMRS, 2010, s. 40.

saçlarının kazıtıldığı anlatılmaktadır. Hızlıca yapılan bu “temizlik” çeşitli hastalıklara ve bitlenmeye karşı geliştirilen hassasiyetten¹⁸ kaynaklanmakla birlikte çocukların ne olursa olsun “kirli” oldukları önyargısına da dayanıyordu. Geldikleri dünyadan izler taşıyan kıyafetleri üzerlerinden çıkartılıyor artık yeni bir yere ait olduklarını anlatan (ancak hizmet ettikleri ailelerin çocuklarının sahip olduklarından genellikle farklı, pek cazip ve sevimli olmadığı anlaşılan) kıyafetler giydiriliyordu. Olup bitenleri anlamaya çalışan, şimdilik sadece soru sorulduğunda ağzını açan bu utangaç çocuklar henüz gün bitmeden yeni bir yaşama başlıyordu.¹⁹

Yeni bir yaşama başlarken eskisini arkalarında bıraktıklarının ve hizmet ettikleri aile üyelerinden farklı olduklarının bir işareti olarak çocukların ismi de değiştirilebiliyordu. Bunun epey yaygın bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır.²⁰ İsim değişikliği çocukları yanlarına alan ailelerin onları nasıl çağırmayı uygun gördüğüyle alakalıydı.²¹ “Ahretlik”te ismi değiştirilen Fatma’nın yeni ismini benimsemesi zaman alacaktır. Birkaç defa unuttuğu ismini hanımı hatırlatacaktır.²² *Pafe*’de Emine’ye dair öğrenilmek istenen ilk şeylerden biri isminin ne olduğuydu. Emine cevabı verildiğinde ismi “bizim köşke ters düşmez” denilerek değiştirilmemiştir. Bazı kız çocukları kayıtlara iki isimle geçiriliyor ve isimlerden biri kızların “nâm-ı diğeri” olarak anılıyor. “Nâm-ı diğeri” olarak anılan ismin kız çocuklarına doğarken verilen isimleri olduğuna dair güçlü bulgular mevcuttur. İstanbulluların evlerine girişleri ve buradan ayrılışları kayıtlardan takip edilebilen kız çocuklarının hiçbirinin isminde bir değişim olmuyordu. Aslında bunun garip bir tarafı yoktu. Kız

18 (Bulaşıcı) hastalıklardan büyük bir korku duyulduğundan kuşku yoktur. Himâye-i Etfâl Cemiyeti’ne kabul edilecek çocukların ayrıntılı bir muayeneden geçirilmesi, yıkanması, elbiselerinin değiştirilmesi ve tabibin tayin edeceği müddet zarfında diğer çocuklardan ayrılarak gözetim altında tutulmaları öngörülüyordu. Bkz. *Himâye-i Etfâl Cemiyeti Umumiyesi Çocuk Misafirhanesi Talimatnamesi*, s. 14-15, madde 60-61.

19 Özbay, *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present*, s. 25; Neyzi, *Hüseyin Paşa Çıkmazı* No. 4, s. 60.

20 Rana Hanım bint Safvet, “Ahretlik,” *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 56, 21 Mart 1312/2 Nisan 1896, s. 4-5; no. 57, 28 Mart 1312/9 Nisan 1896, s. 2-4; no. 58, 4 Nisan 1312/16 Nisan 1896, 4-5; Özbay, *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present*, s. 25; Aşba, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, s. 345-346.

21 Neyzi, *Evlatlık Bir Kızın Gizli Güncesi: “Pafe,”* s. 15-16.

22 Rana Hanım bint Safvet, “Ahretlik,” *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 56, 21 Mart 1312/2 Nisan 1896, s. 4-5.

çocuklarına verilen ve eskisini unutturacak kadar yaygın biçimde kullanılan yeni isimleri resmi kayıtlara girmiyordu. Zira doğarken kendilerine verilen isimlerini resmi işlemlerde kullanmaya devam ediyorlardı.²³ Kayıtlara giren çocukların isimlerinde bir değişiklik olmaması da bununla ilgiliydi.

İleride ortaya çıkacak sorun ve anlaşmazlıkların sebep olduğu/olaçağı ayrılıkların dışında ev içi hizmetlerde istihdam edilen kız çocukları için sözleşmelere girmeyen bir “deneme süresi” vardı. Dolayısıyla kız çocuklarının bir eve girmiş olmaları orada kalıcı olacakları anlamına gelmiyordu. Söz konusu olan hassas bir ilişkiydi, beklenenden çok daha önce sonlandırılabilirdi. Aynı dönemlerde İngiltere’de bazı aileler görebilecekleri bir yere para bırakarak ev içi hizmetlerde istihdam ettikleri/edecekleri kızları sınıyordu. Dürüst bir kızdan beklenen parayı bulduğunda hemen haber vermesiydi.²⁴ İstanbullular da evlerine aldıkları çocukları benzer sınavlardan geçiriyor, karşlarına alıp konuşuyor ve nasıl davranmaları gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunuyordu. Birden fazla hizmetçinin çalıştığı evlerde bu işi yapanlar evin hanımlarından ziyade kıdemli hizmetçilerdi.

Çalışmak ve Sosyalleşmek

Erken yaşlarda istihdam edilen çocuklardan zaman içinde ev içi hizmetlere daha fazla katkı sağlamaları bekleniyordu.²⁵ Çocuklar, yıllar boyunca hizmet ettikleri ailelerin yanından ayrılma vakti geldiğinde küçük-lüklerinde (çocukluk dönemlerinde) güçlerinin yettiği “menzil hizmetinde” istihdam edildiklerini anlatıyorlardı. Ne kadar ter akıttıklarını ve hangi işleri yaptıklarını yaşları, hizmet ettikleri ailelerin sosyal ve ekonomik durumları, beklentileri ve kendilerinden başka çalışan olup olmaması gibi farklı hususlar belirliyordu. Yalnız başlarına çalıştıkları evlerde kendilerinden bulaşık yıkamak, kuyudan su çekmek, mangalı yakmak, camları silmek, varsa küçük çocuklara bakmak, mutfakta ayak işlerine yardımcı olmak ve ilk zamanlarda olmasa dahi ilerleyen dönemlerde yemek yapmak gibi her

23 Aziz Nesin evlatlık olarak verilen annesinin asıl isminin Hanife olduğunu okula yazılmak için sorulduğunda öğrendiğini anlatmıştır. Evlatlık olarak verilen Ordulu Hanife’nin ismi İkbâl olarak değiştirilmiştir. Nesin, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez*, s. 59-60.

24 Horn, *The Rise and Fall of the Victorian Servant*, s. 76.

25 Zohrab, “Postal,” s. 71-73; Özbay, *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present*, s. 25.

işe koşturmaları beklenirdi.²⁶ Cideli dokuz yaşındaki Halime, Üsküdar'da hizmet ettiği konakta sabahları mangalı yakıyordu. 1910'da, bir kasım sabahında, mangalı yakmaya çalışırken entarisini tutuşturmuş, söndürmeye çalıştığı ateş ellerini yakmıştı.²⁷ Birden fazla hizmetçinin istihdam edildiği, bunlar arasında hiyerarşinin olduğu "kübera" konaklarına giren çocuklardan sadece belli işleri yapmaları istenebiliyor ya da yetişip farklı işlere yardımcı olmaları için daha sabırlı davranılabiliyordu.²⁸

Çocukların belli çalışma saatleri yoktu. Uzun saatler boyunca çalışıyor günün her anında verilecek işleri yapmaya hazır olmaları gerekiyordu. Buna gece yarısında uykudan kalkıp verilen emirleri yerine getirmek de dahildi. Yorucu bir günün ardından erken saatlerde kalkmak üzere dinlenmeye çekilen kızların bazıları geceleri bebek bakımına yardımcı oluyordu.²⁹ Gazete ve dergiler orta ve üst toplumsal kesimlerden hanımlara, istihdam ettikleri hizmetçilerle nasıl bir münasebet kurmaları gerektiği hakkında tavsiyelerde bulunuyordu. Buna göre çalışma saatleri ve ne yapacakları önceden belirlenen hizmetçilerin verimliliğinin arttığı üzerinde duruluyor; gelişigüzel her işe koşturulmalarının ve geç vakitlere kadar ayakta tutulmalarının ise tam tersi sonuçlar ürettiği düşünülüyordu.³⁰

Esas işleri olmasına karşın çocuklar zamanlarının tümünü çalışarak geçirmiyordu. Çoğu, hizmet ettikleri ailelerin iyi niyetlerine bağlı olarak, ilerleyen yaşamlarında işlerine yarayabilecek dikiş nakış gibi elişlerine vakit ayırabiliyordu. Bu tür uğraşlar "sanat" olarak görülüp önemseniyor, onların yetişkinliğe hazırlamalarının bir yolu olarak görülüyordu. On beş yaşındaki Şerife Havva, 1848'de Koca Mustafa Paşa'da ikamet eden Nefise Hanım'ın yanından ayrıldığında hizmet ettiği beş yıl boyunca kendisine nakış öğretiltiğini anlatacaktır.³¹ Bunu yapan onu

26 Doktor Kerim, "Çocuğunuzun Bir Kapıda Besleme Olmasını İster misiniz?," *Resimli Ay*, no. 10, Teşrinisani 1341/Kasım 1925, s. 33-35.

27 BOA, DH.EUM.KADL: 1/39 (8 Teşrinisani 1326/21 Kasım 1910).

28 Zilfi, "Servants, Slaves, and the Domestic Order in the Ottoman Middle East," s. 17-18; Neyzi, *Hüseyin Paşa Çıkmazı No. 4*, s. 57-69.

29 Moore, "Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri," s. 171-172.

30 "Hanım ile Hizmetçi Münasebeti," *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 19, 23 Teşrinievvel 1311/4 Kasım 1895, s. 1-2.

31 DŞS 113, 1b/3 (23 Rebiülevvel 1264/28 Şubat 1848).

istihdam eden Nefise'ydi. Meslek sahibi olup çalışan ve para kazanan kadınlar yanlarına aldıkları kızları hem ev içi hizmetlerde istihdam ediyor hem de işlerinde yardımcı olarak kullanıyordu. Mesela on bir yaşındaki Edirneli Nafiye ile onu istihdam eden Fatma arasındaki ilişki böyleydi. 4 Temmuz 1802'de yapılan sözleşmeye göre Nafiye ev içi hizmetlerde çalışıp günde 6 "para" ücret alacak, Fatma da ona "dellakelik" öğretecekti.³² Bir hamam işletmecisi olan Fatma'dan beklenen mesleğin beceri ve inceliklerini Nafiye'ye aktarmasıydı.

Onlara biçilen toplumsal rollerle de uyumlu olan dikiş nakış işleri kızların rahatça öğrenebilecekleri beceriler arasındaydı. Gelin olma hayaliyle yaşayan kızlar çeyizlerinin bir kısmını kendileri hazırlıyordu. Buna karşın okumak ve yazmak gibi becerilerden daha az bahsediliyordu. Tarakçı esnafından Ahmed Ağa dört yaşındaki kız kardeşi Emine'yi 7 Temmuz 1874'te Şerife Ayşe Sıdika adında bir kadının yanına verdiği sözleşmeye "tezhib-i ahlak ve talim-i edeb ve maarif için" kaydı düşülmüştü.³³ Ahlak ve edeple ilgili ifadeler sözleşmelere sık sık giriyordu. Bu ifadelerle anlatılmak istenen oturma kalkma adabını içine alan davranış kurallarıydı. Ancak "maarif" kelimesi kullanılırken daha dikkatli davranılıyordu. Bundan kastedilen öğrenilmesi ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların çok azına nasip olan okumak ve yazmak gibi yetiler olmalıydı. Ayşe Sıdika bu konuda isim yapmış bir kadındı.³⁴ Emine'nin kendisine teslim edilmesinden yaklaşık yedi ay önce yine aynı gerekçelerle dört yaşındaki bir kız çocuğunu yanına alacaktı.³⁵ Bazı kız çocukları bu konuda başarılı görülmüyordu. 6 Şubat 1829'da Şerife Fatma adındaki bir kadın "talim-i edeb ve maarif" için yanına aldığı on bir yaşındaki Şerife Zeynep'i, "tahsil-i maarif" edemediği gerekçesiyle, annesinin evine yollamıştı.³⁶

32 DŞS 39, 67a/2 (3 Rebiülevvel 1217/4 Temmuz 1802).

33 MŞS 138, 74b/5 (22 Cemaziyevvel 1291/7 Temmuz 1874).

34 Ayşe Sıdika, muhtemelen kız çocuklarına muallimelik/hocalık yapıyor ve geçimini bu işten kazanıyordu. Osmanlı İstanbul'unda kadın muallimeler/hocalar için bkz. Akiba "'Girls Are Also People of the Holy Qur'ab' Girls' Schools and Female Teachers in Pre-Tanzimat Istanbul,'" s. 21-54.

35 MŞS 138, 51b/5 (5 Zilkade 1290/25 Aralık 1873).

36 DŞS 86, 19b/7 (1 Şaban 1244/6 Şubat 1829).

Dikiş nakış gibi hizmet etmek dışındaki uğraşlara vakit bulunması kızlara iletişim kurma, sosyalleşme ve arkadaş edinme imkânı sağlıyordu. Yetişkinlerle çoğunlukla aynı işleri yapmalarına karşın çocukların büyük bir kısmı hizmetçiliğe başladıklarında on yaşın altındaydı. Henüz çocuk yaşlarda olmalarından dolayı oynamaya ve eğlenmeye yönelik güçlü bir istekleri vardı. Bunun için azarlanmayı ve dövülmeyi göze alarak kaçmaklar yapıyor ya da şefkatli hanımlarının izinlerini alıyorlardı. İlk oyun arkadaşları genellikle hizmet ettikleri ailelerin çocuklarıydı. Ne var ki burada sınıfsal farklılıklar devreye girebiliyor; aileler, çocuklarının nihai olarak hizmetçi olan bu çocuklarla çok vakit geçirmesine, yakın arkadaşlık kurmasına ve oynamasına mesafeli yaklaşılabiliyordu. Ancak bunun üzüntüsünü yaşayan³⁷ çocukların arkadaşlık kurmak, oynamak ve sosyalleşmek için farklı seçenekleri vardı. Yaşadıkları evlerde kendilerinden başka hizmetçi çocukların bulunması istisnai değildi. İmkânı olan aileler iki hatta üç çocuğu birlikte istihdam ediyordu. Öyle ki iki kız kardeşin aynı ya da komşu evlerde hizmetçilik yaptıkları da oluyordu.³⁸ Aynı evi paylaşan hizmetçiler zaman zaman kavgaya ediyor ve birbirlerinin kuyusunu kazmaktan hoşlanıyordu.³⁹ Bununla birlikte benzer sosyal, kültürel ve ekonomik arka planlardan gelen bu çocuklar birbirlerine destek oluyor, birlikte sosyalleşiyor, arkadaşlık kuruyor, üzüntülerini paylaşıyor ve muhtemelen geceleri aynı odayı paylaşıp gelecekleriyle ilgili hayaller kuruyorlardı.

Sokağa çıkmalarına ve komşulara uğramalarına izin verilen çocukların kendileri gibi hizmetçilerle tanışmaları ve arkadaşlık kurmaları da mümkündü. Mesela buluşa yeni ermiş, kendilerini istihdam eden ailelerle yeni sözleşmeler yapmak üzere 12 Haziran 1917 ile 30 Nisan 1918 tarihleri arasında Davudpaşa Mahkemesine müracaat eden genç kızlardan üçü aynı mahkemenin adıyla anılan mahallenin Çardaklı Hamam Sokağı'nda

37 BOA, DH.EUM.AYŞ: 18/53 (30 Temmuz 1335/30 Temmuz 1919); Doktor Kerim, "Çocuğunuzun Bir Kapıda Besleme Olmasını İster Misiniz?," *Resimli Ay*, no. 10, Teşrinisani 1341/Kasım 1925, s. 33-35; Neyzi, *Hüseyin Paşa Çıkmazı* No. 4, s. 57-69.

38 DŞS 163, 15/36 (1 Şaban 1320/3 Kasım 1902); DŞS 163, 16/37 (1 Şaban 1320/3 Kasım 1902); DŞS 163, 19/43 (4 Şaban 1320/6 Kasım 1902); DŞS 150, 131/164 (14 Zilkade 1313/27 Nisan 1896); DŞS 150, 133/167 (16 Zilkade 1313/29 Nisan 1896); DŞS 150, 133/168 (16 Zilkade 1313/29 Nisan 1896).

39 Çetinkaya, *İkbal, Yıkım ve İşgal İstanbullu Bir Genç Kızın Anıları (1900-1921)*, s. 54-59, 79-80 ve muhtelif yerler.

ikamet eden ailelere hizmet ediyordu.⁴⁰ Bu genç kızlara, hizmet etmeye devam ettikleri için kayıtlara girmeyen kendilerinden daha küçük ya da büyük yaşlardaki kızlar da eklenmelidir. Biraz daha geriye gidildiğinde bünyesinde konaklar da barındıran aynı sokağın, çoğunluğu Kuzeybatı Anadolu'dan gelen çok sayıda çocuğa ev sahipliği yaptığı görülecektir.⁴¹ Sokağı paylaşan ve bazıları kapı komşusu olan, benzer sosyal ve kültürel arka planlara sahip çocukların iletişim kurmadıklarını ya da birbirlerinden haberdar olmadıklarını düşünmek mümkün değildir. Tıpkı aynı evde birlikte hizmet eden çocuklar gibi arkadaşlık kuruyor, sırlarını paylaşıyor, sıkıntılı dönemlerinde birbirlerine cesaret veriyor ve gerektiğinde kaçma planları yapıyorlardı. Çocuklar büyük bir ihtimalle çarşı pazarda, tatanalı hamam günlerinde ve farklı vesilelerle yapılan ziyaretlerde kendilerinden kıdemli hizmetçilere ya da hanımlarına eşlik ediyordu. Ayrıca evleri gezerek ıvır zıvır her şeyi satan bohçacılar⁴² uğradıkları sokak ve evlerden hikâyeler ve dedikodular taşıyarak onların sosyalleşmesine katkı sağlıyordu. Hizmetçilerin havadis topladıkları ve dedikodu yaptıklarının epey erken bir tarihte gazetelerde dillendirilmesi,⁴³ dolaylı da olsa, sosyalleşme ve arkadaşlık kurma imkânlarının küçümsenmemesi gereken çeşitliliğine göndermede bulunmaktadır.

Bazı gazete yazılarında istihdam edilen kızların aileden biri olarak görülmemesi gerektiği yönünde görüşler dillendiriliyordu. Hanımlar ile hizmetçiler arasındaki ilişkilerin tasvir edildiği bir yazıda hizmetçilerin aile içindeki konumu şöyle anlatılmıştır; "Hizmetçi demek evin erkân-ı asliesinden biri demek olmayıp belki o kadının vazifelerinde akl ve fikre ve nezakete ve idareye değil ancak güce ve kuvvete ihtiyaç gösteren cihetlerinde yardımcı demektir."⁴⁴ Gündelik yaşamdaki karşılığı sınırlı olan bu konudaki düşünceler genellemelerden ibaretti. Çocuklar, kendilerine hizmet

40 DŞS 184, 85/212 (21 Şaban 1335/12 Haziran 1917); DŞS 184, 118/297 (6 Zilhicce 1335/23 Eylül 1917); DŞS 186, 16/31 (19 Receb 1336/30 Nisan 1918).

41 DŞS 140, 66/56 (10 Safer 1296/3 Şubat 1879); DŞS 141, 91/134 (20 Cemaziyelahir 1299/9 Mayıs 1882); DŞS 147, 160/187 (30 Zilkade 1309/26 Haziran 1892).

42 Karakışla, *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)*, s. 115-166.

43 *Sabah*, no. 99, 27 Cemaziyellevvel 1293/20 Haziran 1876, s. 3.

44 "Hanım ile Hizmetçi Münasebeti," *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 19, 23 Teşrinievvel 1311/4 Kasım 1895, s. 1-2.

ettiklerinden farklı muameleler görebiliyor, aile içi ilişkiler ve kurdukları kişisel bağlar yaşam pratiklerini etkiliyordu.⁴⁵ Kendilerini İstanbul'da kimsesiz ve himayeye muhtaç hissedip içinde bulundukları durumu "garibetü'd-diyâr"⁴⁶ gibi tanımlamalar üzerinden anlatan taşralı birçok çocuk ellere geçen her fırsatta gördükleri yardım ve şefkati dillendiriyordu. Basit hediyelerle mutlu olan çocukların hizmet ettikleri ailelere olan bağlılıkları artıyordu. Kandil, bayram ve düğün gibi özel günler buna vesile oluyordu. Çeyizlerine koyacakları bir eşyanın hediye edilmesi, yeni elbise alınması ya da harçlık verilmesi onları sevindirmekteydi. Harçlık aldıklarını büyük bir minnet ve mutlulukla anlatanlar vardı.⁴⁷ Hediye ya da harçlık verilmesi çocuklarla hizmet ettikleri aileler arasındaki ilişkilerin iyi gittiğinin göstergelerinden biriydi. Kendilerine verilen harçlıkları gitme imkânı buldukları çarşıda ya da bohçacıların ziyaretleri sırasında harcıyor, tutumlu olanlar ise ileride kullanmak üzere biriktiriyordu.

Zor Meseleler ve Hayal Kırıklıkları

Ev içi hizmetlere ilgi duyan gazeteler ve yazarlar hizmetçi meselesinin aileleri ciddi olarak meşgul ettiği üzerinde duruyordu. Bazılarına göre hizmetçilerin tedarikinde büyük "müşkülât" çekiliyor ancak hizmet süreleri birkaç ayı geçmiyordu. *Hanımlara Mahsus Gazete*'de "Hüsn-i İdare" başlığı altında Namiye imzasıyla yayınlanan kısa bir makalede bunun sebebi hizmetçilerin istenilen vasıflara sahip olmadıklarının düşünülmüşmesi (evsâf-ı matlûbeyeye hâiz olmaması) ya da kötü muamele görmeleri (sahibe-i hanenin emr-i idâre ve istihdamında zâid olarak şiddet ve hiddet göstermesi) olarak açıklanmıştır.⁴⁸ Mehmed Nureddin Bey, 1911'de *Kadın* dergisine "Hizmetçiler" adıyla yazdığı makalede, hizmetçi kızların

45 Çetinkaya, *İkbal, Yıkım ve İşgal İstanbullu Bir Genç Kızın Anıları* (1900-1921), s. 13-15, 27-31, 47-50, 54-59, 76-77, 79-80 ve muhtelif yerler.

46 Bu tanımlama çocukların İstanbul'da yabancı ve kimsesiz olduklarına vurgu yapıyordu.

47 DŞS 133, 31b/3 (20 Muharrem 1286/2 Mayıs 1869).

48 Namiye, "Hüsn-i İdare," *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 24, 9 Teşrinisani 1311/21 Kasım 1895, s. 4. 19. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Müderriszade Sadullah el-Ankaravî, hizmetçilerinin kısa süre içinde ayrılmalarından yakınacaktır. Bahsettiği erkek hizmetçilerdi. Bkz. Gülçin Tunali Koç, "Sözüm Bu İki Gözüm el-Vefâ ve Tam Vefâ: Müneccim Sadullah el-Ankaravî'nin Kaleminden 19. Yüzyıl Ankara'sında Hizmetkârlar," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 5, 2007, s. 51-58.

artık ailelerin yanında çok durmadıklarından yakınıyordu. Ona göre kız çocukları biraz büyüüp ev işlerini öğrendikleri dolayısıyla işe daha çok yaramaya başlayacakları vakit evden kaçıyor; bunun neticesinde yılların emeği heba oluyordu.⁴⁹ Namiye ve Mehmed Nureddin önemli bir konuya parmak basıyordu; kızların daha çok işe yaramaya başlayacakları bir vakitte ayrılmaları onları istihdam eden aileler için ekonomik bir kayıptı. Ancak hem hizmetçi tedarikinde “müşkülât” çekildiği hem de istihdam edilen hizmetçilerin kısa bir zaman içinde ayrıldıkları yönündeki düşünceler abartılı olup gerçeği yansıtmıyordu. İstanbullular istihdam ettikleri çocukların on beş yirmi-yaşları arasında evlerinden ayrılmalarını kârlı buluyordu. Gerçekten de kızlar kendilerini istihdam eden ailelerin yanından genellikle bu yaşlarda ayrılıyordu.

Bununla birlikte kızların, velilerinin ve hizmet ettikleri ailelerin beklentileri, anlaşmazlıkları, sözleşmelerin yapıldığı dönemin koşullarında meydana gelen değişim ya da beklenmedik başka gelişmelerin daha erken tarihli bir ayrılık doğurması şaşırtıcı görülmezdi. Kızların aileleri farklı seçeneklere yönelmek üzere böyle bir adım atabiliyordu. Mehmed adındaki bir baba, 1 Ocak 1846'da Hacı Fatma adındaki bir kadına icar ettiği on bir yaşındaki kızı Hasibe'nin sözleşmesini on bir gün sonra feshetmiş, Hasibe, sözleşmenin feshedilmesinden bir gün sonra, başka bir kadına icar edilmişti. Burada ilginç olan yeni sözleşmesinin Hasibe (ve dolayısıyla babası) için daha avantajlı koşullara sahip olmasıydı.⁵⁰ Veliler, çoğunlukla sebep göstermemekle birlikte, zaman zaman feshi yapan tarafın kendileri olduğunu açıkça belirtiyordu. Edirne'nin Çorlu Kazası'na bağlı bir köyde çiftçilikle geçinen İbrahim Ağa, 13 Mayıs 1910'da binbaşılıktan emekli Hüseyin Bey'in ailesine icar ettiği dokuz yaşındaki Firdevs ve altı yaşındaki Hacer isimindeki kızlarının sözleşmesini iki gün sonra feshetmiş, kızların iki günlük ücretini de almıştı. İbrahim Ağa, Firdevs'i

49 Karakışla, *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar* (1869-1927), s. 74-77.

50 İlk sözleşmesine göre Hasibe aylık 14 kuruş ücret alacak bunun 10 kuruşu nafakasına ve diğer ihtiyaçlarına harcanacak geri kalan 4 kuruşu ise kendisi için saklanacaktı. İkinci sözleşmesinin koşulları ilkinde göre daha avantajlıydı. Buna göre ücretin Hasibe için saklanacak kısmı ilkinin iki buçuk katı yani 10 kuruştı. MŞS 62, 1b/2 (3 Muharrem 1262/1 Ocak 1846); MŞS 62, 4b/6 (14 Muharrem 1262/12 Ocak 1846); MŞS 62, 5a/3 (13 Muharrem 1262/11 Ocak 1846).

yaklaşık sekiz ay sonra, 21 Ocak 1911'de, yine İstanbul'da ikamet eden başka bir aileye icar etmiştir.⁵¹

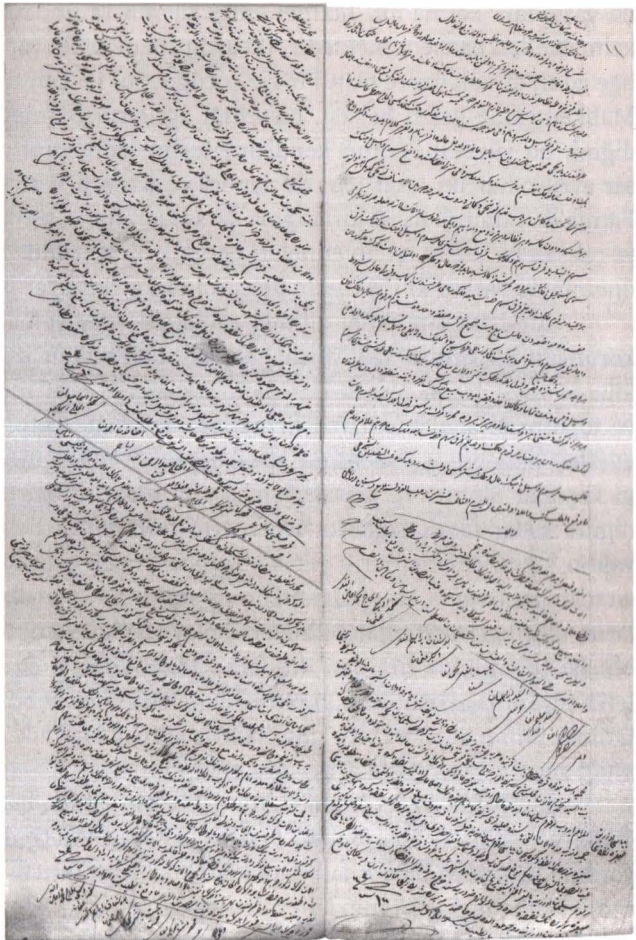
Sözleşmelerin yapıldığı dönemin koşullarında meydana gelen değişim çocukların hizmet ettikleri ailelerle ilişkilerini etkileyebiliyordu. Mesela Seyyid Ali Ağa adındaki bir babanın kızını icar ettikten birkaç ay sonra vefat etmesi anneye, 27 Ağustos 1836'da Davudpaşa Mahkemesine başvurarak, hoşuna gitmediği anlaşılan sözleşmeyi feshetme fırsatı vermişti.⁵² Bu konuda muhacirler ön plana çıkıyordu. Çaresiz durumdaki muhacirlerin yaşam koşullarında zamanla meydana gelen kısmi iyileşmeye bağlı olarak İstanbullulara icar ettikleri (ya da edilen) çocukları konusundaki fikirlerini değiştirmeleri az rastlanan bir durum değildi. Tırnovi muhacirlerinden Fatma, yaklaşık on sekiz ay önce gümrükte hademe olan Edhem Efendi'nin eşi Şerife Zeliha'ya icar edilen on yaşındaki kız kardeşinin sözleşmesini 14 Eylül 1880'de feshetmişti. Fatma'nın kiralık da olsa ikamet edebileceği bir evi yoktu; halen kendi gibi muhacir olanlarla birlikte Aksaray'da bir mektepte kalıyordu.⁵³ Mektepte kalmaya devam etmesi, durumunda kayda değer bir iyileşme olmadığını gösteriyordu. Elbette Fatma'nın, kız kardeşinin sözleşmesini feshetmiş olması onu yanına alacağı ve beraber yaşamaya başlayacakları anlamına gelmiyordu. Ancak göçün ilk sıkıntılarını ve telaşını atlatmıştı, kız kardeşinin geleceğiyle ilgili kararları biraz daha düşünerek verebilirdi.

Taraflar sözleşmeleri neden feshettiklerini belirtmekten çoğunlukla kaçınıyor ya da bu yöndeki ifadeleri kayıtlara girmiyordu. Çocukların hizmetlerinden memnun kalınmaması ve zamanla derinleşen uyum sorunları bunun için yeterli gerekçelerdi. Beklenmedik gelişmeler de uyumlu bir ilişkinin sona ermesine sebep olabiliyordu. 5 Mart 1847'de Bab Mahkemesine başvuran Fatma adında bir kadın on üç buçuk ay önce isticar ettiği Geredeli dokuz yaşındaki Fatma'yı İstanbul'da yaşayan ablasına teslim ettiğini bildirmişti. Fatma'nın maddi durumu bir kız çocuğunu evinde barındırmaya

51 DŞS 175, 70/125 (20 Muharrem 1329/21 Ocak 1911); DŞS 175, 70/126 (18 Muharrem 1329/19 Ocak 1911). Ayrıca: RŞS 557, 11a/1 (30 Muharrem 1282/25 Haziran 1865); RŞS 557, 33b/5 (7 Şaban 1282/26 Aralık 1865).

52 DŞS 97, 54b/3 (29 Şevval 1251/17 Şubat 1836); DŞS 98, 43b/4 (14 Cemaziyelevvel 1252/27 Ağustos 1836).

53 DŞS 140, 78/97 (25 Rebiülâhır 1296/18 Nisan 1879); DŞS 141, 166/245 (9 Şevval 1297/14 Eylül 1880).

Belge 18.

Sol gözüne kan inen
on iki yaşındaki
Fatma'nın sözleşmesi
feshedilmiştir.
Babası, hissettiği
ağrıların onun hizmet
etmesini engellediğini
anlatacaktır.

GAŞŞ 762, 12a/1 (10 Şaban
1264/12 Temmuz 1848)

ve her ay birkaç kuruşu onun için kenara koymaya elvermeyecek kadar bozulmuştu. Onu böyle bir karar almaya zorlayan halihazırda iyi olmadığını anlattığı maddi durumuydu.⁵⁴ Başka bir kayıttta sol gözüne kan inen on

⁵⁴ BŞŞ 421, 76a/2 (17 Rebiülevvel 1263/5 Mart 1847). Fatma'nın ücreti aylık 10 kuruştur. Bunun 7 kuruşu nafaka ve diğer ihtiyaçlarına harcanacak 3 kuruşu ise kendisi için saklanacaktır.

iki yaşındaki Fatma'nın hizmet ettiği ailenin yanından ayrılmak zorunda kalmasından bahsedilmektedir. İki aydır hizmetçilik yapan Fatma yetişkinliğe adım atmak üzere olan bir kız çocuğuydu. 12 Temmuz 1848'de Galata Mahkemesine gelen babası, hissettiği ağrıların hizmet etmesini engellediğini, bu yüzden kızının kendisine teslim edildiğini anlatmıştır.⁵⁵ Böyle bir ayrılık her iki taraf için de sarsıcı ve üzüntü verici olmalıydı. Olayın Fatma'da yarattığı hayal kırıklığına karşın tarafların birbirlerini incitmemeye çalışan bir üslup tercih etmeleri ve ortak bir zeminde buluşmuş olmaları önemliydi. Ne var ki ilişkilerin gelişimi farklı sonuçlar üretebiliyordu.

Bir hanenin çatısı altında çalışmak ve yaşamak kızlara nispeten korunaklı bir dünya sağlıyordu. Ancak ailelerinden uzakta olmaları, ilişkilerde zayıf tarafı temsil etmeleri, erkeklerle aynı mekânı paylaşmaları ve toplumsal algılar onları istismarlara açık hale getirebiliyordu. Hizmet ettikleri hanenin iç mekânının nasıl organize edildiğinden, erkeklerle hangi koşullar altında ve nerede temas kurduklarına/kurmalarına izin verildiğine kadar farklı faktörler istismarın boyutlarını belirliyordu. Durumu vahim kılan, istismarların yıllar boyunca devam etmesi, kanıksanması ve sıradanlaşmasıydı. Hanenin mahrem sınırlarını aşmakta zorlanan çocukların yaşadıklarını anlatabilmeleri kolay değildi. Konunun kamuya mal olması çoğunlukla firardan intihara kadar "kontrol edilemeyen" gelişmelerin yaşanmasıyla mümkün oluyordu. Daha önce kendisinden bahsedilen Ordulu Emine'nin "terbiye" maksadıyla sürekli biçimde dövüldüğü, hizmet ettiği ailenin yanından kaçmasıyla anlaşılmıştır.⁵⁶

Herhalde ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların dövülerek "terbiye" edilmesi İstanbul'un orta ve üst sınıf evlerinde olağan karşılanıyordu.⁵⁷ Kırdıkları bir bardak, yaptıkları küçük bir ihmalkârlık ya da beğenilmeyen davranışları bunun için yeterli gerekçelerdi. Öyle anlaşıyor ki dayak belli bir yere kadar kabul edilebilir bulunuyor, çocuklar (ve haberleri olduğu takdirde aileleri) tarafından sorun edilmiyordu. Dayağın şiddetlenmesi ve

55 GAŞS 762, 12a/1 (10 Şaban 1264/12 Temmuz 1848).

56 BOA, TFR.İED: 4/346 (18 Cemaziyelahir 1321/13 Ekim 1900).

57 Nimet Cemil, "Meclis-i Mebusan'ın Nazar-ı Dikkatine Çocuklarımızı Hırpalamayalım," *Kadınlar Dünyası*, no. 144, 23 Mayıs 1330/5 Haziran 1914, s. 4-5.

روم اہل و عیال بہت تھانہ می غصہ عکس میں جانب سرینہ

[illegible]

süreklilik kazanması sınırların aşıldığı anlamına geliyordu. Emine gibi hizmet ettikleri evlerden kaçan ancak bunu neden yaptıkları bilinmeyen birçok çocuğun temel gerekçelerinden biri gördükleri şiddet olmalıydı. 31 Ağustos 1910'da yapılan bir ihbarda Adalar'da ikamet eden Meclis-i Sıhhiye Azası Namık Bey'in, evinde hizmetçilik yapan kızlardan birini bıçakla yaraladığı aynı muameleye maruz kalmaktan korkan diğerlerinin kaçıp Şehremini Suphi Bey'in evine sığındıkları anlatılmıştır. Mektupta anlatılanlara göre yaralanan kız çocuğu "pek küçük" olup kendini savunabilecek durumda değildi. Kızlar, olayın "dostane bir halde kapatılması" adına, Namık Bey'in evine geri gönderilmişti.⁵⁸ Olayın soruşturulmasına gerek duyulmamış olması kızlara yönelik şiddetin kanıksandığının iyi bir örneğidir. Namık Bey'in şiddetine maruz kalan çocuklardan daha kötüsünü yaşayanlar vardı. Eğin Kaymakamı Reşad Bey, 1890'ların ilk yarısında evinde istihdam ettiği dört köylü kız çocuğunu "sarhoş" olduğu halde şiddetli biçimde darp edecek; kızlardan yedi yaşındaki Zeliha "tesir-i darb[ta]n" yaşamını yitirecektir.⁵⁹ Reşad Bey, taşraya atandıktan sonra çevre köylerden yoksul kız çocuklarını evinde istihdam etmeye başlayan devlet memurlarından biriydi.

Korkutucu örneklerle karşın yaralanmalara ya da ölüme yol açan şiddet vakaları çok azdı. Ancak örneklerin gösterdiği gibi dayak kızların her an gündelik yaşamlarının bir parçası olabiliyordu. Döneme ayna tutan gazete ve roman gibi kaynaklar kızların genellikle hizmet ettikleri evlerin hanımları ve kendilerinden kıdemli kadın hizmetçiler tarafından dövüldüğünü aktarmaktadır. Önemli oranda doğru olan bu tespite karşın kızlar, verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, erkeklerin de öfke patlamalarının kurbanı olabiliyordu. Aynı kaynaklar evin hanımlarını istihdam ettikleri kız çocuklarının "vücûdunu ve sa'yını" kullanırken erkekleri ise "iffet ve ismet[lerine]" dokunmaya çalışırken tasvir etmektedir.⁶⁰ Bunun abartılı bir yorum olduğundan şüphe duyulmamalıdır. Ancak Batıda yapılan çalışmaların da gösterdiği gibi ev içi hizmetlerde çalışanlar, bir çatı altında

58 BOA, DH.EUM.THR: 48/3 (18 Ağustos 1326/31 Ağustos 1910).

59 BOA, DH.MKT: 224/79 (19 Mart 1309/31 Mart 1893).

60 Doktor Kerim, "Çocuğunuzun Bir Kapıda Besleme Olmasını İster Misiniz?," *Resimli Ay*, no. 10, Teşrinisani 1341/Kasım 1925, s. 33-35.

bulunmanın kendilerine sağladığı korumayla ironik bir biçimde, istismara karşı en savunmasız toplumsal kesimlerden birini oluştuyordu. Rönesans İtalya'sını konu alan bir araştırmada, küçük yaşlarda başka ailelere verilen kız çocuklarının uygun bir eş adayı için beklerken onurlarını korumakta güçlük çektiğinin şarkılarla anlatıldığı üzerinde durulmuştur.⁶¹ İmparatorluğun son dönemlerinde İstanbul'da ev içi hizmetlerde çalışan kız çocukları da benzer korkuları hissediyor olmalıydı. 1940'ların ikinci yarısında yazılan bir makalede istismara her an maruz kalabildikleri şu sözlerle anlatılmıştır; "Rahat yaşar görünen besleme, köprü altında yatan ser-seri çocuğa nazaran bazı bakımlardan daha büyük tehlikelere maruzdur."⁶²

Tehlikenin varlığı istismara uğradıkları (ya da uğrayacakları) anlamına gelmiyordu. Ancak yaşları ilerledikçe sorunlarının arttığı, bu nedenle daha dikkatli hareket etmeleri ve kendilerini kollamaları gerektiği de muhakkaktı. Fiziksel ve cinsel gelişimlerine⁶³ bağlı olarak hal ve hareketleri erkeklerin (ve onları gözetim altında tutmaya çalışan kadınların) ilgisini ve tepkisini çekiyordu. Kadınlar onları, ailenin bütünlüğüne ve saadetine yönelmiş bir tehlike olarak görebiliyor; uygun görülmeyen davranışları kendilerine yönelik önyargılarla birleştğinde "iffetsiz" olarak damgalanmalarına yol açabiliyordu.⁶⁴ Burada kurbanın kim olduğu tartışmasını uzun uzadıya yapmak gereksizdir. Kızlar, sadece hizmet ettikleri ailelere mensup erkeklerle ilişkilerinde değil kendileriyle benzer sosyal ve ekonomik arka planlardan gelen erkeklerle temaslarında da zayıf ve kırılğan tarafı temsil ediyordu. Kız çocukları (ve genel olarak tüm kadın hizmetçiler) kendilerini gölge gibi takip eden erkeklerin baskısına çeşitli beklentilerle direnmemeyi tercih edebilir ya da gerçekten, hizmetlerinde bulundukları hanımların

61 Christiane Klapisch-Zuber, *Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy*, The University of Chicago Press, Chicago, 1985, s. 106-107. 17.-18. yüzyılda Londra ve Cenevre gibi kentlerde tecavüz mağdurlarının yarısından fazlası ev içi hizmetlerde çalışan kızlar ve kadınlardı. Julius R. Ruff, *Erken Modern Avrupa'da Şiddet (1500-1800)*, çev. Didem Türkoğlu, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 168-169.

62 Davran, "Bir Sosyal Davamız: Beslemelerin Durumu," s. 50.

63 Bu çerçevede bkz. Araz, "Cinsel İlişkiye Uygundur Lakin Kendi Adına Konuşamaz! Osmanlı İstanbul'unda Çocukluk, Çocuk Evlilikleri ve Cinsellik Yaşı Üzerine Bir Değerlendirme (19. Yüzyılın Başlarından İmparatorluğun Sonuna)," s. 42-49.

64 Esen, "Besleme," s. 2556-2557.

düşündüğü gibi, “baştan çıkarıcı” tavırlar sergileyip arzulu davranan tarafı temsil ediyor olabilirdi. Böyle durumlarda da mağdur ya da kurban çoğunlukla kendileri oluyordu. Bekâretin bir emanet gibi mutlaka evlenilecek erkeğe saklanması gerektiğinin düşünüldüğü bir toplumsal yapıda evlilik dışı ilişkilerin sonuçlarıyla yüzleşmek kızların kaçınamayacağı ağır bir sorumluluktuydu.⁶⁵

Kız çocukları kadınların hizmetinde ve onların gözetimi altındaydı. İstanbul’da, diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi, onları isticar ve istihdam edenler erkekler değil kadınlardı. Edhem Veysi’nin “Besleme” romanında vergi tahsildarı İlhami Efendi, “atın heybesine koyup” Samsun’a getirdiği Fatma’nın geleceği hakkında konuşmak istediğinde annesi kendisini “sen sus bu işler kadınlara aittir” diye azarlayacaktır.⁶⁶ Erkeklerin yaptıkları kadınlar adına hareket etmekte. Mesela Miralay Yusuf Bey babasını kaybetmiş, annesiyle birlikte Bursa’nın Sadabad Köyü’nde yaşayan Batum muhacirlerinden yedi yaşındaki Zekiye’yi gönderdiği vekili aracılığıyla 19 Ocak 1898’de isticar ettiğinde sözleşmeye İstanbul’daki konağının “harem dairesinde ailelerine hizmet etmek üzere” notu düşülmüştür.⁶⁷ Hazırlanan icar hüccetlerine böyle notların düşülmesi yaygın değildi. Ancak Zekiye’yi isticar edenin bir erkek olması, harem ve aileye ayrıca vurgu yapılmasını gerekli kılıyordu. Kız çocukları ailelerinin himayesinden çıktıkları andan itibaren, tartışmaya yer bırakmayacak şekilde, kadınların dünyasına ait kabul ediliyordu. Öyle ki 1880’lerde yapılan düzenlemelere göre taşradan İstanbul’a götürülecek kız çocuklarına kadınların da eşlik etmesi gerekiyordu.

On yaşın altında olan ancak birkaç yıl içinde evlilik çağına gelecek kızların ailelerinden uzakta, kendilerine mahrem erkeklerle aynı çatı altında yaşamalarının kabul edilebilir bulunması ya da bunun tartışmaya yol açmaması onların kadınların gözetimi altında olduğu/olacağı düşüncesinden kaynaklanıyordu. Ne var ki aynı çatı altında birlikte yaşadıkları ve hizmet ettikleri erkeklerden ayrı tutulmalarını sağlamak mümkün olmaktan uzaktı. Kızlar ve hizmet ettikleri erkekler her gün defalarca karşılaşılıyor,

65 Mustafa Galib, *Fahişeheler Hayatı ve Redâet-i Ahlâkiye*, s. 8-9.

66 Edhem Veysi, *Besleme*, s. 24.

67 BUŞS C-180, 218 (25 Şaban 1315/19 Ocak 1898).

konusuyor ve yakınlık geliştiriyordu. Konuya yönelik hassasiyet taraflar arasında sorunlara yol açabiliyordu. Kızların hizmet ettikleri evlerde yetişkin erkek bulunması, bu erkeklerin onlara “yakın” olduğunun düşünülmesi ya da buna yönelik söylentiler rahatsızlık uyandırabiliyordu. Altımermer civarında ikamet eden kuyucu esnafından Ahmed Ağa, 24 Ocak 1911’de Davudpaşa Mahkemesine başvurarak buluşa ermiş Ayşe adındaki kızının hizmet ettiği evi terk edip kendisine dönmeye zorlanmasını talep ettiğinde bu gerekçelere sığınmıştır. Kızına defalarca telkinde bulunmuş ancak onu ikna edemeyince mahkemeyi kullanmayı kararlaştırmıştı. Ayşe, buluşa ermiş bir kızdı; bu nedenle babasının isteğini reddedebilirdi. Ancak Ahmed Ağa son derece hassas bir konuya temas ediyordu. İddia ettiğine göre hizmet ettiği ailenin erkekleri Ayşe’ye ilisebilirdi. Meselenin Ayşe’nin olduğu kadar kendisinin de onur ve namusunu ilgilendiriyor olması elini güçlendiriyordu. Mahkeme ona istediğini vererek, babasına “itaat” etmesi ve dönmesi için Ayşe’yi uyarmıştır.⁶⁸

Kadınların dünyasına ait görülmeleri, kızları ne cinsel baskılara karşı koruyabiliyor, ne de gönüllü birlikteliklerden alıkoyabiliyordu. Mesele ihmal edilmeyecek önemli bir baskı unsuru, şikâyet ve tartışma konusuydu. Kızlar farklı sosyoekonomik katmanlara mensup erkeklerin baskı ve istismarına maruz kalabilir ya da onlarla karşılıklı rızaya dayanan birliktelikler geliştirebilirdi. Özellikle hizmet ettikleri ailelerin ve akrabalarının erkeklerine direnmekte güçlük çekiyorlardı. Burada kesinlikle eşit bir ilişki söz konusu değildi. Erkekler, efendi hizmetçi hiyerarşisinin kendilerine sağladığı avantajları kullanıyordu. İlişki genellikle karşılıklı rızayla başlamıyor, kızların en büyük hayali olan evliliği vadetmiyordu. Efendi hizmetçi ilişkilerinde evlilikten nadiren söz ediliyordu. Kızların hizmet ettikleri ailelere mensup erkeklerle evlenmeyi düşünmeleri gerçekleşmesi zor bir hayaldi. Bunun yerine erkekler, cinsel ilişkiye girdikleri/zorladıkları kızları “uygun” biriyle evlendirecekleri sözünü vererek ikna ya da teskin etmeye çalışıyordu.⁶⁹

68 DŞS 174, 58/113 (23 Muharrem 1329/24 Ocak 1911).

69 BOA, DH.MKT: 948/93 (1 Safer 1323/7 Nisan 1905); Esen, “Besleme,” s. 2556-2557; Maksudyân, “Foster-Daughter or Servant, Charity or Abuse: *Beslemes* in the Late Ottoman Empire,” s. 497-501.

Bununla kastedilen genellikle kızlarla benzer sosyoekonomik arka planlardan gelen ya da yaşı epey ilerlediği halde hiç evlenmemiş ya da boşanmış çoluk çocuk sahibi erkeklerdi. Kızlar için gerçekçi olan buydu. Aynı evde birlikte çalıştıkları erkek hizmetçiler evlilik planları yapmaya uygun adaylardı. Bu nedenle erkek hizmetçilerin evlilik vaadi inandırıcı oluyordu. Hanımlar, hizmetlerindeki erkek ve kadın çalışanlar arasındaki gönül ilişkilerine göz yumabiliyordu.⁷⁰ Bunun yanında kızlar, bohçacılar gibi çöççatanlık da yapan kadınlar aracılığıyla⁷¹ ya da çeşitli vesilelerle evin dışına çıktıklarında tanıştıkları erkekleri, kendilerini sıkıntılarından kurtaracak bir kahraman olarak görebiliyordu. Ancak bu maceraya atılanların çok azının hayali gerçekleşiyordu. İyi bir evlilik için korumaları gereken bekâretlerini böyle maceralara atılarak yitiren kızların kandırıldıklarına yönelik şikâyetleri çaresizliklerini ve hayal kırıklıklarını yansıtıyordu.

Kızların kendilerine yönelen cinsel baskıları dillendirmeleri cesaret gerektiriyordu. Günün sonunda yaşananların utancını duymak, iffetsizlikle suçlanan kızlara kalıyordu. Her durumda kabahatli kabul ediliyor ve genellikle kovuluyorlardı.⁷² Birçok kız susmak ve kendilerine yönelen baskıya uzun bir zaman boyun eğmek zorunda kalıyordu. Diğer taraftan kabul/itiraf edilmediği sürece istismarı ya da ilişkiyi kanıtlamak neredeyse imkânsızdı.⁷³ Bununla birlikte cinsel ilişkinin ya da baskının yaşanmasından ziyade duyulması⁷⁴ kızları istihdam eden ailelerde büyük bir rahatsızlık uyandırıyor ve utanç verici görülüyordu. Erkek hizmetçilerin ya da hane dışından birilerinin ilişkiye taraf olduğu durumlarda kızların gönül rahatlığıyla kovulması iyi bir seçenek oluyordu. Ancak eğer ismi geçen erkek, kızların hizmet ettikleri ailelere mensup ise olayın üstünün örtülmesine çalışılıyor ve gerekirse bir “günah keçisi” bulunup hızla kapanmasını sağ-

70 BOA, DH.EUM.THR: 47/54 (13 Ağustos 1326/26 Ağustos 1910).

71 Paspatis, *Balıklı Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre İstanbul'un Ortodoks Esnafı 1833-1860*, s. 79; Karakışla, *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)*, s. 115-166.

72 Mustafa Galib, *Fahişeler Hayatı ve Redâet-i Ahlâkiye*, s. 8-9.

73 Bu çerçevede sıra dışı bir vaka için bkz. Araz, “Cariyeler, Efendiler ve Pusuda Bekleyenler: Osmanlı İstanbul’unda Hamile ve Çocuk Annesi Cariyeler Üzerine Düşünceler,” s. 247.

74 Krikor Zohrab’ın “Postal” adlı hikâyesinde evin hanımı oğlunun hizmetçiyle ilişkisine göz yumuyor hatta bunu istiyor; ancak hamile kalan hizmetçiye iffetsizlikle suçluyor (s. 67-103).

layacak ayarlamalar yapılyordu.⁷⁵ Unutulmamalıdır ki kızların ev içi hizmetlerde istihdamı aynı zamanda bir güven ilişkisiydi. Kızlarını İstanbul'a gönderen taşralılar onların korunup kollanacağı sözünü de alıyordu. Bu nedenle hizmet ettikleri ailelere mensup erkeklerin adının geçtiği cinsel baskı ya da ilişki vakalarını izah etmek güçtü.

Böyle durumlarda olan bitenin üzerini örtmenin ve bekâretlerini kaybetmiş kızların yaşama devam etmelerini sağlamanın en iyi yollarından biri bir evliliğin ayarlanmasıydı. 1894'te İhsan Bey adında birinin refakatinde Erzurum'dan İstanbul'a gelen Mihri adında dokuz yaşındaki bir kız çocuğu, altı yıl sonra henüz on beş yaşında iken bekâretini kaybetmiş bir genç kız olarak memuriyetten emekli Mustafa Efendi ile evlenecektir. Büyük bir ihtimalle Mihri bekâretini hizmet ettiği, yine memuriyetten emekli, Hacı Hafız Halil Efendi'nin evinde kaybetmişti. Halil Efendi'nin evinde hizmet ederken yaşadığını ifade ettiği anlaşmazlık bununla ilgili olmalıydı. Mihri, bu anlaşmazlıktan sonra Halil Efendi'nin evinden ayrılmış ve yakınlarında bulunan Çamaşırcı Ayşe Hanım'ın yanına geçici olarak yerleşmişti. Burada ikamet ederken de Mustafa Efendi ile evlenecektir. Teklifin Mustafa Efendi'den geldiğini belirtmiş olmasına karşın evliliğin nasıl ayarlandığı hakkında bilgi vermemiştir. Muhtemelen evliliğin ayarlanmasında Çamaşırcı Ayşe Hanım'ın yanında Halil Efendi ve ailesinin de önemli rolleri olmuştu. Kendine yapılan bu "iyiliğe" karşılık, bekâretini kaybetmesinin Halil Efendi ile ilişkili olmadığını kabul etmesi gerekmişti.⁷⁶ Aksini ifade etmesi ve bunu dava konusu yapması ona bir şey kazandırmayacaktı. Öyle anlaşıyor ki taraflar aralarında bir uzlaşmaya varmış, Mihri kendinden oldukça büyük biriyle evlenmek zorunda kalmıştı. Erzurum'dan gelirken hayal ettiği bu değildi ancak bekâretini kaybetmiş kimsesiz taşralı bir genç kız olarak İstanbul'da başını sokabileceği bir eve ve aileye sahip olmuştu.

İkisi arasındaki evlilik fiili sonuçları olan bir sözleşmeydi. Mihri bekâretini, Mustafa Efendi ise muhtemelen eşini kaybetmiş ya da daha önce hiç evlenmemiş kişiler olarak yaşamlarını birleştirme kararı almıştı. Bununla birlikte ev içi hizmetlerde çalışan kızların bazılarının evlilikleri

75 BOA, DH.MKT: 361/29 (9 Mart 1311/21 Mart 1895).

76 DŞS 160. 6/7 (26 Rebiülahir 1318/23 Ağustos 1900).

fiili karşılığı olmayan sözleşmelerden ibaretti. Bu evlilikler sorunların üzerini örtmek, yaşananları meşru bir zemine çekmek ve hem kızların hem de ailelerin onurlarının zedelenmesinin önüne geçmek amacıyla kısa bir zaman içinde sonlandırılmak üzere yapılıyordu. 1905'te yapılan böyle bir evliliğin ömrü on beş günden ibaret olmuştu. Bu ilginç evlilik on dokuz-yirmi yaşlarındaki İkbâl Saime adında bir genç kız ile sekiz buçuk yıl boyunca hizmetinde çalıştığı Hidayet Hanım'ın eşi Üçüncü Belediye Dairesinde muhasebe kâtibi Mehmed Nafiz Efendi arasında yapılmıştı. İkbâl Saime boşandıklarında evlilik sözleşmesinin kendisine verdiği mehir gibi hakların tamamından feragat etmişti.⁷⁷ Evliliğin İkbâl Saime ile Mehmed Nafiz ya da aileye mensup başka erkekler arasında yaşanmış olabilecek münasebetleri örtmeye dönük olduğu açıktı. İkbâl Saime bekâretini kaybetmişti; hatta hamile kalmış olabilirdi. Yapılan evlilik sayesinde yaşadıkları meşruyet sınırları içine çekilmiş oluyordu. Artık "dul" bir kadın olarak evlenme ve aile kurma şansı bekâretini evlilik dışı bir ilişkide kaybetmiş hizmetçi bir kızdan daha yüksekti.

Bazı kayıtlardan böyle evliliklerin hangi gerekçelerle yapıldığı daha iyi anlaşılmaktadır. Kendini "ücret ile hizmet eder makulesinden" bir kadın olarak tanımlayan Priştineli Selime yirmi ay hizmet ettiği Hacı Yunus Efendi ve eşinin Kadıköy Mekteb-i Sultanisinde talebe olan oğulları Ömer Cevdet ile 28 Mayıs 1915'te evlendikten birkaç ay sonra, 9 Aralık 1915'te, boşanmıştır. Boşanmak için Selime'nin doğum yapması beklenmişti. Kasım ayında doğum yapmış, çocuğa Şakir adı verilmişti. Evlendiklerinde Saime, iki-üç aylık hamile olmalıydı. Muhtemelen hamile olduğu anlaşıldığında Ömer Cevdet ile ilişkisi "anlaşmalı" bir evliliğe dönüştürülmüştü. Yapılan mecburi ve geçici bir evlilikti. Burada, kısa bir zaman içinde gerçekleşen boşanmadan anlaşılacağı üzere, kendisi için kaygı duyulan Selime'den ziyade karnındaki bebek ve ailenin onuruydu. Ömer Cevdet'in ailesi çocuğa kucak açmış ve onu himayelerine almıştı. 9 Nisan 1916 tarihli kayıtta Selime, beş aylık oğlunu "kendi rızasıyla" babası Ömer Cevdet'e bıraktığını ifade etmiş, ancak mehrini tamamen almıştı. Selime artık evlenmiş ve boşanmış dul bir kadın

77 DŞS 167, 141/241 (26 Rebiülevvel 1323/31 Mayıs 1905).

olarak yaşamına devam edecekti. Nitekim boşandıktan sonra Makriköy'de Tüccar Mehmed Nazım'ın evinde hizmetçiliğe başlayacaktır.⁷⁸

Mihri, İkbâl Saime ve Selime gibi ev içi hizmetlerde çalışırken bekâretlerini kaybetmiş genç kızlar kendilerini bekleyen seçeneklerden belki de en iyisine sahip olmuşlardı. Bu durumdaki kızları bekleyen çoğunlukla iffetsizlikle suçlanmak, işlerini kaybetmek ve hizmet ettikleri evlerden kovulmaktı. Bunların arasında ailelerine dönemeyenler ya da destekten yoksun olanlar yaşamlarına devam edebilmek için fahişelik gibi işlere yönelebiliyordu.⁷⁹ İlişkiden hamile kalanlar kimseye fark ettirmeden düşük yapmanın yollarını arıyor ya da buna zorlanıyordu. İmparatorluğun son dönemlerinde İstanbul'da "iskât-ı cenin" konusunda uzmanlaşmış, tanınan ebelerin varlığı iyi bilinmektedir.⁸⁰ Düşük yapmak annenin kendisi için de hayati riskler taşımaktaydı. Duydukları, içine sürüklendikleri utançtan kurtulmalarının ve yaşamlarına devam edebilmelerinin düşük yapmaktan geçtiğini düşünen kızlar tüm riskleri alıyordu.⁸¹ Doğumu bekleyen, beklemek zorunda kalanlar bebeklerini öldürebiliyor ya da cami, kilise ve konak gibi yerlerin önüne bırakıp terk edebiliyordu.⁸²

Bununla birlikte ev içi hizmetlerde çalışırken hamile kalan kızlar arasında düşük yapmanın, doğan bebeği öldürmenin ya da terk etmenin yaygınlığını tahmin etmek güçtür. Bu yola başvuran ve bir biçimde kayıtlara giren her kız/kadın ev içi hizmetlerde çalışmıyordu. İstanbullular ev içi hizmetlerde çalışan ve evlilik dışı ilişkilerle hamile kalan kızların bu yollara başvurmak zorunda kaldığının farkındaydı. Ne var ki bunu dillendirirken,

78 DŞS 182, 136/365 (5 Cemaziyelahir 1334/9 Nisan 1916); DŞS 182, 136/366 (5 Cemaziyelahir 1334/9 Nisan 1916).

79 Mustafa Galib, *Fahişeler Hayatı ve Redâet-i Ahlâkiye*, s. 8-9; Özbek, "The Regulation of Prostitution in Beyoğlu (1875-1915)," s. 555-568. 19. yüzyılın ortalarında İngiltere'de fahişelik yapan kadınların önemli bir kısmı bir zamanlar hizmetçiydi. Bunların da büyük bir kısmı taşralıydı. Bkz. Paula Bartley, *Prostitution Prevention and Reform in England 1860-1914*, Routledge, Londra, 2000, s. 3-4, 103.

80 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 1-2; Demirci-Somel, "Women's Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century," s. 377-420; Gülhan Erkaya Balsoy, *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı Geç Osmanlı Doğum Politikaları*, Can Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

81 BOA, BEO: 55/4097 (29 Muharrem 1310/23 Ağustos 1892); BOA, BEO: 67/5018 (19 Safer 1310/12 Eylül 1892).

82 Maksudyân, *Orphans and Destitute Children in the Late Ottoman Empire*, s. 18-51.

ev içi hizmetlerde istihdam edilen kızlarla ilintili diğer meselelerde olduğu gibi, genellikle daha dolaylı yolları tercih ediyorlardı. Mesela *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin 8 Temmuz 1902 tarihli sayısında "Ahlaksız Valideler" başlığı altında yayınlanan bir haberde, Osmanlı İmparatorluğu ya da özel olarak İstanbul'daki durumdan bahsedilmeden, düşüğün, yeni doğan bebeklerin öldürülmesinin ya da terk edilmesinin Paris'te arttığına değinilmiştir.⁸³ Sadece Paris'te değil Londra gibi metropollerde evlilik dışı yollar-dan hamile kalan, düşük yapan, anne olan ve doğan bebekten kurtulmak isteyenlerin önemli bir kısmı ev içi hizmetlerde istihdam edilen kızlardı.⁸⁴

Ev içi hizmetlerde istihdam edilen kızlar uzun yıllar boyunca şiddete ve cinsel istismara maruz kalabiliyordu. Ne var ki canlarını acıtan tek sorunları bundan ibaret değildi. Aileden olmamaları yaşanan sorunlarda rahat biçimde suçlanmaları ve feda edilmeleri sonucunu doğuruyordu. Dönem boyunca kendilerine yöneltilen en yaygın suçlamalardan biri hırsızlık yaptıkları ya da buna meyilli olduklarıydı. Gazetelerde konuya ilgi çekiliyor, ailelerin dikkatli olmaları tavsiye ediliyordu. 20 Aralık 1917'de *Vakit* gazetesinde "Hırsızlık Hikâyeleri: Bir Hizmetçi Kız Neler Yapabilir?" başlığı altında yayınlanan bir yazıda ufak tefek eşya çalarak hırsızlığa başlayan hizmetçi bir kızın hikâyesi anlatılmıştır. Daha kıymetli şeyler çalmaya başlayan hizmetçi kız sıkıştırılacak ve olay sonunda karakola taşınacaktır. Hikâyeye göre hırsızlık yapmaya devam eden kız neredeyse evi boşaltacaktır. Onunla işbirliği yapan dışarıdan bir kadın olayın karakola yansım-sından ürkerek işbirliğini kesecektir. Böylece çaldıklarıyla ortalıkta kalan hizmetçi kız "yakayı cürm-i meşhûd hâlinde ele" verecektir.⁸⁵

Hikâye abartılı diline karşın hırsızlıkla hizmetçiler arasında kurulan bağa dair tipik unsurlar barındırıyordu. Ev içi hizmetlerde çalışan kızların hırsızlık yapmaya meyilli oldukları düşüncesi burada da hâkimdir.

83 "Ahlaksız Valideler," *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 369, 1 Rebiülahir 1320/8 Temmuz 1902, s. 6.

84 Bkz. Harrington, *The Unwanted Child The Fate of Foundlings, Orphans, and Juvenile Criminals in Early Modern Germany*; Fuchs, *Poor and Pregnant in Paris Strategies for Survival in the Nineteenth Century*; John R. Gillis, "Servants, Sexual Relations and the Risks of Illegitimacy in Londra, 1801-1900," *Feminist Studies*, c. 5/1, 1979, s. 142-173.

85 "Hırsızlık Hikâyeleri: Bir Hizmetçi Kız Neler Yapabilir?," *Vakit*, no. 60, 20 Kanunuevvel 1333/20 Aralık 1917, s. 2.

Yalnız bu düşünce tümüyle karşılığı olmayan bir algıdan ibaret görülmemeli, ev içi hizmetlerde çalışan kızlara yöneltilen her hırsızlık isnadı önyargı olarak değerlendirilmemelidir. Hırsızlık yapan ya da buna kalışan hizmetçilerin içeride ya da dışarıda beraber hareket ettikleri kişiler olabiliyordu. İçerideki ortakları genellikle kendileri gibi hizmetçilik yapan erkeklerdi. Kıymetli eşyalara nispeten ulaşabilir konumda olmaları kızları kullanışlı kılıyordu. 1860'ların başında Nikola adındaki bir hizmetçi, hamile bıraktığı besleme Angelika'ya, hizmet ettiği evdeki mücevheratı çalması karşılığında evlenmeyi vaat edecektir. Evlilik vaadinin peşinden giden Angelika çaldığı mücevheratı Nikola'ya teslim edecektir.⁸⁶ Ya da kızlar, hikâyede anlatıldığı gibi, çaldıkları şeyleri dışarıda saklayacak/satacak birilerini buluyor, belki de onların teşvikiyle hırsızlık yapıyorlardı.

Kızlar kendilerine yönelen baskılara, suçlamalara ve hakaretlere nasıl cevap veriyor, tepkilerini nasıl gösteriyordu? Pasif değillerdi ancak kendilerini anlatabilecek imkânları kısıtlıydı. Güçlü araçlara sahip olmaları nedeniyle gösterdikleri tepkiler dönüp dolaşıp kendilerini daha kötü duruma düşürebiliyor hatta yaşamlarına mal olabiliyordu. Biriken baskılar öfke patlamalarına yol açabiliyordu; hizmet ettikleri evleri ateşe veren ya da cinnet geçirip kendilerine zarar veren hizmetçiler yok değildi.⁸⁷ Kuyular ev içi hizmetlerde istihdam edilen kızların mezarlıktan önceki son durağı olabiliyordu. Hemen hemen her evde bulunan kuyulara⁸⁸ atlamak hizmetçiler (ve İstanbullular) arasında tanınmış bir intihar yöntemi. Hırsızlıkla suçlanmayı onuruna yediremeyen yirmi bir yaşındaki Şefika, 1919'da Ümraniye'de hizmet ettiği konağın bostan kuyusuna atlayarak yaşamına son verecektir.⁸⁹ Cinayetlere intihar süsü verildiği de oluyor-

86 BOA, MVL: 839/127 (13 Safer 1277/31 Ağustos 1860).

87 Hizmet ettikleri evi ateşe veren hizmetçiler için bkz. BOA, A.MKT.MVL: 84/82 (26 Cemaziyela-hir 1273/26 Şubat 1857); BOA, DH.EUM.AYŞ: 14/118 (10 Şevval 1337/9 Temmuz 1919). Cinnet geçirip kendine zarar veren bir hizmetçi için bkz. BOA, DH.EUM.KADL: 4/1 (24 Kanunuevvel 1326/6 Ocak 1911).

88 İstanbul'da "kuyusu olmayan ev yoktu." Bkz. Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 37.

89 BOA, DH.EUM.AYŞ: 12/43 (15 Haziran 1335/15 Haziran 1919). Osmanlı Devleti'nin sonları ve cumhuriyetin erken dönemlerinde intihar için bkz. Rüya Kılıç, *İntiharın Tarihi Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet İstemi Ölüm Halleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2018.

du.⁹⁰ İmparatorluğun son dönemlerinde ilaç kullanımının yaygınlaşması ve zehir maddelerinin temininde yaşanan kolaylıklar⁹¹ yaşamlarına son vermek isteyen kızlara kuyular dışında alternatifler sunuyordu. 1891'de Büyükkada'da "fecaten" ölen bir beslemenin, yapılan araştırmalar sonrasında hap içerek yaşamına son verdiği ortaya çıkmıştı.⁹²

İntihar vakaları sarsıcı etkiler bırakıyor, duyuluyor ve konuşuluyordu. Bununla birlikte ev içi hizmetlerde çalışan çok az kız bu yola başvuruyordu. Kaçmak ya da ayrılmak daha yaygın bir tepkiydi. Günün birinde kaçma ihtimalleri onları istihdam eden ailelerin temel endişe kaynaklarından biriydi. Hanımlara, istihdam ettikleri kızlara "insan olduklarını" hatırd tutarak muamele etmeleri tavsiye ediliyordu. Aksi takdirde en verimli oldukları bir çağda kaçabilirlerdi.⁹³ "Kocaya kaçmak" ev içi hizmetlerde çalışan kızlarla özdeşleşmiş bir tanımlamaydı. Genellikle kendileriyle benzer sosyal ve ekonomik kökenlere sahip uşak, amele, hademe ve arabacı gibi kişilerle kaçıyorlardı.⁹⁴ Ne var ki kaçan her kız evlilik çağında değildi. Ayrıca "kocaya kaçmak" önceden hazırlıklar yapılmasını yani kendisiyle kaçılacak birinin olmasını/bulunmasını gerektiriyordu. Kaçmak, tehlikeli bir serüveni göze almayı gerektiriyordu. Kızların büyük çoğunluğu bundan uzak durmaya özen gösteriyor, hizmet ettikleri evlerden kaçmayı kararlaştırdıklarında, haklarında yaratılan imajın aksine, çok tedbirli davranıyorlardı. Bazıları ancak hizmetlerini sunabilecekleri yeni aileler bulduklarında var olandan vazgeçiyordu. 1910'da harbiye nazırının yaveri Ahmed Muhtar Bey'in evinden "fırar eden" Adanalı Hatice başka bir eve sığınacaktır. Hatice, Ahmed Muhtar Bey'in evine geri dönmesi hususunda yapılan baskılara bu konuda "ısrâr edilirse kendisini intihar edeceğini" söyleyerek karşı çıkacaktır.⁹⁵

90 BOA, BEO: 2538/190341 (22 Muharrem 1323/29 Mart 1905); BOA, BEO: 2548/191081 (4 Safer 1323/10 Nisan 1905).

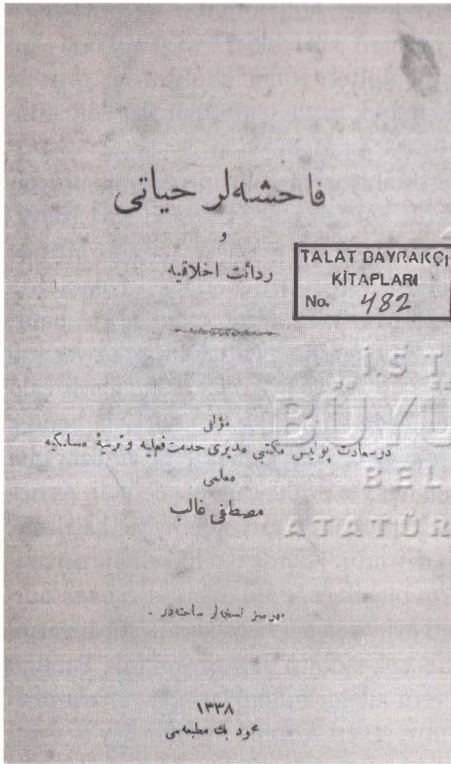
91 Bu çerçevede aydınlatıcı bir çalışma için bkz. Ebru Aykut Türker, *Alternative Claims on Justice and Law: Rural Arson and Poison Murder in the 19th Century Ottoman Empire*, doktora tezi, Boğaziçi University, 2011.

92 BOA, Y.PRK.ŞH: 3/98 (14 Safer 1309/19 Eylül 1891).

93 Karakışla, *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)*, s. 74-77.

94 Esen, "Besleme," s. 2556-2557; Özbay, *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present*, s. 26.

95 BOA, DH.EUM.THR: 29/1 (13 Mart 1326/26 Mart 1910).

Belge 21.

Yoksulluk, savaşlar ve göçler fuhuşla geçen kadınların sayısında büyük bir artışa yol açmıştı. Çalıştıkları hanelerden kaçan ya da kovulan kızların bu işe yönelebileceklerinden ya da yönlendirilebileceklerinden endişe duyuluyordu. Konuya *Fahişeler Hayatı* ve *Redâet-i Ahlâkiye* (Mahmud Bey Matbaası, 1338) adıyla yazdığı kitapta dikkat çekenlerden biri de Dersaadet Polis Mektebinde muallim olan Mustafa Galib'ti.

İntihar lafını diline dolayan bir genç kız, kaçmak için kendini güvende hissedecek adımlar atmayı yani hizmetini sunabileceği ve korumasını elde edeceği yeni bir aile bulmayı beklemişti.

Hizmet ettikleri evlerden firar eden ya da ayrılan kızların bir kısmı zaptiyeye başvurma ya da istek ve şikâyetlerini resmi makamlar üzerinden anlatma akıllılığını gösteriyor, böylece kendilerini yalnız hissettikleri İstanbul'da bir koruma elde etmiş oluyordu. Ancak bazen hayal kırıklığına uğruyor, korunacaklarını düşündükleri bir yerde savunmasız kalıyorlardı. Mustafa Galib, 1920'lerin başlarında İstanbul'da fahişeler üzerine yazdığı kitapta, hizmet ettikleri evlerden kaçan ya da kovulan kızların kara-

kollardan fahişelere “sermaye” olarak çıktığını anlatmaktadır. Ona göre hizmetçi kızların fahişelerle aynı birimde tutulmaları büyük bir sorundu. “Akıldan mahrum” olarak nitelendirdiği bu kızlar “bir saat zarfında aynı muhitte mevcut bulunan fahişelere iyi bir sermaye olur” diye yazıyordu.⁹⁶ Yazdıklarında haklılık payı bulunuyordu. Buna kızların yaşadıklarını hafife alan, ihmalkâr davranan ve şikâyetleri görmezlikten gelen devlet memurları da eklenmelidir. Nimet Cemil, 1914’te *Kadınlar Dünyası’na* yazdığı “Meclis-i Mebusan’ın Nazar-ı Dikkatine Çocuklarımızı Hırpalamayalım” adlı makalede zaptiyeye sığınan beslemelerin durumunu şöyle anlatmıştır; “Hele besleme kızlar zâlim kadınların ellerine düştikleri zaman cidden tahammülfersâ bir felakete düçar oluyorlar. Çünkü biçâreleri vikâye edecek hiçbir kanun yok, iltica edecekleri bir müessese mevcut değil! Şiddetle darb edildikleri veya zülme düçar oldukları zaman polis merkezine kaçabilecekler bile polis onları tutub tekrar bulundukları haneye getirmekden başka bir şey yapmıyor.”⁹⁷ Meclis-i Sıhhiye Azası Namık Bey’in evinden kaçıp Şehremini Suphi Bey’e sığınan hizmetçilerin hiçbir soruşturma yapılmadan geri gönderilmesi ihmalkârlığın ve duyarsızlığın iyi bir örneğidir.⁹⁸ Suphi Bey olayın “dostane bir halde kapatılması” adına muhtemelen tanıdığı Namık Bey’i kollamış ve olayı kapatmaya çalışmıştı. Oysa kızlardan birinin bıçakla yaralandığı bu olay “dostane” biçimde halledilebilecek boyutları aşmıştı. Kızların ya da ailelerinin mağdur olduklarına/edildiklerine yönelik buna benzer birçok şikâyet karşılıksız kalıyor olmalıydı. Belli ki böyle durumlarda şahsi ilişkiler ve tanışıklıklar devreye girip güçlü tarafı kolluyor, bıçakla yaralamanın da dahil olduğu olayların üstünün örtülmesi sonucunu doğuruyordu.

Bununla birlikte devlete ulaşmak ve korumasını elde etmek hafife alınacak bir husus da değildi. Devlet memurlarının tavrı ve kayıtsızlığı hakkında yazılanlar ihtiyatla karşılanmalıdır. Konuya dair genellemeler yapmaktan kaçınılmalı, işlerini büyük bir ciddiyetle yapmaya gayret eden memurların çabalarına gölge düşürülmemelidir. Hizmet ettikleri evlere

96 Mustafa Galib, *Fahişeler Hayatı ve Redâet-i Ahlâkiye*, s. 8-9.

97 Nimet Cemil, “Meclis-i Mebusan’ın Nazar-ı Dikkatine Çocuklarımızı Hırpalamayalım,” s. 4.

98 BOA, DH.EUM.THR: 48/3 (18 Ağustos 1326/31 Ağustos 1910).

dönmeleri için ikna edilmeye çalışılan kızlar gördükleri “ezâ ve cefâya”⁹⁹ katlanamadıklarını anlatarak cevap veriyor “asla burada durmam” ya da “asla hizmet etmem” gibi kesin ifadeler kullanarak bir an önce memleketlerine gönderilmeyi talep ediyordu. İstekleri genellikle olumlu karşılanıyor ve çeşitli araçlar kullanılarak evlerine, memleketlerine ulaşmaları sağlanıyordu. Çerkeşli on iki yaşındaki Ayşe, hizmet ettiği evde “durmak istememesi” üzerine 1908’de İnebolu üzerinden memleketteki ebeveyninin yanına gönderilmişti.¹⁰⁰

Burada üzerinde durulması gereken tecavüze uğrayan, hamile bırakılan, şiddet gören, öldürüldüğü iddia edilen ya da intihar eden kızlarla ilgili şikâyet ve soruşturmaların büyük bir kısmının neden sonuçsuz kaldığıdır. Bunun bazı memurların kayıtsızlığından başka açıklamaları da olmalıdır. Bu tür şikâyetlerde kanıt üretmek gerçekten zordu. Ayrıca hanenin mahrem dünyasına müdahale etmek konusundaki isteksizlik soruşturmaların derinleştirilmesinin önüne geçebiliyordu. Böylece güçlü karinelerin varlığına karşın şikâyetler ya sonuçsuz kalıyor ya da uzlaşmayla çözülüyordu. 1801’de Üsküdar Mahkemesine yansıyan bir ölüm vakası üzerinden yapılan şikâyetler bu tür durumlarda kanıt üretmenin ne kadar zor olduğunu iyi anlatmaktadır. Üsküdar Sinan Paşa Mahallesi’nde ikamet eden Salih Ağa’nın evinde hizmetçilik yapan Hatice, bir haziran akşamında şüpheli biçimde hayatını kaybedecektir. Hatice’nin ölümüne sebep olan bir kurşun yarasıydı. Ancak kurşunun kendisine nasıl isabet ettiğine ilişkin olarak anlatılan hikâye inandırıcı olmaktan uzaktı. Rüzgârlı bir günün akşamında evin ikinci katındaki pencereyi kapatmaya çalışan Hatice’nin rüzgârın da etkisiyle başını duvarda asılı “piştova” çarptığı bunun sonucunda piştovdan boşalan kurşunun sol göbeğine isabet ettiği kayıt altına alınmıştı. Olayın bu şekilde cereyan ettiğini gelen görevlilere anlattığı söylenen, kimseyi suçlamadığını da eklemeyi ihmal etmeyen, Hatice’nin kendiydi. Ne var ki kurşun yarısından kısa bir zaman içinde yaşamını oracıkta yitiren Hatice’nin ağzından aktarılan hikâye ailesini ikna etmeye yetmemişti. İki gün sonra açtıkları “dem-i diyet” dava-

99 Bu ifadeler fazla çalıştırılmaktan dayağa kadar kızlara yönelen her türlü baskıyı anlatmak için kullanılıyordu.

100 BOA, ZB: 491/44 (7 Eylül 1324/20 Eylül 1908).

sını (kan davası)¹⁰¹ Çarşamba Divanına¹⁰² kadar taşımış, olayın bir cinayet olduğunu iddia etmişti. Salih Ağa'nın oğlu Seyyid Mehmed Reşid Bey'i Hatice'yi vurmakla suçluyorlardı. Ancak Üsküdar Mahkemesinden sonra başvurdıkları Çarşamba Divanından da elleri boş dönmüşlerdi. Zira iddialarını destekleyecek ne şahit, ne de kanıtları vardı. Geriye uzlaşmaktan başka bir şey kalmıyordu. Taraflar, araya girenlerin de yardımıyla, Mehmed Reşid Bey'in Hatice'nin ailesine 320 kuruş vermesi karşılığında uzlaşacaktır.¹⁰³ Aslında Mehmed Reşid Bey'in uzlaşmayı seçmesi olayın Hatice'nin anlattığı gibi gelişmediğini dolaylı da olsa kabul ettiği anlamına geliyordu.

Kanıtlarla ve şahitlerin ifadeleriyle hareket eden mahkemeler böyle vakalarda şüphelerin üzerine biraz daha gitmeyi tercih edebilirdi. Yalnız soruşturmaların derinleştirilmesi konusundaki isteksizliğin devamlı biçimde kızları yani zayıf olan tarafı mağdur ettiğini düşünmemek gerekir. Kanıt sunmanın ve iddiaları ispatlamanın zorluğu ya da şüphelerin üzerine daha az gidilmesi kızları koruyan bir kalkana dönüşebilirdi. Mesela Mengenli Fatma, 14 Aralık 1872'de hizmet ettiği evden 500 kuruş değerinde kıymetli bir bilezik çalmakla suçlanacaktır. Bu durumda iddiayı kanıtlamak onu hırsızlıkla itham edenlere düşerdi. Çaldığı iddia edilen bilezik hizmet ettiği kadına aitti. Anlatılanlara göre Fatma sandığın içinde saklanan bileziği alıp kaçmıştı. Aile bileziğin kendisini, mevcut değilse ederini istiyordu. Fatma'nın böyle bir işe kalkışmış olması ihtimal dışı değildi. Ancak mahkeme kanıtlarla desteklenmeyen iddia ve suçlamaları geri çevirmiş, Fatma'nın bu gerekçeyle bir daha rahatsız edilmemesini tembih etmişti.¹⁰⁴ Hırsızlık yapmaya meyilli olduklarının düşünülmesine ve böyle durumlarda ilk suçlananlar arasında olmalarına karşın kanıtlarla iş gören mahkeme Fatma'ya kalkan olmuştu.

101 Diyet "İslâm hukukunda bir şahsın haksız olarak öldürülmesi, sakat bırakılması veya yaralanması halinde ceza ve kan bedeli olarak ödenen mal veya parayı ifade eder." Bkz. Ali Bardakoğlu, "Diyet," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 473-479.

102 Çarşamba Divanı, İstanbul'un sorunlarının görüşülmesi amacıyla İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp kadınların kahımlarıyla haftada bir gün sadrazamın başkanlığında toplanır aynı zamanda bir mahkeme işlevini de görürdü. Bkz. Necdet Sakaoğlu, "Çarşamba Divanı" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 472-473; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 140.

103 ÜŞS 553, 28b/6 (4 Safer 1216/16 Haziran 1801); ÜŞS 553, 28b/7 (5 Safer 1216/17 Haziran 1801); ÜŞS 553, 32b/6 (17 Safer 1216/29 Haziran 1801).

104 MŞS 137, 9b/6 (13 Şevval 1289/14 Aralık 1872).

Kızların devletle teması her zaman kendi teşebbüsleriyle oluyordu. Bazen onları zaptiyeye şikâyet ve teslim eden ya da yönlendirenler bizzat hizmet ettikleri ailelerdi. Mengenli Fatma'nın olayında olduğu gibi hırsızlık iddiaları ailelerin hizmetlerinde çalıştırdıkları kızları şikâyet etmelerinin en yaygın gerekçelerinden biriydi. Hastalıklar, erkeklerle ilişkilerinde hoşla gitmeyen hareketleri, uyum sorunları ve ürettikleri hizmetin beğenilmemesi gibi farklı sebepler kızların ailelerine ulaştırılmak üzere zaptiyeye teslim edilmesinin sebebi olabiliyordu.¹⁰⁵ "Yol vermek" tanımlaması hizmet ettikleri aileler tarafından artık istenmeyen kızları anlatmak için kullanılıyordu. Üsküdar'da Miralay Osman Bey'in evinde hizmetçilik yaparken 1909 yılı başlarında kendisine "yol verilmiş" on iki yaşındaki Azize, Ereğli Zabıta Memuru Yüzbaşı İzzet Efendi aracılığıyla, Devrek'te ikamet eden annesine teslim edilmek üzere yola çıkarılmıştı.¹⁰⁶ Azize "ezâ ve cefâ" gördüğünden şikâyetçi olmuş ya da, kayıtlara yansıdığı kadarıyla, kaçmış bir kız değildi.

İstanbul'a yakın yerlerden gelen kızlar baş edemedikleri sıkıntılarla karşılaşmalarında zaptiyeye uğramadan ya da resmi makamların yardımını almadan memleketlerinin yolunu tutabiliyordu. 1911 Mart'ında Nişantaşı'nda kaybolan on üç yaşındaki hizmetçi Zehra'nın, yapılan araştırmalar sonrasında, İzmit Değirmendere Köyü'nde bulunan dayısının yanına gittiği ortaya çıkmıştı.¹⁰⁷ Zehra dayısının yanına ulaşmayı başarmıştı ancak kesinlikle tehlikeli bir işe kalkışmıştı. Onun gibi hizmet ettikleri evlerden farklı sebeplerle ayrılan, kaçan ya da kovulan ancak resmi makamlara başvurmayan ya da buna imkân bulamayan kızlar kayıplara karışabiliyordu. Bulunmaları için gazetelere ilanlar veriliyor, resmi makamların yardımı talep ediliyor ancak bazılarında bir daha haber alınamıyordu. Dış dünyanın tehlikeleriyle karşı karşıya kalan bu kızlar kendilerini fuşşâ sürükleyecek kişilerin ellerine düşebiliyordu.¹⁰⁸ Bununla birlikte kötü niyetli kişilerin tuzağına düşmek önemli

105 Çetinkaya, *İkbal, Yıkım ve İşgal İstanbullu Bir Genç Kızın Anıları (1900-1921)*, s. 79-80.

106 BOA, ZB: 492/40 (31 Kanunuevvel 1324/13 Ocak 1909).

107 BOA, DH.EUM.KADL: 13/3 (17 Mart 1327/30 Mart 1911).

108 DŞS 38, 48a/2 (19 Cemaziyelahir 1216/27 Ekim 1801); BOA, DH.EUM.KADL: 17/19 (2 Mayıs 1327/15 Mayıs 1911). Neyzi, *Hüseyin Paşa Çıkmazı No. 4*, s. 67. Mustafa Galib, *Fahişeler Hayatı ve Redâet-i Ahlâkiye*, s. 8-9.

ancak kaçmayı düşünen kızları vazgeçirmek için özellikle abartılan bir korku kaynağıydı. Sonuç olarak yaşanan ve anlatılan korkutucu hikâyelerin kendilerine yönelik algıları şekillendirmesine karşın ev içi hizmetlerde istihdam edilen kızların çoğunluğu günlük işlerini en iyi şekilde yapmaya çalışıyor,¹⁰⁹ çeyizlerini hazırlıyor ve vakti geldiğinde evleniyordu.

ARKADA KALANLARLA İLİŞKİLER: ÇOCUKLAR VE AİLELERİ

Zamanla zayıflamakla birlikte özellikle taşradan gelen çocukların aileleri ve akrabalarıyla ilişkilerinin nasıl geliştiği konusu farklı yorumları hak etmektedir. Edhem Veysi'nin "Besleme"sinde vergi tahsildarı İlhami Efendi'ye verildikten sonra Fatma'nın ailesinden bahsedilmez. İyi/kötü günler görececek, mutlu/mutsuz olacak, sevecek, dövülecek, aşağılanacak ve yorgunluğunu belli etmeden yıllar boyunca hizmet edecektir. Ancak ailesi ve akrabalarının onu merak ettiğine dair hiçbir emare yoktur. Halini sormamış, bir selam dahi yollamamışlardır. Üstelik Fatma, İstanbul gibi ulaşılması nispeten masraflı ve meşakkatli bir yere değil, bir adım öteye, Samsun'a gitmişti.¹¹⁰ İstanbul'a ulaşan çocukların bir kısmı Fatma'nın kaderini paylaşıyor, aile ve akrabalarıyla bağları kopuyordu. Hizmet ettikleri ailelerin insafına terk edilen bu çocuklar, yaşamlarını etkileyen kararları yanlarında aile ve akrabaları olmadan veriyordu. Bekâretini kaybetmiş on beş yaşındaki Erzurumlu Mihri memuriyetten mütekit, kendinden yaşça çok büyük Mustafa Efendi ile evlenmeye karar verdiğinde yanında aile ve akrabalarından kimsesi yoktu.¹¹¹ Onun gibiler kendilerini "garibetü'd-diyâr" gibi tanımlamalar üzerinden anlatıyordu.

Bununla birlikte trajik hikâyeler çocuklarıyla ilişkilerini çeşitli zorluklara katlanarak sürdürmeye çalışan aile ve akrabaların, bazen pahalıya mal olan çabalarını görmeye engel oluşturmamalıdır. Taşralı kız çocuklarının büyük bir kısmı Kuzeybatı Anadolu gibi İstanbul ile yoğun ilişkileri olan ve nispeten daha kolay ulaşılabilir bir coğrafyadan geliyor, başkentteki akrabalık ve hemşerilik ağlarından istifade ediyordu. Akraba ve hemşe-

109 Bu çerçevede benzer bir vurgu için bkz. Horn, *The Rise and Fall of the Victorian Servant*, s. 152.

110 Edhem Veysi, *Besleme*.

111 DŞS 160, 6/7 (26 Rebiülahir/23 Ağustos 1900).

rileri vasıtasıyla kızlarından haberdar olan taşralılar, gerektiğinde bizzat yola koyulup İstanbul'a geliyordu. Ne var ki coğrafi yakınlık, çocukların aileleriyle bağlarını sürdürmelerine yabana atılmayacak katkılar sağlasa da, ilişkilerin nasıl gelişeceğini açıklayan yegâne unsur değildi. Burada coğrafi yakınlığın yanında birkaç önemli husus belirleyici oluyordu.

Birincisi, sözleşmelerin taraflara yüklediği/dayattığı sorumluluklardı. Sözleşmeler ilişkileri standart ifadeler üzerinden tanımlıyordu. Ancak taraflar başka hususların sözleşmeye girmesini isteyebilirdi. İstanbullular hizmetlerine aldıkları kızların sık sık aranıp sorulmasından ve ziyaret edilmesinden hoşlanmıyor, aileleriyle ilişkilerini mümkün olduğu kadar sınırlandırmaya çalışıyordu. "Ahretlik"te yorucu bir yolculuğa katlanarak Fatma'yı ziyarete gelen babası onu göremeden geri dönecektir. Evin hanımı "ben ona altı ay emek verdim, o herif gelsin de kızını ayartsın olur mu?" diyerek ziyarete tepki göstermişti.¹¹² İstanbullular, akrabaları tarafından (sık sık) ziyaret edilen kızları terbiye etmenin ve yönlendirmenin güç olduğunu düşünüyordu. Taşralı kızlara ısrarlı biçimde yönelmelerinin altında yatan sebeplerden biri de buydu. Kızların, aileleriyle ilişkileri mümkün olduğu kadar sınırlandırılmalı, işlerine yoğunlaşmaları sağlanmalıydı. Bu düşünce sözleşmelerin bir kısmına da yansıyor. Uzak mesafelerin ilişkileri zaten sınırlandırdığı gerçeğiyle yetinmiyor bunu ayrıca sözleşmelerle kayıt altına aldırıyorlardı. Ahmed Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım, 13 Mayıs 1903'te Çerkeş Kazası'nın Ovacık Nahiyesi'nden altı yaşındaki Hanife'yi isticar ettiğinde bu yola başvurmuştu. Babası Hanife'yi, nafakasına yapılacak harcamalar dışında, aylık 5 kuruş ücretle yirmi yıllığına icar etmiş, bu zaman zarfında kendisinin ya da aileden başka birinin "kızı görmek üzere" gelmeyeceğini ve "ailesinden gelip kimsenin ta'ciz etmeyeceğini" taahhüt etmişti.¹¹³ Haliç Vapurları Müdürü Hüseyin Firuz Efendi'nin eşi Berriye Hanım, 15 Ocak 1909'da sekiz yaşındaki Kastamonulu Cemile'yi Yüksek Kaldırım'da bulunan konağında istihdam etmek üzere isticar ettiğinde aynı duyarlılıkla hareket etmiştir. Cemile, aylık 44,5 kuruş ücretle on yıllığına

112 Rana Hanım bint Safvet, "Ahretlik," *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 57, 28 Mart 1312/9 Nisan 1896, s. 2-4.

113 İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, FA.EVR: 12/12 (tarih yok); 12/13 (30 Nisan 1319/13 Mayıs 1903).

istidar edilmişti. Bunun 40 kuruşu nafakasına harcanacak geriye kalan 4,5 kuruştan on yılda birikecek 5 Osmanlı lirası peşin olarak babasına verilecekti. Berriye Hanım, 5 Osmanlı lirasını vererek risk almıştı. Ancak tedbir almayı da ihmal etmemişti. Cemile'nin babası on yıl boyunca anlaşmayı feshetmemeyi, buna kalkışması, kızının hizmet etmemesi ya da kaçması halinde aldığı parayı geri ödemeyi kabul etmişti.¹¹⁴ Aynı dönemlerde ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere Ordu Kazası'ndan İstanbul'a gönderilen kız çocuklarının büyük bir kısmı buna benzer koşullar altında icar/istidar ediliyordu. Böyle sözleşmeler hem aileler hem de kız çocukları üzerinde büyük bir baskı üretiyor ve ilişkilerini sınırlıyordu. Sözleşme şartlarına uyulmaması durumunda alınan paraların ve yapılan diğer masrafların geri ödenmesi kolay değildi. Yoksulluklarını gerekçe göstererek çocuklarını icar eden ve ücreti alır almaz ihtiyaçlarına harcayanların¹¹⁵ taahhütlerine büyük bir sadakatle bağlı kalmaktan başka bir çaresi yoktu.

İlişkileri belirleyen ikinci husus, birincisine bağlı olarak, taşrahların maddi imkânlarının kısıtlılığıydı. Yoksulluk taşrahların pazarlık imkânlarını azaltıyor, istemeseler de çocuklarıyla aralarına mesafe koymaları sonucunu doğuruyor, ilişkileri sınırlıyor ve bağları zayıflatıyordu. İstanbul'a gitmek işlere bir süreliğine ara vermeyi gerektirdiği gibi oldukça pahalıydı. Taşrahlar, bu külfeti kaldırabilecek ve arzu ettikleri zaman kızlarını ziyaret edebilecek maddi imkânlardan yoksundu. İstanbullular, istidar ettikleri çocukların ailelerinden birilerinin onlara başkente kadar eşlik etmesini anlayışla karşılıyor ve yolculuk masraflarını üstleniyordu. "Harcırâh" ya da "masârif-ı râhiye" adı verilen yolculuk masrafları çocuklara eşlik eden aile fertlerinin başkente geliş ve dönüş harcamalarını kapsıyordu. Çerkeş Kazası Ovacık Nahiyesi Başboyunduruk Köyü'nde yaşayan Ali, kızı on bir yaşındaki Azime'yi Heybeliada'da ikamet eden Evkâf-ı Hümayûn Nezareti eski muhasebecisi Hakkı Bey'in ailesine hizmetçiliğe vermek için 1905'te İstanbul'a geldiğinde, kendisine "masârif-ı râhiye" adı altında 300 kuruş ödenecektir.¹¹⁶

114 DŞS 171, 43/79 (22 Zilhicce 1325/15 Ocak 1909).

115 Rana Hanım bint Salvat, "Ahretlik," *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 56, 21 Mart 1312/2 Nisan 1896, s. 4-5.

116 BOA, DH.EUM.VRK: 21/50 (18 Nisan 1327/1 Mayıs 1911).

Her zaman bu kadar cömert olunduğu söylenemez. Harcamaların karşılanmadığı seyahatler pahalıya mal oluyordu. Kastamonu’da görev yapan bir devlet memuruna icar ettiği dokuz yaşındaki kızının izini İstanbul’da sürmeye çalışan Araçlı Hatipoğlu Ali, yolculuk masraflarını karşılayabilmek için ailesinin geçim kaynağı olan sığırını satmak ve karadan yirmi sekiz gün süren pahalı ve meşakkatli bir yolculuğu göze almak zorunda kalmıştı.¹¹⁷ İstanbullular, maddi yoksunlukların kızlarla ailelerinin bir araya gelmesinin önündeki en önemli engellerden biri olduğunun farkındaydı. Bunu kızlarla ailelerinin buluşmalarını engellemek ya da geciktirmek amacıyla kullanmıyor değillerdi. Hizmet ettiği İskeçe Bidayet Mahkemesi Reisi İbrahim Hakkı’nın evinden kaçıp Lüleburgaz kaymakamının evine sığınan Emine’nin kimde kalacağı tartışılırken ailesinin gelip onu alması gündeme gelmişti. Kaymakam, Emine’yi İbrahim Hakkı’ya vermeyi reddettiğinde isterse annesinin gelip kendisini alabileceğini söylemişti. İbrahim Hakkı’ya göre kaymakamın amacı Emine’yi “kapı kızı” olarak alıkoymaktı. Annesinin Emine’yi almak için Ordu’dan gelmesi imkânsız değilse de pek kolay sayılmazdı. Ordu uzaktı; daha da önemlisi annesinin “iktidâr-ı mâlisi[nin]” yolculuk masraflarını karşılayabilmesi mümkün değildi. Ona göre kaymakam bu gerçeğin farkındaydı ancak Emine’yi “kapı kızı” olarak alıkoymak istediğinden bahaneler uyduruyordu.¹¹⁸

İbrahim Hakkı’nın tespitleri son derece yerindeydi. Bir Anadolu kasabasında ya da köyünde yaşayan, kocasını kaybetmiş, kıt kanaat geçinen ve bundan dolayı kızından ayrılmak zorunda kalmış bir annenin başkalarının yardımı olmadan ona ulaşması hiç kolay değildi. Kızların çeşitli nedenlerle taşrada ikamet eden ailelerine gönderilmesi söz konusu olduğunda yolculuk masraflarının nasıl ve kimin tarafından karşılanacağı büyük sorun oluşturuyordu. Aileler, kızlarının kendilerine gönderilmesini talep ediyorlar ancak ne onların yolculuk masraflarını karşılayabilecek, ne de bizzat İstanbul’a gelip alabilecek maddi imkânlara sahiplerdi. Belediyede hademelik yapan Edirne Demirhisarlı İsmail Çavuş’un kentteki Merkez

117 BOA, DH.MUL: 41-2/20 (23 Teşrinisani 1325/6 Aralık 1909).

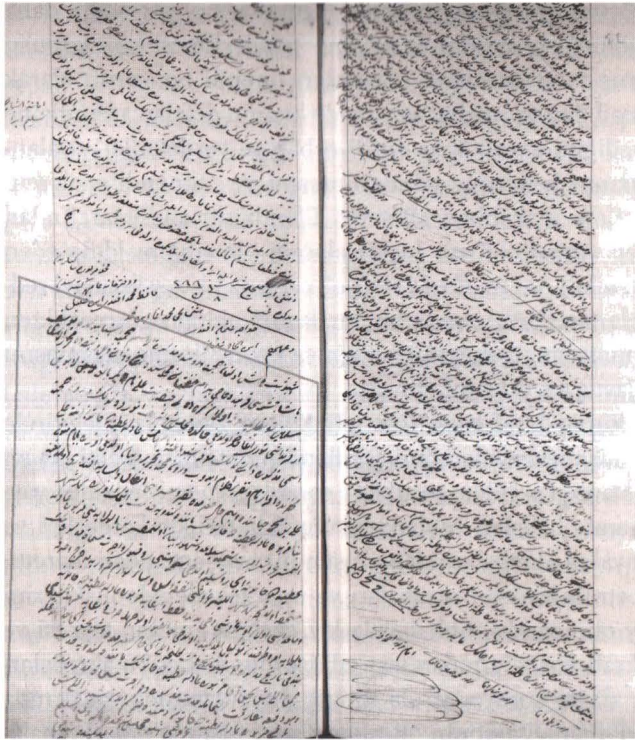
118 BOA, TFR.I.ED: 4/346 (18 Cemaziyelahir 1321/11 Eylül 1903).

Askeri Hastanesi Operatörü Hüseyin Efendi'nin ailesine icar ettiği, daha sonra İstanbul'a götürülen kızının kendisine gönderilmesi söz konusu olduğunda 175 kuruş tutan yolculuk masrafları önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştı. İsmail Çavuş, yazdığı arzuhalde kızının defalarca kendisine iade edilmesini istediğini ancak "bin dürlü esbâb ve vesileler[le]" oyalandığını anlatmış; kızının kendisine gönderilmesini ve "şimendifer ücretinin" yaptığı hizmetlere mahsuben Hüseyin Efendi'nin ailesi tarafından karşılanmasını talep etmiştir. Kızın hiçbir alacağı olmadığını iddia eden Hüseyin Efendi'nin ailesi de "masârif-ı râhiye" namına bir şey vermeyi reddedecektir.¹¹⁹ Burada taraflar arasında bir inatlaşma olduğu görmezlikten gelinemez. Ancak inatlaşmayı mümkün kılan ve kızın ailesine ulaşmasını geciktiren İsmail Çavuş'un yoksunluğuuydu.

Çocukların kimin tarafından icar edildiği ve zamanla ailelerinde yaşanan gelişmeler ilişkilerin geleceğini şekillendiren üçüncü (belki de) en önemli husustu. İstanbul'a giden çocukları soranlar, merak edenler yaygın olarak onların anne babaları ve daha az olmakla birlikte kardeşleri ve dede/nine gibi çok yakın akrabalarından oluşan bir avuç insandan ibaretti. Ebeveynlerini kaybetmiş kızların akrabaları ve memleketleriyle ilişkilerini sürdürmeleri kolay olmuyordu. Çok sayıda kız çocuğu amcası, teyzesi ve dayısı gibi yakın akrabaları tarafından icar ediliyordu. Ancak bu akrabalarından çok azı onları arayıp soruyor ya da ihtiyaç duyduklarında yanlarında oluyordu. Aslında Edhem Veysi'nin "Besleme"sinde Fatma'nın akrabalarından bahsedilmemesi ya da kendisini hiç ziyaret etmemelerinin sebebi de buydu. Annesi ölmüş, babası orduya alınmış, kardeşiyle birlikte amcasının himayesinde yaşayan ve aileye yük olarak görülen "işe yaramaz" küçük bir kız çocuğundan kurtulmak yengesine ancak mutluluk verirdi. Böyle bir durumda Fatma ile akrabaları arasındaki bağların korunması ve ilişkilerin sürdürülmesi mümkün müydü?

Diğer taraftan çalışmaya başladıklarında ebeveynleri hayatta olan kızların onları kaybetmeleri geride kalan aile üyeleri ve akrabalarıyla ilişkilerinin zayıflayacağına işaret ediyordu. Ebeveynlerin ölümü bağların er ya da

119 BOA, DH.EUM.THR: 49/31 (27 Temmuz 1326/9 Ağustos 1910 ve muhtelif tarihler).

Belge 22.
İstanbul'da yaşayan ya da çalışan bir akrabanın bulunması taşradan gelen kızlarla aileleri arasındaki bağların kopmasını engelliyor ya da geciktiriyordu. Geredeli Hanife, 29 Ekim 1871'de dört sene yedi buçuk ay hizmet ettiği Çömlekçi Ali Ağa'nın eşi Adile Atiyetullah Hatun'un hizmetinden ayrıldığında İstanbul'da ikamet eden ağabeyi Nuri Ağa da yanındaydı. DŞS 134, 45a/2 (14 Şaban 1288/29 Ekim 1871)

geç çözülmesiyle sonuçlanıyordu. Elbette ilişkiler her zaman bu şekilde gelişmiyordu. Mesela Geredeli Hanife, 29 Ekim 1871'de dört sene yedi buçuk ay hizmet ettiği Çömlekçi Ali Ağa'nın eşi Adile Atiyetullah Hatun'un hizmetinden ayrılmaya karar verdiğinde yanında ağabeyi Nuri Ağa da vardı. Nuri Ağa kardeşiyle birlikte mahkemeye gelmiş ve onun yanında durmuştu. On bir yaşında iken babası tarafından icar edilen Hanife artık on altı yaşındaydı. Bu süre içinde babası yaşamını yitirmişti.¹²⁰ Burada kardeşler arasındaki bağın kopmasını engelleyen Nuri Ağa'nın İstanbul'da ikamet ediyor olmasıydı. Yusuf Paşa Çeşmesi yakınlarında oturuyordu. Babası, Hanife'yi icar etmek

¹²⁰ DŞS 132, 18a/2 (20 Muharrem 1284/24 Mayıs 1867); DŞS 134, 45a/2 (14 Şaban 1288/29 Ekim 1871).

için Gerede'den geldiğinde oğluna misafir olmuş, kızını icar ettikten sonra memleketine geri dönmüştü. Muhtemelen Hanife'yi isticar eden aileyi bulan ve onun İstanbul'a gelmesini sağlayan da Nuri Ağa'ydı.

Kızların, aile ve akrabalarıyla ilişkilerini sürdürmeleri kendilerine yönelen baskıları ortadan kaldırıyordu. Her halükârda ailelerinden uzakta yaşıyor ve başkalarıyla aynı çatıyı paylaşıyordu. Ancak ailelerinin yardımını alabileceğini düşünen, onlarla ilişkilerini sürdüren kızlar kendilerini daha az çaresiz hissediyorlardı. Böylece kimsesi olmayan ya da aileleriyle bağları kopmuş kızların uğradıkları ve süreklilik kazanabilen istismarların kısmen de olsa önüne geçilebiliyordu. Özellikle Kuzeybatı Anadolu aileler, çeşitli zorluklara göğüs gererek, İstanbul'da hizmet ettikleri evlerde sorun yaşayan ya da yaşadığını düşündükleri kızlarının yardımına koşuyor ya da aracılar kullanarak onlara ulaşmaya çalışıyordu. Bununla birlikte yardım elinin uzanabilmesi sorunların yüksek sesle dilelendirilmesine bağlıydı. Ancak bazen, intihar vakalarında olduğu gibi geç kalınabiliyordu.

Sorunların yegâne kaynağı kızların hizmet ettikleri evler ve birlikte yaşadıkları aileler değildi. Kendi aileleri de iyi giden bir ilişkiyi bozacak teşebbüslerde bulunabiliyordu. Aileler birkaç vesileyle kızları ya da onları istihdam edenlerle temas kuruyordu. Uyum sorunları ya da dayaktan cinsel baskıya kadar çeşitli istismarlar ailelerin harekete geçmesindeki başat sebeplerdi. Ancak kızlarının içinde bulunduğu koşullardan bağımsız olarak kendi beklentilerinin karşılanmadığını düşünen veliler de seslerini yükseltiyordu. Genellikle kızların babaları İstanbul'un yolunu tutuyor ya da onların bir an önce kendilerine gönderilmesini talep ediyordu. Bazı veliler kızlarının birikmiş ücretlerini almak üzere zaman zaman İstanbul'a geliyordu.¹²¹ Çerkeş Başboyunduruklu Ali de bunlardan biriydi.¹²² Kızı Azime'yi 1905'te Evkâf-ı Hümayûn Nezareti eski muhasebecisi Hakkı Bey'in ailesine icar ettikten iki yıl sonra onu görmek ve birikmiş ücretini almak için tekrar İstanbul'a gelmişti. Ancak daha sonraki beyanlarından pek de iyi karşılanmadığı anlaşıyor. Kendisine ücret namına 1 liradan

121 BOA, DH.EUM.THR: 28/65 (10 Mart 1326/23 Mart 1910 ve muhtelif tarihler).

122 BOA, DH.EUM.VRK: 21/50 (18 Nisan 1327/1 Mayıs 1911).

başka bir şey verilmediğini sitemkâr biçimde anlatacaktır. İlk ziyaretinde beklentileri karşılanmayıp hayal kırıklığına uğrayınca beklemeye karar vermişti. Aradan dört yıl geçtikten sonra, 1911’de, tekrar yollara düşecektir. Bu defa daha kötü karşılanmış, duyguları incitilmişti. Şikâyetlerini Hakkı Bey’in ikamet ettiği Heybeliada’daki yerel yetkililerden başlamak üzere resmi kanallar üzerinden anlatmaya başlaması da bu olaydan sonra gerçekleşmişti. 1 Mayıs 1911’de Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine yazdığı arzuhalde “birtakım muhâl-ı âdâb sözlerle nâmus ve haysiyet[inin]” ayaklar altına alındığını anlatmış, kızının üç gerekçeyle kendisine teslim edilmesi için Hakkı Bey’in uyarılmasını talep etmiştir. Gerekçelerinden birincisi, ücret meselesiydi. Ali, kızının “boğaz tokluğuna” çalıştırıldığını iddia etmişti. Ona göre böyle bir şey “câiz” değildi. İkincisi, Azime’nin on yedi yaşına ayak bastığını ısrarla vurguluyordu. On yedi yaşına gelmiş bir kızın hizmetçilik yapması “şer’an” uygun düşmez diyordu. Üçüncüsü, annesiyle birlikte “ciğerparem” dedikleri kızlarına duyduklarını söylediği özlemdi. Kızlarının “hasret ve iştîyâkına tahammül” edemiyorlardı.

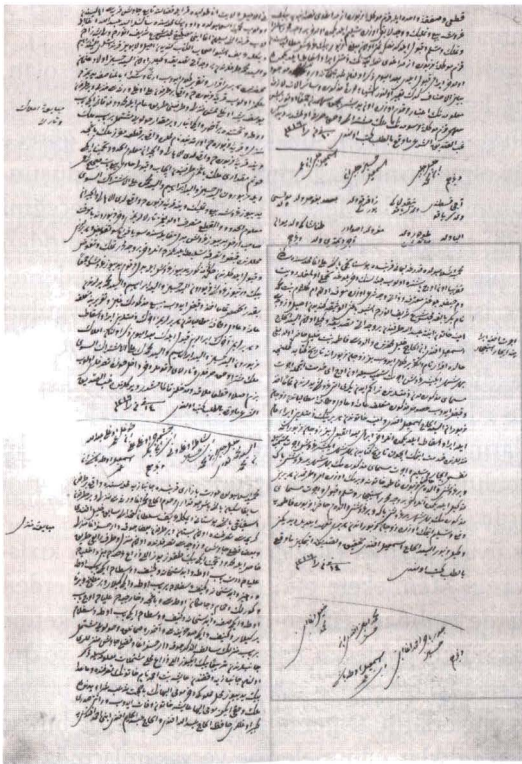
Ebeveynlerin kızlarını özlemesi kadar tabii bir şey olamazdı. Bununla birlikte Ali’nin, kızının kendisine teslim edilmesini istemesinin asıl gerekçesi ücret konusundaki isteklerinin bir türlü karşılanmamış olmasıydı. İstanbul’a yaptığı seyahatlerin temel gerekçesi buydu. Ücret konusundaki hayal kırıklığı büyük umutlarla yaptığı ancak umduğunu bulamadığı ilk ziyaret sırasında başlamıştı. Daha sonraları 1907’deki ziyaretinde tatmin edici bir para alamadığını ima etmesinden ve arzuhalinde sunduğu diğer ayrıntılardan kendisiyle kızını istihdam eden Hakkı Bey’in ailesi arasındaki asıl meselenin Azime’nin ücreti olduğu anlaşılmaktadır. Diğer iki gerekçesi ücret konusundaki isteklerini desteklemeye ve “paragöz” görünmesini engellemeye yönelikti. Özellikle Azime’nin on yedi yaşına geldiğini bundan sonra hizmetçilik yapmasının “şer’an” uygun olmadığını söylemesi reddedilme ihtimaline karşı aldığı bir tedbirdi. Buluğa ermiş on yedi yaşında bir genç kız babasının isteğini pekâlâ geri çevirebilir ve yanında kaldığı aileye hizmet etmeye devam edebilirdi. Hukuki ve toplumsal normlar buna engel değildi. Ancak konunun dillendirilmesi üzerine gidilmesi gereken bir hasasiyet yaratıyordu. Ali’nin istediği, ondan sadece birkaç ay önce yetişkin

kızını hizmet ettiği evden ayırmaya çalışan Ahmed Ağa'nın yaptığı gibi,¹²³ hassasiyeti kaşımak ve kullanmaktı.

Çocukluk dönemini geride bırakmış ya da bırakmak üzere olan, İstanbul'daki yaşama alışmış kızlar ailelerinden farklı düşünebiliyordu. Yaşamlarının son birkaç yılını ailelerinden uzakta ve onlardan görece bağımsız biçimde sürdürmüş olmalarının sağladığı özgüvenle ne düşündüklerini ifade etmekten çekinmiyorlardı. Mesela Azime, kendi geleceğini babasının değil hizmet ettiği ailenin yanında görmüştü. Yaşamından memnun olduğunu, bu nedenle “hasret ve iştîyâkına tahammül” edemeyen ailesinin yanına dönmek istemediğini belirtmişti. Babası, duyguları ve farklı hassasiyetleri harekete geçirerek onu ve devleti ikna etmeye çalışırken; o açık yüreklilikle efendisinden razı olduğunu ve “katiyyen pederi nezdine” gitmeyeceğini ifade edecektir. Azime gibi hizmet ettikleri ailelerle iyi ilişkileri olup yaşamlarından memnun olan genç kızlar velilerinin isteklerine karşı gelebiliyor, bulundukları yerden ayrılmak istemediklerini çekinmeden dile getirebiliyordu.

Velilerinin isteklerine uyup, hizmet ettikleri evlerden ayrılan kızları bekleyen birkaç seçenek vardı. Memlekete geri dönmek seçeneklerden biriydi. Ancak ev içi hizmetlerde istihdam edilen çok az kız memleketine dönmeye can atıyordu. Orada onları bekleyen daha iyi bir gelecek yoktu. Memleketlerine dönerek nispeten iyi bir çeyize sahip olma ve uygun biriyle evlenme umutlarını tüketmiş oluyorlardı. Diğer taraftan İstanbul'da birkaç yıl geçirmiş olmaları yeni alışkanlıklar edinmelerine ve yaşamlarında bir dönüşüme yol açıyordu. Alıştıkları bu yeni yaşam her şeye rağmen kendilerine belli bir konfor sunuyor, bunu asla kaybetmek istemiyorlardı. Aslında taşralı kız çocukları için ev içi hizmetlerde çalışmayı cazip kılan hususlardan biri de buydu. Velilerine dönmeyi kabul eden kızları bekleyen ikinci seçenek başka bir ailenin hizmetine verilmektir. Kendini “afkâr-ı fukâradan” diye tanımlayan bir velinin hizmet ettiği ailenin yanından önemli oranda maddi kaygılarla ayırdığı kızını cazip bir teklif geldiğinde başka bir ailenin hizmetine vermesi şaşırtıcı olmazdı. Henüz yetişkinliğe adım atmamış

123 DŞS 174, 58/113 (23 Muharrem 1329/24 Ocak 1911).

Belge 23.

Kızlar, ücretlerinin bir kısmının ailelerine aktarılmasını isteyebiliyordu. Ev içi hizmetlerde çalışarak para kazanan yeni buluğa ermiş on üç yaşındaki Ümmühan'ın 25 Temmuz 1801'de Emine adındaki bir kadınla yaptığı sözleşmeye göre aylık 2 kuruş olan ücreti kendisiyle annesi arasında eşit biçimde paylaşırlacaktı.

DŞS 38. 2b/3 (14 Rebiülevvel 1216/25 Temmuz 1801)

kızlar buna ses çıkarmayabilirdi ancak yetişkin kızlar için bir haneden ayrılıp başka bir yerde hizmetçiliğe başlamak uyum sorunlarıyla yeniden yüzleşmeyi göze almak anlamına geliyordu. Bu sürecin nasıl gelişeceği ve sonuçlanacağını kestirmek kolay değildi. Göztepe'de eski Halep Defterdarı Makbul Bey'in hanesinde hizmetçilik yapan Sirozlu Meryem, velisi olan teyzesinin kendisini geri istemesi karşısında sessizliğini bozacak ve "başka bir mahalle hizmetçiliğe" verilmek istendiğini belirtecektir. Oysa hizmet ettiği haneden "hiçbir tarafa" gitmek istemiyordu.¹²⁴ Benzer sözleri "hasret

¹²⁴ BOA, ZB: 451/87 (9 Haziran 1323/22 Haziran 107).

ve iştiyâkına tahammül” edemediklerini ifade etmesine rağmen Azime de sarf etmiş ve altı-yedi yıldır hizmet ettiği aileden razı olduğunu belirtip babasının eve dönmesi çağrılarına olumsuz yanıt vermişti.

Kızlar, ailelerinin ücretlerini almalarından ya da bunun üzerinden sorun çıkarmalarından hazzetmiyordu. Çeyizlerini zenginleştirmek için kullanmayı yeğledikleri ücretlerinin velileri tarafından alınması, çoğunkula ifade etmekten çekinseler de, onlarda hoşnutsuzluk yaratıyordu. Çocukluklarında buna ses çıkaramıyorlardı ancak yaşları ilerledikçe memnuniyetsizlikleri artıyordu. Mesela Emine adındaki Ereğlili bir kız ücretinin babasına veriliyor olmasından rahatsızlık duyuyordu.¹²⁵ İcar edildiği 1899’dan sonraki on yıl içinde hizmet ettiği evden üç defa kaçmıştı. Onu istihdam eden aileye göre kaçmak için haklı bir gerekçesi yoktu. Gerçekten de yirmi yaşını geçmiş olan Emine, üçüncü defa kaçtığında “şimdi istirahatim münselib oldu” demiş olsa da çalıştıkları hanelerden kaçan kızları saran sorunlarla uğraşmıyordu. Kendisini istihdam eden aile tarafından “işçeyaramaz ve hizmete elverişsiz” biraz da “ebleh” olarak nitelendirilmiştir. Daha önceleri babasına teslim edilmek istenmiş ancak fakirliğini ileri sürerek yaptığı ricalar sonrasında bundan vazgeçilmişti. Emine, üç defa kaçarak İstanbulluların istediği türden bir hizmetçi olmadığını göstermişti ancak kesinlikle “ebleh” değildi. Son kaçışından sonra, 29 Mart 1909’da Dersaadet Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine yazdığı arzuhalde kendini savunmaya çalışmıştı. Arzuhâli yazmasının, “ebleh” olmadığını da gösteren, başka bir amacı vardı; “icrâ-yı adalet buyrulmasını” talep ediyor yaptığı işin karşılığını istiyordu. Kaçmasının en önemli sebebi hak ettiğini düşündüğü ancak bir türlü alamadığı ya da kendisi için saklanmayan ücreti olmalıydı. İcar sözleşmesine göre aylık 20 kuruş ücret alacak, bunun 15 kuruşu nafakasına ve zaruri ihtiyaçlarına harcanacak geriye kalanı ise kendisi için saklanacaktı. Oysa babası zaman zaman İstanbul’a uğrayıp birikmiş ücretini alıyordu. Ücret meselesini özellikle gündeme taşımıştı. Emine gibi kızlar ailelerinin içinde bulunduğu maddi yoksunlukların farkındaydı. Muhtemelen kendilerini onlara yardım etmek konusunda sorumlu da hissediyordu. Ev içi hizmet-

125 BOA, DH.EUM.THR: 28/65 (7 Rebiülevvel 1327/29 Mart 1909 ve muhtelif tarihler).

lerde çalışarak para kazanan yeni buluşa ermiş on üç yaşındaki Ümmühan, 25 Temmuz 1801'de Emine adındaki bir kadınla hizmet sözleşmesi yaptığında alacağı aylık 2 kuruş ücretin kendisiyle annesi arasında eşit biçimde paylaştırılmasını istemiştir.¹²⁶ Ümmühan gibi her gün uzun saatler çalışarak para kazanan genç kızların hoşlanmadıkları, ailelerine yardım etmek değil, kazançlarının tümüne el konulmak istenmesiydi.

Son olarak önemli bir hususun altını çizmekte yarar var. Ev içi hizmetlerde istihdam edilen kızların aileleriyle ilişkileri yalnızca sorunlar üzerinden düşünülmemelidir. Kızlar, mutluluklarını da aileleriyle paylaşmak istiyordu. Kimsesizler ya da aileleriyle bağları kopanlar sevinçlerini buruk bir biçimde yaşıyordu. Çeyizlerini düzerken, evlilik hazırlıkları yaparken ebeveynlerinin, kardeşlerinin yanlarında olmaması mutluluklarını gölgeliyordu. *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin 17 Şubat 1896 tarihli sayısında Şadiye Zekiye tarafından kaleme alınan "Öksüz ve Yetim Bir Gelinin Tesirât-ı Kalbiyesi" adlı makalede evlatlık bir kızın düğünü sırasında ailesine duyduğu özlem ve yaşadığı burukluk tasvir edilmiştir. Gelinlik kız, düğün gününde etrafında sevinçle koşuşturanlara içinden "fakat halime dikkatle baksalar hazin hazin ağladığımı" anlayacaklar diye sesleniyor, onlara bakarak ailesine duyduğu "yürekler dayanmaz" hasreti hafifletmeye çalışıyordu.¹²⁷

126 DŞS 38, 2b/3 (14 Rebiülevvel 1216/25 Temmuz 1801).

127 Şadiye Zekiye, "Öksüz ve Yetim Bir Gelinin Tesirât-ı Kalbiyesi," *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 49, 3 Ramazan 1313/5 Şubat 1311, s.3.

ÜCRETLER: “BOĞAZ TOKLUĞUNA” MI?¹

SÖZLEŞMELER VE SORUN ALANLARI

Konuyla ilgili çalışmalarda ev içi hizmetler yaygın olarak çocukların (ve genç kızların) “karın/boğaz tokluğuna” istihdam edildikleri bir sektör olarak tasvir edilmiştir.² Sektörün dinamizmini, çeşitliliğini ve evrimini kategorik olarak görmezlikten gelen bu yaklaşıma göre çocuklar emeklerinin karşılığında ücret almıyordu. Buna karşın ilişkilerin iyi gitmesine bağlı olarak kendilerini istihdam eden ailelerden hediyeler alıyor, onlar tarafından evlendiriliyordu.³ Gerçekten de 20. yüzyılın başları gibi geç bir tarihte dahi çocukların bir kısmı hâlâ ücret verilmeden ya da verilecek ücret tespit edilmeden istihdam ediliyordu. Ancak, kabul görmüş kanıların ve genellemelerin aksine, baştan tespit edilmemiş olsa bile çocukların emeğinin bir ücret gerektirdiği düşüncesi daha 19. yüzyıla gelmeden benimsenmeye başlanmıştı. Dönem boyunca sektördeki en belirgin ve tayin edici dönüşüm ücretler konusunda yaşanacaktır. Bu nedenle ev içi hizmetler sektöründeki dönüşümden anlaşılması gereken, bir anlamda, çocukların akıttıkları terin karşılığında alacakları ücretin zamanla daha belirgin biçimde ifade edilmeye başlanması olmalıdır.

Hangi isim altında yapılmış olursa olsun ücret meselesini muğlak bırakan ya da kişiler arası ilişkilere havale eden tüm yazılı ve sözlü akitler sorun üretebiliyordu. Buradaki temel çatışma çocukların emeğinin karşılığının ne olması gerektiği konusundaki anlaşmazlığa dayanıyordu. Bu akitleri ücretler bakımından üç grupta değerlendirmek mümkündür. Sözleşmelerin bir kısmında çocuklara sadece nafaka tespit ediliyor, hizmetlerinin karşılı-

1 Nominal ücretlerin reel ücretlere çevrilmesinde Şevket Pamuk tarafından hazırlanan İstanbul tüketici fiyat endeksi temel alınmıştır. Bkz. Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1496-1998*, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000. Aksi belirtilmediği sürece ücretlerle ilgili rakamlar nominaldır.

2 Esen, “Besleme,” s. 2556-2557; Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri*, s. 207-208; Ginio, “Living on the Margins of Charity: Coping with Poverty in an Ottoman Provincial City,” s. 173-176; Maksudyar, “Foster-Daughter or Servant, Charity or Abuse: *Beslemes* in the Late Ottoman Empire,” s. 494-495, 498.

3 Garnett, *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, s. 47.

ğında ne kadar ücret alacaklarına kesinlikle değinilmiyordu. Bu durumda emeğin, nafakaya harcananın dışında ek bir ödeme gerektirip gerektirmediği ayrılma vakti geldiğinde çocuklar (ve aileleri) ile hizmet ettikleri aileler arasında tartışma konusu olabiliyordu. Bazı durumlarda sözleşme, nafaka ya da ücret namına hiçbir ayrıntıya yer vermeden yapılıyordu. “Ücret kavlınsız” ya da “bilâ tesmiyetü’l-ücre” gibi isimlerle nitelendirilen hizmet ilişkisinde, emeğin karşılığı olarak alınacak ücretin yani “ecr-i misl”in ne kadarının nafakaya ayrılacağı, ne kadarının ise çocuğa ya da velisine verileceği belirsizdi. Son olarak ücret belirtilebiliyor ancak bunun nasıl kullanılacağına yani ne kadarının nafakaya harcanacağını, ne kadarının ise çocuğa ya da velisine verileceğinin ayrıntısına girilmiyordu.

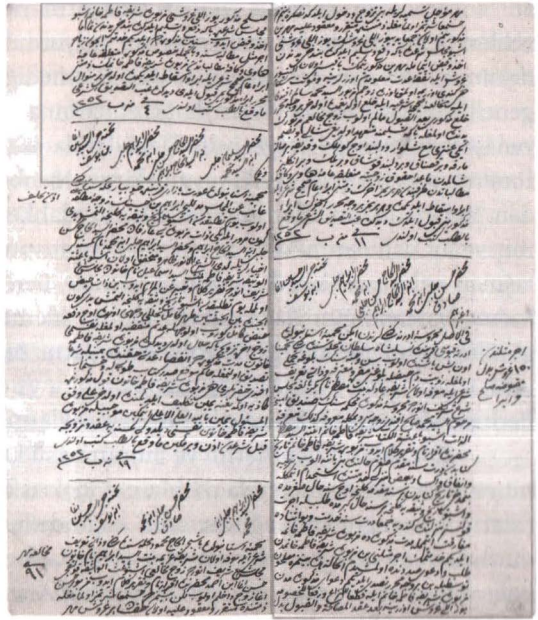
Ücretin tespit edilmediği ya da nasıl kullanılacağını muğlak bırakıldığı sözleşmelerdeki sorun ya da tartışma, çocukların emeklerinin karşılığı olarak belli bir ücreti hak edip etmedikleri değildi. Taraflar, emeğin başta adı konmamış olsa dahi belli bir ücret gerektirdiği konusunda hemfikir di. Anlaşmazlık bunun ne olması gerektiğine dair di. İstihdam edenler ücretin çocukların ancak nafakalarına yettiğini iddia ederken, çocuklar (ve varsa aileleri) daha fazlasını hak ettiklerini düşünebiliyordu. Böyle durumlarda benzer işleri yapanların aldıkları ücreti anlatan “ecr-i misl” devreye giriyordu. Hukuk metinleri tartışmalı durumlarda “ecr-i mis”le bakılmasını öneriyor ve teşvik ediyordu. “Ecr-i misl,” pekâlâ, herkesin hal ve hareketlerinden emin olduğu “ehl-i vukûf” kişilerin görüşlerine başvurularak belirlenebilirdi.⁴ Ancak uygulamalar hukukun çizdiği çerçeveye pek uyumlu gelişmiyordu. En azından ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar söz konusu olduğunda ve özellikle 19. yüzyılın ortalarından önce “ecr-i misl”in bir standardı yoktu.⁵ Çocukları istihdam edenler inisiyatifli ellerinde tutuyor ve emeğin karşılığını istedikleri gibi belirliyordu. Çocuklar (ve aileleri) “ecr-i misl” iddialarından ya eli boş dönüyor ya da istediklerinden, hak ettiklerini düşündüklerinden daha azına razı olmak zorunda kalıyordu.

4 Debbagzade Numan Efendi, *Tuhfetü's-Sukûk*, Dârü't-Tibaatü'l-Âliye, İstanbul, 1259, s. 268.

5 Araz-Kokdaş “In Between Market and Charity: Child Domestic Work and Changing Labor Relations in Nineteenth-Century Ottoman Istanbul.”

Belge 24.
 Ücretin baştan tespit edilmediği
 sözleşmeler taraflar arasında
 sorun üretebiliyordu. Edirneli
 on beş yaşındaki Şerife Adile,
 1836'da dört yıl "ücret kavlınsız"
 hizmet ettiği Şerife Fatma'nın
 yanından ayrıldığında ücretiyle
 ilgili sorunlar yaşamış ancak
 araya girenler sayesinde
 150 kuruş almıştı.

DŞS 99, 5b/4 (4 Receb 1252/15 Ekim 1836)

İlişkilerin iyi gitmediği durumlarda "ecr-i misl" iddiaları mahkemelerin önüne gelmeden çözüme kavuşturulabilirse, çocuklar (ve aileleri) iddia ettikleri ücretin en azından bir kısmını alabiliyordu. Aracılar devreye girip tarafları ikna ediyor, müzakere etmelerini ve belli bir ücret üzerinde anlaşmalarını sağlıyordu. Mesela Edirneli on beş yaşındaki Şerife Adile, 1836'da dört yıl "ücret kavlınsız" hizmet ettiği Şerife Fatma'nın yanından ayrıldığında ücretiyle ilgili sorunlar yaşamış ancak araya girenler sayesinde 150 kuruş almıştı.⁶ "Ecr-i misl" üzerindeki anlaşmazlıkların büyük bir kısmı bu şekilde çözüme kavuşturuluyordu. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus bulunmaktadır. Çocukları istihdam eden aileler, talep edildenden daha azını vermeye razı olmalarına karşın, belli bir meblağ ödemeyi kabul ederek aslında emeğin karşılığının nafakaya harcanandan daha fazla olduğunu/olması gerektiğini zımni de olsa kabul etmiş oluyordu.

⁶ DŞS 99, 5b/4 (4 Receb 1252/15 Ekim 1836).

Aracıların çabaları tarafları uzlaştırmaya yetmemişse, çocuklar ya da velileri ücret taleplerini mahkemelere taşıyordu. Anlaşmazlığın mahkemeye taşınması sürecin çocukların lehine işlemediğinin ve istihdam edenlerin genellikle uzlaşmaya dolayısıyla ücret namına herhangi bir ödeme yapmaya yanaşmadığının göstergesiydi. Üsküdar'da ikamet eden sucu esnafından İbrahim Ağa, 1877'de on iki yaşındaki kızı Nesibe'nin üç yıl hizmet ettiği aileden "ecr-i misl"ini talep edip iddialarını mahkemeye taşıdığına geri çevrilmiş ve bir daha bunu dillendirmemesi konusunda uyarılmıştı.⁷ Mahkemeye taşınan anlaşmazlıklarda istihdam edenler, ücretin tümünün çocuğun nafakasına harcadığını ifade ederek ek bir ödeme yapmayı reddediyor; haklı görülüyordu.⁸ İleride çıkabilecek sorunların önünü en baştan almak isteyenler "ecr-i misl"in nafakaya harcanacağını ya da çocukların (ve ailelerinin) herhangi bir ücret talebinde bulunmayacaklarını kayıt altına alıyordu.

Çocukların ücretlerini ve bunun nasıl kullanılacağını net olarak tespit etmeyen sözleşmeler ya da hizmet ilişkisi kişisel inisiyatifleri ön plana çıkarıyor, emeğin karşılığının "adil" biçimde tespit edilmesini zorlaştırıyordu. İstismara açık kapı bırakan bu akitler, elbette çocukların ve velilerinin hak aramalarına engel oluşturmuyordu. Ancak himaye ve hizmetlerine aldıkları çocukları hiçbir şey vermeden göndermeye can atanların fazla olduğu düşünülmemelidir. Aileler, istihdam ettikleri çocuklarla yollarını, emeklerini ne kadar karşıladığı tartışılabilir olmakla birlikte, genellikle belli bir ücret ya da eşya vererek ayırmayı tercih ediyordu. Üç husus böyle bir yola başvurulmasında etkili oluyor ve tercihleri yönlendiriyordu. Birincisi, çocukların varlığı onları istihdam edenler üzerinde sosyal bir baskı unsuruydu. Çocuklara nasıl davranıldığı, ayrıldıklarında ne verildiği (ya da verilmediği) muhtemelen konu komşu arasında muhabbete konu olan sıradan mevzulardandı. Yıllarca istihdam edilen çocukların çeyizlerine katkı sağlanmasının ve bir miktar para verilerek memnun biçimde gönderilmesinin ailelerin prestijine olumlu yansımaları oluyordu. İkincisi, sektö-

7 ÜŞS 714, 31/103 (28 Muharrem 1294/12 Şubat 1877).

8 Bu mesele fetvalara da konu oluyordu; "Hind-i sagireyi haletesi Zeyneb bi-hakkü'l-hidâne imsâk üzere iken Hind'i menziline istihdam idüb ve ecr-i misline müsâvi nafaka ve kisvesini vermiş olsa Hind balığa oldukça Zeyneb'den ecr-i misl almağa kadire olur mu? El-cevâb: Olmaz." Menteşzade Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahim*, c. 2, s. 112.

rün zamanla yaşadığı dönüşüme ve iktisadi kaygıların ön plana çıkmasına karşın manevi/ahlaki değerler hiçbir vakit önemini yitirmemişti. Özellikle ücretin belirtilmediği sözleşmeler terbiye, hayırseverlik, şefkat ve Allah rızası gibi himaye ilişkisini önceleyen değerler üzerinden inşa ediliyor ve anlatılıyordu. Sürekli vurgulanan bu değerler aileleri, istihdam ettikleri çocuklara karşı daha “cömert” bir tutum sergilemeye yöneltiyordu. “Ecr-i mislin” nafakasına harcandığını belirten birçok çocuk, hizmet ettikleri ailelerin kendilerine teberruan eşya verdiğini minnetle söylüyordu. Üçüncüsü, çocukların emeği zaten, zaman zaman yapılan iyilikler başlarına kakılsa da, kendilerini istihdam eden ailelerin de farkında olduğu üzere ucuzdu.⁹ Hizmetlerinden ayrılan çocuklara uygun gördükleri “ecr-i misl”in yanında teberruan para, zinet ya da eşya vererek bir yandan Allah rızasını gözettiklerini gösteriyor diğer yandan yıllar boyunca ucuza edindikleri bir hizmeti ödüllendirmiş oluyorlardı.

Ücretin ve nasıl kullanılacağıının artan biçimde sözleşmelere girmesi, ayrıntılı olarak tarif edilmesi ve zamanla ilişkilerin vazgeçilmez bir unsuruna dönüşmesi “ecr-i misl”in ne olacağı/olması gerektiği konusundaki tartışmayı büyük oranda bitirmişti. Ancak bu, çocukların emeğinden yararlanan her ailenin sözleşmelerle kayıt altına alınanlara ya da verilen sözlerle sadık kalacağı anlamına gelmiyordu. Bazen aileler, uzun yıllar boyunca istihdam ettikleri çocukları başta verilen sözleri ve altına girilen taahhütleri unutarak evlerinden eli boş göndermeye çalışıyorlardı.¹⁰ Muhtemelen çocukları himayelerine alarak zaten büyük bir iyilik yaptıklarını düşünüyor, ücretin verilmesini mutlak bir itaate ve hizmette fedakârlığa bağlıyorlardı. Yine de çocukların sözleşmelerle tespit edilmiş ücretlerini, vermemeye dönük dirence karşın, inkâr etmek mümkün değildi. Böyle durumlarda artık yetişkinliğe adım atan çocuklar, ellerindeki hüccetlerle mahkemelerin yolunu tutup ücretlerini talep ediyor ve alıyordu. Ancak bunun gerçekleşmesi ücretin başka şekillerde kullanılmamış olmasına bağlıydı.

9 Rana Hanım bint Safvet, “Ahretlik,” *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 56, 21 Mart 1312/2 Nisan 1896, s. 4-5.

10 Bkz. DŞS 140, 146/108 (29 Receb 1295/29 Temmuz 1878); DŞS 156, 72/111 (11 Cemaziyelahir 1317/17 Ekim 1899).

Zira icar ve isticar eden taraflar, aralarında anlaşarak çocukların ücretlerini sözleşmede kararlaştırıldan farklı şekillerde kullanabiliyordu. Ereğlili Emine bu çocuklardan yalnızca biriydi. 20 Mart 1909'da Dersaadet Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine yazdığı arzuhalde, 1899'dan beri hizmet ettiği aileden ücretini talep etmişti. Arzuhalinde "icrâ-yı adalet buyrulmasını" talep ediyordu. "Ecr-i misl"den değil sözleşmeyle kayıt altına alınmış ve nasıl kullanılacağı kararlaştırılmış ücretinden bahsediyordu. 1899'da yapılan icar sözleşmesinde aylık 20 kuruş ücret alacağı bunun 15 kuruşunun nafakasına harcanacağı, geriye kalan 5 kuruşun ise kendisi için saklanacağı kayıt altına alınmıştı. Oysa babası, sözleşmede bundan bahsedilmemesine karşın, zaman zaman İstanbul'a uğrayıp kendisi için saklanacağı belirtilen ücretini alıyordu."¹¹

19. yüzyılın ortalarında olgunlaşan standart icar sözleşmelerinde ücret, çocukların nafakalarına harcanacak ve yine onlar için kenara ayrılacak kısımlar olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Emine de böyle bir sözleşmeyle istihdam edilmişti. Bu şekilde istihdam edilen çocukların, kendileri için saklanacağı ifade edilen ücretlerinin ailelerine transfer edilmesi pratiğinin ne kadar yaygın olduğunu tahmin etmek güçtür. Hazırlanan sözleşmelerdeki bazı ifadeler ücretin, nasıl kullanılacağını kayıt altına alınmış olmasına karşın, zaten önceden borç, hibe gibi isimler altında çocukların ailelerine verildiğini ima etmektedir.¹² Dolayısıyla çocuklar, ailelerine önceden yapılan ödemeyi karşılamak için yıllar boyunca çalışmak zorunda kalabiliyordu. Bununla birlikte hizmet ettikleri ailelerin yanından ayrılmaları kayıt altına alınmış çocukların büyük bir kısmı ücretlerinin (velilerine değil) kendilerine verildiğini ifade ediyordu. Bu yöndeki sözlerin kalıplaşmış ifadeler olduğunu düşünmemek gerekir. Çocuklar aksine durumları da belirtmeyi ihmal etmiyor mesela ücretlerinin ailelerine verildiğini söylüyordu.¹³ Ayrıca ücretlerin ailelere/velilere verilmesi genellikle çocukların anne ve babaları tarafından icar edildiği durumlarda mümkündü.¹⁴

11 BOA, DH.EUM.THR: 28/65 (7 Rebiülevvel 1327/29 Mart 1909 ve muhtelif tarihler).

12 DŞS 106, 5a/2 (12 Cemaziyelahir 1257/1 Ağustos 1841).

13 MŞS 134, 35b/3 (3 Cemaziyelahir 1288/20 Ağustos 1871).

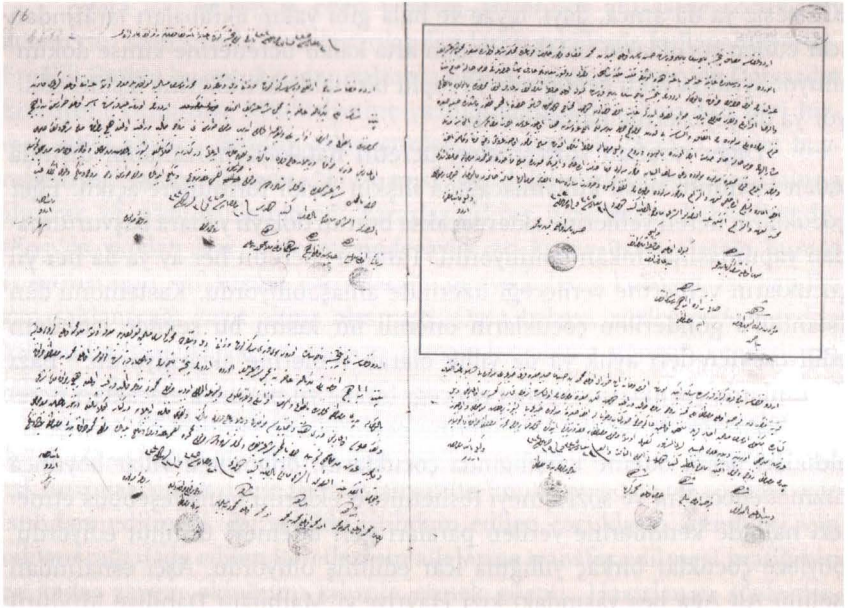
14 Amca ve kardeş gibi yakın akrabalar zaman zaman buna istisna oluşturabiliyordu. Bkz. OŞS 1476, 42/1 (25 Muharrem 1326/28 Şubat 1908); OŞS 1476, 42/2 (25 Muharrem 1326/28 Şubat 1908).

Kimsesiz ya da amca, dayı, teyze ve hala gibi yakın akrabaları tarafından icar edilen çocukların nafakalarından arta kalan ücretlerine kimse dokunmuyor ayrılma vakti geldiğinde ya toplu bir halde kendilerine teslim ediliyor ya da çeyizlerine harcanıyordu.

Diğer taraftan sözleşmeler, ücretin nafakaya harcananının dışında kalan kısmının nasıl kullanılacağına ilişkin farklı formüllere açıktı. Eğer çocukların ücreti velilerine aktarılacaksa bunun dolaylı yollara başvurulmadan yapılmasına imkân tanınıyordu. Taraflar, ücretin her ay ya da her yıl çocukların velilerine verileceği üzerinde anlaşabiliyordu. Kastamonu'dan İstanbul'a gönderilen çocukların önemli bir kısmı bu şekilde istihdam ediliyor, ücretleri aylık ya da yıllık olarak velilerine aktarılıyordu.¹⁵ Bazı durumlarda çocukların hizmet edeceği birkaç yıl boyunca alacakları ücretin tamamı ya da bir kısmı velilerine peşin olarak veriliyordu. Veliler de aldıkları peşin ödeme karşılığında çocukların, öngörülen yıllar boyunca hizmet edeceğini ve sözleşmeyi feshetmeyeceklerini buna teşebbüs etmeleri halinde kendilerine verilen paraları geri ödemeyi taahhüt ediyordu. Böylece çocuklar birkaç yıllığına icar edilmiş oluyordu. Aşçı esnafından Bolulu Ali Ağa beş yaşındaki kızı Hayriye'yi Matbuat-ı Dahiliye Müdürü Hıfzı Bey'in ailesine on yıllığına icar ettiğinde benzer taahhütlerin altına girmişti. Hayriye, hizmetinin karşılığında aylık 40 kuruş ücret alacak bunun 30 kuruşu nafakasına harcanacaktı. Geriye kalan 10 kuruştan on yıl boyunca birikecek 1200 kuruşun 600 kuruşu peşin olarak babasına verilecekti. Ali Ağa vaktinden önce kızını almaya kalkışırsa ya da sözleşmeyi feshederse (fesh-i icar) aldığı parayı iade edecekti.¹⁶ Böyle bir örneğin varlığına karşın çocukların hizmet edecekleri yıllar için alacakları ücretin tamamının ya da bir kısmının velilerine peşin olarak verilmesini kayıt altına alan sözleşmeler, İstanbul'daki ev içi hizmetler sektörünü istikrarlı biçimde besleyen Gerede, Safranbolu, Bolu ve Çerkeş gibi Kuzeybatı Anadolu kent ve kasabalarında yaygın değildi. Ancak hem basında hem de

15 Birkaç örnek için bkz. KŞS 140, 35/79 (7 Safer 1303/15 Kasım 1885); KŞS 140, 38/90 (9 Cemaziyelevvel 1303/13 Şubat 1886); KŞS 142, 3/7 (4 Zilhicce 1304/24 Ağustos 1887); KŞS 142, 54/126 (23 Cemaziyelahir 1305/7 Mart 1888).

16 DŞS 161, 82/190 (22 Rebiülahir 1320/29 Temmuz 1902).

Belge 25. Çocukları birkaç yıllığına kiralamayı genellikle varlıklı aileler tercih ediyor; peşin ödeme yaparak çocukların emeğinden daha ucuz biçimde yararlanıyorlardı. Ordu Perşembeli Hasan, 17 Eylül 1907'de dokuz yaşındaki kızı Mevlude'yi İstanbul'da Mekteb-i Mülkiye Nazırı Arif Paşa'nın eşi Halisa Hanım'a altı yıllığına icar etmişti. Mevlude'nin ücreti yıllık 30 kuruştur. Halisa Hanım vekili aracılığıyla altı yılın ücreti olan 300 kuruşu Hasan'a peşin olarak vermişti.

OSŞ 1476, 29/1 (17 Eylül 1907)

memurlar arasındaki yazışmalarda “kızları muayyen bir ücretle satmak”¹⁷ gibi ifadelerle yerilen bu tür uygulamalar, doğuya Orta Karadeniz'e doğru gidildiğinde sıradanlaşıyor, ücretler konusundaki anlayış tamamen değişiyordu. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Ordu Kazası'ndan İstanbul'a gönderilen çocukların neredeyse tümünün icar sözleşmeleri birkaç yıllık hizmeti kapsayacak şekilde düzenleniyor; sözleşmelerde ifade edilen yıllar boyunca alınacak ücretin tamamı ya da bir kısmı çocukların ailelerine peşin olarak veriliyordu.

17 BOA, Y.PRK.ASK: 154/70 (24 Ağustos 1315/5 Eylül 1899); Haytuk Tefvîk Talat-Gotuk Halid, “Esir Ticâreti,” *Sadâ-i Millet*, no. 111, 9 Rebiülevvel 1328/21 Mart 1910, s. 3-4.

Ücretlerin kullanımı konusundaki farklılaşma yerel uygulamalardan ve İstanbul ile ilişkilerin nasıl kurulduğundan kaynaklanıyor olmalıydı. Çocukları hizmet edecekleri ailelere birkaç yıllığına bağlayan sözleşmeleri tercih edenler genellikle başkentin “kibâr” olarak da nitelendirilen daha varlıklı aileleriydi. Nafaka dışarıda tutulacak olursa aylık 5-10 kuruş vererek çocukların emeğinden yararlanabilen sıradan memurların, toplu bir ödeme yapmak için bir aylık maaşlarının tamamından fazlasını ya da önemli bir kısmını gözden çıkarmaları gerekiyordu.¹⁸ İstanbullu aileler, Ordu Mahkemesinde icar edilen çocuklar için ortalama 350-400 kuruşluk peşin bir ödeme yapıyordu. İmkânı olan aileler birkaç yılı kapsayan sözleşmeler yaparak istedikleri şartları dayatıyor; istihdam ettikleri çocukların ve ailelerinin zamanla ortaya çıkabilecek taleplerini önlemiş oluyordu. Ayrıca bu sözleşmeler, daha önce ifade edildiği gibi, çocukların aileleriyle ilişkisini sınırlandırmaya hizmet ediyordu.

Toplu bir ödeme karşılığında çocukların emeğinin daha ucuza kiralanıyor olması bu sözleşmeleri daha ilginç kılıyordu. Burada istihdam edenlerin peşin ödeme yaparak aldıkları risk ve ucuzluk birbirini dengeliyordu. 1907-1911 tarihleri arasında birkaç yıllık hizmetlerinin karşılığı ailelerine peşin olarak verilen Ordulu çocukların nafakaları dışında aylık ortalama ücretleri, son derece düşük olup, 4 kuruşun biraz üzerindeydi. Oysa hemen hemen aynı tarihlerde Safranbolu ve Gerede’de standart sözleşmelerle icar edilen çocukların nafakaları dışında aylık ortalama ücretleri 11 kuruşa yaklaşıyordu. Ellerine daha az para geçmesine karşın çocukların birkaç yıllığına icar edilmesi ailelerinin de işine geliyordu. “Fakr u zaruret” içindeki aileler, aldıkları toplu parayla acil ihtiyaçlarını gideriyordu. “Ahretlik”te Fatma’nın babası kızını İstanbul’a göndererek alacağı parayla, içinde bulunduğu zarurettten kurtulmasına vesile olacak, toprağını işleyebileceği bir öküz almayı düşünüyordu.¹⁹ Sözleşmelerin bu şekilde yapılmasından kârlı ayrılmayan tek taraf, o anda konuşacak ya da itiraz edecek durumda olmayan, çocuklardı.

18 Memur maaşları için bkz. Duben-Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, s. 48-53; Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, s. 315-362; Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, s. 514-522.

19 Rana Hanım bint Safvet, “Ahretlik,” *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 56, 21 Mart 1312/2 Nisan 1896, s. 4-5.

Ev içi hizmetler, uzun dönemleri kapsayan bir devamlılık içinde ücretlerin kayıt altına alınmış olmasıyla çocukların istihdam edildikleri diğer sektörlerden ayrılmaktadır. İmparatorluk çapında başka hiçbir sektörde çalışan çocukların ücretleri bu denli ayrıntılı biçimde kayıtlara girmiş ya da günümüze ulaşabilmiş değildir. Başka sektörlerde istihdam edilen çocukların aldıkları ücretlerle ilgili mevcut veriler sınırlı oldukları gibi kısa dönemleri kapsamakta dolayısıyla değişimi izlemeye ve ayrıntılı karşılaştırmalar yapmaya imkân vermemektedir. Buna karşın mahkeme kayıtları sayesinde, 18. yüzyılın sonlarından imparatorluğun sonuna değin ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların ücretlerini takip etmek ve daha geniş bir iktisadi bağlamda tartışmak mümkündür. Standart bir icar sözleşmesinde çocukların ücretleri ikiye ayrılıyordu. Ücretin genellikle büyük bir kısmı çocukların nafakalarına ve diğer ihtiyaçlarına harcanıyordu. Yeme, içme, barınma ve giyim kuşam masraflarının tümüne yapılan harcamalar bu başlık altında değerlendiriliyordu. Ücretin geri kalan daha az bir bölümü ise buluşa erdiklerinde/ayrıldıklarında çocuklara verilmek üzere kenara ayrılıyor/saklanıyor ya da ailelerine aktarılıyordu.

Gelişigüzel belirlenmediği anlaşılan nafakanın kayıt altına alınması, çocukların barınma ve giyim kuşam dahil gündelik ihtiyaçları için kaç kuruşluk bir harcamanın yeterli görüldüğünü anlamayı kolaylaştırdığından kıymetlidir. Dönem boyunca istihdam edilen çocukların ücretlerinden nafakalarına ayrılan kısım ile boşanmış ya da babalarını kaybetmiş ailelerin çocuklarına tayin edilen nafakalar arasında paralellik mevcuttu. Bununla birlikte çocuklara yapılan harcamaların hesabı tutulmuyordu. Bunu yapmak mümkün değildi. Çocuklar, kendilerinin pişirilmesine katkıda bulundukları yemeklerden yiyor, hizmet ettikleri ailelerin kızlarının eskilerini giyebiliyordu.²⁰ Tutumlu (belki "cimri" demek daha uygun olur) aileler muhtemelen nafaka olarak tespit edilen miktardan daha azını harcıyordu. Bayramlar ve farklı vesilelerle istihdam ettikleri çocukları sevin-dirmeyi gelenek haline getirmiş aileler ise sadece elbise değil altın küpe,

20 Neyzi, *Evlalık Bir Kızın Gizli Güncesi: "Paşe,"* s. 117.

bilezik, kolye ve yüzük gibi değerli süs eşyası satın alarak tespit edilen nafakaların üzerinde bir harcama yapmış oluyorlardı.

Çocukları (ve ailelerini) asıl ilgilendiren ücretin nafakaya ve diğer ihtiyaçlara harcananın dışında kalan kısmıydı. Pazarlık yapma imkânına sahip olanlar bunun yüksek tutulmasını sağlamaya çalışıyordu. Ücretlerin giderek emek piyasasında belirlenmeye başlanması tarafları pazarlığı belli sınırlar içinde tutmaya sevk etmişti. 1890'ların ilk yarısında Safranbolu Mahkemesine yansıyan bir ücret meselesi ücretler, emek piyasası ve pazarlık payı arasındaki ilişkiyi harika biçimde anlatmaktadır.²¹ İstanbul Bakırköy'de ikamet eden "Trablusgarp Eski Kumandanı" Ferik Osman Paşa'nın annesi Şefika Hanım, 31 Mart 1893'te Safranbolu'nun Bostanbükü Köyü'nden on yaşındaki Asiye'yi aylık 50 kuruş ücretle isticar etmişti. Sözleşme, ücretin 30 kuruşunun nafakaya harcanmasını geriye kalan 20 kuruşunun ise Asiye için kenara konulmasını kayıt altına alıyordu. Asiye'nin özellikle kenara konulacak ücreti emsallerinden çok yüksekti. Nitekim icar edilmesinden bir süre sonra Asiye'nin ücreti tartışmaya açılmıştı. Bunu yapan Şefika Hanım'ın oğlu Osman Paşa'ydı. Osman Paşa, annesinin isticar ettiği on yaşındaki bu kız çocuğunun "emsalinden fâhiş" bir ücret aldığını fark (iş'âr) edince harekete geçecek ve indirim talep edecektir. İndirim talebinin Asiye'nin ailesi tarafından kabul edilmesinin ardından yapılan yeni sözleşmeye göre ücret 50 kuruştan 30 kuruşa indirilmişti. Bunun sadece 5 kuruşu bulduğuna değin Asiye için saklanacaktı. Bu oran, 10 kuruşa yaklaşan emsal ücretlerle kıyaslandığında düşüktü ancak piyasada belirlenen fiyatlarla uyumluydu. 19. yüzyılın son çeyreğinde icar işlemleri Safranbolu Mahkemesinde yapıp İstanbul'a gönderilen çocukların ücretlerinden aylık ortalama 9 ile 10 kuruş arasındaki bir kısmı kendileri için saklanıyor ya da ailelerine veriliyordu. Ücretlerden kenara ayrılan kısım genellikle 5 ile 10 kuruş arasında oluyordu. Bunun nadiren de olsa 10 kuruşun üzerine çıktığı ya da 5 kuruşun altına indiği de oluyordu.²²

21 SŞS 2150, 3b/208 (13 Ramazan 1310/31 Mart 1893); SŞS 2150, 70b/86 (19 Zilhicce 1311/17 Haziran 1894).

22 Bkz. SŞS 2147, 12a/63 (11 Rebiülevvel 1305/27 Kasım 1887); SŞS 2150, 78a/116 (7 Rebiülevvel 1312/8 Eylül 1894); SŞS 2153, 27b/101 (9 Rebiülevvel 1314/18 Ağustos 1896).

Çocukların ücretleri daha genel iktisadi gelişmeleri ve eğilimleri takip ediyordu. Reel ücretlerin artış hızı, 18. yüzyılın sonlarından başlayıp 1850'lere kadar devam eden "güçlü bir enflasyon dalgası[nın]" kısmi olarak gerisinde kalacaktır. Şevket Pamuk'a göre bu dönemde "fiyatlar yaklaşık olarak 12 ile 15 kat artmıştır."²³ Ancak ifade edilen dönemde, ücretlerdeki kısmi gerileme nafakalara yansımış, çocukların kenara ayrılan ya da ailelerine verilen ücretlerini etkilememiştir. 19. yüzyılın başlarından 1850'lerin sonuna kadar çocukların kenara ayrılan ya da ailelerine verilen reel ücretlerinde artış yaşanmıştır. 1860'larda oluşan fiyat istikrarı ve enflasyonun düşen artış hızı²⁴ çocukların hem nafakalarına harcanan hem de kenara ayrılan ücretlerine pozitif biçimde yansımış bu durum Balkan Savaşlarına kadar devam etmiştir. Bu anlamda 19. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına değin çocukların özellikle kenara ayrılan reel ücretlerindeki yükselme eğilimi İstanbul'da farklı sektörlerde çalışanların ücretlerindeki gelişime paraleldi.²⁵

Çocukların reel ücretlerinde özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan artışı iktisadi gelişmelerin yanında iki husus daha destekliyordu. Birincisi, ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların coğrafi arka planlarında yaşanan dönüşümün ücretlere yansımaları olumlu gerçekleşmişti. Anadolu ve Kafkas kökenli çocukların ücretleri, aşağıda değinileceği üzere, İstanbullulardan daha yüksekti. Sayılarında yaşanan artış, istihdam edilen İstanbullu çocukların oranlarındaki azalmayla birleştiğinde, ücretlerin yükselmesine katkı sağlıyordu. İkincisi, ücretlerde asıl tayin edici olan çocukların emeğine ilgi gösterenlerin iktisadi durumları ve alım güçleriydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da, memurların bel kemiğini oluşturdıkları geniş bir orta sınıf oluşmuştu. Daha önce değinildiği üzere yüzyılın sonlarında "Müslüman aile reislerinin" üçte birine yakın bir kısmı devlet dairelerinde çalışan memurlardan oluşuyor-

23 Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1496-1998*, s. 7.

24 Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1496-1998*, s. 7; Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, s. 131-138.

25 "İstanbul'da ücretler 15. yüzyılın sonlarından 16. yüzyılın ortalarına kadar gerilemiş, daha sonra 16. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar dalgalı ancak yatay bir seyir izlemiş ve nihayet 18. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyılın başlarına kadar yükselme eğilimi içinde olmuştur." Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1496-1998*, s. 64.

du.²⁶ Memurlar, yüzyılın ikinci yarısından imparatorluğun sonuna değin çocukların emeğine talep gösteren toplumsal kesimlerin başını çekiyordu. İktisadi durumlarındaki gelişim çocukların ücretlerini doğrudan etkiliyordu. 1860'lardan Birinci Dünya Savaşının arifesine değin satın alma güçlerinin enflasyonun üzerinde seyretmesi çocukların ücretlerindeki istikrarlı yükselişi de açıklamaktadır.

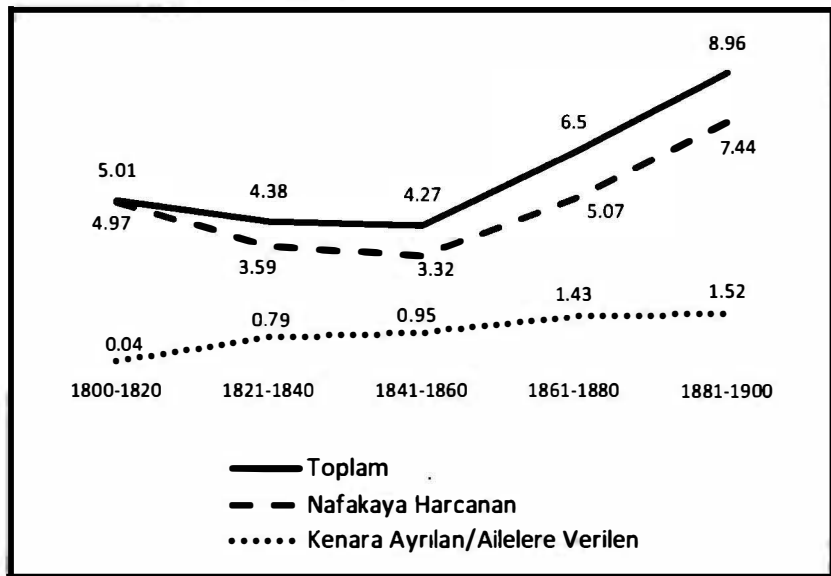
Nitekim Balkan Savaşlarından sonra yaşanan kırılmalar ve iktisadi krizlerle beraber memurların durumunda yaşanan kötüleşme çocukların ücretlerinde de büyük bir gerilemeye yol açacaktır. 1900'lerin başlarında aylık 50-55 kuruş alan çocukların ücretleri, 1912 ile 1920 tarihleri arasında 60-65 kuruşa yükselmişti. Aslında kısa bir zamanda meydana gelen bu artış enflasyondan bağımsız düşünüldüğünde kayda değerd. Zira 1860'lar da 40-45 kuruş aylıkla istihdam edilen çocukların ücretleri ancak 1890'lar da 50 kuruşu biraz geçmişti. Fiyat istikrarının korunabildiği bu dönemde 5-10 kuruşluk nominal bir artışın reel ücretlere yansması son derece olumluydu. Oysa aynı oranda bir artış Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşen ve "dünyanın ilk 'hiperenflasyonu' diye nitelendirilebilecek fiyat hareketi" karşısında ücretlerde reel olarak büyük bir gerileme anlamına geliyordu. Geçim endeksi 1914'te yüz olarak kabul edildiğinde 1918'de bin sekiz yirmi üç olmuştur.²⁷ Savaş yıllarının eşi görülmemiş enflasyon dalgası çocukların ücretlerini eritmişti. Çocukların ücretlerinde yaşanan gerileme onları istihdam edenlerin iktisadi durumlarından bağımsız değildi. Yaşananların mağdur ettiği kesimlerin başını memurlar çekiyordu. Maaşlarındaki gerileme ve alım güçlerindeki düşüşün yanı sıra aylıklarından kesintiler yapıyordu. Kesintili maaşlarını dahi alamayan ve geçim sıkıntısına düşen memurlar, dönemin yayınlarında yer alan karikatürlerde sokaklarda dilenen kişiler olarak tasvir ediliyordu.²⁸ Yüksek enflasyonun "şehirdeki geleneksel gelir dağılımı örüntüsünü altüst" ettiği savaş yıllarında daha önceleri çocukların emeğinden yararlanan, bir kısmı yaşamını kaybetmiş asker ve memur eşi birçok Müslüman kadın ilk defa

26 Duben-Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, s. 48.

27 Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, s. 513.

28 Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, s. 513-516.

Şekil 1. İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların aylık ortalama ücretleri (1800-1900) (reel/kuruş)

ailelerinin geçimine katkı sağlamak amacıyla evlerinin dışında çalışmak zorunda kalmıştı.²⁹

Ev içi hizmetlerde istihdam edilen kız çocuklarının kazandıkları kendileri ve aileleri için ne ifade ediyordu? Soruya farklı sektörlerde çalışan çocuk ve yetişkinlerin ücretleriyle yapılacak kıyaslamalar üzerinden cevap vermek mümkündür. Küçük yaşlarda çalışmaya başlayan çocukların emeği vasıfsız kategorisinde değerlendiriliyor ve ücretlendiriliyordu. Buluğa erdikten sonra aynı işi yapmayı sürdürenlerin ücretlerinde kısmi bir artış yaşanıyordu. Ev içi hizmetlerde çalışan yetişkin kızların ve kadınların aldıkları ücretlerle ilgili bilgiler, çocuklarla kıyaslandığında sınırlı olduğu halde

29 İrfan Orga, *Bir Türk Ailesinin Öyküsü*, çev. Arın Bayraktaroğlu, Everest Yayınları, İstanbul, 2018, s. 181-210; Yalman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, s. 276-278; Karakişla, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar; Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*; Duben-Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, s. 53-59.

karşılaştırma yapma imkânı sağlamaktadır. Mesela 1840'lerde yetişkinler ev içi hizmetlerde çalışarak aylık 10 kuruşun üzerinde kazanabiliyordu.³⁰ Aynı dönemde çocukların ya da ailelerinin eline geçen aylık 5 kuruşun biraz altındaydı. Ücretlerde belirleyici olan yaştan ziyade işin niteliği ve emeğin vasıflarıydı. Ev içi hizmetlerle ilintili belli işleri yapmak üzere işe alınanlar, bir standart olmamasına karşın, çok daha yüksek ücretler alıyordu.³¹ 1840'ların ilk yarısında Kütahyalı bir kadın on altı aylık aşçılık hizmetinin karşılığında 320 kuruş almıştı.³² 1860'ların ortalarında aynı işi on bir ay boyunca yapan başka bir kadına, iddia ettiği ücreti alamasa da, 300 kuruş verilecektir.³³ Bu tarihlerde çocukların nafakalarından arta kalan ücretlerinin aylık ortalaması 5 kuruşa ulaşmıyordu. Sahip oldukları vasıfları üzerinden istihdam edilen kadınların ücretleri, çocukların kazandıklarının birkaç katı olabiliyordu. Bununla birlikte karşılaştırmaları yaparken önemli bir ayrıntıya değinmeden geçmemek gerekiyor. Çocuklar da zamanla becerilerini geliştiriyor ve vasıf gerektiren işlere el atmaya başlıyordu. Ancak kazandıkları hiçbir zaman vasıflı çalışanların ücretlerine erişemiyordu. Özellikle orta sınıflardan İstanbullular için çocukları istihdam etmeyi cazip kılan ana unsurlardan biri de buydu, yani emeklerinin son derece ucuz olmasıydı. "Ahretlik"te Fatma'yı istihdam eden ilk hanımının dediği gibi; "kız yemek öğrenir o zaman aşçıyı da savub, ayda yüz guruş vermekden kurtulurum."³⁴

Ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların ücretleri farklı sektörlerde çalışan çocukların gerisinde sayılmazdı. 1868'de Tersane-i Âmire'de bir perçinci sınıfı oluşturulması kararlaştırıldığında buraya alınamak on iki-on sekiz yaşları arasındaki çocuk ve gençlerden on altı yaşın-

30 DŞS 108, 1b/1 (13 Cemaziyelahir 1259/11 Temmuz 1843); DŞS 113, 27b/6 (28 Şaban 1264/30 Temmuz 1848).

31 "Düz işçilerle usta işçiler arasındaki ücret farkı, 16. ve 17. yüzyıllarda geriledikten sonra, 18. yüzyılın ikinci yarısında yükselmeye başlamış ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde en üst düzeyine ulaşmıştır." Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1496-1998*, s. 64.

32 DŞS 108, 3b/6 (22 Cemaziyelahir 1259/20 Temmuz 1843)

33 DŞS 130, 40a/3 (22 Cemaziyelahir 1282/12 Kasım 1865).

34 Rana Hanım bint Safvet, "Ahretlik," *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 56, 21 Mart 1312/2 Nisan 1896, s. 4-5. Bu algı farklı formlarda da olsa cumhuriyet döneminde varlığını devam ettirecektir. Bkz. Ülker Gürkan, "Evlâd Edinme ve Beslemelerin Hukuki Durumu," *Türk Hukuku ve Toplumuna Üzerine İncelemeler*, ed. Adnan Güriz-Peter Benedict, Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları, Ankara, 1974, s. 199.

dan küçüklere günde 1,5, büyükler 2 kuruş verilmesi öngörülmüştü.³⁵ 1870'lerde tekstil işinde çalışan çocuklar günlük 1-2, kadınlar 3-5, sıradan erkek çalışanlar 9-14, vasıflı işçiler ise 18-27 kuruş kazanıyordu.³⁶ 19. yüzyılın sonunda İstanbul'da şemsiye imalatında çalışan çocuklar haftada 10 ile 25 kuruş arasında ücret alıyordu. 1902'de İstanbul iplik fabrikasında çalışan kadın ve çocukların günlüğü 2 ile 10 kuruş arasındaydı.³⁷ Gündüz Ökçün'ün Osmanlı sanayi istatistikleri üzerine yaptığı çalışmalar Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, 1913'te, kâğıt imalatı ve matbaacılıkta çalışan kadınların 3-5, çocukların 2-4 kuruş gündelik aldığını ortaya koymuştur.³⁸ Aynı tarihte ortalama günlükler İstanbul'da 14,1, Bursa'da 5,3 kuruş civarındaydı. Ham ipek sanayisinde istihdam edilenlerin çoğunluğunun düşük ücretler alan kadın ve çocuklardan oluşması Bursa'da ortalama günlükleri düşürüyordu.³⁹

Çocuklar her gün çalışmıyor, bazı sektörlerde mevsimsel olarak iş yoğunluğunda gerileme yaşanıyor. Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma gün ve saatleri konusunda bir standart olduğu söylenemez.⁴⁰ Ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar ise yılın her günü çalışıyordu. Muhtemelen, diğer sektörlerde çalışanların günlük olarak belirlenen ücretlerinin aksine, ev içi hizmetlerde istihdam edilenlerin ücretlerinin aylık (bazen yıllık) olarak hesaplanmasının sebebi de buydu. Christopher Clay, imparatorluğun son dönemlerinde yılda çalışılan gün sayısını iki yüz elli olarak hesaplamıştır. Bu da aylık yirmi bir iş gününe karşılık gelmekteydi.⁴¹ Yirmi bir iş günü üzerinden hesaplandığında farklı sektörlerde çalışan çocukların 1860'larda ve 1870'lerde aylık 30-40, 1910'ların ilk yarısında ise 40-80 kuruş kazandıklarını ifade etmek mümkündür. Buna

35 Sefer, *The Arsenal of Ottoman Modernity: Workers, Industry, and the State in late Ottoman Istanbul*, s. 192.

36 Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago, 1980, s. 42-43.

37 Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 87, 102.

38 Ökçün, *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, s. 157.

39 Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, s. 142.

40 Bkz. Quataert, *Miners and the State in the Ottoman Empire The Zonguldak Coalfield, 1822-1920*, s. 66-67; Moore, "Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri," s. 166-174.

41 Clay, "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia," s. 16.

karşılık ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar 1861-1880 tarihleri arasında aylık ortalama 44,34, 1881-1900 tarihleri arasında 50,73, 1900-1920 tarihleri arasında ise 64,5 kuruş kazanıyordu. Çocukların ücretleri, hangi sektörde istihdam edildiklerinden bağımsız olarak, yetişkinlerle karşılaştırıldığında çok düşüktü.⁴² Hatta bazı sektörlerde çırak adı altında istihdam edilen çocuklara ücret dahi verilmiyordu.⁴³ Ancak "sömürüye açık olmakla birlikte" emeklerinin ailelerinin geçimine önemli katkılar sağladığı yadsınamaz.⁴⁴ Burada ev içi hizmetlerde çalışan çocukları diğerlerinden ayrı kılan ücretlerinin ikiye bölünmesi ve bunun büyük bir kısmının nafakalarına ve diğer ihtiyaçlarına harcanıyor olmasıydı. Günün sonunda nakit olarak ellerine geçen farklı sektörlerde düşük ücretlerle istihdam edilen çocuklardan çok daha azdı.

Tablo 8. Fiyatları hesaplanan kadın kölelerin sayısı ve kökenleri (1800-1900)

Köken	1800-1820	1821-1840	1841-1860	1861-1880	1881-1900
Siyah/Afrika	82	68	73	24	4
Kafkasya	42	24	29	144	15
Beyaz	2	15	1	8	0
Toplam	126	107	103	176	19

Ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların ücretleri, geldikleri bölgelerin çeşitlenmesine ve arzda yaşanan genişlemeye karşın artıyordu. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında, fiyatlardaki istikrarın ve talebin ücretlerini yukarıya doğru çekmesine karşın emekleri, kendileriyle aynı sektörde istihdam edilen kölelerle kıyaslandığında ucuzdu. Aslında 19. yüzyıl boyunca, çocukların ücretlerinde yaşanan artışın aksine, özellikle ev içi hizmetlerde istihdam edilen siyah kölelerin fiyatlarında bir gerileme

42 Bunun Osmanlı dünyasına özgü olmadığı da belirtilmelidir. Bkz. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, s. 407-427.

43 Yusuf Ziyaeddin Efendi, *Câmiu Envârî's-Sukûk ve Lâmiu'z-Ziyâi li-Zevî's-Şukûk (Sakk-ı Cedid)*, Dâr-ı Tibaatî'l-Âmire, İstanbul, 1284, s. 323-324; Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak* 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına, s. 146-155.

44 Duben-Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, s. 49; Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 227; Moore, "Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri," s. 168.

yaşanmıştı. Siyah kölelerin fiyatları 1821-1840 tarihleri arasında reel olarak ortalama 606, 1841-1860 tarihleri arasında 306, 1861-1880 tarihleri arasında ise 440 kuruştı. Buna karşın en ucuz oldukları 1841-1860 tarihleri arasında dahi bir siyah kölenin fiyatıyla bir çocuğun yaklaşık yetmiş iki aylık toplam ücretini karşılamak mümkündü. Karşılaştırma sadece çocuklar için kenara ayrılan ya da ailelerine verilen ücretler üzerinden yapıldığında makas iyice açılmaktadır. Aynı dönemde bir siyah kölenin fiyatı bir çocuğun üç yüz yirmi üç ay boyunca kenara ayrılacak ya da ailesine verilecek ücretine denkti. Çocukların ücretleri, imparatorluğun sonuna kadar nafakaları da dahil edildiğinde hiçbir zaman reel olarak aylık 10 kuruşun üzerine çıkamayacaktı.⁴⁵ Bunun yanında çocukların emeğinden yararlanmanın, kölelerde olduğunun aksine, sabit bir sermaye gerektirmemesi ucuz olması kadar önemliydi. Bu hususlar, memurların merkezinde olduğu orta sınıfların iktisadi imkân ve beklentileriyle uyuşmakta; çocuk istihdamının toplumun köle edinebilecek kesimlerinin ötesine nasıl yayıldığını iyi açıklamaktadır.

Tablo 9. Kökenlerine göre kadın kölelerin ortalama fiyatları ile çocukların aylık ücretleri (1800-1900) (reel/kuruş)

	Siyah/Afrika	Kafkasya	Beyaz	Kadın kölelerin ortalama fiyatı	Kız çocuklarının ortalama aylık ücretleri
1800-1820	577	1318	2003	847	5,01
1821-1840	606	1399	688	795	4,38
1841-1860	306	1429	1000	629	4,27
1861-1880	440	795	901	751	6,5
1881-1900	349	1581	X	1321	8,96

Kölelere benzer biçimde ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların da İstanbulluların gözünde bir değer hiyerarşisi vardı.

45 Araz-Kokdaş, "The Changing Nature of the Domestic Service Sector in Nineteenth-Century Istanbul: Female Slaves and Wage-Earning Girls."

Çocukların emeğine duyulan talep ve gösterilen ilgi bölgesel olarak farklılaşıyordu. Tepede bulunan Çerkezler en yüksek ücretleri alıyorlar, onları sırasıyla Anadolulular, Rumelililer ve İstanbullular takip ediyordu. Çerkez çocukların ücret hiyerarşisinin tepesine yerleşmeleri muhtemelen sosyokültürel kalıplarla ilintiliydi. Renk ve kökenlerinin gördükleri talebi ve fiyatlarını yönlendirmesi Osmanlıların köleliğe dair sosyokültürel kalıplarını yansıtıyordu. Kafkas kökenlilerin de dahil olduğu beyaz kölelerin potansiyel birer eş adayı olarak görülmeleri fiyatlarını yükseltiyordu.⁴⁶ Çerkez cariyelerin potansiyel eş adayı olarak görülmeleri aynı etnik, kültürel ve sosyal arka plandan gelen ve ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklarla ilgili algı ve pratikleri de şekillendiriyor ve onları diğerlerinin önüne geçiriyor olmalıydı. Kafkaslar'dan yaşanan göçlerin en yoğun döneminde, 1860'larda, İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilenler arasında en yüksek ücretleri alanlar bu coğrafyadan gelen çocuklardı. Ücretleri 1860'lardan yüzyılın sonuna değin ortalamanın hep üzerinde seyretmiştir.

Çerkezlerden daha az ücret almalarına karşın ev içi hizmetlerde en çok tutulanlar Anadolu'dan gelen çocuklardı. Varlıklarının İstanbul'da henüz etkili biçimde hissedilmediği dönemlerde dahi Anadolulu çocukların ücretleri ortalamanın üzerindeydi. 1820'ler gibi erken tarihlerde İstanbul ve çevresinden gelen çocuklardan daha yüksek ücretler alıyorlardı. Çerkez çocukların "özel" konumlarının kendilerine kazandırdığı değer kenarda tutulacak olursa 1840'lardan itibaren İstanbullular nezdinde ev içi hizmetlerde en çok rağbet görenler ve tercih edilenler hiç kuşkusuz Anadolulu çocuklar olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında pazarın çeşitlenmesine ve arzdaki genişlemeye karşın emek piyasasındaki güçlü ve vazgeçilmez konumlarını korumayı sürdürmüşlerdir. İstanbulluların taşralı çocuklarda ısrarcı olmalarının daha önce üzerinde durulan farklı sebepleri bulunuyordu. İstanbullu hanımların her şeyden önce "arzu ettiği safdil bir kızdı. Bunu ise İstanbul'da bulmak kolay"

46 Araz-Kokdaş, "The Changing Nature of the Domestic Service Sector in Nineteenth-Century Istanbul: Female Slaves and Wage-Earning Girls."

değildi.⁴⁷ İtaatkâr ve yönlendirilebilir görülmeleri Anadolu çocukları makbul hizmetçiler yapıyordu. Ailelerinden uzakta olmaları gözü açılmamış bu çocukları sadık hizmetçiler olarak yetiştirmelerini ve istihdam etmelerini mümkün kılıyordu. Ayrıca Anadolu gelişkin ilişki ağları sayesinde kolay ulaşılabilir, hayal kırıklığına uğratmayacak istikrarlı bir kaynak olarak kabul görüyordu.

İstanbul ve çevresinden gelen çocuklar Anadolu çocukları makbul yapan hususların tam karşısında duruyordu. Düşük ücretlerle istihdam edilmelerinin İstanbullular açısından anlaşılabilir sebepleri vardı. “Gözü açık” görülen bu çocuklar, yerlerine başkaları konulabildiği takdirde tercih edilmiyordu. Pazar paylarında zamanla yaşanan gerileme bunun iyi bir göstergesiydi. 19. yüzyılın ilk yarısında istihdam edilen çocukların dörtte üçünden fazlası başkent ve çevresinden sağlanıyordu. Anadolu, Kafkasyalı ve Rumelili çocukların İstanbul’da daha fazla görünmesi pazar paylarının gerilemesi sonucunu doğurmuştu. 1846-1900 tarihleri arasında her yüz çocuktan otuz biri, 1901-1920 tarihleri arasında ise on sekizi İstanbul ve çevresinden geliyordu. Üstelik, daha önce değinildiği üzere, 19. yüzyılın ortalarından sonra kayıtlara İstanbullu olarak geçirilen birçok çocuk büyük bir ihtimalle kente sonradan yerleşmiş ailelere mensuptu. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında başkentte ikamet edenlerin neredeyse yarısının burada doğmadığı unutulmamalıdır.⁴⁸ Yaşanan krizlerin İstanbul’a sürüklediği aileler çocuklarının ev içi hizmetlerde istihdamını kente tutunmanın ve burada kalıcı olmanın araçlarından biri olarak görebiliyordu.

Anadolu çocuklara gösterilen ilginin nedenleri ve ücretlerinin ortalamanın üzerinde seyretmesi Rumeli ve Ege adalarından gelenlerin neden daha düşük ücretlerle istihdam edildiklerini de açıklamaktadır. Doksan Üç Harbinden sonra varlıkları artan Rumelili çocuklar genellikle savaşların ürettiği göçlerle İstanbul’a ulaşıyordu. İstanbullular bu çocukları merhametle kucaklıyor ve istihdam ediyordu. Ancak onları kesinlikle Anadolu çocuklara alternatif olabilecek istikrarlı bir kaynak olarak gör-

47 Zohrab, “Postal,” s.73. Londralılar benzer kaygılarla taşradan gelen kızları tercih ediyorlardı. Bkz. Horn, *The Rise and Fall of the Victorian Servant*, s. 32.

48 Duben-Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, s. 36-37.

müyordu. Hiç kuşkusuz kendilerine göre haklı gerekçeleri bulunuyordu. Birincisi, kayıtlara kimsesiz olarak giren çocuklar arasında Rumelililer başı çekiyordu. Aslında bu özelliklerinin İstanbulluların hoşuna gidiyor olması gerekirdi. “Ahretlik”te katırcılar Fatma’ya “Kız! Seni burada bir yere vereceğiz. Babanı, ananı sorarlarsa öldü de. Sakın sağ olduğunu söyleme” tembihinde bulunmamışlar mıydı?⁴⁹ Kimsesiz, sahipsiz bir çocuğu istedikleri gibi idare edebilir, hizmete koşabilirlerdi. Ne var ki Rumelili kimsesiz çocuklara bu niyetlerle meyletmek riskler taşıyordu. Göç yollarında dağılmış aile üyeleri kavuşma arzusuyla yanıp tutuşuyordu. Arayışları kimsesiz olarak görülen, bu niyetlerle istihdam edilen bazı çocukların gerçekte öyle olmadığını ortaya çıkarıyordu. İkincisi, ifade edilen savaştan önce Rumeli ile İstanbul arasında ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar üzerinden kurulan ilişki son derece zayıftı. Göçlerle birlikte gelen birçok aile çocuklarının ev içi hizmetlerde istihdamını geçici bir çözüm, yara sarma olarak görme eğilimindeydi. Durumlarında meydana gelen küçük bir iyileşme çocuklarını geri almaya dönük isteklerini kamçıliyordu. Hizmetlerine aldıkları çocukları kaygı gütmenden birkaç yıllığına istihdam etmeyi düşünen ve planlarını buna göre yapan İstanbulluların bundan hoşlanması mümkün değildi.

Ancak öyle anlaşıyor ki devlet, himayesi altındaki Rumeli muhaciri çocukların ücretlerini nispeten yüksek tutmaya çalışıyordu. Devletin, mahkemeler ve muhacirlerle ilgilenen komisyonlar aracılığıyla yaptığı müdahaleler Rumelili çocuklara verilen ücretleri belli bir sınırın üzerinde tutuyor, daha aşağıya inmesini engelliyordu. Rumelili kimsesiz çocukların ücretleri ile aynı coğrafyadan gelen ve aileleri tarafından icar edilen çocukların ücretleri arasında reel olarak aylık 1 kuruşa yaklaşan bir fark vardı. Kimsesiz çocukların sayısında büyük bir artışın yaşandığı ve onlara yönelik faaliyetlerin arttığı 19. yüzyılın ikinci yarısında, kayıtlara İstanbullu olarak geçirilen kimsesiz çocukların ücretleri de genel olarak aileleri tarafından icar edilen çocuklardan biraz daha yüksekti. Devletin varlığı ve bir anlamda sözleşmenin tarafı olması kimsesiz

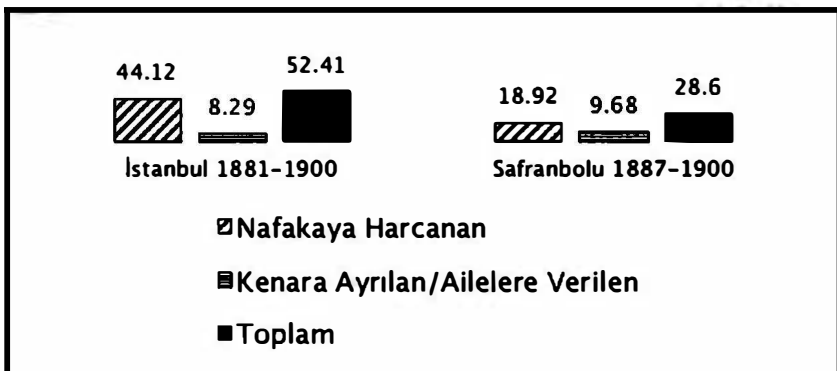
49 Rana Hanım bint Safvet, “Ahretlik,” *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 56, 21 Mart 1312/2 Nisan 1896, s. 4-5.

çocukların ücretleri üzerindeki pazarlığı ve kişisel tasarrufları asgariye indiriyor olmalıydı. Bunun yanında muhtemelen bu çocukların şefkat ve himayeye daha fazla muhtaç olduğu düşüncesinin de ücretlerine olumlu yansımaları oluyordu. Buna karşın Çerkez çocuklar arasında kimsesiz olmak ücretlerde anlamlı bir fark yaratmıyordu. Devlet, zaten Çerkez çocukların ortalamanın üzerinde olan ücretlerine kimsesizlerin lehine ayrıca müdahale etme gereği duymuyor olmalıydı. Burada ilginç olan Anadolu kimsesiz çocukların ücretleriydi. 1870'lerin sonlarına değin Anadolu kimsesiz çocuklarla diğerlerinin ücretleri arasında ayırt edici bir fark yoktu. Devletin muhacir çocuklara gösterdiği ihtimamı Anadolu kimsesiz çocuklardan esirgediğini iddia etmek abartılı olur, ancak önceliği muhacirlerin kimsesiz çocuklarına verdiği de görmezlikten gelinemez. Diğer taraftan 1880'lerden itibaren kayıtlara kimsesiz olarak geçirilen Anadolu çocukların ücretleri aynı bölgeden gelen diğer çocukların kazandıklarının reel olarak 1-1,5 kuruş altında kalacaktır.

Diğer bölgelerin aksine kayıtlara kimsesiz olarak geçirilen Anadolu çocukların ücretlerinin düşük kalması nasıl açıklanmalıdır? Bu durum şaşırtıcı olarak karşılanmamalı; sorunun cevabı çocukların taşradan İstanbul'a nasıl ulaştırıldığında yani dönüşen ilişki ağlarında aranmalıdır. Yüzyılın son çeyreğinde yükselişe geçen yeni aktörlerin taşradan toplayıp İstanbul'a getirdiği çocuklar kayıtlara genellikle "İstanbul'da ya da zâhırde kimsesiz" olarak geçiriliyordu. Bu ifadeler başlı başına manidardı ve çocukların pekâlâ geldikleri yerlerde anne babalarının ya da akrabalarının olduğunu/olabileceğini ima ediyordu. Yeni aktörler pazarlığı çocukların aileleriyle taşrada yapıyor ve muhtemelen fiyatı düşürmeye çalışıyordu. Bunun karşılığında da çocukların hizmetinden yararlanan aileler tarafından ödüllendiriliyordu. Çocuklarını İstanbul'da icar etme sorumluluğunu başkalarına devreden taşralı aileler ücretlerin görece düşük kalmasına karşın seyahat etmenin zorluklarından kurtuluyor, işlerinden olmuyordu.

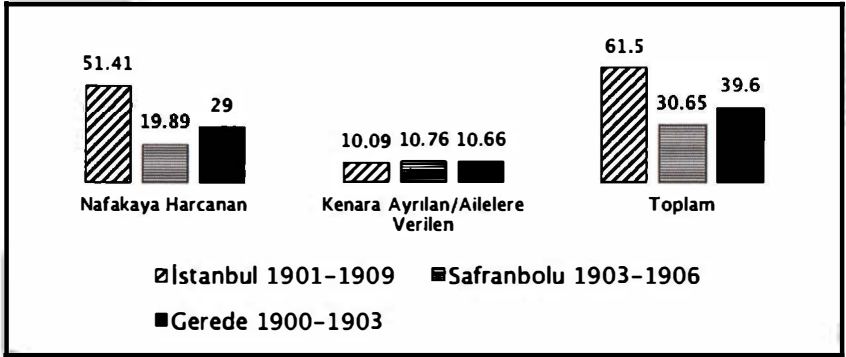
Sözleşmeleri taşrada yapılan ve buradaki mahkemelerde kayıt altına alınan çocukların ücretleri aynı kent ve kasabalardan gelen ancak İstanbul'da icar edilen çocuklardan her zaman daha düşüktü. 1881-1900 tarihleri arasında İstanbul mahkemelerinde icar edilen Anadolu çocuk-

Grafik 6. İstanbul ve Safranbolu mahkemelerinde icar/isticar edilen Anadolu-
lulu çocukların aylık ortalama ücretleri arasında bir karşılaştırma
(1881-1900) (kuruş)

ların ortalama ücretleri 52 kuruşu geçerken Safranbolu Mahkemesinde icar edilip İstanbul'a gönderilen çocukların ücretleri 30 kuruşun altında seyrediyordu. İstanbul'da icar edilen çocukların aldığı ücretler 20. yüzyılın başlarında Safranbolu'da icar edilenlerin aldıklarının iki katını geçmişti. 20. yüzyılın ilk on yılında İstanbul'daki ücretler 62 kuruşa yaklaşırken Safranbolu'da 30 kuruşu henüz aşmıştı. Benzer biçimde 1900-1903 tarihleri arasında Gerede Mahkemesinde icar edilip İstanbul'a gönderilen çocukların aylık ortalama ücretleri 40 kuruşa ancak yaklaşmıştı. Bu miktar Safranbolu'dan yüksekti ne var ki İstanbul mahkemelerinde yapılan sözleşmelerde belirtilen ücretlerin ortalamalarından 10-12 kuruş daha düşüktü. Ücretlerin, İstanbul ile kıyaslandığında, taşra kent ve kasabalarında düşük kalmasının, yukarıda ifade edildiği gibi, çocukların emeğine ilgi duyanların ve onları istihdam etmek isteyenlerin kapıya kadar gelmiş olmalarıyla yakın bir ilgisi olmalıydı. Ancak ücretler arasındaki farkın bu kadar büyük olmasının ve İstanbul'da yapılan sözleşmeler lehine bazen iki katı aşacak seviyelerde olmasının başka nedenlerinin olabileceği üzerinde de durulmalıdır.

Grafik 7. İstanbul, Safranbolu ve Gerede mahkemelerinde icar/isticar edilen Anadolu çocukların aylık ortalama ücretleri arasında bir karşılaştırma (1901-1909) (kuruş)

Araştırmalar İstanbul'da ücretlerin, imparatorluğun taşra kentlerinden genellikle daha yüksek seyrettiğini ortaya koymuştur.⁵⁰ Bu durumda taşra kent ve kasabalarının mahkemelerinde icar edilip İstanbul'a gönderilen çocuklara belirlenen ücretlerin daha genel bir iktisadi bağlamı yansıttığını düşünmek mümkündür. Yalnız burada hesaba katılması gereken önemli bir husus bulunmaktadır. Taşrayla İstanbul'da icar edilen çocuklar arasındaki ücret farkı önemli oranda nafaka ve diğer ihtiyaçlara ayrılan miktarla ilintiliydi. Ücretin çocuklar için kenara ayrılan ya da ailelerine verilen kısımları arasındaki fark sınırlı olduğu gibi, ilginç biçimde, taşra mahkemelerinde icar edilen çocukların lehineydi. Ücret farkını yaratan, taşrayla İstanbul mahkemelerinde belirlenen nafakalar arasındaki makasın açık olmasıydı. Nafaka, daha önce değinildiği üzere, gelişigüzel belirlenmiyordu ancak gerçekte çocuklar için yapılan harcamaları da yansıtmıyordu. Taşrada yapılan pazarlıklarda nafakadan ziyade çocuklara ya da ailelerine verilecek ücretin ne kadar olacağı ön plana çık-

⁵⁰ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, s. 142; Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, s. 43; Korkut Boratav-A. Gündüz Ökçün-Şevket Pamuk, "Ottoman Wages and the World-Economy," *Review*, c. 8/3, 1985, s. 401-404.

miş olmalıdır. Öyle ki, İstanbul mahkemelerindeki yerleşik teamüllerin aksine, taşra kent ve kasabalarının mahkemelerinde yapılan sözleşmelerde nafaka ve diğer ihtiyaçlara harcanacak miktardan bahsedilmediği oluyordu. Böyle durumlarda sadece çocuklara ya da ailelerine verilecek ücret kayıt altına alınıyordu. Diğer taraftan nafaka hususunda taşra kent ve kasabaları arasında İstanbul ile kurdukları/geliştirdikleri ilişkilere ve muhtemelen iktisadi şartlara bağlı olarak farklılıklar olduğu da görmezlikten gelinmemelidir. Mesela Ordu Mahkemesinde yapılan sözleşmelerde nafaka neredeyse hiç anılmıyordu. Buna karşın Safranbolu ve Gerede'de nafaka çoğunlukla kayıt altına alınıyordu. Ancak ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocukların sağlanmasında vazgeçilmez yerleri olan bu iki kazada, kenara ayrılan ya da ailelere verilen ücretlerin birbirine yakın olmasına karşın nafakalar arasında büyük farklar vardı.

Son olarak ev içi hizmetlerde istihdam edilen kız ve erkek çocukların ücretlerini karşılaştırmakta yarar bulunmaktadır. İstanbullu çocuklar dışarıda bırakılacak olursa kız çocuklarının toplam ücretleri erkeklerden yüksekti. Ancak kız çocuklarının aldıkları ücretlerden nafakalarına ve diğer ihtiyaçlarına ayrılan kısım genellikle erkeklerden daha yüksekti. Bu nedenle ücretin kendileri için saklanan ya da ailelerine verilen kısmı düşük kalıyordu. Anadolu lu erkek çocukların toplam ücretleri, 19. yüzyılın başlarından itibaren istikrarlı biçimde kendileriyle aynı bölgeden geldikleri kızların gerisinde kalmıştı. Buna karşın ücretin kenara ayrılan ya da çocukların ailelerine verilen kısmı söz konusu olduğunda, arada büyük bir fark olmamakla birlikte,⁵¹ geride kalan kız çocuklarıydı. Kız ve erkekler arasındaki ücret farkını birkaç gerekçeyle açıklamak mümkündür. Birincisi, ailelerin kızların çeyizlerine katkı sağlıyor olmaları ya da böyle bir ihtimalin varlığı ücretlerinin kenara ayrılan ya da ailelerine verilen kısmının erkeklerden daha düşük tutulması sonucunu doğuruyor olmalıydı. İkincisi, erkek çocuklar, ev içi hizmetlerde çalışmalarının yanında, dışarıdaki işlere de koşturuyor, eğer bir esnaf ya da zanaatkar tarafından istihdam edilmişlerse çiraklık yapıyorlardı. Bunun kendileri için saklanan ya da ailelerine

51 Mesela 1860'larda ve 1870'lerde ücretin Anadolu lu kız çocukları için kenara ayrılan ya da ailelerine verilen kısmı reel olarak 1,55, erkek çocukları için ise 1,72 kurmuştu.

verilen ücretlerine olumlu yansımış olması ihtimali düşük görülmemelidir. Üçüncüsü, farklı sektörlerde çalışan erkek çocukların kazandıkları muhtemelen ev içi hizmetlerde istihdam edilen hemcinslerinin aldıkları ücretlerin şekillenmesinde etkili oluyordu. Erkek çocuklar farklı sektörlerde nispeten daha yüksek ücretlerle çalışma imkânına sahipti. Oysa ev içi hizmetler kız çocukları için alternatifi sınırlı bir istihdam alanıydı.

YETİŞKİNLİK: YOL AYRIMI MI?

BABA EVİNE (TAŞRAYA) GERİ DÖNMEK!

Ahmed Midhat, *Müşahedat* romanında cariyeleri kadim İslami, beslemeleri ise Avrupalı geleneklerle özdeşleştirerek tasvir etmiş; “Hangi cariyeye esaretten dolayı dūçâr-ı sefâlet olmuştur? İçlerinde kaç tanesi kocasız kalmağa mahkûmdur?” diye sormuştur. Ona göre cariyeler evlenip çocuk sahibi oluyor ve mutlu bir yaşam sürüyordu. Buna karşın beslemelerin çoğu sefaletle düşüyor, ancak çok küçük bir kısmı “ev bark sahibi” oluyordu. Ahmed Midhat, Marmara Adası’ndan bir Rum dostuyla yaptığı sohbeti aktararak “beslemelik” dediği âdeti şiddetli biçimde yermeye devam eder. Rum dostu kendisine ev içi hizmetlerde çalışmak üzere Marmara Adası’ndan İstanbul’a gelen/gönderilen kızların ancak küçük bir kısmının geri döndüğünü, geriye kalanların ise bu devasa kentte “felâket ve sefâlet[e]” sürüklendiğini anlattığında öfkesi biraz daha kabarıp. Kötüsü, bu kızların İstanbul’da kalanlarından zaten umut kesilmiş olması yetmiyormuş gibi, memleketlerine dönenlerin de iyi bir eş ve anne olma vasıflarını yitirmiş olmalarıydı. Ada halkı nihayet uyanacak ve aralarında anlaşıp “beslemelik etmek” üzere bir daha İstanbul’a kız gönderilmemesini kararlaştıracaktır. Yaptıkları, Ahmed Midhat’a göre, felakete sürüklenmelerinin önüne geçecek hayırlı bir işti.¹

İmparatorluğun son dönemlerinin etkili yazarlarından biri olan Ahmed Midhat’ın ifade ettikleri gerçekleri büyük oranda yansıtmıyor ancak yaygın algılara ayna tutuyordu. *Sabah* gazetesinin 23 Temmuz 1903 tarihli sayısında “Hizmetçi Kızlar” başlığı altında yayınlanan, daha önce de kendisinden bahsedilen makalede taşralı kız çocuklarının İstanbul’da yaşadığı dönüşümün aileleriyle ilişkilerini derinden etkilediği üzerinde durulmuştur. Makalede İstanbul’da hizmet ettikleri evlerde aldıkları “terbiye dairesinde” kendi ailelerini “pek kaba görmeğe” başlayan kızların “ailesi efradına muavenet edecek yerde” onlarla ilişkilerini kestikleri

1 Ahmet Midhat Efendi, *Müşahedat*, s. 137-139.

anlatılmıştır. Buna göre kızlar memleketlerine geri dönecek olsalar da artık orada yaşayamayacaklarının farkındaydı. Yaşamlarına İstanbul'da devam ediyor; genellikle aşçı, küçük esnaf ve kendileri gibi hizmetçilerle evleniyorlardı. Ancak kendilerine hizmet ettikleri evlerde gördüklerinden daha azını sunabilen eşlerini “dakika be-dakika” artan istek ve ihtiyaçlarıyla bunalıyor, aralarında “hır-gür eksik olmuyor[du].” Diğer taraftan hizmet ettikleri evlerde baskı görenler tahammüllerinin sonuna gelerek kaçıyor, bunun sonucunda “ötede beride düşüp kalkarak uygunsuz bir tarz-ı maişet” ediniyordu.²

Ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere taşradan gelen/getirilen kız çocuklarının orta ve üst sınıflardan İstanbulluların evlerinde belli kültürel kalıplar ve yeni bir yaşam tarzı edindikleri yadsınamaz. Kızların edindikleri yeni değerler ve yaşam tarzıyla birkaç yaşındayken ayrıldıkları memleket ve ailelerine yeniden uyum sağlayabilmeleri son derece zordu. Ahmed Midhat ve onun gibi düşünenler bu noktada kesinlikle haklıydı. Ne var ki buradan yola çıkarak yaptıkları tespitler ve vardıkları sonuçlar gerçeklerden uzaktı. Her şeyden önce kızların “felâket ve sefâlet[e]” daha açık bir ifadeyle fuhşa sürüklendikleri yönünde gazetelere, edebi ürünlere ve hatta deyişlere yansıyan değerlendirmeler çoğunlukla abartılı ve önyargılıydı. Öyle anlaşıyor ki İstanbul'un taşralıların gözündeki cazibesinin ve yeni/daha güzel bir yaşama kavuşma umudu adına neyi temsil ettiğinin ya farkında değillerdi ya da bunu görmezlikten gelmeyi tercih ediyorlardı. Aile ve akrabaları, kızları günün birinde memleketlerine geri dönecekleri umut ve beklentisiyle İstanbul'a göndermiyordu. Ev içi hizmetler sektöründe yaşanan tüm değişime karşın devamlılığını koruyan ana unsurlardan biri İstanbul'a ulaşan ve burada çalışmaya başlayan kızların taşradaki aile, akra- ba ve akranlarının gözünde “İstanbullulaşmayı” ve “şehirli olmayı” temsil etmesiydi. Onların “hanım olmak” üzere İstanbul'a gittikleri/götürüldükleri algısı kimi trajik hikâyelerin varlığına rağmen yeni kız çocuklarının yola koyulmasını sağlayan önemli bir motivasyon kaynağıydı. “Hanım olmak” İstanbul'da evlenmeyi ve ev bark sahib olmayı anlatıyordu.

2 “Hizmetçi Kızlar,” *Sabah*, no. 4935, 27 Rebiülahir 1321/23 Temmuz 1903, s. 1.

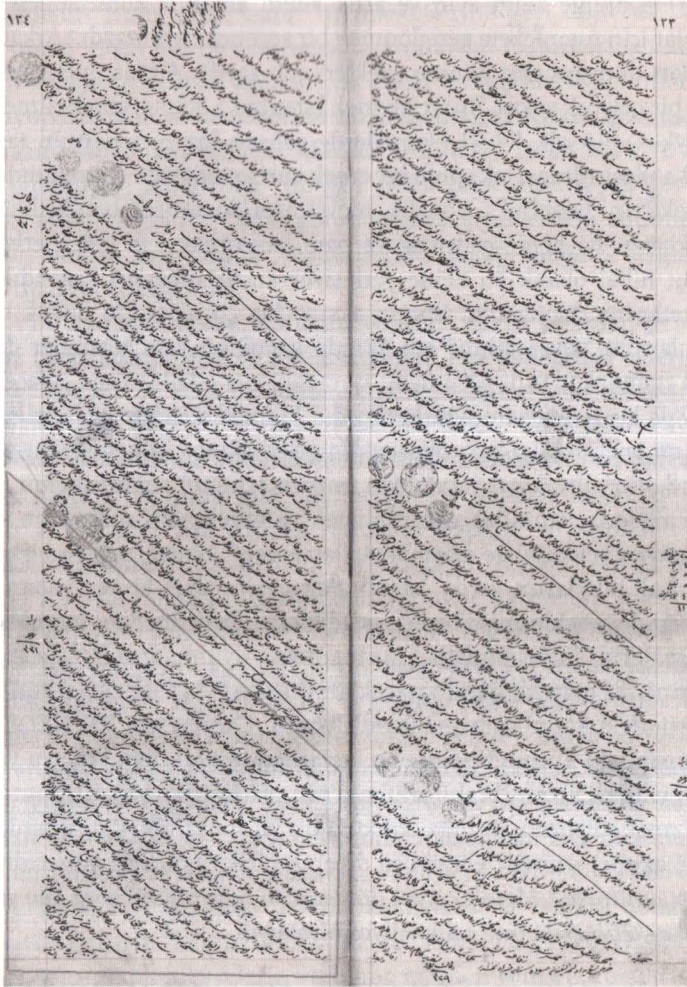
Yetişkinliğe adım atan ve artık kendi adlarına konuşabilen taşralı genç kızlar için memlekete geri dönmek bir seçenek sayılmazdı.³ Arkalarında bıraktıkları dünyaya geri dönme istekleri çok zayıftı. Orada onları bekleyen daha iyi bir gelecek yoktu. Bunu istemek İstanbul'a gelme/gönderilme amaçlarına aykırı düşerdi. Ev içi hizmetlerde çalışan kız çocuklarının taşradan İstanbul'a ulaştırılması tek yönlü bir emek hareketliliği idi. Bu anlamda yetişkin erkeklerin İstanbul'a yönelik mevsimsel/dönemsel hareketliliğinden ayrılmaktaydı. Başkente çalışmak ve para kazanmak için gelen erkeklerin bir kısmı nihai olarak bu kente yerleşiyor ancak diğerleri kazandıklarıyla memleketlerine dönüyordu. Bunun aksine kız çocuklarının büyük bir kısmı, bazılarının "sıla-ı rahm" adı altında yaptıkları kısa ziyaretler dışında, bir daha memleketlerini görmüyor; taşradan yola çıktıklarında geleceklerini İstanbul'da kurmak üzere uğurlanıyordu. Memleketleriyle ilgili özlemlerini gideren en önemli bilgi kaynakları gidip gelen akraba ve hemşerileriydi.

18. yüzyılın ikinci yarısından imparatorluğun sonuna değin hizmet ettikleri ailelerin yanından ayrılma istek ve gerekçeleri mahkeme kayıtlarına yansıyan yetişkinliğe erişmiş yüzlerce genç kızdan sadece birkaçı, bu kararı nasıl aldıklarını ya da İstanbul'da geçirdikleri birkaç yıldan sonra neden geri döneceklerini/dönmek istediklerini belirtmeden, memleketlerine gideceklerini ifade etmiştir.⁴ Muhtemelen uyum sorunları, İstanbul'da kendilerine bir gelecek kuramayacakları düşüncesi ya da ailelerinin telkinleri bu yöndeki kararlarını şekillendiriyordu. Çankırı'nın Yaka Köyü'nden on altı yaşındaki Emine Nedime bu kızlardan biriydi. Ağa Yokuşu yakınlarındaki evinde Cerrah İbrahim Efendi'nin eşi Emine Azize Hanım'a dört yıldır hizmet ediyordu. Buluşa erdikten bir yıl sonra, 1893'te "memleketim canibine azimet murâd" ediyorum diyerek birikmiş ücreti 5 mecdiye altınını alıp ayrılmıştı.⁵ Memleketine döneceğini belirttiğine göre aile ve akrabalarından birileri de ona eşlik ediyor olmalıydı.

3 Hizmet ettikleri ailelerin yanından farklı nedenlerden dolayı ayrılan/ayrılmak zorunda kalan henüz buluşa ermemiş ve hukuki olarak velilerine bağımlı çocuklar bu hesabın dışında tutulmalıdır.

4 Bkz. DŞS 147, 157/182 (19 Zilkade 1309/15 Haziran 1892); DŞS 149, 91/172 (16 Cemaziyelahir 1311/25 Aralık 1893); DŞS 150, 64/26 (2 Zilhicce 1312/27 Mayıs 1895); DŞS 182, 124/331 (29 Rebiülahir 1334/5 Mart 1916); AŞS 452, 544/1 (9 Şaban 1281/7 Ocak 1865).

5 DŞS 149, 91/172 (16 Cemaziyelahir 1311/25 Aralık 1893).

Belge 26. On dört yaşındaki Emine, memleketi Adapazarı'na dönmek üzere 5 Mart 1916'da dört yıl üç buçuk ay çalıştığı Nakibüleşraf Ahmed Muhtar Bey'in konağından ayrılmıştır. İstanbul'a kendisinden iki yaş küçük kız kardeşi Hanife ile birlikte gelmişti. Aynı işi yapan Hanife'nin memleketine dönüp dönmediğini kayıtlardan tespit etmek mümkün değildir.

DŞS 182, 124/331 (29 Rebiülahır 1334/5 Mart 1916)

Burada üç hususa dikkat çekilmelidir. Birincisi, İstanbul'un çevresi olarak nitelendirilebilecek yakın yerlerden gelen kızlar memleketleriyle nispeten yoğun bir ilişki geliştirebiliyor; yetişkinlikte memleketlerine geri dönme istekleri uzak yerlerden gelenlere göre daha fazla olabiliyordu. İstanbul'da sorun yaşayanların bazılarının taşıdığı risklere karşın cesaretlerini toplayıp kendi başlarına yola koyuldukları bile oluyordu.⁶ İkincisi, yakın yerlerden gelen kızların hizmet ettikleri ailelerden izin alarak geçici de olsa memleketlerine gitmeleri, ailelerini ziyaret etmeleri rastlanmayan bir durum değildi. Ya da ayrıldıklarının yerine hizmetlerini sunacakları yeni bir aile bulunana/ayarlanana kadar geçen zamanı memleketlerinde geçirebiliyorlardı. Üçüncüsü, kızların memleketlerine geri dönmeleri orada kendilerine kucak açacak bir ailenin varlığına bağlıydı. Buluşa yeni ermiş on dört yaşındaki Adapazarlı Emine memleketine geri dönmek üzere 5 Mart 1916'de Nakibüleşraf Ahmed Muhtar Bey'in konağında dört yıl üç buçuk aydır yaptığı işi bıraktığında babası da yanındaydı. Yani dönebileceği bir baba ocağı vardı.⁷ Ancak ne olursa olsun yakın/uzak olmasından ya da onlara kucak açacak bir ailenin olup olmamasından bağımsız olarak memleketine geri dönen kızların varlığı istisnaydı. Ev içi hizmetlerde istihdam edilen kız çocukları taşradaki bir köy ya da kasabada doğuyor, çocuk yaşlarda İstanbul'a geliyor, burada büyüyor, çalışıyor, evleniyor, aile sahibi oluyor, sosyal ağlar geliştiriyor, mutluluğu ya da mutsuzluğu tadıyor, yaşlanıyor, ölüyor ve gömülüyordu.⁸ Olan biten kıtlık gibi unutulması mümkün olmayan acı olayların üzerine inşa edilen ve geri dönüşü olmayan buruk bir İstanbullaşma süreciydi.

EVLENMEK VE EVLİLİK YAŞI

Geleceklerini memleketlerinde değil İstanbul'da gören kızların önündeki tek gerçekçi seçenek buluşa erdikten sonra evlenmek daha doğ-

6 BOA, DH.EUM.KADL: 13/3 (17 Mart 1327/30 Mart 1911).

7 DŞS 182, 124/331 (29 Rebiülahir 1334/5 Mart 1916). Emine ve ondan iki yaş küçük, yedi yaşındaki kız kardeşi Hanife babaları tarafından 4 Ocak 1912'de farklı ailelere icar edilmişlerdi. Bkz. DŞS 177, 122/198 (14 Muharrem 1330/4 Ocak 1912); DŞS 177, 123/199 (14 Muharrem 1330/4 Ocak 1912).

8 Bu çerçevede hikâyesi yazılmış bir kız çocuğu (Ordulu Hanife) için bkz. Nesin, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez*.

rusu evleninceye kadar hizmet etmeye devam etmekte. Ev içi hizmetler taşralı kızların yapabilecekleri, yaşamlarını kendisiyle devam ettirebilecekleri ve bu sayede İstanbul'daki geleceklerini garanti altına alabilecekleri işlerin başında geliyordu, belki de tek işti. Öyle ki evlendikten sonra çalışmayı bırakan ancak evlilikleri yolunda gitmeyenler tekrar ev içi hizmetlere dönüyordu. On beş-on altı yaşlarındaki Rizeli Rukiye 30 Haziran 1865'te beş yıl hizmet ettiği ailenin yanından evlenmek üzere ayrıldıktan bir yıl sonra 1 Temmuz 1866'da yeni bir sözleşmeyle aynı aile için çalışmaya başlamıştır. Evliliği yolunda gitmeyen Rukiye, yeniden evleninceye kadar, yıllardır yapmaya alıştığı işine geri dönmüş, daha önce yanında çalıştığı aile de kendisine kucak açmıştı.⁹

Rukiye gibi kızlar birkaç yıl çalıştıktan sonra evlenme/evlendirilme beklentisi içindeydi. Mahkemelere yolu düşen buluşa erişmiş ve büyük bir kısmı henüz yirmi yaşına varmamış kızların yaklaşık altıda biri evlenecek olmalarından dolayı hizmet ettikleri ailelerin yanından ayrıldıklarını/ayrılacaklarını anlatıyordu. Ev içi hizmetlerde çalışan kızların evlilik örüntüleri dönemin hukuki ve toplumsal pratik ve değişimini iyi yansıtmaktadır. Bu nedenle onların evlilik yaşlarındaki dönüşüm imparatorluğun son dönemlerinde konu etrafında yapılan tartışmaları zenginleştirmeye katkı sağlayabilecek işlevsel araçlar sunmaktadır. Osmanlı dünyasında ve özellikle İstanbul'da kızların evlilik yaşına ilişkin algı ve pratiklerde, 19. yüzyılın başı ile 20. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki uzun dönemde önemli bir değişim yaşanmış olmasına karşın on beş ile yirmi yaşları arasındaki kızların evlenmesi hukuki ve toplumsal olarak kabul edilebilir bulunuyordu.¹⁰ Ancak dönem boyunca, çocukluktan yetişkinliğe geçişin hukuki sınırlarına dokunulmadan, buluşa ermek ile evlenmek ya da buna hazır olmak arasında kurulan bağ giderek zayıflayacak ve kızların evlilik yaşı yükselecektir.

9 DŞS 131, 32b/3 (5 Safer 1282/30 Haziran 1865); DŞS 132, 11a/2 (17 Safer 1283/1 Temmuz 1866). Ayrıca DŞS 89, 51a/1 (15 Receb 1247/20 Aralık 1831); DŞS 89, 51b/3 (15 Receb 1247/20 Aralık 1831); DŞS 92, 37a/3 (23 Şevval 1249/5 Mart 1834); DŞS 182, 136/365 (5 Cemaziyelahir 1334/9 Nisan 1916); DŞS 182, 136/366 (5 Cemaziyelahir 1334/9 Nisan 1916).

10 Araz, "Cinsel İlişkiye Uygundur Lakin Kendi Adına Konuşamaz! Osmanlı İstanbul'unda Çocukluk, Çocuk Evlilikleri ve Cinsellik Yaşı Üzerine Bir Değerlendirme (19. Yüzyılın Başlarından İmparatorluğun Sonuna)," s. 42-49.

Osmanlı folkloru, toplumsal yapısı ve ailesi üzerine yazdıklarıyla kalıcı izler bırakan Lucy Garnett 20. yüzyılın başlarında evlilik yaşında yaşanan yükselmeye dikkat çekmiş ve “Daha önce on sekiz yaşındaki erkekler on iki-on beş yaşları arasındaki kızlarla evleniyorlardı; fakat bugünlerde bu kadar genç çiftlere nadiren rastlanıyor” diye yazacaktır.¹¹ Gerçekten de nüfus sayımlarına göre İstanbul’da bekâr kadınların evlenme yaşı ortalaması 1885’te 19,1’den 1907’de 20,5’e yükselmişti. Yaklaşık yirmi yıllık bir zaman diliminde yaşanan yükselişe karşın Duben ve Behar, Garnett’in yaptığı tespiti “bilinen miti tekrarlamak” olarak değerlendirecektir. Onlar bununla imparatorluğun son dönemlerinde evlilik yaşı üzerine yapılan tartışmaları kastetmektedir. İmparatorluğun son dönemlerinde evlilik yaşı tartışmaları kadınlar, nüfus politikaları ve aile gibi konular etrafında yapılan yayınların ve tartışmaların önemli bir alt başlığını oluşturuyordu. Mesela gazeteler “Kaç yaşında evlenmek münasiptir?” gibi başlıklar altında makale yazma yarışmaları düzenliyordu. Konuyla yakından ilgilenen Besim Ömer “vakitsiz ekilecek tohumun mahsulü de ‘vakitsiz’ olur” diye yazarak on sekiz-on dokuz yaşlarından önce evlenen/evlendirilen kızların doğuracağı çocukların sağlığından duyduğu endişeyi ifade etmiştir. Buna göre on üç-dört yaşlarında evlendirilen kızlar sağlıklı çocuklar doğurabilecek fiziksel olgunluğa ulaşmadıkları gibi onların bakımını üstlenebilecek birikim ve kabiliyete de sahip değillerdi.¹² Duben ve Behar kızların evlilik yaşı ortalamasının, tam da aydınların olmasını arzu ettiği üzere, yirmi yaş civarında olduğunu tespit etmiştir. Nüfus sayımlarına göre on ile on dört yaşları arasındaki kızlardan evli olanlarının oranı yüzde 10’un altındaydı. Duben ve Behar yazılanlar ile gerçekte olan arasındaki farkın “bilgi eksikliğinden” kaynaklandığını düşünmektedir. “Gerçeklere ilişkin bilgi eksikliği, dönemin insanlarını kötümser sonuçlara sürüklemişti. Erken evlilik konusunda aşırı ve şaşırtıcı örnekleri alıp bunu genelleştirme yoluna gitmişlerdi” diye yazmışlardı. Onlara göre Garnett bu “miti” tekrar ediyordu. Ancak

11 Lucy M. J. Garnett, *Home Life in Turkey*, The Macmillan Company, New York, 1909, s. 237. Alıntılanan cümlelerin çevirisi Duben-Behar’a aittir. *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, s. 83.

12 Besim Ömer, *Fen ve İzdıvâc*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1340-1344, s. 16-17.

Garnett geçmişe dönük şeyler de söylüyordu. Duben ve Behar'ın buna da verecek bir cevapları vardı; "Yüzyılın [20. yüzyıl] başından hemen sonra erkekler için ortalama evlenme yaşının otuz, kadınlar için ise yirminin az üstünde olduğunu biliyoruz. Bu tarihten sadece elli yıl kadar önce evlilik yaşının çok daha düşük olması pek muhtemel değil."¹³

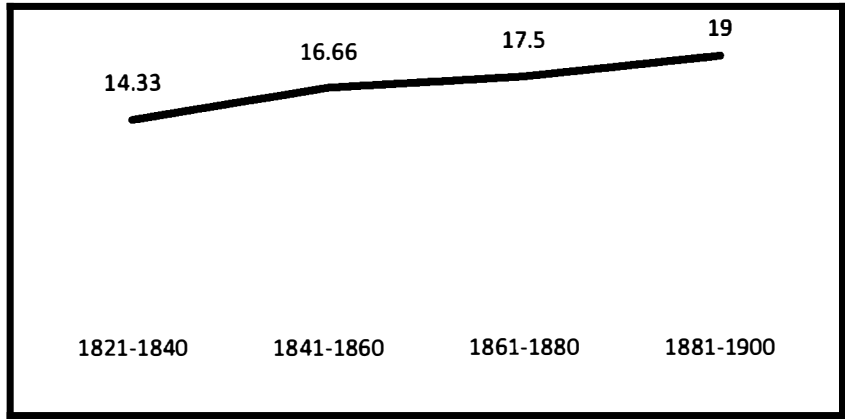
Garnett, Duben ve Behar'ın da kabul ettiği üzere, "iyi bir gözlemci[ydi]." Onun özellikle kızların evlilik yaşının yükseldiğine dair tespitleri isabetli ve İstanbul'daki dönüşümü iyi kavradığının göstergesiydi. On beş yaşından küçük kızların boşanmalarıyla ilgili bilgiler 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde "sıradan" vakalar olarak mahkemelere geliyor ve kayıtlara giriyordu. Yüzyılın sonlarına doğru buna dair bilgiler istisnai olmaya başlamış ve kayıtlardan kaybolmuştu. Bu durum, eğer boşanmalarda bir azalmaya işaret etmiyorsa, on beş yaşından küçük kızların evlendirilmesinde sayısal bir gerileme yaşandığını anlatmaktadır. Kayıtlara yansıyanlar genellikle boşanmalar olduğundan bunlardan yola çıkarak evlilik yaşıyla ilgili sayısal veri üretmek maalesef mümkün değildir. Burada ev içi hizmetlerde istihdam edilen kızların evlilik yaşlarının gelişimiyle ilgili veriler yardımcı olabilecek niteliktedir. 19. yüzyılın başlarından sonuna değin hizmet ettikleri ailelerin yanından evlendikleri ya da evlenmek için ayrılan kızların evlilik yaşı ortalamaları istikrarlı biçimde yükselmiştir. 1800'lerin başlarında on dördün biraz üzerinde olan evlilik yaşı ortalaması yüzyılın sonlarına doğru, tam da nüfus sayımlarından elde edilen sonuçlarla uyumlu biçimde, on dokuza çıkmıştır.

Ev içi hizmetler sektörünün giderek parasallaşmasına ve ekonomik saikler üzerinden tanımlanmasına karşın evlilik ve buna yönelik hazırlıklar kızlarla onları istihdam eden aileler arasındaki ilişkilerin önemli bir unsuru olmaya devam edecektir. Uygun bir adayın bulunmasında, seçilmesinde ve kızların bu konuda ikna edilmesinde yanlarında hizmet ettikleri ailelerin önemli bir etkisi vardı. İyi giden ilişkilerde çeyiz hazırlıklarına yardımcı olunması ve bir eş adayının bulunması övünç kaynağı sayılıyordu.¹⁴ Çeyizler, eğer velileri tarafından alınmamışsa, kızların kendileri için saklanan ücretleriyle ve yanlarında çalıştıkları ailelerin bazen övgüyü hak

13 Duben-Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, s. 81-100, 135-161.

14 Neyzi, *Hüseyin Paşa Çıkmazı* No. 4, s. 57-69.

Şekil 2. İstanbul'da ev içi hizmetlerde istihdam edilen kız çocuklarının evlilik yaşının gelişimi (1800-1900)

edecek kadar cömert olan katkılarıyla hazırlanıyordu. Vefa yakınlarında bir leblebici dükkânında ikamet eden (ve muhtemelen çalışan) Çerkeşli Mahmud Ağa, 27 Haziran 1901'de beş yaşındaki kızı Fatma'yı Hacer adındaki bir kadına icar ettiğinde taraflar ücretin kızın çeyizi için saklanacağı üzerinde de anlaşmışlardı.¹⁵ Çeyize, sözleşmede yer almamış olmakla birlikte, bir hayırseverlik göstergesi olarak hizmet ettiği aile de katkı sağlayabilirdi. Neredeyse bir ay sonra 25 Temmuz 1901'de aynı mahkemenin kapısını çalan Havva Dilber ise çocukluğundan itibaren on beş yıl boyunca hizmet ettiği, kendisiyle aynı ismi taşıyan Havva adındaki kadından, ücretinin yanında teberruan çeyiz eşyası aldığını belirtecektir.¹⁶

Karşılaştırma imkânı zayıf olmakla birlikte büyük bir kısmı yoksul ve/veya kimsesiz olan kızlar geldikleri sosyal ve ekonomik çevrenin kendilerine sağlayabileceğinden daha iyi bir çeyize sahip oluyordu.¹⁷ Çeyiz genel-

¹⁵ DŞS 160, 84/178 (10 Rebiülevvel 1319/27 Haziran 1901).

¹⁶ DŞS 160, 90/191 (8 Rebiülahir 1319/25 Temmuz 1901).

¹⁷ Benzerlikler için bkz. Cassia-Bada, *The Making of the Modern Greek Family Marriage and Exchange in Nineteenth-Century Athens*, s. 152-153.

likle giyim kuşamdan ve evde kullanacakları eşyalardan oluşuyordu. Bazı kızların çeşitli türden değerli takılar aldıkları da oluyordu. Fatma adındaki bir kadın 1836'da beş yıl çalıştırdığı yirmi yaşındaki Cevriye'ye birikmiş ücreti olan 300 kuruşun yanında "cihâz" adı altında beş basma entari, basma üç şalvar, bir haki yelek, bir Kıbrıs basması döşek, bir baş yastığı ve bir basma yüz yastığı, bir Kıbrıs basması yorgan, iki hilali gömlek, bir İngiliz şalı, iki basma hırka, iki yazma baş yemenisi, iki bayağı havlu, bir hamam takımı, bir zeytuni çuka ferace ve bir sandığın aralarında bulunduğ u çeşitli eşyaları ve nakit 180 kuruşu malından teberruan vermişti.¹⁸ On altı yaşındaki Şerife Hanife, 1852'de otuz sekiz aydır hizmet ettiği Esmâ Hatun'un yanından evlenmek üzere ayrıldığında ücreti karşılığında aldığı eşyaların arasında iki şamdan, bir iskemle, zarfıyla beraber beş fincan, bir polat (çelik) tepsi, bir deste abanoz kaşık, beş tabak ve bir sandık vardı.¹⁹

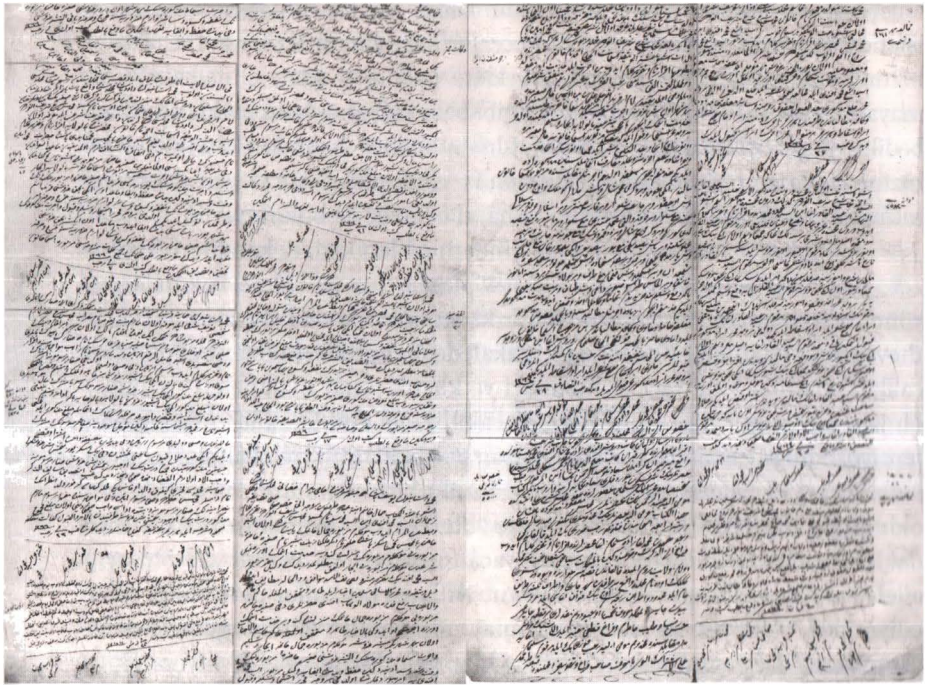
Evlendikleri/evlenecekleri kayıtlara geçen kızların bunu kiminle yaptıkları/yapacakları nadiren dillendiriliyordu. Bununla birlikte dolaylı yollardan kayıtlara yansıyanlar konu hakkında gözardı edilemeyecek bilgiler sağlamaktadır. Evliliklerde sosyoekonomik statüler ve kültürel kalıplar belirleyici oluyordu. Kızların hizmet ettikleri ailelerin temsil ettiği sosyoekonomik aidiyetlerden kişilerle evlenme şansı bulmaları istisnaydı. Bu çevrede yapılan evlilikler tarafların onurunu korumaya ya da, kızın hamile kalmış olması durumunda, babalık sorununu çözmeye yönelikti. Fiili bir karşılığı olmayan böyle evlilikler beklendiği üzere kısa bir zaman içinde sona eriyordu. "İstanbul hanımefendisi görgüsüne göre" yetiştirilen (beyaz) cariyeleri eş adayı olarak gören İstanbullular hizmetçilerle evlenmeyi kendilerine yakıştırmıyordu.²⁰ Bu durum toplumun daha mütevazı orta kesimleri için de geçerliydi. Cariye satın alıp onunla evlenebilecek imkânlardan yoksun olmalarına karşın istihdam ettikleri kızları uygun bir eş adayı olarak gördükleri söylenemez.²¹

18 DŞS 98, 41b/5 (12 Cemaziyevvel 1252/25 Ağustos 1836).

19 DŞS 119, 8a/1 (28 Safer 1269/11 Aralık 1852).

20 Duben-Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, s. 157-158; Charles White, *Three Years in Constantinople or, Domestic Manners of the Turks in 1844*, c. 2, Henry Colburn, Londra, 1846, s. 320-322. Ayrıca Edhem Veysi, *Besleme*, s. 49.

21 DŞS 92, 33b/6 (16 Şevval 1249/26 Şubat 1834).

Belge 27/a-b. Yalakaabadlı (Yalova) Şerife Hanife, on altı yaşındayken, otuz sekiz aydır hizmet ettiği ailenin yanından evlenmek için ayrılmıştı. Onun hem icar sözleşmesi hem de evleneceğini ifade eden beyanı mahkeme tutanaklarına geçirilmiştir.

DŞS 116, 11a/1 (7 Receb 1266/19 Mayıs 1850), DŞS 119, 8a/1 (28 Şaban 1269/6 Haziran 1853)

Hizmetçilerle evlilik kesinlikle hoş karşılanmıyordu. Bunun ima edilmesi, dillendirilmesi, gündeme gelmesi sevilen bir hizmetçinin bir anda "hizmetçi parçası" gibi sıfatlarla anılıp aşağılanmasına yol açabilirdi. Değişlere yansıyan bu mesele, öyle anlaşıyor ki, İstanbullular arasında tabuydu. "Beslemeden kadın olmaz gül ağacından odun olmaz"²² ve "Beslemeden kadın, ödağacından odun olmaz"²³ gibi deyişler bunun dışavurumundan başka bir şey değildi. Ancak gündelik dilde yaygın kullanıma sahip olduğu

22 Şinasi-Ebuzziya, *Durub-ı Emsâl-i Osmaniye*, s. 128.

23 Bayrı, *İstanbul Folkloru*, s. 36.

anlaşılan bu deyişler doğru yorumlanmalıdır. Bu tür deyişlerle anlatılmak istenen hizmetçi kızların evlenemeyecekleri, aile sahibi olamayacakları değil hizmet ettikleri ailelere mensup erkeklerle uygun eş adayı olmadıkları/olamayacaklarıydı. Tabi Ahmed Midhat gibi bazı karamsarların bu kızlara “kaybedilmiş” gözüyle baktıkları da unutulmamalıdır.²⁴ Aslında kızlar efendi ve hizmetçi olmanın ne anlama geldiğinin farkındaydılar. Ancak gerçekleşmesi mümkün olmayacak olanı isteyen ve hayal edenler de bulunuyordu.

Toplum ev içi hizmetlerde istihdam edilen kızlara kendileriyle benzer sosyal, ekonomik ve kültürel arka planlardan gelenlere bakmalarını, yönelmelerini salık veriyordu. Ne var ki bu noktada da karamsar duranlar mevcuttu. “Hizmetçi Kızlar” adlı makalede “bu gibilerin İstanbul’da varacakları adamlar yine aşçı ve hizmetçi ve küçük esnaf makuleleri” olduğu/ olması gerektiği kabul ediliyordu. Ancak hizmet ettikleri aileler tarafından terbiye edilen, yeni bir yaşama alışan ve belli kültürel kalıplar edinen kızların arafta kaldıkları, evliliklerini mutlu biçimde sürdürmelerinin zor olduğu da iddia ediliyordu. Buna göre “bu biçâreler evlenince zevcelerinin dakika be-dakika miktarı artan ihtiyacâtını tesviyeye kudret-yâb olmayıp aileler arasında hır-gür eksik olmuyor. Nihayet bu haller perişanlığı intâc ediyor[du].”²⁵ Böyle bir tespit yabana atılmamalı²⁶ ancak genellemeler yapmaktan da kaçınılmalıdır. Kızlar, hizmet ettikleri evlerde hiyerarşinin her türlüşünü görerek, yaşayarak büyüyordu. Onların evlendiklerinde neyle karşılaşacaklarını, nasıl bir yaşama sahip olacaklarını bilmediklerini düşünmek gerçekçi değildir.

Kızlara yakıştırılan İstanbul’un emek ihtiyacının karşılanmasında önemli bir yeri olan hizmetçi, fırıncı, bakkal ve arabacı gibi çoğunluğu

24 “Bir de şu Hıristiyan hanelerinde beslemelik eden kızlar yok mu? İşte onlar dahi kâffeten ve kâmil kerhanelere namzet demektirler. Bir fakir kız bir haneye besleme gider. Orada birkaç genç bulunur. Kız bunlarla mercimeği fırına verir. Derken iş duyulur. Kız kovulur. Bir kere ismi fenaya çıkınca başka familyalar biçâreyi kabul etmezler. Anası babasıysa fakir! Hâlbuki kız güzel güzel rubaları süsleri filânları görmüştür. Hevesi uyanmıştır. Binaenaleyh ondan sonra gireceği yer kerhanedir.” Ahmet Midhat Efendi, *Henüz 17 Yaşında*, s. 122-123.

25 “Hizmetçi Kızlar,” *Sabah*, no. 4935, 27 Rebiülahir 1321/23 Temmuz 1903, s. 1.

26 Yakın dönemlerde Anadolu’da evlatlıklar üzerine yapılan bir araştırmaya katılan kadınlardan biri yetiştikleri evlerdeki yaşamı bulamayan kızların “mutsuz” bir evliliğe sahip oldukları tespitinde bulunmuştur. Bkz. Didem Çoşkun, *Özel Alandaki Özel İlişkiler: Evlatlık Kurumu*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2009, s. 100.

taşıra kökenli çalışan, esnaf ve zanaatkârlardı.²⁷ Taşralı erkek ve kızların birbirlerini eş adayı olarak gördüklerinde şüphe yoktur. İstanbul'da belli bir eğitimden geçmiş taşralı erkekler de kızları yaşamlarını kendileriyle sürdürebilecekleri adaylar olarak görüyordu. 1860'ların ilk yarısında Safranbolulu Sara ev içi hizmetlerde üç yıl çalıştıktan sonra dersiam olan hemşerisi Seyyid Halil Efendi ile evlenecekti. Sara buluğa yeni ermiş genç bir kızdı. Dolayısıyla on beş-on altı yaşından büyük değildi.²⁸ Diğer taraftan imparatorluğun son ve cumhuriyetin erken dönemlerinde İstanbul'daki konak yaşamına eğilen anı ve romanlarda ev içi hizmetlerde istihdam edilen kızların devlet dairelerinde çalışan alt düzeydeki memurlarla evlendiği/evlendirildiği de anlatılmaktadır.²⁹

ÇALIŞMAYA DEVAM ETMEK, EVLENMEYİ BEKLEMEK

Duben ve Behar'ın da vurguladığı üzere İstanbul'da ev içi hizmetler sektörünün "çok açık bir yaşam döngüsü modeli vardı." Henüz çocuk yaşlarda hizmete alınan çocuklar birkaç yıl çalıştıktan sonra ayrılıyor, yerlerini yeni işe alınanlara bırakıyordu.³⁰ Kızların büyük bir kısmı evleniyor ve kendi ailelerini kuruyordu. Evlenmeyen/evlenemeyenlerin yaşları ilerledikçe sabırları tükeniyor ve umutları azalıyordu. Uzun yıllar beklemek zorunda kalanlar kendilerinden yaşça büyük erkeklerin tekliflerine evet demek zorunda kalabiliyordu. Buluğa eren kızların bir kısmı daha önce hizmet ettikleri ailelerle yeni sözleşmeler yaparak aynı işi yapmaya devam ediyor, evlilikleri birkaç yıl ötelenmiş oluyordu. Genellikle yirmili yaşların ilk yarısında evlenen bu kızların bazıları ne zaman evleneceklerini düşünerek çalışıyordu. Kastamonu'nun Daday Kazası'ndan Cemile, 1894'te Ali Paşa'nın eşi Ayşe Nergis Hanım'a hizmet etmeye başladığında on dört yaşındaydı. Ayrıldığında ise otuz iki yaşına gelmişti. Hanımının ölümünü görmüş, ondan sonraki kuşaklara hizmet etmiş ancak bir türlü uygun bir kısmet bulup/bulunup evlenmemişti/evlendirilmemişti.³¹

27 Esen, "Besleme," s. 2556-2557.

28 MŞS 122, 61b/4 (14 Şevval 1281/12 Mart 1865).

29 Neyzi, *Hüseyin Paşa Çıkmaşı* No. 4, s. 57-69.

30 Duben-Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, s. 79.

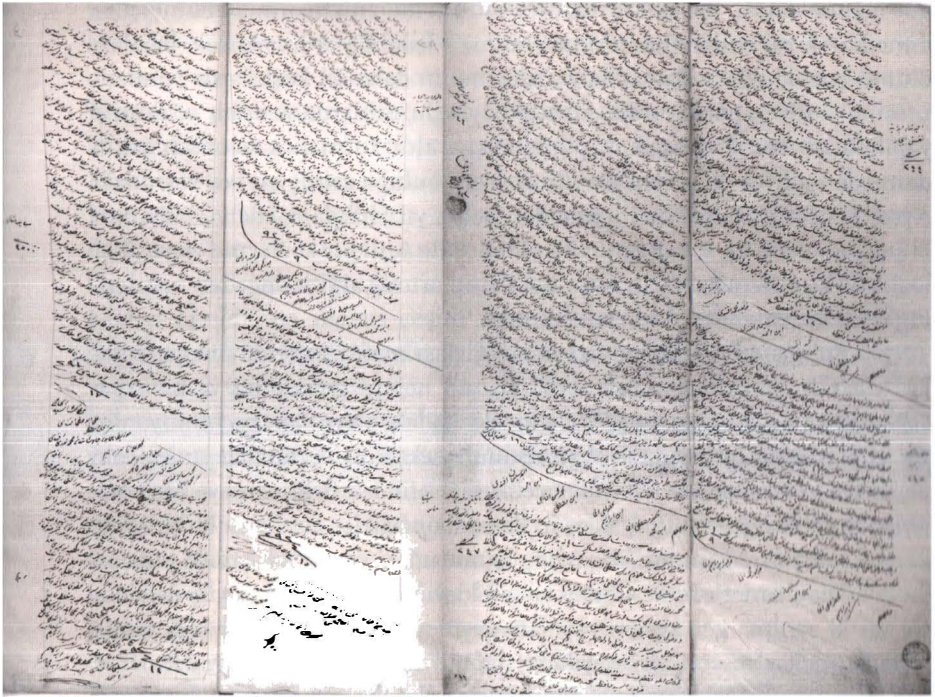
31 Cemile'nin hem hizmete girişi hem de ayrılışı kayıtlara girmiştir. DŞS 149, 96/181 (22 Receb

Kızların buluğa ermesinden sonra yeni sözleşmelerin yapılması istihdam eden ve edilen arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlanmasına duyulan ihtiyaçtan kaynaklanıyordu. Yetişkinliğe adım attıktan sonra mahkemelere gelen her altı kızdan biri yeni sözleşme yaparak daha önce hizmet ettikleri ailelerin yanında çalışmaya devam edeceklerini beyan ediyordu. Yeni sözleşme yapmanın hem kızlara hem de onları istihdam edenlere göre makul gerekçeleri bulunuyordu. Artık yetişkin kabul edilen kızlar ücretlerinin ne olacağına karar vermek ve şartlarını kendilerinin “müzakere” ettiği sözleşmelerle çalışmak istiyorlardı. Muhatap alınmakta ısrar ediyor ve bundan memnuniyet duyuyorlardı. Hizmet ettikleri ailelerle ilişkilerini yeniden tanımlayan sözleşmeler genellikle kızlara daha iyi koşullar sağlıyordu. Muhtemelen yetişkinliğe adım atmış ve işlerinde tecrübe edinmiş çalışanlar olarak daha iyi bir ücreti hak ettiklerini de düşünüyorlardı. On beş yaşındaki Fatma, 1849’da on dört yıldır kendisini barındıran, himaye eden ve büyüdükçe hizmetinde çalıştıran Şerife Ayşe ile bir sözleşme yapmıştı. Fatma herhangi bir ücret ya da nafaka tespit edilmeden tebenni edilmiş bir kızdı.³² Benzer biçimde 1893’tte Kastamonulu Fatma Kamer, beş yıldır “ücret kavlınsız” hizmet ettiği Hatice Seyfiye ile koşulları kendisiyle konuşulan bir sözleşmeyle hizmet etmeye başlamıştı.³³ Hem Fatma hem de Fatma Kamer tespit edilmiş bir ücretle çalışmıyordu. İkisi de yeni sözleşmeler yapılırken daha önce yaptıkları hizmetler karşılığında “ecr-i misl” aldıklarını ifade etmişlerdi. Fatma eşya, Fatma Kamer ise nakit alacaktı. Bu bakımdan emeklerinin karşılığını aldıklarını düşündükleri için şanslı sayılırlardı. Ancak ücretin net olarak tespit edilmemesi kişisel inisiyatiflerin devreye girmesine yol açıyordu. Bu durumdaki bazı kız çocukları yıllarca hizmet ettikleri ailelerin yanından hiçbir şey almadan ayrılmak zorunda kalabiliyordu. Dolayısıyla kızların buluğa ermesinden sonra yapılan yeni sözleşmeler muğlaklığı ortadan kaldırıyor ve en azından ücretler bakımından, daha güvenli bir hizmet ilişkisi sunuyordu.

1311/29 Ocak 1894); DŞS 171, 15/26 (7 Zilkade 1326/1 Aralık 1908).

32 DŞS 115, 16a/1 (10 Muharrem 1266/26 Kasım 1849).

33 DŞS 149, 22/45 (27 Şaban 1310/16 Mart 1893).

Belge 28/a-b. Kastamonulu Fatma, 1875'te, sekiz yaşındayken babası tarafından Hafize Hanım'a icar edilmiştir. Sözleşmeye göre ücretin 10 kuruşu kendisi için saklanacaktı. Fatma, yaklaşık olarak beş yıl sonra, buluşa erdiğinde şartlarının belirlenmesinde rol sahibi olduğu yeni bir sözleşmeyle aynı aileye hizmet etmeye devam edecektir. Yeni sözleşme daha iyi bir ücret sunuyordu. Ücretin kenara ayrılın kısmı 15 kuruşa yükselmisti.

DŞS 137, 39/1 (9 Rebiülahir 1292/15 Mayıs 1875/); DŞS 141, 166/244 (12 Zilkade 1297/16 Ekim 1880)

Diğer taraftan ölüm gibi hadiseler yeni bir sözleşme yapılmasına gerekçe olabiliyordu. Kızları hizmetlerine alan kadınlar, Cemile örneğinde olduğu gibi, yaşamlarını kaybedebiliyordu. Muhtemelen kızların (ve onları istihdam edenlerin) büyük bir çoğunluğu bunun aynı aileye hizmet etmeyi sürdürmenin önünde bir engel teşkil etmediğini dolayısıyla yeni bir sözleşme gerektirmediğini düşünüyordu. Birçok kız ayrıldıklarında çocukluklarında velilerinin kendi adlarına yaptıkları sözleşmelerle aynı

aile içinde farklı kuşaklara hizmet ettiklerini anlatıyordu. Hizmetçiler anneden kıza ondan da toruna “miras” kalabiliyordu. Ancak bazıları ölümü çocukluklarında yapılan sözleşmenin daha iyi koşullarda yenilenmesine vesile yapabiliyordu. Elbette böyle durumlarda yeni bir sözleşme yapılmasını tecrübe kazanmış hizmetçiye elde tutmak için onları istihdam eden aileler de istiyor olabilirdi. Yeni buluşa ermiş on beş yaşındaki Ayşe, kendisini ücret belirlenmeden sekiz yıl istihdam eden Zeliha'nın ölümünden altı ay sonra onun kızı Hatice ile yeni bir sözleşme yapacaktı. Daha iyi koşullara kavuşan Ayşe'nin ücreti artmış ayrıca önceden belirlendiği için tartışılabilir olmaktan çıkmıştı.³⁴

Buluşa eren kızların yarısından fazlası mahkemelerde hizmet ettikleri ailelerin yanından neden ayrıldıklarını, nereye gittiklerini ve ne yapacaklarını ya belirtmiyor ya da bu yöndeki ifadeleri kayıtlara geçirilmiyordu. Bu eğilim gittikçe yaygınlaşmıştı. Bunun sektörün ve taraflar arasındaki ilişkilerin artan biçimde iktisadi öncelikler tarafından belirlenmeye başlamasıyla yakın bir ilgisi bulunmaktaydı. İktisadi öncelikler tarafların birbirlerine karşı duydukları sorumlulukların dönüşüme uğramasına yol açmıştı. Aileleri İstanbul'da ikamet edenlerin nereye gittiklerini tahmin etmek güç değildir. Ne var ki ayrılma gerekçeleri kayıtlara geçmeyenlerin büyük bir çoğunluğu taşradan gelen ve son birkaç yıldır İstanbul'da hizmetçilik yapan kızlardı. Bunların memleketlerine geri dönmeleri, yukarıda ele alındığı üzere, son derece istisnaydı. O halde hizmet ettikleri ailelerin yanından ayrıldıklarını ifade eden buluşa yeni ermiş taşralı genç kızlar İstanbul'da ne yapıyordu? Buldukları her fırsatta bu devasa kentteki varlıklarını “kimsesiz ve yardıma muhtaç” olarak tanımlayan taşralı kızların tek başlarına ayakta kalmalarının ve yaşamlarını devam ettirmelerinin kolay olmadığı kabul edilmelidir. Bazı ipuçları evlendiklerine ya da başka ailelere hizmet etmeye başladıklarına işaret etmektedir. Kızlar buluşa erdikten sonra sözleşmelerini fesh edip hizmetlerini sunabilecekleri yeni aileler bulabiliyorlardı.

Bir ailenin yanından ayrılmak (ya da ayrılmak zorunda kalmak) her zaman sancılı bir ilişki yaşandığı anlamına gelmemelidir. Bazı

34 DŞS 87. 85a/2 (24 Receb 1245 /19 Ocak 1830).

zorunluluklar iyi giden bir ilişkinin sonlandırılması ve kızların yeni bir aileye hizmet etmeye başlaması sonucunu doğuruyordu. Ermenekli on sekiz yaşındaki Fatma, altı yıl boyunca hizmet ettiği Ayşe Fehime Hanım'ın yanından ayrıldığı gün Emine Hamide Hanım adındaki başka bir kadının yanında çalışmaya başlamıştı. Fatma, Üsküdar Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi sabıkı Mehmed Sadeddin Bey'in eşi Ayşe Fehime Hanım tarafından 1906'da isticar edilmiş, onun ölümünden sonra da kızına hizmet etmişti. Ancak kendisini İstanbul'a getiren ve altı yıl boyunca hizmet ettiği ailenin yanından sebep belirtmeden ayrılmıştı. Neden ayrıldığına ilişkin çeşitli tahminlerde bulunmak mümkündür. İlişkileri büyük bir ihtimalle iyiydi. Zira ücretini herhangi bir sorun yaşamadan tamamen almıştı. Bunun ötesinde hizmet ettiği aileyle ilişkilerinin iyi gittiğini düşündüren en önemli husus çalışmaya başladığı yeni evin eskisinin kapı komşusu olmasıydı. Mehmed Sadeddin Bey ve ailesi Aksaray'da Sofular Caddesi üzerindeki 70 numaralı evde ikamet ediyordu. Fatma'nın yanında çalışmaya başladığı Emine Hamide Hanım ise aynı cadde üzerinde 71 numaralı evde oturuyordu. Bu yakınlık yeni işinin ayarlanmasında daha önce hizmet ettiği ailenin Fatma'ya yardımcı olmuş olabileceğini düşündürmektedir.³⁵

Birinci Dünya Savaşı ve takip eden işgal yılları İstanbul'da büyük toplumsal ve iktisadi kırılmalar yaratmıştı. Mahkeme kayıtları üzerinden takip edilmesi kolay olmamasına karşın dönemin diğer kaynakları iktisadi güçlerini yitiren toplumsal kesimlerin hizmetçilerinden vazgeçmek ya da birden fazlaysa sayılarını azaltmak zorunda kaldığından söz eder.³⁶ Daha önce de vurgulandığı üzere savaş yıllarında Kuzey ve Kuzeybatı Anadolu ile İstanbul arasındaki kız çocuğu hareketliliğinde bir duraklama yaşanacaktır. Çok yüksek seyreden enflasyonun alım gücünü tükettiği bir ortamda "evde doyuracak ne kadar az boğaz olursa o kadar iyi[ydi]".³⁷ Özellikle sabit

35 DŞS 177, 137/219 (26 Muharrem 1330/16 Ocak 1912); DŞS 177, 154/246 (26 Muharrem 1330/16 Ocak 1912).

36 Savaş yıllarıyla kıyas kabul etmez olmasına karşın iktisadi sebepler her zaman aynılık gerektiriydi. Bkz. BŞS 421, 76a/2 (17 Rebiülevvel 1263/5 Mart 1847).

37 Orga, *Bir Türk Ailesinin Öyküsü*, s. 60. Ayrıca savaş yıllarındaki yoksullaşma üzerine bkz. Karakışla, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*.

gelirli olan asker, memur ve işçiler savaş yıllarında yoksullaşmış ve geçim sıkıntısına düşmüştü.³⁸ Yoksullaşan ücretliler daha önceleri istihdam ettikleri hizmetçilerden kendilerine “başka kapı”³⁹ bulmasını isteyebiliyordu. Birçok kız savaş yıllarında hizmet ettikleri ailelerin yanından bu nedenlerle ayrılmış olmalıdır.

38 Ayrıntılı değerlendirme için bkz. Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, s. 511-550.

39 Orga, *Bir Türk Ailesinin Öyküsü*, s. 61.

SONSÖZ: İMPARATORLUK SONRASI

Çocukların ev içi hizmetlerde istihdamı 18. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına değin bir dizi dönüşümden geçerek imparatorluk sonrasına miras kaldı. Köleliğe yönelik sosyokültürel algılarda yaşanan değişim, orta sınıfların büyümesi ve hizmetçi edinme eğilimi çocuk istihdamında büyük bir genişleme yaşanmasıyla sonuçlanmıştır. Aynı sokağı, mahalleyi ve kenti paylaştıkları daha varlıklı toplumsal kesimlerin tüketim alışkanlıklarından etkilenen orta sınıflara mensup aileler için çocukların emeği ucuz olduğu kadar bir “sosyal statü” göstergesiydi. İmkânları kalifiye hizmetçi istihdam etmeye el vermeyen aileler çocukların emeğini, ev içi hizmetlerini görecektir ve aynı zamanda kendilerini daha varlıklı toplumsal kesimlere yakınlaştıracak bir araç olarak kullandı. Böylece çocuklar, kölelerin yavaş yavaş boşalttıkları yeri doldururken onların pek girmedikleri hanelere de misafir oldu. İmparatorluğun son dönemlerinde istihdam edenleri ve edilenleri buluşturacak aracı kurumların oluşturulmasına yönelik arayışların başarılı olamamasının temel sebeplerinden biri, tüm şikâyet ve serzenişlere karşın İstanbulluların informal ağlara bağlılıklarını sürdürme isteğinin yanında, çocukları istihdam edenlerin hatırı sayılır bir kısmının kalifiye hizmetçiye ayıracak bir bütçeye sahip olmamalarıydı.

Cumhuriyetin kurulmasından sonra çocukların ev içi hizmetlerde istihdamı kendisini, tıpkı geçmişte olduğu gibi toplumsal ve iktisadi şartlara uyarlayarak yakın dönemlere kadar devam etti.¹ Konuyla sosyal, hukuki ve iktisadi bir mesele olarak ilgilenenler, özellikle de hukukçular, “çocuk esareti”² olarak nitelendirilmesine karşın, çocukların ev içi hizmetlerde istihdamının varlığını devam ettirmesini iki ana sebebe bağlayacaktır. Şüphesiz başat sebep yoksulluktu. Ülker Gürkan, 1970’lerin ilk yarısında “sosyal ve ekonomik şartlar değişmedikçe” beslemelik “müessesesinin ortadan kalkmayacağı

1 Atalay Yörükoğlu, *Değişen Toplumda Aile ve Çocuk*, Özgür Yayınları, İstanbul, 1989, s. 197.

2 Doktor Kerim, “Çocuğunuzun Bir Kapıda Besleme Olmasını İster Misiniz?,” *Resimli Ay*, no. 10, Teşrinisani 1341/Kasım 1925, s. 33-35.

açktır” diye yazıyordu.³ Ondan on yıllar önce, İkinci Dünya Savaşından hemen sonra, konuyla ilgili ilk sosyo-hukuki tahlillerden birini kaleme alan Bülent Davran beslemeliği bir “sosyal dava” olarak görüyor, aynı hususa dikkat çekiyordu; “Köylüler arasında fakirler çoktur; bilhassa fakirlerin fazla çocukları oluyor ve ana babalar bunlara bakmaktan aciz kalıyor.”⁴ Çocukların besleme olarak verilmesini “açgözlü” ya da “sadedil köylüler” üzerinden tasvir eden suçlayıcı/aşağılayıcı dil cumhuriyet döneminde yerini büyük oranda meseleyi anlamaya yönelmiş bir üsluba bırakacaktır. Gerçi haklarını teslim etmek lazım; 20. yüzyılın başlarında Ege Adaları’nda bir Rum metropolit, lafı hiç dolandırmadan, çocukların bir daha görmemek pahasına ailelerinden kopmak zorunda kalmasını “fakr u zaruret[er]” bağlıyor, düzenleme ve engellemelerin işe yaramayacağını söylüyordu.⁵

Ancak cumhuriyet döneminde, imparatorluğun sonlarında genellikle sessiz kalınan, başka bir hususa daha dikkat çekilecektir. Beslemeliğin varlığını devam ettirmesi yoksulluğun yanında özellikle orta sınıfların artan talebiyle ilişkilendirilecektir. Gürkan’ın yerinde tespit ettiği üzere; “İyi bir hizmetçiye ödenecek ücret, işe yeni giren bir memurun maaşına yaklaşmış bulunduğundan, çalışan karı kocalar yönünden özellikle çocuk bakımı ve gündelik ev işlerini görmek üzere, ödenecek az bir para karşılığında köylerden ‘gözü açılmamış’ kız çocukları sağlama yolu tercih edilmekte, böylelikle beslemelik ucuz bir iş kaynağı olarak cazibesini korumaktadır.”⁶ Aslında Osmanlı memurları, aydınları ve genel olarak çocukların hizmetinden yararlananlar, dillendirmekten çok hoşlanmamakla birlikte, talep eksikliğini bu gerçeğin farkındaydı. Ev içi hizmetlerde ucuz çocuk emeğinden yararlanmanın, varlıklı kesimlerin yanında, memurların belkemiğini oluşturduğu orta sınıflarla birlikte anılması Osmanlı İmparatorluğu’nda başlayan ve genişleyen ancak cumhuriyet döneminde pekişen bir süreçti. 19. yüzyıl reformlarıyla

3 Gürkan, “Evlâd Edinme ve Beslemelerin Hukukî Durumu,” s. 198.

4 Davran, “Bir Sosyal Davamız: Beslemelerin Durumu,” s. 52.

5 BOA, DH.MKT: 831/45 (29 Şubat 1319/13 Mart 1904).

6 Gürkan, “Evlâd Edinme ve Beslemelerin Hukukî Durumu,” s. 199. Ayrıca Davran, “Bir Sosyal Davamız: Beslemelerin Durumu,” s. 52; “Öbür yandan büyük şehirlerimizde yetişmiş hizmetkâr azdır, talebi karşılamamaktadır. İyi bir hizmetçi 40-80 lira aylık ücret almaktadır. Bu ücretleri ödemek istemeyen veya ödeyemeyen aileler evlerine besleme almaktadır.”

yeniden şekillenen, büyüyen ve taşraya doğru yayılan memur sınıfı, imparatorluktan cumhuriyete geçilirken çocuk emeğine güçlü bir talep gösteren toplumsal sınıfların başını çekmeye devam etmiştir.

Osmanlı İstanbul'unun sakinleri tercihlerini artan biçimde “gözü açılmamış” köylü kızlardan yana kullanmalarına karşın siyasi ve askeri şartlar kendilerine farklı coğrafya ve kültürlerden gelen çocukları istihdam etme imkânı da veriyordu. Önce Kafkaslar'dan ardından Balkanlar'dan gelen muhacirler Anadolu'lu çocuklara güçlü bir alternatif oluşturmuyordu ancak giderek azalmalarına karşın varlıklı hanelerde bulunmaya devam eden kölelerle birlikte ev içi hizmetlerde istihdam edilenlerin coğrafi ve kültürel çeşitliliğine katkı sağlıyordu. Bu çeşitlilik memurlar arasındaki yazışmalara, gazetelere ve edebiyata konu zenginliği, farklı tanımlamalar ve bazen anlaşılması güç karmaşık ilişkiler ve ağlar olarak yansıyor. Oysa küçülen ve nihai olarak tarihe karışan bir imparatorluğun bakiyesi olan cumhuriyet Türkiye'sinde ev içi hizmetlerde istihdam edilenler genellikle yalnızca Anadolu'nun yoksul köylülerinin çocuklarıydı. Ne köleler ne de, cumhuriyetin erken dönemleri dışarıda tutulacak olursa, muhacirlerin çocukları vardı artık. Böylece ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar ile Anadolu'nun yoksul köyleri ve aileleri arasında kurulan bağ iyice güçlenecekti.

İmparatorluğun son dönemlerinde ev içi hizmetlerde istihdam edilmek üzere ya da bahanesiyle taşradan getirilen kızların fuhşa sürükledikleri yönündeki abartılı söylemler zamanla büyük oranda kaybolmuştu. Ancak besleme çocuklarla ilgili önyargılar ve farklı duygularca yoğrulan tipik unsurlar ve anlatılar sürekliliğini korudu. Bir anlamda kızların statülerini yansıtan giyim kuşanları ya da saç kesimleri hizmet ettikleri ailelerdeki kızlardan farklı olmaya devam etti. Hırsızlık yapmaya meyilli görülüyor, hain, aptal, nankör gibi sıfatlarla anılıyorlardı.⁷ Burada ilginç olan, Ahmed Midhat gibi romancıların ve dönemin gazetelerinde yer alan bazı makalelerin taşradan getirilen kızları “kayıp” bir nesil olarak görmelerinin ve ailelerine yabancılaştıklarını iddia etmelerinin dışında, imparatorluktan cumhuriyete taşrayla İstanbul ya da daha genel olarak kırsal kesimlerle

7 Esen, “Besleme,” s. 2556-2557; Köksal, *Besleme*.

kent merkezleri arasındaki çocuk hareketliliğinin kültürel ve kentleşme boyutlarıyla ilgilenilmemiş olmasıdır. Konuya değinenler bu hususun ya farkında değillerdi ya da meseleyi tartışılmaya değer görmüyorlardı. Ne olursa olsun sancılı da olsa kentleşme ve kültürel dönüşüm süreci kırsal kesimlerle kent merkezleri arasındaki çocuk hareketliliğinin en belirgin vasıflarından biri olmayı sürdürmüştür. Kız çocukları kente özgü yaşam biçimini ve alışkanlıkları görüyor, gözlemliyor ve ediniyordu; köydeki yaşamlarında görmedikleri şeylerle karşılaşılıyor, çoğunluğunun yaşamı geri dönülmez biçimde dönüşüyordu.

Cumhuriyetin kurulması Osmanlı Devleti'nden miras kalan kurumların yeniden örgütlenmesi, dönüştürülmesi ya da tümüyle lağvedilmesi aynı zamanda yeni bir hukuki düzen anlamına geliyordu. Yeni sistemde ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklarla ilgili olarak Osmanlıların uzun bir zamanda deneyerek ve tereddütler yaşayarak oluşturdukları hukuki çerçeve ve standartlar kaybolacaktır. Oluşan norm ve standartların toplumsal yaşamda varlığını devam ettirdikleri muhakkaktı. Ancak bu norm ve standartlara hayat veren kadıların başlarında olduğu, 1924'te kapatılan şer'iyye mahkemeleriydi. Diğer taraftan 1926'da çıkarılan Medeni Kanunla evlatlık ilişkisi kesin biçimde tarif edilecek ve sınırlanacaktır.⁸ Çocukların ücretle ya da "boğaz tokluğuna" ev içi hizmetlerde çalıştırılması evlatlık tanımının dışındaydı.⁹ Oysa Osmanlı Devleti'nde ara formlar üretilmesine imkân veren esnek hukuki yapıda besleme ve evlatlık tanımlamalarını birbirinin yerine kullanmak mümkündü. Medeni Kanunda evlatlık ilişkisinin dışında tutulmalarına karşın beslemelerin durumunu tespit edecek ayrı bir hukuki düzenleme yapılmamıştır. Bu yüzden, cumhuriyetin kurulmasından elli yıldan fazla zaman sonra Gürkan "'beslemelik' adı altında yaşamakta olan bu müessese, örfi bir hukuk ilişkisi olarak varlığını sürdürmektedir" tespitini yapacaktır.¹⁰ Hukukçuların ilgisini çeken beslemelerin hukuki durumlarının muğlaklığıydı. Hukuki durumlarının muğlaklığına karşın Yargıtayın

8 Evlat edinme üzerine bkz. Aytekin M. Ataay, "Medeni Hukukta Evlâd Edinme," *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. 21/1-4, s. 266-355; Emine Akyüz, *Çocuk Hukuku Çocukların Hakları ve Korunması*, Pegem Akademi, Ankara, 2013, s. 151-184.

9 Davran, "Bir Sosyal Davamız: Beslemelerin Durumu," s. 50-51.

10 Gürkan, "Evlâd Edinme ve Beslemelerin Hukuki Durumu," s. 197.

ilki 1944'te verilen konuyla ilgili kararları beslemeliği bir hizmet ilişkisi olarak yorumlayacak; önceden tespit edilmemiş olsa dahi beslemelerin hizmetleri karşılığında bir ücret talebinde bulunabileceği yönünde gelecektir.¹¹

Yargıtayın içtihatlarında bir hizmet ilişkisi olarak tanımlanması olgunun “emek sömürüsü” ya da “ucuz emek” gibi istihdam eden ve edilen arasındaki eşitsiz ilişkiye vurgu yapan tanımlamalarla nitelendirilmesinin önüne geçememiştir. İmparatorluğun son dönemlerinde zayıf olan bu söylem cumhuriyetle birlikte güç kazanacaktır. Çocukların yaşlarına uygun olmayan ağır ev işlerinde çalıştırılmasının yanında eğitim hakkından mahrum bırakıldığı yaygın biçimde dillendirilmeye başlanacaktır. Ancak hem Osmanlı Devleti'nde hem de cumhuriyet döneminde çocukları istihdam edenler böyle düşünmüyor, yaptıklarını her şeyden önce hayırseverlik olarak görüyorlardı. Çocukların emeğinden yararlanan orta halli bir memur, eleştirilere cevap verme isteğiyle 1950'lerin ortalarında *Cumhuriyet* gazetesine gönderdiği bir mektupta evine giren çocukları ne kadar çok rahat ettirdiklerini anlatmaya çalışıyordu. Aslında yazdıkları sadece kendisi ve ailesinin değil çocukların emeğinden yararlananların duygu ve düşüncelerini yansıtıyordu. Eşiyle birlikte himayelerine aldıkları çocuklardan birinden bahsederken şöyle cümleler kuruyordu; “Şimdi ... sırtında elbise, ayakta ayakkabı var. Sıcacık odada dolaşıyor, zamanında yemeğini yiyip yatıyor. Evimize geleli yüzüne renk, sesine kuvvet geldi. Artık, başında bitler köşe kapmaca oynamıyor.” Oysa yanlarına gelmeden önce öyle miydi? Babası ölmüştü, annesi yeniden evlenmişti; “amcasının yanında sırtı açık, yalınayak, karnı ölmeyecek kadar tok, çobanlık yapıyormuş.”¹² Eşlerin ilgisinin de memur olduğu bu aile şüphesiz, emek ilişkisi bir kenara, “hüdayinabıt” büyüyen bu çocuğu (ve başkalarını) yanlarına alarak büyük bir iyilik yaptıklarını düşünüyor. Aslında ne onlar ne de meselenin sömürü boyutunu ön plana çıkaranlar haksız sayılırdı. Ancak konuyla akademik boyutta ilgilenenlerin hem Osmanlı Devleti'nde hem cumhuriyet Türkiye'sinde ev içi hizmetlerde çalıştırılan çocuklar meselesini sömürü ve hayırseverlik gibi klişe tanımlamaların ötesine taşıyıp siyasi, sosyal, iktisadi, hukuki ve kültürel bir düzlemde tartışmaları şart.

11 Gürkan, “Evlâd Edinme ve Beslemelerin Hukuki Durumu,” s. 199; Kenan Tunçomağ, “Çalışma Hayatında Çocuk ve Gençler,” *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, sayı 31, 1982, s. 72-73.

12 “Köylülerin Sattığı Çocuklar,” *Cumhuriyet*, 29 Kasım 1955, s. 4.

KAYNAKLAR

İSTANBUL MÜFTÜLÜĞÜ ŞER'İYYE SİCİLLERİ ARŞİVİ

AŞS (Ahi Çelebi Şer'iyye Sicilleri): 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 332, 425, 426, 427, 433, 451, 452, 453, 454, 465, 466, 467, 510.

BŞS (Bab Şer'iyye Sicilleri): 145, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 305, 421.

DŞS (Davudpaşa Şer'iyye Sicilleri): 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186.

KİAS (Kısmet-i Askeriye Sicilleri): 800, 802, 807, 809, 810, 1000, 1002, 1003, 1005, 1006, 1010, 1156, 1157, 1159, 1161, 1162, 1388, 1391, 1395, 1397, 1564, 1580, 1587, 1592, 1595, 1698, 1785, 1790, 1834, 1844, 1846, 1875, 1888, 1897, 1923, 1940, 1951.

GAŞS (Galata Şer'iyye Sicilleri): 747, 755, 762, 764.

MŞS (Mahmudpaşa Şer'iyye Sicilleri): 62, 63, 68, 87, 122, 123, 134, 136, 137, 138, 182.

MÜBS (Mülga Beledi Kassamlığı Sicilleri): 139.

RŞS (Rumeli Kazaskerliği ve Sadareti Şer'iyye Sicilleri): 556, 557, 558, 559, 561, 562.

ÜŞS (Üsküdar Şer'iyye Sicilleri): 552, 553, 554, 555, 556, 605, 606, 608, 609, 683, 684, 685, 710, 711, 712, 713, 714.

CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ (BOA) (İSTANBUL)

a. Evrak

A. AMD (Sadaret Âmedi Kalemî Belgeleri): 13/14.

A.DVN (Sadaret Divan Kalemî Evrakı): 3/20, 6/84, 16/56.

A.MKT (Sadaret Mektubî Kalemî Evrakı): 25/7, 46/24, 46/87, 62/99, 65/13.

A.MKT.DV (Sadaret Mektubî Kalemî Deavi Evrakı): 3/11.

A.MKT.MHM (Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî Evrakı): 300/9.

A.MKT.MVL (Sadaret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ Evrakı): 19/64, 84/82.

A.MKT.NZD (Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devair Evrakı): 28/18.

BEO (Bâbîâlî Evrak Odası): 55/4097, 67/5018, 224/16748, 303/22678, 990/74234, 1448/108550, 2538/190341, 2548/191081, 4056/304144.

C.ML (Cevdet Maliye): 545/22400.

DH.EUM.AYŞ (Dahiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemî Evrakı): 12/43, 14/118, 18/53.

DH.EUM.KADL (Dahiliye Nezaret-i Emniyet-i Umumiye Kısm-ı Adli Kalemî Evrakı): 1/39, 4/1, 13/3, 17/19.

DH.EUM.THR (Dahiliye Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemî Evrakı): 28/65, 29/1, 47/54, 48/3, 49/31, 50/61.

DH.EUM.VRK (Dahiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemi Evrakı): 8/28, 21/50.
DH.H (Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı): 26/8.
DH.MKT (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı): 224/79, 361/29, 831/45, 847/67, 856/28, 884/47, 956/26, 948/93, 1018/43, 1061/5, 1310/29, 1417/14, 1558/29, 1574/87, 1581/12, 1606/57, 1617/97, 1785/68, 1799/3, 2404/111, 2489/1, 2704/97, 2718/13, 2064/24, 2470/100.
DH.MUİ (Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı): 1-6/55, 41-2/20.
DH.TMIK.M (Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelât): 57/11, 60/42.
DH.UMVM (Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı): 78/14.
HAT (Hatt-ı Hümayun): 577/28308, 1321/51599.
İ.DH (İrade Dahiliye): 126/6463, 151/7855, 161-1/6, 510/34748.
İ.MMS (İrade Meclis-i Mahsus): 92/3872.
İ.MVL (İrade Meclis-i Vâlâ): 78/1519, 79/1545.
MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı): 63/134, 64/49, 1180/40.
MV (Meclis-i Vükela Mazbataları): 220/85.
MVL (Meclis-i Vâlâ Evrakı): 43/26, 193/60, 713/24, 839/127.
ŞD (Şurâ-yı Devlet Evrakı): 1642/19, 1649/8, 2464/9.
TFR.İ.ED (Rumeli Müfettişliği Edirne Evrakı): 4/346.
Y.EE (Yıldız Esas Evrakı): 44/138.
Y.PRK.ASK (Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat): 154/70.
Y.PRK.ŞH (Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı): 3/98.
Y.PRK.UM (Yıldız Perakende Evrakı Umumi): 11/8.
ZB (Zabtiye Nezareti Evrakı): 329/106, 490/101, 491/44, 492/40, 415/65, 495/107, 451/87.

b. Mahkeme Kayıtları

BUŞS (Bursa Şer'iyye Sicilleri): C-178, C-179, C-180.
GŞS (Gerede Şer'iyye Sicilleri): 1323, 1324.
KŞS (Kastamonu Şer'iyye Sicilleri): 138, 139, 140, 142, 144.
OŞS (Ordu Şer'iyye Sicilleri): 1476.
SŞS (Safranbolu Şer'iyye Sicilleri): 2147, 2150, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156/1, 2156/3.

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ (İBB) ATATÜRK KİTAPLIĞI

FA.EVR (Fatma Aliye Hanım Evrakı): 12/12, 12/13.
Cevâhiru's-Sukûk, Muallim Cevdet, Yazma K23.
PVS.EVR (Pertevniyal Valide Sultan Evrakı): 2779, 3042.
Tuna Vilayeti Dahilinde 1865 Tarihinde İskân Edilen Çerkezlerle İlgili Talimatname I. Defter, Bel. Mtf. 47981.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ NADİR ESERLER KÜTÜPHANESİ

1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zahrın Raporları, NECTY 01485.

YAYINLANMIŞ SAKK VE FETVA MECMUALARI

Debbagzade Numan Efendi, *Tuhfetü's-Sukûk*, Dârü't-Tibaatî'l-Âliye, İstanbul, 1259.

Menteşzade Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahim*, c. 1-2, Dârü't-Tibaatî'l-Mamure, İstanbul, 1243.
Neticetü'l-Fetâvâ Şeyhülislam Fetvaları, der. es-Seyyid Ahmed Efendi-es-Seyyid Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsi, haz. Süleyman Kaya-Betül Algin-Ayşe Nagehan Çelikçi-Emine Kaval, Klasik Yayınları, İstanbul, 2014.

Yusuf Ziyaeddin Efendi, *Câmiu Envârî's-Sukûk ve Lâmiu'z-Ziyâi li-Zevî's-Şukûk (Sakk-ı Cedid)*, Dârü't-Tibaatî'l-Âmire, İstanbul, 1284.

GAZETE/MECMUA HABER VE YAZILARI

"Ahlaksız Valideler," *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 369, 1 Rebiülahir 1320/8 Temmuz 1902, s. 6.

Ahmed Emin, "Yetimler Meselesi," *Vakit*, no. 100, 16 Rebiülahir 1336/29 Ocak 1918, s. 1.

Ahmed Rasim, "Hâl ve Mevki," *Felâh*, no. 1-8315, 2 Zilhicce 1330/12 Kasım 1912, s. 1.

"Ankara Vilâyeti Dâhilinde Kırşehir'den Mektub," *Basiret*, no. 1253, 25 Rebiülahir 1291/11 Haziran 1874, s. 3.

"Beslemeler," *Sabah*, no. 3366, 23 Zilkade 1316/4 Nisan 1899, s. 1.

"Gaib Muhacir Çocukları Muhacirin Komisyonu'ndan!," *İkdam*, no. 5671, 23 Zilhicce 1330/3 Aralık 1912, s. 5.

Ceride-i Havadis, no. 3732, 19 Cemaziyelahir 1295/20 Haziran 1878, s. 4.

Doktor Kerim, "Çocuğunuzun Bir Kapıda Besleme Olmasını İster misiniz?," *Resimli Ay*, no. 10, Teşrinisani 1341/Kasım 1925, s. 33-35.

"Hanım ile Hizmetçi Münasebeti," *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 19, 23 Teşrinievvel 1311/4 Kasım 1895, s. 1-2.

Hanımlara Mahsus Gazete, no. 7-209, 22 Nisan 1315/4 Mayıs 1899, s. 8.

Haytuk Tevfik Talat-Gotuk Halid, "Esir Ticareti," *Sadâ-i Millet*, no. 111, 9 Rebiülevvel 1328/21 Mart 1910, s. 3-4.

"Hizmetçi Alacaklara İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesinden," *Yeni Gazete*, no. 1402, 2 Şaban 1330/17 Temmuz 1912, s. 3.

"Hizmetçi Kızlar," *Sabah*, no. 4935, 27 Rebiülahir 1321/23 Temmuz 1903, s. 1.

"Hırsızlık Hikâyeleri: Bir Hizmetçi Kız Neler Yapabilir?," *Vakit*, no. 60, 20 Kanunuevvel 1333/20 Aralık 1917, s. 2.

"Köylülerin Satığı Çocuklar," *Cumhuriyet*, 29 Kasım 1955, s. 4.

"Muhacirinin Avdeti," *Vakit*, no. 859, 8 Rebiülevvel 1295/14 Mart 1878, s. 2.

"Muhacirler," *Vakit*, no. 807, 17 Muharrem 1295/21 Ocak 1878, s. 2-3.

Mukerrem Belkis, "Sevgili Padişahımızın Şefkati Şefkat Evleri," *Kadınlar Dünyası*, no. 100-1, 20 Temmuz 1329/2 Ağustos 1913, s. 2-3.

Nimet Cemil, "Meclis-i Mebusan'ın Nazar-ı Dikkatine Çocuklarımızı Hirpalamayalım," *Kadınlar Dünyası*, no. 144, 23 Mayıs 1330/5 Haziran 1914, s. 4-5.

- Namiye, "Hüsni-i İldäre," *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 24, 9 Teşrinisani 1311/21 Kasım 1895, s. 4.
- "Polis Müdüriyetinin Nazar-ı Dikkatine," *Hikmet*, no. 97, 27 Zilkade 1330/7 Kasım 1912, s. 4.
- Rana Hanım bint Safvet, "Ahretlik," *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 56, 21 Mart 1312/2 Nisan 1896, s. 4-5; no. 57, 28 Mart 1312/9 Nisan 1896, s. 2-4; no. 58, 4 Nisan 1312/16 Nisan 1896, s. 4-5.
- Sabah*, no. 99, 27 Cemaziyelvel 1293/20 Haziran 1876, s. 3.
- Süyümbike (Müfide Ferid), "Edirne'den Bursa'ya 2," *Türk Yurdu*, no. 5/53, 14 Teşrinisani 1329/27 Kasım 1913, s. 981-988.
- Şadiye Zekiye, "Öksüz ve Yetim Bir Gelinin Tesirât-ı Kalbiyesi," *Hanımlara Mahsus Gazete*, no. 49, 3 Ramazan 1313/5 Şubat 1311, s. 3.
- Vakit*, no. 81, 26 Rebiülevvel 1336/10 Ocak 1918, s. 2.
- Vakit*, no. 100, 16 Rebiülahir 1336/29 Ocak 1918, s. 2.
- Vakit*, no: 150, 20 Mart 1334/20 Mart 1918, s. 2.
- Vakit*, no. 806, 16 Muharrem 1295/20 Ocak 1878, s. 4.
- "Zirde Muharrer Vak'a-i Feci'a Ankara Gazetesinde Okunmuşdur," *Basiret*, no. 1284, 16 Cemaziyelahir 1291/31 Temmuz 1874, s. 3.

KİTAP, MAKALE VE DİĞER YAYINLAR

- Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, yay. haz. Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.
- Açba, Leyla, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Ahmed, Yasmine M.- Ray Jureidini, *An Exploratory Study on Child Domestic Workers in Egypt*, Publications of Terre des hommes Centre of Migration and Refugees CMRS, 2010.
- Ahmet Midhat Efendi, *Henüz 17 Yaşında*, haz. Nuri Sağlam, Kâzım Yetiş, M. Fatih Andı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- , *Müşahadat*, haz. Necat Birinci, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanın*, c. 1, haz. Mehmed Çetin Borekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Akın, Yiğit, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Kaynaklar," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 2, 2005, s. 73-111.
- Akiba, Jun, "'Girls Are Also People of the Holy Qur'an' Girls' Schools and Female Teachers in Pre-Tanzimat İstanbul," *Hawwa*, c. 7/1, 2019, s. 21-54.
- Akyalçın Kaya, Dilek, "Mustafa Arif Efendi'nin Selanik Yılları: XIX. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Burjuvazinin Oluşumuna Bir Örnek," *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, c. 1/2, 2015, s. 39-59.
- Akyüz, Emine, *Çocuk Hukuku Çocukların Hakları ve Korunması*, Pegem Akademi, Ankara, 2013.
- Ali Haydar, *Risâle-i Mefkûd*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1309.
- Ali Rıza Bey, *Menteşe Sancağının Ahvâl-i Ziraiye ve Araziyesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331.
- Andrews, Malcolm, *Dickens and the Grown-up Child*, The Macmillan Press Ltd, Londra, 1994.
- Araz, Yahya, "1840'ların Ortalarında Gerede: Bir Anadolu Kazasında Kuraklık, Kıtık, Göç ve Hayatta Kalmak Üzerine," *Toplum ve Bilim*, sayı 150, 2019, s. 94-127.

- , “Kölelik ve Özgürlük Arasında: 19. Yüzyılın Ortalarında İstanbul’da Çerkes Çocuklar,” *Osmanlı’da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, ed. Kerim İlker Bulunur-Fatih Bozkurt-Mahmut Cihat İzgi, Mahya Yayınları, İstanbul, 2017, s. 293-308.
- , “Cinsel İlişkiye Uygundur Lakin Kendi Adına Konuşamaz! Osmanlı İstanbul’unda Çocukluk, Çocuk Evlilikleri ve Cinsellik Yaşı Üzerine Bir Değerlendirme (19. Yüzyılın Başlarından İmparatorluğun Sonuna),” *Toplumsal Tarih*, sayı 274, 2016, s. 42-49.
- , “Cariyeler, Efendiler ve Pusuda Bekleyenler: Osmanlı İstanbul’unda Hamile ve Çocuk Annesi Cariyeler Üzerine Düşünceler,” *Kebikeç*, sayı 37, 2014, s. 233-260.
- , “Erken Modern Osmanlı Toplumunda Evden Ayrı Düşmek: Gidenler ve Arkada Kalanlar Üzerine Bir Değerlendirme,” *Doğu Batı*, sayı 64, 2013, s. 149-180.
- , *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.
- , “Ölmek İçin Çok Erken! 17. ve 18. Yüzyılda Anadolu’da Kazaların Sebep Olduğu Çocuk Ölümleri ve Yaralanmaları Üzerine Bir Değerlendirme,” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 56, 2012, s. 25-54.
- Araz, Yahya-İrfan Kokdaş, “In Between Market and Charity: Child Domestic Work and Changing Labor Relations in Nineteenth-Century Ottoman Istanbul,” *International Labor and Working-Class History*, no. 97, 2020 (yayınlanacak).
- Araz, Yahya-İrfan Kokdaş, “The Changing Nature of the Domestic Service Sector in Nineteenth-Century Istanbul: Female Slaves and Wage-Earning Girls” (yayınlanacak).
- Artan, Tülay, “Mahremiyet: Mahrumiyetin Resmi,” *Defter*, sayı 20, 1993, s. 91-115.
- Ataay, Aytekin M., “Medeni Hukukta Evlâd Edinme,” *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. 21/1-4, s. 266-355.
- Ayar, Mesut, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi, İstanbul, 2007.
- Aydın, Suavi-Kudret Emiroğlu-Ömer Türkoğlu-Erdi D.Özsoy, *Küçük Asya’nın Bin Yüzü: Ankara*, Dost Kitabevi, Ankara, 2005.
- Ayhan, Halis-Hakkı Maviş, “Dârüşşafaka,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 7-9.
- Aykut, Ebru, “Necâset, ‘Gâvur’ Kafatasları ve 19. Yüzyıl Ortasında Doğu Anadolu’da Bir Yağmur Ritüeli,” *Kebikeç*, sayı 46, 2018, s. 189-218.
- Aykut Türker, Ebru, *Alternative Claims on Justice and Law: Rural Arson and Poison Murder in the 19th Century Ottoman Empire*, doktora tezi, Boğaziçi University, 2011.
- Aytekin, E. Atilla, “Cultivators, Creditors and the State: Rural Indebtedness in the Nineteenth Century Ottoman Empire,” *The Journal of Peasant Studies*, c. 35/2, 2008, s. 292-313.
- Baer, Gabriel, “Slavery in Nineteenth Century Egypt,” *The Journal of African History*, c. 8/3, 1967, s. 417-441.
- Balıkhané Nazır Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Bardakoğlu, Ali, “Hidâne,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 467-471.
- , “Diyet,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 473-479.

- Barkley, Henry C., *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, John Murray, Londra, 1891.
- Barth, Heinrich, *Heinrich Barth Seyahatnamesi Trabzon'dan Üsküdar'a Yolculuk 1858*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.
- Bartley, Paula, *Prostitution Prevention and Reform in England 1860-1914*, Routledge, Londra, 2000.
- Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, yay. haz. Nuri Sağlam, Kitabevi, İstanbul, 2001.
- Başaran, Betül, *Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century, Between Crisis and Order*, Brill, Leiden, 2014.
- Bay, Abdullah, "Osmanlı Devleti'nde Korumacı Aile Hukuku ve Uygulaması Üzerine Bir Değerlendirme," *Tanzimat Öncesi Osmanlı Toplumunda Cinsiyet, Mahremiyet ve Sosyal Hayat*, ed. Miyase Koyuncu Kaya-Bedriye Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018, s. 190-206.
- Bayar, Yener, *1873-1875 Orta Anadolu Kışığı*, yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2013.
- Bayrı, Mehmet Halit, *İstanbul Folkloru*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947.
- Behar, Cem, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Berkes, Niyazi, *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Enstitüsü Neşriyatı, Ankara, 1942.
- Besim Ömer, *Fen ve İzdıvâc*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1340-1344.
- , *Gebelik Gebelikteki Tedâbir*, Alem Matbaası, İstanbul, 1318.
- Beydilli, Kemal, "Vak'a-i Hayriyye," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 454-457.
- , *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilise'nin Tanınması (1830)*, yay. haz. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi Yakınoğlu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995.
- Biancani, Francesca, "International Migration and Sex Work in Early Twentieth-Century Cairo," *A Global Middle East Mobility, Materiality and Culture in the Modern Age, 1880-1940*, ed. Liat Kozma-Cyrus Schayegh-Avner Wishnitzer, I. B. Tauris, Londra, 2015, s. 109-133.
- Bolu Vilâyeti Salnâmesi Rumi 1341 Milâdî 1925*, haz. Hamdi Birgören, Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Bolu, 2008.
- Boratav, Korkut-A. Gündüz Ökçün-Şevket Pamuk, "Ottoman Wages and the World-Economy," *Review*, c. 8/3, 1985, s. 379-406.
- Bozkurt, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, doktora tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2011.
- Burnaby, Fred, *At Sırtında Anadolu*, çev. Fatma Taşkent, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- Canbakkal, Hülya, *17. Yüzyılda Ayrıntı Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, çev. Zeynep Yelçe, İletişim Yayınları, 2009.
- Canbakkal, Hülya-Alpay Filiztekin, "Slavery and Decline of Slave-Ownership in Ottoman Bursa, 1460-1880," *International Labor and Working-Class History*, no. 97, 2020 (yayınlanacak).
- Cassia, Paul Sant-Constantina Bada, *The Making of the Modern Greek Family Marriage and Exchange in Nineteenth-Century Athens*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- Chalcraft, John T., *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt, 1863-1914*, State University of New York Press, Albany, 2004.

- Clark, Edward C., "Osmanlı Sanayi Devrimi," *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanhoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 755-772.
- Clay, Christopher, "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia," *Middle Eastern Studies*, c. 34/4, 1998, s. 1-32.
- Celeddin Muhtar, *Frengi Makâlâtı*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1317.
- Cunningham, Hugh, *The Children of the Poor Representations of Childhood since the Seventeenth Century*, Blackwell, Oxford, 1991.
- Cuthell Jr., David Cameron, *The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia 1860-1866*, doktora tezi, Columbia University, 2005.
- Çelik, Semih, *The Rich, the Poor and the Hungry: Social Differentiation and Famine in Ankara in 1845*, yüksek lisans tezi, Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2010.
- Çetin, Atilla, "Fâris eş-Şidyâk," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 168-170.
- , "el-Cevâib," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 435-436.
- Çetin, Emrah, "II. Abdülhamid Döneminde Kastamonu ve Ankara Vilayetlerinde Karayolu Yapımı Çalışmaları," *History Studies*, c. 6/3, 2014, s. 103-117.
- Çetinkaya, Meharet, *İkbal, Yıkım ve İşgal İstanbullu Bir Genç Kızın Anıları (1900-1921)*, haz. Oktay Şimşek, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- Çınar, Sidar, *Öteki Proletarya De-proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri*, NotaBene Yayınları, Ankara, 2014.
- Çiçek, Nazan, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti': İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)," *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64/1, 2009, s. 57-88.
- Coşkun, Didem, *Özel Alandaki Özel İlişkiler: Evlatlık Kurumu*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2009.
- "Dârülaceze Nizâmnamei Dahilisi," madde 10, *Düstur, Birinci Tertib*, c. 7, 13 Şaban 1313/29 Ocak 1896.
- Davis, Natalie Zemon, *The Return of Martin Guerre*, Harvard University Press, Cambridge, 1983.
- Davran, Bülent, "Bir Sosyal Davamız: Beslemelerin Durumu," *Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası*, sayı 2, 1948, s. 49-57.
- Dayar, Evren, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Antalya'da Çocuk İcarları," *Toplumsal Tarih*, sayı 242, 2014, s. 32-37.
- Demirci, Tuba-Selçuk Akşin Somel, "Women's Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century," *Journal of the History of Sexuality*, c. 17/3, 2008, s. 377-420.
- Demirtaş, Mehmet, "XIX. Yüzyılda İstanbul'a Göçü Önlemek için Alınan Tedbirler: Men-i Mürür Uygulaması ve Karşılaşılan Güçlükler," *Belleken*, c. 73/268, 2009, s. 739-754.
- Deringil, Selim, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad*, çev. Ayşen Anadol-Taciser Ulaş Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- Dincer, Celâl, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine ve

- Günümüzle İlgisi Hakkında Düşünceler," *Belgeler*, c. 5-8/9-12, 1968-1971, s. 153-233.
- Doumani, Beshara, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, University of California Press, Berkeley, 1995.
- Dölen, Emre "İplikhane-i Amire," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 184-185.
- , "Sanayi Mektebi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 443-444.
- Duben, Alan-Cem Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- Dursteler, Eric R., *Dönme Kadınlar Toplumsal Cinsiyet, Kimlik ve Sınırlar*, çev. Deniz Koç, Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Ebuzziya, *Lügat-ı Ebuzziya*, Matbaa-i Ebuzziya, 1306.
- Edhem Veysi, *Besleme*, Şems Matbaası, Samsun, 1339.
- Eldem, Edhem, "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente," *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 152-230.
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- Erdem, Ufuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2014.
- Erdem, Y. Hakan, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Erkaya Balsoy, Gülhan, *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı Geç Osmanlı Doğum Politikaları*, Can Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.
- Erler, Mehmet Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Ertem, Özge, *Eating the Last Seed: Famine, Empire, Survival and Order in Ottoman Anatolia in the Late Nineteenth Century*, doktora tezi, European University Institute, Florence, 2012.
- Ertuğ, Nejd, *Osmanlı Döneminde İstanbul Hammaları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.
- Esen, Muzaffer, "Besleme," *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul, 1961, s. 2556-2557.
- Esen, Nüket, *Türk Romanında Aile Kurumu (1870-1970)*, T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, Ankara, 1991.
- Et-Tercüman, İhsan, *Çekirge Yılı Kudüs 1915-1916*, inceleme ve notlar Selim Temâri, çev. Ali Benli, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
- , *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.
- , "Eyüp Kadı Sicillerine Yansıdığı Şekliyle 18. Yüzyıl 'Büyük İstanbul'una Göç," *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 33-48.
- Farr, James R., *The Work of France Labor and Culture in Early Modern Times, 1350-1800*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., ABD, 2008.

- Findley, Carter V., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli, 1789-1922*, çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
- , *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
- Fortna, Benjamin C., *Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, çev. Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Fuchs, Rachel G., *Poor and Pregnant in Paris Strategies for Survival in the Nineteenth Century*, Rutgers University Press, New Brunswick, 1992.
- Galanti, Avram, *Ankara Tarihi*, Tan Matbaası, İstanbul, 1950.
- Garnett, Lucy M. J., *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2009.
- , *Home Life in Turkey*, The Macmillan Company, New York, 1909.
- Georgeon, François, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İstanbul Kahvehaneleri," *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler*, ed. Hélène Desmet-Grégoire-François Georgeon, çev. Meltem Atik-Esra Özdoğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 43-85.
- Gerede Temettüat Defterleri H. 1260-M.1844 c. 1, haz. Ramazan Kaşmer, İstanbul, 2015.
- Gillis, John R., "Servants, Sexual Relations and the Risks of Illegitimacy in London, 1801-1900," *Feminist Studies*, c. 5/1, 1979, s. 142-173.
- Genio, Eyal, "Living on the Margins of Charity: Coping with Poverty in an Ottoman Provincial City," *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, ed. Michael Bonner-Mine Ener-Amy Singer, State University of New York Press, Albany, 2003, s. 165-184.
- Gömeç, Saadetin Yağmur-Hamiet Sezer Feyzioğlu-Tülay Ercoşkun, *Kastamonu Salnamesi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016.
- Gülsoy, Ufuk, "Osmanlı Devrinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları," *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*, ed. Vahdetin Engin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2013, s. 287-304.
- Gürkan, Ülker, "Evlâd Edinme ve Beslemelerin Hukukî Durumu," *Türk Hukuku ve Toplumu Üzerine İncelemeler*, ed. Adnan Güriz-Peter Benedict, Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları, Ankara, 1974, s. 163-226.
- Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- Hamadeh, Shrine, *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul*, çev. İlknur Güzel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Hanna, Nelly, *Ottoman Egypt and the Emergence of the Modern World, 1500-1800*, The American University in Cairo Press, Cairo, 2014.
- Harrington, Joel F., *The Unwanted Child The Fate of Foundlings, Orphans, and Juvenile Criminals in Early Modern Germany*, The University of Chicago Press, Chicago, 2009.
- Heywood, Colin, *Growing Up in France From the Ancien Régime to the Third Republic*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- , *Baba Bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi*, Çev. Esin Hoşsucu, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

- Hill, Bridget, *Women, Work & Sexual Politics in Eighteenth-Century England*, Routledge, Londra, 1994.
- Himâye-i Etfâl Cemiyeti: 6 Mart 1333 Senesinde Teşekkül Eden "Himâye-i Etfâl Cemiyeti"nin Tarihçesi ve 1338 Senesindeki Faaliyeti Hakkında 1339 Senesinde İn'ikad Eden Meclis-i Umumiye Takdim Eylediği Umumi Rapor ve Bilanço, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1339.
- Himâye-i Etfâl Cemiyeti Umumiyesi Çocuk Misafirhanesi Talimatnamesi, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1334.
- Hindman, Hugh D. (ed.), *The World of Child Labor An Historical and Regional Survey*, M. E. Sharpe, New York-Londra, 2009.
- Horn, Pamela, *The Rise and Fall of the Victorian Servant*, Sutton Publishing, Birleşik Krallık, 1997.
- , *Children's Work and Welfare, 1780-1890*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- Horvâth, Béla, *Anadolu 1913*, çev. Tarık Demirkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago, 1980.
- İşık, Ayhan, *Meşihât Arşivi Belgeleri Işığında Seyyidler ve Nakibü'l-Eşrâfîk Müessesesi*, doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar III*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.
- İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil (H. 981-1000/M. 1573-1591)*, c. 34, haz. Rifat Günelan-Talip Mert, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2012.
- Jackson, Louise A., *Child Sexual Abuse in Victorian England*, Routledge, Londra, 2000.
- Karakışla, Yavuz Selim, *Eski Zamanlar Eski İnsanlar Osmanlı Toplumsal Tarihi Üzerine Yazılar (1876-1926)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- , *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014.
- Karamursel, Ceyda, "The Uncertainties of Freedom: The Second Constitutional Era and the End of Slavery in the Late Ottoman Empire," *Journal of Women's History*, c. 28/3, 2016, s. 138-161.
- [Karay], Refik Halid, *Gurbet Hikâyeleri*, Semih Lûtfi Kitabevi, İstanbul, 1940.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kasaba, Reşat, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Kaya, Süleyman, "Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3/5, 2005, s. 379-416.
- Kayhan Elbirlik, Leyla, "Reflections of Modernity in the Eighteenth Century: The Specialization of the Davud Paşa Court in Marriage-Related Disputes," *Archivum Ottomanicum*, no. 33, 2016, s. 119-135.
- Kermeli, Eugenia, "Children Treated as Commodity in Ottoman Crete," *The Ottoman Empire: Myths, Realities and 'Black Holes' Contributions in Honour of Colin Imber*, ed. Eugenia Kermeli-Oktay Özel, The Isis Press, 2006, s. 269-282.
- Kılıç, Rüya, *İntiharın Tarihi Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyette İstemli Ölüm Halleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2018.
- , *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

- Kırlı, Cengiz, "İstanbul'da Hemşehrilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar," *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Toplum*, ed. Arif Bilgin, IBB Kültür AŞ., İstanbul, 2015, s. 72-79.
- , "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul," *International Labor and Working-Class History*, no. 60, 2001, 125-140.
- , "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol," *Toplum ve Bilim*, sayı 83, 2000, s. 58-79.
- Kirby, Peter, *Child Labour in Britain, 1750-1870*, Palgrave Macmillan, New York, 2003.
- Klapisch-Zuber, Christiane, *Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy*, The University of Chicago Press, Chicago, 1985.
- Koç, Bekir, "Osmanlı Devleti'nde İslahhane ve Sanayi Mekteplerinin Kuruluş Sürecine Dair Bazı Gözlemler," *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 7/2, 2010, s. 199-216.
- Kokdaş, İrfan, "Land ownership, tax farming and the social structure of local credit markets in the Ottoman Balkans, 1685-1855," *Financial History Review*, c. 24/1, 2017, s. 1-29.
- Kokdaş, İrfan-Yahya Araz, "İstanbul'da Ev İç Hizmetlerinde İstihdam Edilen Kuzeypatı Anadolu Kız Çocuklarının Göç Ağları Üzerine Bir Değerlendirme (1845-1911)," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 33/1, 2018, s. 41-68.
- Kozma, Liat, *Policing Egyptian Women Sex, Law, and Medicine in Khedival Egypt*, Syracuse University Press, Syracuse, 2011.
- , "Girls, Labor, and Sex in Precolonial Egypt, 1850-1882," *Girlhood A Global History*, ed. Jennifer Helgren-Colleen A. Vasconcellos, Rutgers University Press, New Brunswick, 2010, s. 344-362.
- Köksal, Ülker, *Besleme*, Saypa Yayınları, Ankara, 1996.
- Kömürçüyan, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, haz. Kevork Pamukçuyan, Eren, İstanbul, 1988.
- Köse, Yavuz, *Dersaadet'te Tüketim (1855-1923)*, çev. Tefik Turan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.
- Kurt, Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Sentez Yayıncılık, Bursa, 2013.
- Lévy-Aksu, Noemi, *Osmanlı İstanbul'unda Asayiş (1879-1909)*, çev. Serra Akyüz, yay. haz. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- Lieten, Kristoffel-Elise van Nederveen Meerkerk (ed.), *Child Labour's Global Past, 1650-2000*, Peter Lang, Bern.
- Luther, Usha M., *Historical Route Network of Anatolia (İstanbul-Izmir-Konya) 1550's to 1850's: A Methodological Study*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- Mahir Metinsoy, İkbāl Elif, *Poor Ottoman Turkish Women During World War I: Women's Experiences and Politics in Everyday Life, 1914-1923*, doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2012.
- Maksudyan, Nazan, *Orphan and Destitute Children in the Late Ottoman Empire*, Syracuse University Press, Syracuse, 2014.
- , "Foster-Daughter or Servant, Charity or Abuse: *Beslemes* in the Late Ottoman Empire," *Journal of Historical Sociology*, c. 21/4, 2008, s. 488-512.
- Marcus, Abraham, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri*, çev. Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul, 2013.
- Marion-Crawford, Francis, *1890'larda İstanbul*, çev. Şeniz Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

- Mintzuri, Hagop, *İstanbul Anıları 1897-1940*, çev. Silva Kuyumcuayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.
- Moore, Laurence S., "Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri," *İstanbul 1920*, ed. Clarence Richard Johnson, çev. Sönmez Taner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. 147-174.
- Morrison, Heidi, *Childhood and Colonial Modernity in Egypt*, Palgrave Macmillan, Birleşik Krallık, 2015.
- Mustafa Galib, *Fahişeler Hayatı ve Redâet-i Ahlâkiye*, Mahmud Bey Matbaası, 1338.
- Nacar, Can, "İstanbul Gurbetinde Çalışmak ve Yaşamak," *Toplumsal Tarih*, sayı 245, s. 30-34.
- , *Tobacco Workers in the late Ottoman Empire: Fragmentation, Conflict, and Collective Struggle*, doktora tezi, Binghamton University, New York, 2010.
- Nagata, Mary Louise, "Domestic Service and the Law in Early Modern Japan," *Domestic Service and the Formation of European Identity: Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21th Centuries*, ed. Antoinette Fauve-Chamoux, Peter Lang, Bern, 2004, s. 211-233.
- Nagata, Yuzo-Maçiko Nagata, "Saraybosna Şeriyeye Sicilleri Üzerine Bir İnceleme," *XII. Türk Tarih Kongresi*, 12-16 Eylül 1994, c. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 691-724.
- Nesin, Aziz, *Böyle Gelmiş Böyle Götmez*, Düşün Yayınevi, İstanbul 1966.
- Neyzi, Ali H., *Evlalık Bir Kızın Gizli Güncesi: "Paşe"*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2005.
- , *Hüseyin Paşa Çıkmazı No. 4*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Neyzi, Nezi H. *Osmanlılıktan Cumhuriyet'e Kızıltoprak Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- Nuhoglu, Hidayet Yavuz, "Dârülaceze," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 512-514.
- , "Dârüleytâm," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 521.
- Ó Gráda, Cormac, *The Great Irish Famine*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Okay, Cüneyd, *Belgelerle Himaye-i Etfal Cemiyeti 1917-1923*, Şûle Yayınları, İstanbul, 1999.
- Orga, İrfan, *Bir Türk Ailesinin Öyküsü*, çev. Arın Bayraktaroğlu, Everest Yayınları, İstanbul, 2018.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- , *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I, yay. haz. Kemal Gurulcan-Ali Osman Çınar-Yusuf İhsan Genç-Uğurhan Demirbaş, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2012.
- Ökçün, A. *Gündüz Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistik*, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997.
- Öntuğ, M. Murat, *Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Palet Yayınları, Konya, 2009.
- Özbay, Ferhunde, "Evlerde El Kızları: Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler," *Feminist Tarih yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, yay. haz. Ayşe Durakbaşı, çev. Zerrin Ateşer-Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 13-47.
- , "1911-1922 Yıllarında Anadolu'nun Kimsesiz Çocukları," *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, ed. Emine Gürsoy Naskali-Ayli Koç, İstanbul, 2003, s. 105-118.
- , *Turkish Female Child Labor in Domestic Work: Past and Present*, Project Report prepared for ILO/IPEC, İstanbul, 1999.
- , *Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlatlık mı?*, İstanbul, 1999.

- Özbek, Müge, "The Regulation of Prostitution in Beyoğlu (1875-1915)," *Middle Eastern Studies*, c. 46/4, 2010, s. 555-568.
- Özbek, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Özen, Şükrü, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3/5, 2005, s. 249-378.
- Özkan, Fulya, "Unification of the Market, Fragmentation of the People: Famine and Migration on the Tabzon-Bayezid road in the Late Ottoman Empire," *History from Below: A Tribute in Memory of Donald Quataert*, ed. Selim Karahasanoğlu-Deniz Cenk Demir, Bilgi University Press, İstanbul s. 217-245.
- Öztelli, Cahit, *Uyan Padişahım*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976.
- Öztürk, Cemil, "İslahhâne," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 190-191.
- Pakalın, Mehmet Zeki, "Esir Pazarı," *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s. 553-554.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- , *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1496-1998*, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000.
- , *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.
- Parlatır, İsmail, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2012.
- Paspatis, Aleksandros, *Balıklı Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre İstanbul'un Ortodoks Esnafı 1833-1860*, çev. Marianna Yerasimos, yay. haz. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.
- Peirce, Leslie, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.
- Pektaş, Özdeniz, "Emek Tarihi: Özgür Olmayan Emek Tartışmaları," *İktisat Tarihinin Dönüşü Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar*, der. Ulaş Karakoç-Alp Yücel Kaya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 197-234.
- Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, çev. Sabri Tekay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- , *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- , *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- , *Miners and the State in the Ottoman Empire The Zonguldak Coalfield, 1822-1920*, Berghahn Books, New York, 2006.
- , "Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922," *International Labor and Working-Class History*, no. 60, 2001, s. 93-109.
- , "Introduction," *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, ed. Donald Quataert, State University of New York Press, Albany, 1994, s. 1-12.
- Redhouse, James W., *Redhouse's Turkish Dictionary*, Bernard Quartich, Londra, 1880.

- Reilly, James A., "Damascus Merchants and Trade in the Transition to Capitalism," *Canadian Journal of History*, c. 27/1, 1992, s. 1-27.
- Rubin, Avi, *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity*, Palgrave Macmillan, New York, 2011.
- Ruff, Julius R., *Erken Modern Avrupa'da Şiddet (1500-1800)*, çev. Didem Türkoğlu, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Sadeddin Nüzhet ve Mehmed Ferid, *Konya Vilâyeti Halkiyât ve Harsiyâtı*, Vilayet Matbaası, Konya, 1926.
- Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul, 2008.
- Sakaoglu, Necdet, "Çarşamba Divanı" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 472-473.
- Samipaşazade Sezai, *Sergüzeşt*, Kitabhane-i Südi, İstanbul, 1924.
- Sarıyıldız, Gülden, *Sokak Yazıcıları Osmanlılarda Arzuhal ve Arzuhalciler*, Derlem Yayınları, İstanbul, 2010.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- Saz, Leyla, *Haremde Yaşam Saray ve Harem Hatıraları*, haz. Sedat Demir, DBY Yayınları, İstanbul, 2010.
- Scherz, China, "Seeking the Wounds of the Gift: Recipient Agency in Catholic Charity and Kiganda Patronage," *The Request and the Gift in Religious and Humanitarian Endeavors*, ed. Frederic Klaitz, Palgrave Macmillan, 2017, s. 47-64.
- Schick, Irvin Cemil, *Bedeni, Toplumu, Kâinatı Yazmak İslâm, Cinsiyet ve Kültür Üzerine*, yay. haz. ve çev. Pelin Tünaydın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Seetzen, Ulrich Jasper, *İstanbul Günlükleri 12 Aralık 1802-22 Haziran 1803*, c. 1, çev. Selma Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.
- Sefer, Akin, *The Arsenal of Ottoman Modernity: Workers, Industry, and the State in the Late Ottoman Istanbul*, doktora tezi, Northeastern University, Boston, 2018.
- Seli, Kemal, *Bozkırın Çiçeklendirmek Yoksullukla Mücadele İçin Bir Kalkınma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Serbestoğlu, İbrahim, *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı 1863-1865*, Mengüceli Yayınları, Malatya, 2015.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Straub, Kristina, *Domestic Affairs: Intimacy, Eroticism, and Violence Between Servants and Masters in Eighteenth-Century Britain*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2009.
- Sunar, Mehmet Mert, *Cauldron of Dissent: A Study of the Janissary Corps, 1807-1826*, doktora tezi, Binghamton University, New York, 2006.
- Şaşmaz, Musa, "Niğde ve Çevresinde Kıtık (1887-1892)," *Niğde Tarihi Üzerine*, ed. M. Şaşmaz, Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 181-209.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1317.
- Şen, Ömer, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Köle Ticaretinde Kafkasya Göçmenlerinin Rolü," *Dünyâ ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, sayı 6, 1994, s. 171-192.
- Şerafeddin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Seyahat Anıları Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*, günümüz Türkçesine uyarlayan Cahit Kayra, Boyut Kitapları, İstanbul 2008.
- Şimşir, Bilâl, *Rumeli'den Türk Göçleri Belgeler I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

- Şinasi-Ebuzziya, *Durûb-ı Emsâli Osmaniye*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1302.
- Şuenu, Mehmed Fetgeri, *Osmanlı Âlem-i İctimâ'isinde Çerkes Kadınları*, Zarafet Matbaası, İstanbul, 1914.
- Telci Özbek, Müge, "Haneyle Sokağın Sınırında: 1900'ler Başlı İstanbul'unda Hizmetçi Kadınlar, Emek ve Cinsellik," *Toplumsal Tarih*, sayı 269, 2016, s. 52-56.
- Tezcan, Baki, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
- The Famine in Asia Minor, Its History, Compiled From the Pages of the Levant Herald*, The Isis Press, İstanbul, 1989.
- Thompson, E. P., *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Toledano, Ehud R., *Suskun ve Yokmuşçasına İslâm Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- , *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.
- Toprak, Zafer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908-1946*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.
- , *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
- , "Modernization and Commercialization in the Tanzimat Period: 1838-1875," *New Perspectives on Turkey*, c. 7, 1992, s. 57-70.
- Topuz, Hıfzı, *Meyyale*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998.
- Tucker, Judith E., *Women in Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.
- Tugay, Emine Fuat, *Bir Aile Üç Asır*, çev. Şeniz Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- Tunalı Koç, Gülçin, "'Sözüm Bu İki Gözüm el-Vefâ ve Tam Vefâ': Müneccim Sadullah el-Ankaravî'nin Kaleminden 19. Yüzyıl Ankara'sında Hizmetkârlar," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 5, 2007, s. 41-70.
- Tunçomağ, Kenan, "Çalışma Hayatında Çocuk ve Gençler," *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, sayı 31, 1982, s. 71-83.
- Turna, Nalan, 19. YY.'den 20. YY.'ye Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri, Mürür Tezkereleri, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2013.
- Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dârüssınaası*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1339.
- Türkoglu, Pakize, *Kızlar da Yanmaz Genç Cumhuriyet'te Köy Çocuğu Olmak*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- Uygun, Süleyman, *Osmanlı Sularında Rekabet Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- Van-Lennep, Henry J., *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, c. 1, John Murray, Londra, 1870.
- Walz, Terence-Kenneth M. Cuno, "Introduction: The Study of Slavery in Nineteenth-Century Egypt, Sudan and the Ottoman Mediterranean," *Race and Slavery in the Middle East: Histories of Trans-Saharan Africans in Nineteenth-Century Egypt, Sudan and the Ottoman Mediterranean*, ed. Terence Walz-Kenneth M. Cuno, The American University in Cairo Press, Cairo, 2010, s. 1-15.

- White, Charles, *Three Years in Constantinople or, Domestic Manners of the Turks in 1844*, c. 2, Henry Colburn, Londra, 1846.
- Yavuz, Didem, *Crafting an Empire: The Hereke Factory Campus (1842-1914)*, doktora tezi, The State University of New Jersey, Newark, 2018.
- Yalman, Ahmet Emin, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, çev. Birgen Keleşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- Yavuz Velipaşaoğlu, Didem, "Weaving for War & Peace: Education of the Children in the Hereke Factory Campus (1912-1918)." *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, c. 4/1, 2018, s. 93-129.
- Yıldırım, Kadir, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler ve Grevler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Yıldırım, Mehmet Ali, *Dersaadet Sanayi Mektebi İstanbul Sanayi Mektebi 1868-1926*, Kitabevi, İstanbul, 2013.
- Yıldırım, Nuran, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, Darülaceze Vakfı, İstanbul 1996.
- Yıldız, Kenan, "1782 İstanbul Yangını: Kadı Sicillerinden Tespit, Çıkarım ve Yorumlar," *Osmanlı İstanbullu II. Uluslararası Osmanlı İstanbullu Sempozyumu, Bildiriler*, ed. Feridun M. Emecen-Ali Akyıldız-Emrah Safa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, s. 707-722.
- Yılığür, Egemen, "Kumkapı Hisarında Bir Teneke Mahallesi: 19. Yüzyıl İstanbul'unda Erken Modern Kent Yoksulluğu," *İdeal Kent*, c. 8/22, 2017, s. 538-576.
- Yörükoglu, Atalay, *Değişen Toplumda Aile ve Çocuk*, Özgür Yayınları, İstanbul, 1989.
- Zarinebaf, Fariba, *Crime and Punishment in Istanbul 1700-1800*, University of California Press, California, 2010.
- Zilfi, Madeline C., *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire The Design of Difference*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
- , "Servants, Slaves, and the Domestic Order in the Ottoman Middle East," *Hawwa*, c. 2/1, 2004, s. 1-33.
- Zohrab, Krikor, "Postal," *Ermeni Edebiyatı Numuneleri*, ed. Sarkis Srents, çev. Mahir Ünal Eriş-Ari Şekeryan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 67-104.
- Zürcher, Erik Jan, "Önsöz," *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, der. Donald Quataert-Erik Jan Zürcher, çev. Cahide Ediz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 7-11.

- Abaza** 65, 158-159
Abdurrahman Nureddin Paşa (Kastamonu Valisi)
 151-153, 155, 157
açlık 97, 101, 106, 208-209
Adalar 38, 222
Adana 7, 22, 233; **Tütün Fabrikası** 23
Adapazarı 97, 280-281; **Kayalar Köyü** 124
afkâr-ı fukaradan/afkâr-ı fukaradan ve muhtâc-ı nân 103, 118, 247
Afrika 53, 65, 267-268
Afyon 97
ağa 91, 117-120, 122, 124-127, 138-139, 170-173, 175-180, 183-186, 193-195, 203, 213, 217-218, 225, 236-237, 244-245, 247, 254, 257, 285
ahlaki 48; **değerler** 59, 62, 74-75, 136, 147, 155, 255
Ahlaksız Valideler (gazete başlığı) 230
Ahmed Cevdet Paşa 240
Ahmed Emin (Yalman) 26, 129, 132
Ahmed Hilmi Bey (Miralay) 101
Ahmed Midhat (Efendi) 38, 54, 64-65, 70, 277-278, 288, 297
Ahmed Rasim 107, 110
Ahmed Şerif 92, 198-199
ahret evlâdı 54
ahretlik 39-40, 54-55, 146
Ahretlik (Tefrika) 67, 119, 143-146, 156, 201, 210, 240, 259, 265, 271
aidiyet 16, 18, 203-205, 286
aile 16, 20, 22-24, 26-27, 30-32, 35, 38-39, 41-44, 47-52, 54-56, 58-59, 61-64, 66-72, 74-75, 77-81, 83-84, 86-87, 90, 98-99, 101, 103-104, 106, 111-115, 117-122, 125-127, 129, 132-133, 135-137, 140-144, 146-148, 150-152, 154-162, 165-167, 171-184, 186-187, 189, 191-197, 202-212, 214-218, 220, 223-230, 233-262, 264-265, 267-268, 270-272, 274-275, 277-279, 281-293, 295-297, 299; **bağları** 123; **hizmetine almak** 44, 187
ailevi meseleler 86, 117-118
akit 57, 59, 73, 81, 251, 254

- akraba/akrabalık** 49, 51, 87, 90, 105, 111-112, 114, 117, 120, 122, 125-127, 130, 132, 140, 145-147, 163-164, 166-167, 169-172, 174-182, 184, 186-187, 189-194, 197, 203, 205-206, 208, 225, 239-240, 243-245, 256-257, 272, 278-279; **bağı** 116, 165, 181
aktör/aktörler 29, 45, 50, 116-117, 146-147, 166, 174, 181, 189, 272
alım gücü/güçleri 207, 262-263, 293
Ali Efendi (Basiretçi) 98, 171
Allah rızası 32, 40, 48, 59, 62, 73-74, 77, 136, 255
Amerikalı araştırmacı/lar 22-23
amir(ler) 180, 183, 192, 194
Anadolu 20-21, 34, 39, 42, 44, 49, 51, 67, 70-71, 75, 84-85, 92-95, 98, 100-105, 109, 111, 113-117, 122, 125, 140-141, 150-151, 158-159, 163, 165, 166, 169, 184, 196-197, 201, 208, 242, 262, 269-270, 288, 297; **Batı** 168; **Doğu** 164, 184; **kent ve kasabaları** 44, 46, 100, 111, 117, 190-191, 257; **Kuzey** 46, 61, 83, 91, 151, 163, 168, 190, 199-200, 202, 293; **Kuzeybatı** 46, 61, 83, 86, 91, 151, 159, 163-164, 169, 190-191, 198-200, 202, 215, 239, 245, 257, 293; **Orta** 18, 22, 48-49, 55, 83-84, 86, 91, 93-94, 96, 102, 104, 106, 164, 166, 168, 197
Anadolulu 49, 86, 103, 116, 141, 199, 205, 269;
aileler 245; **babalar** 115-116; **çocuklar** 70-71, 84-86, 98-99, 102, 114, 116, 118, 122, 126, 140, 168, 206, 269-270, 272-274, 297; **erkek çocuklar** 275; **kadınlar** 122-123; **kız çocukları** 75, 197; **kimsesiz çocuklar** 272
Ankara 91, 95, 97, 101-102, 164, 168, 190, 198, 200; **Mutasarrıf Vasıf** 131-132, 134; **Vasıf** 131
aracı(lar)/aracılık 20, 45, 50, 71, 80, 102, 122, 131, 136, 143-148, 150, 152, 156-157, 160-164, 169, 171-172, 174, 177, 179-197, 199, 207, 245, 253-254; **kurumlar** 147-149, 295
arkadaşlık 180, 214-215
Avrupalı 277
arzıhal 88, 95, 97, 126, 167, 243, 246, 248, 256
Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye 17

asayiş 27, 98, 147, 164
ashâb-ı hayr 134
aşçı/aşçılık 67, 121, 125, 154, 257, 265, 278, 288
âteş-i samansuz kaht 95
Ayaş 172-173; Haslar Köyü 172
aylık 35, 126, 206, 217, 219, 240, 248-250, 256-
257, 259, 261, 263-268, 271, 273-274, 296
ayrılma 44, 62-63, 79, 83, 125, 147, 162, 208, 211,
216-217, 220, 233, 242, 244, 247, 252, 256-
257, 259-260, 279, 290, 292; seçeneği 78

Ba

baba ocağı 281
bağlımlılık 35, 77-78, 81, 165
Bahçecik 158, 202
bahçıvan 138, 140, 185
Bakırköy 261
bakire 79-80
Balkan coğrafyası 38
Balkan Savaşları 26, 84, 104-105, 110-112, 123, 142,
207, 262-263
Balkanlar 27, 104-105, 297
Barkley, Henry C. 91
Barth, Heinrich 199
barınma 68, 87, 97-98, 105, 109, 111, 131, 141-142,
166, 260
Bartın Boğazı 157
basın 40, 43, 45, 48, 50, 103, 143-144, 150, 162-163,
196-197, 257
Basiret 99, 101
baskı 29-30, 38, 50, 88, 118, 122, 131, 162, 223, 225-
226, 231, 233, 236, 241, 245, 254, 278
başıboş 98, 129, 133
başka kapı 294
başkent 27, 32, 34-36, 45-46, 83-84, 90, 98-99,
105, 114-115, 138, 144, 146, 151, 155, 158, 162-
166, 170-171, 175-178, 180, 186, 190, 192,
196-199, 208, 239, 241, 259, 270, 279; hu-
zuru 147
Batum 19-20, 105; muhacirleri 124, 224
bayram 106, 216, 260
bebek 23, 212, 228-230

Behar, Cem 36, 66, 138, 140, 283-284, 289
bekâr 164, 176-177, 283
bekâret 52, 79-80, 224, 226-229, 239
Besim Ömer 24, 283
besleme 39-42, 47, 55-56, 59, 64-65, 70, 112, 141,
223, 230-231, 233, 235, 287, 297-298
Besleme (Roman) 95, 224, 239, 243
Besleme (Ansiklopedi maddesi) 54
Beslemeler (Makale) 148-149
beslemeler/beslemelik 40-42, 53-54, 64, 75, 85,
150, 152, 235, 277, 288, 295-296, 298-299
beşe 203-204
beyaz (cariye/köle) 65, 267-269, 286
bilâ tesmiyetü'l-ücre 252
bilâ-tezkere terk-i vatan etmek 99
1845 Orta Anadolu kuraklığı ve kıtlığı 48-49, 55,
70, 83-84, 94, 96, 99, 102
1873-1875 Orta Anadolu kıtlığı 106, 197
1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı 67, 108-109, 113, 134
birikmiş ücretleri almak 245
Birinci Dünya Savaşı 22, 26, 59, 102, 104, 111, 129,
133, 206, 263, 266, 293
Bolu 151, 164, 194, 198, 200, 257; Kaymakamı 170
boğaz tokluğu 27, 31, 47, 102, 246, 251, 298
bohçacılar 215-216, 226
borç 11, 54, 92, 256
boşanma/boşanmak 86, 117-118, 122, 226, 228,
260, 284
buluğ 37, 51, 63, 78, 80-81, 91, 180, 214, 225, 246,
248, 250, 260-261, 264, 279, 281-282, 289-292
Burnaby, Fred 91, 197
Bursa 8, 22, 34, 43, 64, 84, 92-92, 97, 266; Sada-
bad Köyü 224
bürokrasi 27, 35, 48, 50, 105, 190, 206
Büyük İstanbul 33
Büyükkada 233
cami 43, 68, 86-87, 109, 111-113, 124, 127, 167, 173,
175, 229
cariye(ler) 27, 65, 75, 79-81, 85, 152, 154, 158, 269,
277, 286

Ca

Ceb-i Hümayun 185
 Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye 134
Ceride-i Havadis 130, 134
 Cibali Tütün Fabrikası 23-24
 cihaz 286
 cinsel 65, 73; baskı 30, 225-227, 245; gelişim 223; istismar 45, 77, 79-81, 230; ilişki 47, 80, 225-226; olgunluk 81
 cinsiyet 31, 44, 47, 60, 83, 137-138, 140-141
 coğrafi 168, 205, 240; aidiyet 203; arka plan 31, 34, 39, 48-49, 51, 83, 85, 90, 102, 114, 138, 140, 262; çeşitlili(k) 113, 297; köken 85, 87, 90, 114; sınırlar 190; tercihler 191
 coğrafya 18, 27, 32, 34, 38-39, 85, 91-93, 127, 144, 168, 198, 205, 239, 269, 271, 297
 cumhuriyet 30, 73, 92-93, 166, 265, 289, 295-299
 çalışan 16, 20-25, 35-36, 42, 52, 54, 62, 66, 62, 84, 92, 98, 103, 109, 111-112, 125, 140, 164, 171-172, 178-180, 183, 193-194, 204, 206-207, 210-211, 213, 220, 222-223, 226-227, 229-231, 233, 236, 239, 242, 244, 247, 260, 262, 264-267, 276, 279, 282, 285, 289-290, 296
 çalışma 15-17, 21-23, 26, 28, 31, 33-35, 37-38, 42, 48, 81, 97, 125, 157, 159, 161-165, 168, 171, 176, 180-181, 211-212, 220, 222, 233, 243, 247, 256, 264, 266, 275-279, 282, 289-290, 293; hayatı 25; koşulları 24, 30; şartları 25; yaşı 25, 165
 çamaşırcı 91, 227
 Çankırı 97, 151, 164, 171-173, 168, 200; Hacılar Köyü 172; Maruf Köyü 172; Karapazar Kazası Kalafat Köyü 172; Yaka Köyü 279
 Çarşamba Divanı 237
 çarşı 98, 138, 171-172, 194, 215-216
 Çatalca 39, 127
 çekirge 93
 Çerkeş 88, 164, 168, 170, 200, 245, 257; Başbo-yunduruk Köyü 241; Kazası 240-241; Ovacık Nahiyesi 240-241
 Çerkeşli 175, 201, 236, 285
 Çerkez(ler) 39, 51, 53, 65-66, 76, 85-88, 101, 106,

113, 134, 142, 269, 272; muhaciri 88, 121, 124-125; muhacirleri 106
 çeyiz(ler) 62, 141, 213, 216, 239, 247, 249-250, 254, 257, 275, 284-285
 çırak/çıraklık 15, 24, 37, 132-133, 135-136, 138-139, 169, 267, 275
 çocuk 19, 21, 23-25, 27-28, 30, 33-34, 37-44, 46-48, 52, 54-60, 62-64, 66, 68-74, 78-81, 83-88, 90-91, 96-100, 102-106, 108-114, 116-120, 122-134, 136-142, 145, 147, 150, 152, 154-172, 174-178, 180-187, 189, 191-194, 196-197, 199-201, 203-213, 215-218, 220, 222-224, 226, 235, 239-241, 243, 247, 249, 251-264, 266-267, 269-279, 282-283, 285, 290-292, 296-297, 299; emeği 15-17, 20, 22, 26, 29, 31, 36, 51, 65, 296-297; esareti 75, 295; hareketliliği 45, 49-50, 76-77, 115, 143-144, 146, 148, 151, 151, 190, 298; istihdamı 18, 32, 35, 67, 135, 268, 295; işçiliği 26; statüsü 73; ticareti 101; nahl-ması 76, 101, 135; yaşlarda 36, 214, 281, 285
 çocukluk 18, 21, 37, 63, 73-74, 78, 81, 109, 208-209, 211, 247, 249, 282, 285, 291
 çöpçatanlık 226
 Daday: Dere Köyü 194; Kazası 118, 289
 dahiliye 98, 151
 Dahiliye Nezareti 137, 151
 damat adayı 52
 darb 222, 235
 Darülaceze 112, 135, 137
 Darüleyhâm 15, 129, 136
 Darüşşafaka 124, 130, 134
 Davran, Bülent 296
 dayak 220, 222, 236, 245
 dayanışma 204-205
 Defterhane-i Âmire 117
 Defterhane-i Hakani 183
 değer 37, 42, 59, 62, 74-75, 79-80, 136, 141, 147, 155, 255, 268-269, 278
 dellakelik 213
 dellal 144, 152, 184, 188-189, 196, 202

Da

dem-i diyet 236
demiryolu 198, 200-201
deneme süresi 211
deniz 146, 175, 198, 200-201
denizyolu 105, 169, 199, 201-202
dersaadet 144, 157-158
devlet 15, 17-18, 22, 26, 28-29, 35, 45-50, 55, 73, 77, 81, 83, 88, 92, 95, 97, 99, 103, 109, 111-112, 114-114, 117, 119, 124, 126, 128-129, 131-134, 136-137, 142-144, 146, 148, 150, 152, 155, 157-164, 179-181, 187, 189-190, 196-197, 206-207, 222, 235, 238, 242, 247, 262, 271-272, 289, 298-299; adamı/adamları 27, 131; aygıtı 197
Devrek 178, 202, 238
dikiş nakış 212-214
dilenci/dilencilik/dilenciler 21, 98, 113
din değiştirme 38
doğal afet(ler) 33, 86, 93, 99, 129
Doksan Üç Harbi 109, 112-113, 270
dönüşüm 27, 31-36, 39, 42, 44, 48-49, 51, 53, 55-56, 58, 61, 64, 70-74, 77, 102, 115, 138, 163, 166, 181, 203, 247, 251, 255, 262, 277, 282, 284, 292, 295, 298
Dörtdivan 175; Göynükviran Köyü 173; Kuruca Köyü 167; Nahiyesi 194; Yayalar Köyü 194
dramatik 49, 83, 86, 162
Duben, Alan 36, 138, 140, 283-284, 289
dul 228
dükkân 20, 23, 90-91, 138-139, 164, 171-172, 174, 285
düşük 24, 80-81, 229-230
düzenleme 17, 25-26, 36, 45-46, 50, 73, 77, 93, 103, 134, 143, 150, 152, 155, 157, 160-161, 181-182, 196-197, 224, 296, 298
Eb
ebeveyn 44, 59, 67, 86, 111, 114, 119, 125-127, 132, 134, 173, 180, 201, 204, 236, 243, 246, 250
Ebuzziya Tevfik 40
ecr-i misl 61, 63, 206, 252-256, 290
edebi metinler 40
Edime 84, 109-110, 217, 242; Çorlu Kazası 161, 217
Edirmeli 213, 253

Edhem Veysi 95, 224, 239, 243
efendi 81, 203, 225, 247, 288
Ege Adaları 39, 85, 103, 114, 141, 150, 152, 270, 296
Eğîn Kaymakamı 222
ehl-i namus 161-162
ehl-i vukûf 252
El-Cevâib 124
emanet 80, 181, 224
emanetçi 45-46, 144, 152, 184-185, 189, 196
emek 15, 20, 29, 36, 42, 78-79, 81, 164, 169, 190, 206-207, 251-252, 254, 260, 265, 267, 288, 290; açığı 17-18, 54, 71, 102; hareketliliği 28, 34-35, 143, 146, 166, 279; ilişkisi/ilişkileri 24, 40, 49, 75, 299; karşılığını almak 206; piyasası 51, 189, 261, 269; sömürüsü 27, 299; ücret ilişkisi 32, 48, 58-59, 61-62, 74
Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 246, 249, 256
emsal 261
Enderun-ı Hümayun 177
enflasyon 293; dalgası 206, 262-263
Ereğli 25, 97, 164, 198, 200, 202, 249, 256
erishkinlik 37, 51-52, 73, 81; tercihi 78
erkek 23, 26, 34, 47, 49-50, 67, 79-80, 83, 104, 120, 123-125, 133, 136, 147, 150, 163-166, 169-172, 175-177, 181-182, 187, 203, 207, 216, 220, 222-228, 231, 238, 266, 279, 283-284, 288-289; çocuk 21, 25, 37-38, 101, 132, 134, 137-142, 275-276
erken yaşlar 15-16, 36, 63, 211
Ermeni(ler) 18, 38, 202
Erzurum 227, 239
Esen, Muzaffer 54-55, 70
Esir Ticareti (Makale) 76
esnaf 37, 66, 88, 119, 133, 138, 169, 198, 204, 206, 213, 225, 254, 257, 275, 278, 288-289
eş adayı 62, 65, 86, 223, 269, 284, 286, 288-289
eşya 44, 73, 206, 216, 230-231, 254-255, 261, 285-286, 290
etnik köken 18, 32, 38
Evkâf-ı Hümayûn Nezareti 91, 241, 245
evlat 39-40, 55-56, 130
evlatlık 39-41, 53, 56-59, 61-62, 67, 95, 101, 132,

134-137, 140, 208, 211, 250, 288, 298; **kuru-**
mu 55; **uygulamas**ı 55, 133

evlenmek 62-63, 118, 122, 227, 281-284, 286-287
evlilik 37, 51, 62, 80-81, 122, 141, 207, 225, 227, 250,
286-289; **ayarılanması** 227; **çağı** 224, 233; **dışı**
230; **dışı ilişki** 224, 228-229; **planları** 226;
sözleşmesi 228; **vaadi** 226, 231; **yaşı** 281-285
ezâ ve cefâ 236, 238

Fa

fabrika 15-18, 20, 22-25, 138, 266
fahişe/fahişeler 229, 234-235
fakir 75, 93, 103, 126, 131, 155, 197, 249, 288, 296;
köylü kızları 67
fakr u zaruret 103, 120, 259, 296
Fatma Aliye Hanım 240
fedakarlık 78, 125, 255
Felâh 107, 110
felaket 93, 114, 151-152, 154, 235, 277-278
Ferid Paşa (Trabzon Valisi) 191-193
fesh/fesih 61, 78-79, 81, 123, 217-219, 241, 257, 292
fesh-i icar 45, 257
fetva 254; **mecmuaları** 61
fırar 45, 106, 135, 157-158, 220, 233-234
fiyat 64-65, 73, 79, 207, 251, 261, 268-269, 272;
istikran 207, 262-263, 267
fiziksel 23, 73, 223, 283; **istismar** 47; **olgunlu(k)**
283; **ve cinsel gelişim** 223; **ve cinsel istismar**
45, 77, 230
fuşşiyât 154
fuhuş 120, 160, 234; **fuşşa sürüklenme** 143, 147,
161-162, 238, 278, 297
garip kız çocukları 42, 54, 70

Ga

Garnett, Lucy 283
gayrimüslim 18; **çocuk(lar)** 18, 38
gazete 15-16, 33, 40-41, 46-48, 67, 75, 92, 99, 101,
103-104, 109-112, 124, 134, 136-137, 143-145,
147-148, 150, 182, 189, 212, 215-216, 222, 230,
238, 250, 277-278, 283, 297, 299
gebelik 24, 198
Gezbe 39

geçim 22, 81, 103, 117, 122, 126, 169, 213, 242, 263-
264, 267, 294; **endeksi** 263

gelinlik kız 250

gemi(ler) 106, 177, 201; **buharlı-** 199-200

Gemlik 97

genç kız(lar) 22, 26-27, 29-30, 37-38, 54-55, 64,
66, 91, 137, 146, 163, 165, 214-215, 227-229,
234, 246-247, 250-251, 279, 292

Gerede 43-44, 46, 91-92, 95, 116, 164, 167-171,
174, 177, 191, 195, 200, 218, 244-245, 247,
259, 275; **Afşar Tarakçı Köyü** 169; **Çağış**
Köyü 194; **Çalış[lar] Köyü** 90; **Çoğullu Köyü**
194-195; **Dülger Köyü** 194; **Kazası** 90; **Mah-**
kemesi 273-274; **Mircekiraz Köyü** 167, 173;
Müdürü 170; **Orta Mahallesi** 60

geri ödeme 79, 241, 257

giyinme 63

Gotuk Halid 74

göç 28, 32-36, 48, 50, 55-56, 64-65, 67, 76, 83, 87-
88, 93, 95, 98, 111, 114-115, 124-125, 129, 132,
134, 142, 140, 147, 150, 167, 173, 199, 205,
218, 234, 269-270; **ağları** 163, 166; **dalgası**
85, 105, 109; **dinamikleri** 164-165; **yolları** 39,
84, 86, 99, 104-105, 110, 113, 123, 127

gönül ilişkileri 226

Göynük 57

Gümüşhane 101

günah keçisi 226

gündelik 35, 53, 61, 156, 260, 266, 296; **dil** 56,
287; **hayat** 53; **yaşam** 41, 43, 59, 68, 85, 93,
133, 190, 197, 222

günlük 26, 110, 217, 266, 275, 278; **ihtiyaç** 57, 120;
işler 239

Gürctü(ler) 65

Gürkan, Ülker 295-296, 298

hademe 179-180, 218, 233, 242

hak 51, 57, 71, 114, 122, 181, 187, 239, 249, 252,
254, 284, 290

hâkim 49, 91, 114, 129, 144, 169, 198, 208

hâl ve hüviyet 148

Ha

Halep Defterdan 248

Haliç Vapurları Müdürü 240

hamal/hamallık 21, 26, 169, 171-173

hamam 209, 215

hamile 80, 226, 228-231, 236, 286

hamiyetkâr 136

hamiyetsiz 151-152, 189

han 90, 111

hane 37, 51, 66-67, 88, 113, 137-138, 143, 161-162, 169, 185, 201, 205, 207, 216, 220, 226, 234-236, 248-249, 288, 295, 297

hanım olmak 86, 103, 147, 278

Hanımlara Mahsus Gazete 67, 145, 216, 230, 250

harcırâh 241

harçlık 216

hareketlilik zinciri 147

harem 152, 224

Hasan Fehmi Paşa (Nafia Nazırı) 200

hassasiyet 77, 118, 131, 147, 151, 155, 182, 205, 210, 225, 246-247

hastalık/hastalıklar 23, 92, 97, 105-106, 110, 117, 210, 238

Hatipoğlu Ali (Araçlı) 103, 242

hayal kırıklıkları 80, 92, 131, 144, 216, 220, 226, 234, 246, 270

Haydarpaşa 198

hayırseverlik 27, 31-32, 40, 48, 59, 62, 68, 74, 77, 136, 142, 155, 197, 255, 285, 299

Haytuk Tevfik Talat 76

hediyeler 216, 251

hemşeri/hemşeriler 88, 90, 164-167, 169-171, 174-178, 190-191, 205, 279, 289

hemşerilik 164, 206; **ağları** 34, 165-166, 239; **bağları** 45, 90, 165-167, 169, 171-172, 174, 177, 191; **ilişkileri** 164-165

Hereke 175; **Fabrikası** 18, 22, 24

Heybeliada 241, 246

hırsızlık 45, 47, 148, 230-232, 237-238, 297

Hırsızlık Hikâyeleri 230

hıyâr-ı bulûğ/hıyârü'l-bulûğ 78

hibe 256

hidâne hakkı 122

Hikmet 112

himaye 63, 68, 71, 74, 78, 84, 87, 101, 112, 115, 125-126, 129, 132, 155, 204-205, 216, 224, 228, 243, 254-255, 271-272, 290, 299

Himâye-i Etfâl Cemiyeti 40, 59, 133-137, 210

hiyerarşi 51, 65, 193, 212, 225, 268-269, 288

hizmetçi/hizmetçilik 29, 35-36, 39-40, 42, 51, 53, 55-56, 59, 67-68, 70, 75, 79, 85, 101, 103, 112, 123, 125, 132, 137-138, 140-141, 144, 147-148, 150, 152, 157-159, 183, 188-190, 201-202, 207, 211-212, 214-215, 217, 220, 222-223, 225-226, 228-231, 236, 238, 241, 246, 248-249, 270, 278, 286-288, 292-296; **istihdamı** 66; **kızlar** 216, 235; **parçası** 287; **sayısı** 66

Hizmetçi Kızlar (Makale) 103, 144, 188, 277, 288

hizmete girme yaşları 48, 62-63

hizmetkâr 102, 137, 296

Horváth, Béla 22, 104, 111

hukuk 298; **metinleri** 42, 61, 252

hukukî 32, 41, 43, 48, 51, 56-58, 72-78, 80, 135, 246, 279, 282, 295-296, 298, 300; **ayırımı** 75; **ayırışma** 59; **sınırlar** 37, 197, 282; **statü** 71

huzur 27, 98, 147-149, 164

hüccet 75, 134, 152, 154, 156-157, 160-161, 187, 196, 224, 255

Hüsn-i İdare 216

Hüsn-i terbiye 155, 197

ıslahhane 15, 132

ıcar 43-45, 48, 53-58, 61, 64-65, 69, 75-76, 79, 84, 87, 89, 91, 101, 103, 114, 117-119, 121-126, 129, 139, 144, 157-158, 161-162, 165, 167, 169-172, 174, 177, 179, 183, 185, 187, 189-190, 194-195, 197-198, 201, 203-206, 217-218, 224, 235, 240-245, 257, 259, 271-274, 281, 285, 288, 291, 293; **işlemleri** 46, 120, 156, 166, 173, 175-176, 178, 181, 184, 186, 192-193, 196, 261; **sözleşmesi** 60, 160, 180, 287; **sözleşmeleri** 59, 62-63, 71-72, 78, 90-91, 115-116, 138, 191, 249, 256, 258, 260, 287

Is

icar-ı sagir/sagire 43, 56
İdare-i Mahsusa Meclisi 185
İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu 112
iffet 133, 222
iffetsizlik 47, 223, 226, 229
igfal 103, 146
İkinci Dünya Savaşı 296
iktisadi 15-16, 27, 28, 30, 51, 56, 83, 109, 208-209, 260, 274-275, 292, 295, 300; dönüşüm 74; durum 113, 205, 262-263; gelişme 262; gerekçe 64, 66; güç 207, 293; ilişki 17, 72, 189; imkân 203, 268; kaygı 32, 62, 74, 255; kriz 263; öncelik 48, 62-63, 67, 74, 292; saik 65; ve toplumsal dönüşüm 35
ilişkiye girmek 79-80
imkân 15, 26, 29, 32-34, 36, 43-46, 61, 64-66, 69, 72, 74, 78, 90-92, 109, 111, 119, 124, 126-127, 129, 132, 134, 136, 140-141, 174, 178, 190-191, 194, 199-201, 203, 207-208, 214-216, 226, 231, 238, 241-242, 257, 259-261, 265, 269, 276, 285-286, 295, 297-298
İnebolu 200-201, 236
informel 74; ağlar 163, 208, 295
insan 17, 28, 32, 37, 50, 70, 77, 83, 86, 92-93, 97-99, 101, 103-104, 109, 129, 137, 151, 172, 186, 194, 209, 233, 243, 283; hareketliliği 99, 150, 168; kaynakları 70, 83; ticareti 101
infâk ve iksâ 117, 120, 127
intihar 143, 162, 220, 231-234, 236, 245
İplikhane/İplikhane-i Âmire 17-18, 171-172
isim değişikliği 210
iskât-ı cenin 229
İskeçe Bidayet Mahkemesi Reisi 161, 242
iskelele 154, 200-201
İslam hukuku 37
isticar 59-60, 63, 71, 79, 139, 156, 158, 160-162, 172, 174, 176-178, 183, 185, 187, 189-191, 194, 197, 203, 205-206, 218, 224, 240-241, 245, 256, 261, 273-274, 293; işlemleri 181, 184, 186, 192-193, 196
istihdam 15, 18, 20, 24, 26-44, 46-51, 53-59, 62-75,

77-81, 83-88, 90, 100-103, 108, 112-115, 125, 129, 137-143, 146-149, 151-152, 155-159, 161, 163, 166, 168, 170, 176-178, 180, 182-184, 187, 189-191, 194, 199-201, 203-207, 209, 211-217, 220-222, 224, 226-227, 230-231, 233, 239-241, 245-247, 249-257, 259-260, 262-271, 273, 275-276, 278, 281, 284-286, 288-292, 294-295, 297-299
İstanbul 20, 22, 26-28, 30, 32, 34-35, 37-39, 41-43, 45-46, 49-54, 56, 64, 66-68, 71-72, 76-77, 79, 83-87, 90-93, 95, 96-105, 107-115, 117-118, 120, 123, 125-127, 129, 131, 133, 136-137, 139-166, 168-171, 173-174, 176, 178-182, 184, 186-187, 189-193, 196-200, 202-211, 216-218, 223-224, 227, 229-232, 234, 239, 240-243, 245-247, 249, 251, 256-259, 261-263, 265-266, 268-271, 275, 277-278, 280-282, 286-289, 292, 295, 297; Acı Hamam Sokak 185; Ağa Yokuşu 279; Ahi Çelebi 43-44; Ahi Çelebi Mahkemesi 57; Aksaray 185, 218, 293; Ali Fakih Mahallesi 186; Altımermer 225; Armutlu Sokak 186; Bab/Bab Mahkemesi 43-44, 170, 218; Bağlar Mahallesi 172; Balçı Yokuşu 184; Balık Pazarı 171-172; Bayezid 172, 175, 178; Bayezid Camii 175; Beşiktaş 183, 185; Bozdoğan Kemerli 184; Çalı Sokak 120; Çardaklı Hamam Sokağı 69, 214; Çarşamba Pazarı 167; Çukur Çeşme 186; Davudpaşa 43-44; Davudpaşa Camii 43; Davudpaşa Mahkemesi 43-44, 89, 170, 173, 214, 218, 225; Davudpaşa Mahallesi 69, 119; Divanyolu 185; Emin Bey Mahallesi 172; Esir Pazarı 29; Eski Salı Pazarı 185; Eyüp 17, 171-172, 237; Fatih Camii 177, 183; Firuz Ağa Camii 172; Firuz Ağa Mahallesi 125, 136, 185; Galata 33, 43-44; Galata Köprüsü 23; Galata Mahkemesi 220, 237; Göztepe 248; Hancı Karagöz Mahallesi 127; Hasan Paşa Mahallesi 183; Hekimzade Ali Paşa Camii 119; Hüsameddin Paşa Mahallesi 185; Kadıköy Mektebi Sultanisi 228; Kalender Mahallesi 185; Kallıca Köyü 117; Karagümrük 120; Kasımpaşa

120; Kıztaşı 185; Koca Mustafa Paşa 175, 186, 212; Kovacı Dede Mahallesi 167; Küçük Mustafa Paşa Mahallesi 57; mahkemeleri 45, 53, 58, 80, 116, 122, 138, 140, 181, 186-187, 190, 272-275; Mahmudpaşa 43-44; Mahmudpaşa Çarşısı 171-172; Mahmudpaşa Mahkemesi 43, 170, 173; Molla Gürani 185; Molla Hüsrev Mahallesi 172; Nuri Dede Sokağı 185; Nuruosmaniye Camii 167, 173; nüfus sayımları 31, 36, 39, 47, 53, 140, 283-284; Odun Kapısı 177; Ortaköy 21, 137; Ramazan Efendi Dergâhı 175; Şehzade Camii 123; Şekerpare Mektebi 127; Silivri Kapı 127; Sinan Paşa Mahallesi 236; Sofular Caddesi 293; Sultanahmed Meydanı 91; Sultan Bayezid 172; Suriçi 173; Süheyl Bey Mahallesi 185; Tahtakale 175; Teşvikiye Mahallesi 185; Tophane-i Âmiriye 185; Ümraniye 231; Üsküdar 33, 43-44, 88, 106, 117, 172, 175, 186, 201, 212, 238, 254; Üsküdar Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi 293; Üsküdar Mahkemesi 236-237; Vefa 172, 285; Yeni Cami 112; Yeni Han 60, 177; Yusuf Paşa Çeşmesi 175, 244; Yüksek Kaldırım 240

İstanbullaşma 32, 278, 281

istismar 24, 27, 29-31, 45, 47, 50, 77, 79-81, 103, 143-144, 147, 151, 156, 189, 220, 223, 225-226, 230, 245, 254

iş: akdi 56, 62; **ilişkisi/ilişkileri** 24

işgücü 15, 22, 53, 83, 141; **açığı** 27, 155

işkence 118, 135

işletme 15, 17-18, 22-24, 26

işveren 62

itaat 78, 225, 255

itaatkâr 85, 155, 270

iyallığe verme 56, 61

İzmir 15, 93, 111

İzmit 38, 158, 169, 187, 198, 200, 202; **Değirmen-dere Köyü** 238

Ka

kaçma(k) 96, 162, 170, 215, 220, 233, 234, 239, 241, 249

kadın(lar) 17, 20, 22, 24-29, 36-38, 41, 47, 57, 60, 64, 66-67, 69, 71, 84, 88, 92, 101, 104, 109-111, 117-118, 120, 122-127, 129, 137, 143, 148, 154, 157, 165, 171, 175-177, 182, 187-189, 202-203, 207, 209, 213, 215, 217-218, 222-226, 228-230, 234-235, 237, 248, 250, 263-268, 283-288, 291, 293; **dünyası** 224-225; **göçü** 165; **gözetimi** 224; **istihdamı** 26, 37, 137

Kadın (dergi) 216

Kadınları Çalıştırma Cemiyeti 136

Kafkasya/Kafkas(lar) 28, 34, 39, 49, 55, 65, 84-85, 88, 105, 113-114, 141, 207, 267-269, 297; **Kafkas kökenli/Kafkasyalı** 87, 142, 205, 262, 269-270; **muhacirleri** 39, 55, 104-106, 109

kaht u galâ 95, 97

kahvehane 20, 174-176, 178

kalifiye 17; **hizmetçi** 66, 295

kamu kurumları 109

kamusal düzen 27

kanıt 146, 226, 236-237

kanun tasansı 25-26

kapı kızı 56, 141-142

kapıcı 148

kâr düşkünlü 196-197

Karakışla, Yavuz Selim 68

karakol 230

Karadeniz 20, 65, 105-106, 199-201; **Batı-** 164;

Doğu- 19; **Orta-** 258

karayolu 200, 202

karşılıklı rıza 225

Karpat, Kemal 32, 105

Kastamonu 103, 118, 164, 177, 200, 240, 242, 257,

289-291; **Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi** 192;

Mahkemesi 43-44, 46, 116, 191; **Valisi Abdur-**

rahman Nureddin Paşa 151-153, 155, 157; **Vergi**

Müfettişi 194; **Vilayeti** 151, 156-157; **Vilayeti**

Adliye Müfettişi 191; **Vilayeti Vali Muavini** 194

katırcı 119, 143-144, 152, 177, 184, 189, 196, 201, 271

kayıp 28, 217, 238, 297; **ilanları** 112

kayıt altına almak 43, 129, 187

kaymakam 93, 161-162, 170, 191-194, 222, 242

kayyumhane 167, 173
kazanç 23, 141, 144, 146, 156, 186, 189, 197, 250
kırılma 88, 223
kırılma 49, 73-74, 83-84, 105, 166, 169, 172, 263, 293
Kırım 39, 84-85, 105, 109, 114, 141-142; muhacir-leri 119
Kırşehir 99
Kısmet-i Askeriye 43-44
kıtık/kıtlıklar 33-34, 70, 83, 86, 93, 95, 97-99, 101-103, 141, 167-172, 178, 198, 281; ayrıca bkz. 1845 Orta Anadolu kuraklığı ve kıtlığı; 1873-1875 Orta Anadolu kıtlığı
kız(lar) 22-24, 26, 29-30, 36-38, 40, 42, 47, 52, 54-55, 62, 64, 66-67, 70, 75, 80-81, 83-84, 88, 91, 103, 117, 125-126, 128-129, 133-134, 136-138, 140-144, 146-148, 154-156, 160, 162-163, 165-166, 170, 173-178, 180-182, 187-188, 190-192, 197, 210-217, 220, 222-227, 229-231, 233, 234-251, 258, 260, 264, 270, 275, 277-279, 281-286, 288-293, 297; çocuk 22, 24-26, 37-38, 42, 50, 54-55, 60, 62, 67, 70-71, 75-76, 80-81, 101, 103, 112, 117, 127-129, 132-133, 136-138, 140-141, 143-148, 150-152, 154-163, 165-172, 174, 176, 178, 180-187, 189-198, 201, 207, 209-211, 213, 217-218, 220, 222-224, 227, 239, 241, 243, 247, 261, 264, 268, 275-279, 281, 285, 290, 293, 296, 298
Kızanlık 119; Kazası 111, 119; Şeker Ali Köyü 111
kıyılar 65, 92-93, 95, 105-106, 199-201
kibâr 158, 160, 259
kimsesiz 16, 18, 27, 49, 62, 81, 88, 119, 124, 187, 197, 201, 216, 227, 250, 257, 285, 292; çocuklar 15, 26, 28, 46, 55, 63-64, 67-68, 83, 99, 111-116, 128-129, 131-134, 136, 142, 151, 155, 271-272
kimsesizlik 27, 49, 67, 88, 114
kişisel: ağılar 146-147, 163; tasarruf 72, 272
kitlesel göç 28, 32-34, 48, 55-56, 64-65, 67, 84-85, 87, 104-105, 110, 114, 129, 132, 142, 147

Kocaali 97
kocaya kaçmak 233
komisyon 67-68, 93, 101, 111-112, 271
komşu 69, 101, 183, 186, 214-215, 254, 293
konak(lar) 69, 104, 109, 111, 203, 208, 212, 215, 229, 289
kontrol 31, 50, 73, 75, 77-79, 98-99, 135, 143, 146-148, 150-151, 154-157, 160-161, 181, 192, 196, 220
Konya 104, 168
koruyucu aile 31
köle 27, 30-31, 36, 39-40, 44, 54-55, 65, 75-78, 87, 88, 92, 113, 142, 203, 207-208, 267-269, 295, 297; edinmek 29, 64, 66, 68-69, 268; emeği 29, 66; fiyatları 64; sahipliği 29, 53, 64, 66, 70, 79, 81; ticareti 29, 48, 54-55, 64, 76
köleleştirme/köleleştirilme 77, 87, 142
kölelik 28-29, 31, 53-55, 64-66, 75-77, 101, 142, 249, 295; gerilemesi 29, 66
kötü niyetli 160, 162-163, 238
köylü 67, 92, 99, 103, 118, 146, 183, 193, 222, 296-297
kriz 38, 93, 166, 169, 172, 263, 270
Krikor Zohrab 188, 202, 226
kuraklık 55, 70, 83-84, 93-94, 97, 99, 102, 167, 198
kurban 23, 146, 222-224
kurumlar 15, 25, 28, 55, 88, 109, 111, 119, 126, 128-129, 132-137, 142, 147-149, 166, 180, 190, 198, 295, 298; kurumsal altyapı 129, 133
küt lâ-yemût 86, 209
kuyu 211, 231-233
küçük yaşlar 27, 73, 223, 264
küfecilik 120, 123
kültürel 28, 30, 33, 39, 48, 83, 86, 105, 113, 203, 297, 300; aidiyet 203; algı 35, 205; alışkanlık 50, 68; arka plan 32, 34, 183, 205, 214-215, 269, 288; dönüşüm 27, 298; farklılık 209; kalıplar 51, 55-56, 64, 66, 77, 269, 278, 286, 288; tercih 64
Kütahyalı 265

- Li** liman 105, 199-201
Londra 30, 70, 84, 143-144, 223, 230, 270
- Ma** maddi 22, 118, 126, 218-219, 241, 247; **kazanç** 141, 189; **sorunlar** 118, 120; **yoksunluk** 78-79, 242, 249
mağdur 47, 101, 223-224, 235, 237, 263
mahalle 24, 57, 60, 69, 90-91, 110, 119, 125, 127, 164-165, 167, 172, 183-186, 203, 214, 236, 248, 295
mahkeme 42, 53, 56-59, 78-80, 88-89, 91, 116-118, 120, 122, 129, 135, 138, 151, 153-154, 156-158, 160, 162, 170-171, 173, 176, 178, 181, 186-187, 190-192, 194, 196, 214, 218, 220, 225, 236-237, 242, 244, 253-255, 259, 261, 271-275, 282, 284-285, 287, 290, 292, 298; **kayıtları** 31-33, 38, 43-48, 61-62, 66, 69, 73, 125, 138, 140, 167, 182, 184, 191, 260, 279, 293
makbul hizmetçiler 85, 270
Maliye Hazine-i Celilesi Vilâyât Şubesi 185
manevi 134; **evlat** 39, 56
manevi/ahlaki değerler 48, 59, 62, 74-75, 136, 155, 255
manevra kabiliyetleri 78
mangal 23, 211-212
Manisa 22
Manyaslı 175
Marmara 38; **Adası** 277
Matbuat-ı Dahiliye Müdürü 257
masârif-ı râhiye 241, 243
mavna 201
mecidiye 279
Meclis-i Sıhhiye 222, 235
Medeni Kanun 298
medrese 90, 109, 111
mehir 228
Mehmed Emin Paşa (Seyyid, Trabzon Valisi) 134
Mehmed Nureddin Bey 216-217
Mekteb-i Mülkiye Nazırı 258
mektep 15, 86-87, 109, 111, 124-127, 131-133, 218, 228, 234
memleket 44, 51, 86, 90, 114, 126, 134, 150, 154, 156, 162, 166, 171, 179, 183, 199, 201, 205, 236, 238, 243, 245, 247, 277-281, 292
memur(lar) 33, 35, 38-39, 43, 45-50, 56, 66-67, 69, 75, 88, 92, 97, 99, 103-104, 112, 117, 144, 152, 154-155, 157, 160, 162-163, 166, 172, 178, 181-182, 189-197, 202, 206-207, 222, 227, 235-236, 238-239, 242, 258-259, 262-263, 268, 289, 294, 296-297, 299
Mengenli 237-238
merhamet 59, 73, 129, 270
merkezileşme 190, 197
meslek 15-16, 20, 60, 117, 120, 131-132, 165, 182, 184, 187, 203-204, 213
meşru 71, 81, 87, 144, 158, 228
meşrutiyet 25, 53, 76, 92, 148
mevsimlik: **çocuk işçi** 20; **göç** 199
Mısır 25, 103, 150, 152, 209
Mintzuri, Hagop 21
miras 292, 295, 298
misafirhane 133, 135-136, 210
muhacir(ler) 28-29, 39, 55, 65, 67-68, 70, 83-84, 86-88, 104-107, 109-114, 119-121, 123, 129, 131, 134, 136, 141-142, 205, 207, 218, 224, 271-272, 297; **çocuklar** 39, 49, 68, 70, 84, 113, 119, 125, 127, 130, 132, 134, 142, 272; **kadınlar** 36, 84, 109, 123-124, 137
Muhacirin İskân Şubesi 112, 130
Muhacirin Komisyonu 111-112
murahuk/murahika 74
Mustafa Galib 234
Müfide Ferid 84
Mülga Beledi Kassamlığı 43-44
mürebbiye 207
mürur 38, 160; **düzenlemeleri** 150; **nizamı** 99, 150; **nizamnamesi** 150, 152; **tezkereleri** 154, 157; **uygulamaları** 150
Müslüman 35, 38-39, 65, 105, 109, 206, 262-263
Müşahadat 277
müzakere 58, 253, 290

Na

nafaka 57, 60, 154, 206-207, 217, 219, 240-241, 249, 251-257, 259-262, 264-265, 267-268, 274-275, 290
Nakibüleşraf 280-281
nakit ödeme 72
Namiye 216-217
namus 129, 133, 161-162, 225, 246
nankörlük 78
Nesin, Aziz 208, 211
Neyzi, Ali H. 40, 208
Nimet Cemil 235
nizam 99, 150-152
nizamname 25, 134-135, 137, 150, 152
nüfus sayımları 31, 35, 36, 39, 47, 53, 140, 283-284

On

onur 24, 80, 223, 225, 228, 231-232, 286
Ordu 158, 161, 193, 208, 211, 220-221, 242, 258-259;
Habsamana Nahiyesi Alanyurt Köyü 192-193;
Habsamana Nahiyesi Göl Köyü 192-193; **Kazası** 158, 191-193, 241, 258; **Mahkemesi** 43-44, 46, 79, 259, 275; **Perşembe Nahiyesi** 192-193
orta sınıflar 29, 35, 47, 54, 66-68, 70, 138, 203, 206, 262, 265, 268, 295-296
Osmanlı 16, 24, 27-30, 32, 34, 37-38, 48, 50, 53-54, 57, 61, 64-65, 68-69, 73, 75, 87, 92, 108-111, 113, 123-124, 129, 134, 136, 143, 146, 155, 164, 182, 197, 200, 224, 232, 241, 267, 269, 282-283, 297; **devleti** 17, 95, 144, 298-299; **imparatorluğu** 19-20, 25, 72, 76, 85, 88, 105, 137, 144, 230, 263, 266, 296; **mahkemeleri** 57; **toplumu** 15, 77, 118

oynamak 50, 214
ödeme 61, 72, 79, 241, 252-254, 256-259, 296
öküz 97, 110, 119, 146, 259
Ömer Şevki Bey 25
önyargı 210, 223, 231, 278, 297
Özbay, Ferhunde 28, 47, 55, 66-67, 140
özgür 26, 31, 75, 77-80, 88, 113, 142

Pa

Pamuk, Şevket 251, 262
paragöz 246

parasallaşma 17, 72-73, 284
Paris 30, 84, 143, 152, 184, 230
pazar 194, 215, 270
pazarlık 241, 261, 272, 274
peşin 79, 158, 241; **ödeme** 61, 257-259
Piyade Dairesi 185
piyasa 51, 73-74, 189, 261, 269; **koşulları** 62, 72
polis merkezi 148, 235
Postal (Hikâye) 188, 202

Quataert, Donald 17-18

Rana Hanım (bint Safvet) 119, 201
reel ücret(ler) 251, 262-264, 268, 271-272, 275
reform/reformlar 35, 72-73, 190, 206, 296
Reji 24
Rize 282
Rum 18, 23, 38, 103, 150, 152, 277, 296; **kız çocukları** 103, 150, 152
Rumeli(ili) 28, 34, 39, 49, 55, 84-86, 87-88, 105, 108-110, 113-114, 131, 141-142, 205, 207, 269-271; **çocuklar** 88, 108, 113, 142, 270-271; **Kazaskerliği** 43-44; **muhacirler** 88, 104, 113, 131, 271

Sadâ-i Millet 75-76
Sabah 103, 144, 148-149, 277
sadaret 101, 106, 134
sadedil 146; **köylüler** 103, 296
sadık 85, 225, 270
safdil 269

Saffet Paşa 113, 131
Safranbolu 46, 116, 157, 164, 173, 175, 178, 183-186, 200, 257, 259, 261, 273-275, 289; **Ağaç Kili-se Divanı** 185; **Aktaş Nahiyesi** 185; **Akviran Köyü** 184; **Arıcık Köyü** 162, 184; **Baba Sultan Mahallesi** 184; **Cami-i Kebir Mahallesi** 185; **Çerçiler Köyü** 185; **Eflak Nahiyesi** 185; **Karaali Mahallesi** 185, 173; **Kayı Divanı** 186; **Kınklar Köyü** 185; **Kızılbel Kazası** 186-187; **Kızılca Köyü** 186; **Mahkemesi** 43-44, 178, 184, 261, 273; **Ödemiş Divanı** 185-186

Qu

Ra

Sa

sagir/sagire 37, 73, 254; **ıcarı** 43, 56-57
sahilhane 203, 208
sakk mecmuları 57, 61
salgın 92, 106, 110; **hastalık** 92, 110
Salih Zeki 15
Samsun 65, 95, 105, 180, 224, 239
sanat 131, 212
sanayi 15-16, 18, 21, 24-25; **istatistikleri** 266; **mek-tepleri** 15, 124-126, 132
sanayileşme 17, 137
Sarrac Doğan Mahallesi 91
Sapanca 158-159, 187, 200; **Şerefiye Köyü** 178
satmak 76, 103, 158-159, 242, 258
savaş 23, 28, 33, 36, 55, 59, 67, 83-84, 86-87, 99, 104-105, 108-112, 114, 123, 129, 132-133, 136, 142, 234, 263, 270-271, 293-294; **yılları** 67, 133, 136, 263, 293-294
Seetzen, Jasper 22
sefalet 93, 101, 104, 125, 137, 151, 208, 277-278
sefine 177
Selanik 22, 110
senet 135, 187
serbesti-i amel 26
sermaye 69, 207, 235, 268
serseri 136, 223
seyahat 22, 33-34, 91-92, 104, 122, 150, 154, 156, 180, 182-183, 197-199, 201, 208, 242, 246, 272
seyyid 117-118, 122, 134, 203-205, 218, 237, 289
sıla-ı rahm 279
sınıf 29, 35, 39, 41, 47, 53-54, 66-68, 70, 129, 136, 138, 152, 199, 203-204, 206, 209, 214, 220, 262, 265, 268, 278, 295-297
sınıfsal farklılık 27, 209, 214
Sivas 164
Simav 93
Sinop 151, 164
sipariş 152, 184
siyah 54, 65-66, 267-268
Sofya 124
sokak(lar) 16, 20-21, 26, 68-69, 83-84, 96-99,

107, 109, 113, 120, 124, 129, 131-133, 136, 147, 161-162, 185-186, 215, 263
sosyal statü 69, 140, 295
sosyalleşme 50, 211, 214-215
sosyoekonomik 16, 104, 203, 225-226; **statü** 69, 286
sözleşme 34, 42-45, 51, 57-63, 69, 71-75, 78-79, 81, 90-91, 115-116, 118, 125, 138-140, 156, 158, 160, 176, 179-181, 186, 191, 196, 203, 206, 211, 213, 214, 217-219, 224, 227-228, 240-241, 248-261, 271-273, 275, 282, 285, 287, 289-292
standart 39, 44, 46, 48, 56-57, 59-61, 71, 73-75, 156, 250, 256, 259-260, 265-266, 298; **ka-lıplar** 57, 71
standartlaşma 61, 74-75, 203
statü 66, 69, 71, 73, 80, 87, 140, 191, 203-204, 286, 295, 297
suiistimal 50
Şadiye Zekiye 250
şefkat 59, 62, 75, 111, 126, 129, 143, 214, 216, 255, 272
şehirli olma 278
Şehremaneti 120, 137
Şehremini 222, 235
Şemseddin Sami 50
Şerafeddin Mağmumi 92
şerif/şerife 204-205
şeriat 77, 151
şiddet 27, 162, 216, 220-222, 230, 235-236
şikâyet 40, 45, 47, 50, 68, 79-80, 88, 103, 137, 151-152, 162 196-198, 225-226, 234-236, 238, 246, 295
Şumnu 109

taahhüt 126, 135, 240-241, 255, 257
Tabur Ağası 194-195
tahrirat 151-157
tahsildar 95, 194, 224, 239
talim ve terbiye 117, 135
talimatname 134-135, 137
tamahkârlık 189

Tanin 92

Tanzimat 68, 73, 92, 166

tarakçılık 169; **dükkanları** 174

tarımsal alanlar 18, 169

tarz-ı maişet 278

Taşköprülü 179, 180

taşra 140, 143, 184, 190, 199, 273, 289; **kent ve kasabalarının mahkeme kayıtları** 33, 43-44, 46, 97, 117, 182, 191, 194, 196, 274-275; **mahkemeleri** 117, 140, 274

taşradan gelen/getirilen çocuklar 30, 45-46, 52, 72, 90, 143, 155, 167, 176, 239, 244, 270, 278, 292

taşralı(lar) 21, 50, 66, 91, 102-104, 163-164, 174-175, 178-183, 194, 197, 227, 229, 240-241, 278; **aileler** 71, 157, 181, 189, 272; **bekâr erkekler** 164; **çocuk/çocuklar** 29, 41, 45, 49, 51, 66, 77, 84, 103, 113, 115, 191, 201, 216, 269; **erkekler** 147, 165, 289; **kızlar** 42, 67, 143-144, 146, 148, 150-151, 155-156, 160-161, 168, 180, 183-184, 186, 227, 247, 277, 279, 282, 292

tebenni 56-59, 62, 119, 127, 290

teberruan 73, 255, 285-286

tecavüz 223, 236

tedarik 83, 151, 216-217

terbiye 15, 48, 57, 61-63, 117-118, 120, 135, 154-155, 158, 162, 197, 220-221, 240, 255, 277, 288

terk etme 168, 229

tembellik 16

temizlik 210

teneke mahalle 110

terbiye ve hizmet 118

Tersane-i Âmire 265

tes'e'ül 97, 131

tezker 99, 150, 154, 157

ticaret 21, 29, 48, 54-56, 64, 75-76, 87, 90, 101, 119, 144, 189, 197-198

Tirnovi 127, 218

ticarileşme 72

Topçu Kaymakamı 194

toplumsal 15-16, 28-30, 32, 35, 41, 50, 61-62, 64-69, 73-74, 77, 79, 147, 155, 163, 184, 206-207,

212-213, 223-224, 263, 283, 293, 295, 297-298; **ağlar** 190; **ahlak** 27, 164; **algı** 205, 220; **birikim** 56; **dönüşüm** 35; **gruplar** 99, 106, 155, 203; **normlar** 246; **pratikler** 37, 58, 282; **statü** 203; **yapı** 224, 283

Tosya 164, 200

Trablusgarp Eski Kumandanı 261

Trabzon 105-106, 199

travma 34, 142

tren 200, 202

Tuna 109, 134

tüccar 198, 203, 229

tüketim alışkanlıkları 35, 68, 295

ucuz/ucuzluk 16, 20, 22, 28, 62, 64, 66-67, 69, 155, 183, 203, 207, 255, 258-259, 260, 265, 267-268, 295-296, 299

ulaşım 92, 197-199, 201, 208

usta 15, 24, 37, 265

uyum 34-35, 40, 49, 63, 73, 84, 88, 106, 138, 152, 157, 161, 164-165, 207, 213, 218, 238, 245, 248, 252, 261, 278-279, 284, 295

Üçüncü Belediye Dairesi 228

ücret(ler) 18, 21-22, 31-32, 35, 39-40, 44, 47-48, 51, 57-62, 63-64, 66, 72, 74, 81, 113, 127, 134, 154, 206, 213, 217, 228, 245-246, 249, 251-254, 256-257, 261, 265-267, 269, 274-275, 290-292, 296, 299

ücret ile hizmet eder makulesinden 81, 228

ücret kavlınsız 62, 252-253, 290

ücretli 17, 20, 71, 294

ücretli emeğe geçiş 71

ümm-i veled 80

üretim 26, 61, 93, 169; **süreçleri** 17, 27; **faaliyetleri** 18

üst sınıflar 39, 53-54, 67-68, 129, 136, 152, 220, 278

Valit 40, 110-111, 137, 230

Van-Lennep, Henry J. 65

vapur 157-158, 201

varlıklı 50, 68, 203, 295-297; **aileler** 66, 69, 208, 258-259

Uc

Va

Varna 120
vasıflı 40, 265-266
veli 31, 78, 88, 114-118, 120, 123, 125-126, 129, 154,
158, 174, 181, 187, 204, 217, 245, 247-249,
252, 254, 256-257, 279, 284, 291
Viranşehir 178
Vize 123, 127, 130

Ya

Yabanabad (Kızılcahamam) 168, 173, 200; Alakoç
Köyü 176
yabancı 40, 68, 71, 167, 203, 216
yabancılaşma 27
yakınlık 168, 205, 225, 240, 293
Yalakabad 287
yardım 22, 95, 97, 99, 101, 109, 113, 124, 126, 133,
136, 171, 198, 216, 245, 249-250
Yargıtay 298-299
yaşam: döngüsü 36, 289; tarzı 65, 278
yasak/yasaklama 16, 25, 29, 48, 54-56, 64
yaş 21, 25, 36-37, 60, 63, 74, 186, 280-281, 283
yeni aktörler 116-117, 146-147, 181, 272
yeni bir yaşam 86, 119, 123, 207, 210, 278, 288
Yeni Gazete 148
yeniçeri ocağı 204
yerel 143, 161, 259; ağlar 46; mahkemeler 156-157,
181-182, 187, 191, 196; makamlar 150, 158,
162; yetkililer 103, 157, 170, 181, 246; yöne-
ticiler 154
yetim 17, 250
yetişkin 18, 36-37, 40, 44, 66, 83, 192, 246, 248,
264, 290; erkek 225; erkekler 34, 49-50, 140,
163, 165-166, 169, 279
Yıldız Sarayı 183
yıllık 257-259, 266
yoksul 16-17, 22, 27, 32, 62, 69, 104, 117, 119-120,
124, 128, 152, 154, 180, 222, 285, 297; çocuk-
lar 55; insanlar 92, 103; ve kimsesiz çocuklar
15, 26, 28, 46, 63, 83, 111, 113, 131, 133-134,
136, 151, 155
yoksulluk 27-28, 39, 49, 86, 92-93, 117-118, 123,
234, 241, 295

yoksunluk 78-79, 163, 208, 242, 249
yol 91-93, 95, 162; güzergâhları 197, 199-201; ya-
pımı 198; vermek 238; verilmiş 201, 238
yollar 29, 49, 84, 86-87, 92, 97, 99, 105, 109-110,
113, 123, 127, 163, 166, 172, 182-183, 186, 197-
199, 201, 227, 246, 271, 286
yolculuk 59, 150, 167, 177, 200-202; maliyetleri
199; masrafları 103, 241-243

Yozgat 101

yönlendirme 28-29, 47, 65, 78, 113, 141, 240, 269
yüksek ücretler 40, 51, 66, 265, 269, 276
yükümlülük 71, 78-79, 187

zabıta 112, 194-195, 202, 238

zâhirde kimsesiz 116, 187, 272

Zagra-i Atik 129

zanaatkâr 37, 74, 138, 204, 206, 275, 289

zaptiye 180, 234-235, 238

zengin 27, 43

zincirleme göç 50, 163-165

Ziraat Bankası Kontrol ve İstatistik Kalemi 192-
193

ziyaret 21, 46, 65, 90, 104, 183, 215-216, 240-241,
243, 246, 279, 281

ziynet 255

Zonguldak 198

Za

"Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar hakkında konuşmak ve yazmak karmaşık duygularla yüzleşmeyi ve mücadele etmeyi gerektiriyor. Çocukların acısı, sevinci, yalnızlığı ve kavuşma arzusu konuşan ve yazanları da mutlaka kuşatır ve etkiler. Okurlar gelecek sayfalarda bunu hissedebilir ve bu nedenle zaman zaman akademik dilin dışına çıktığını düşünebilir. Duygularının gelecek satırları şekillendirmekte önemli bir payı olduğunu baştan kabul ediyorum. Haklarında yazmaya çalıştığım çocukların dramatik hikâyelere sahip oldukları gerçeğini görmezlikten gelmem mümkün değil. Ben Mardin Eşiği'nde çok büyük bir ailede büyüdüm, mutlu bir çocukluğum oldu. Çocukluğumda seyretmeyi çok sevdiğim Suriye televizyonundaki (evimizin uzun yıllar boyunca tek, sonraları ise en çok izlenen kanalıydı) kentlerin harabeye dönüştüklerini, insanların yurtsuz kaldığını görmek tarifsiz bir acı kaynağı. Gördüğüm, izlediğim, tanıdığım o avlulu, fiskiyeli evlerle daha sonraları okuduğum Raymond'un Arap Kentleri'nde anlattığı evler arasındaki büyük benzerlikleri ve tarihsel süreklilikleri görmek içimi ne çok ısıtmıştı. Sokaklarımızı dolduran, bazılarının onları gördüğünde utanç verici biçimde, yüzünü buruşturduğu, yüz çevirdiği, bir tebessümü bile çok gördüğü Suriyeli çocuklarla bu kitaba konu olan çocuklar arasında sayılmayacak kadar fazla benzerlik olduğunu söylemek gereksiz olur herhalde. Bu çocuklara yüz çevirenlere bu toprakların son yüz-yüz elli yıllık

geçmişindeki savaşlara ve göçlere bakmalarını tavsiye ediyorum. Büyük bir ihtimalle oralarda bir yerlerde kendi geçmişlerinin izlerini de bulacaklar. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuklar üzerinde çalışırken onlarla birçok ortak yönü olan Suriyeli çocukları her gün televizyonlarda, gazetelerde ve sokaklarda trajik hikâyeleriyle görmek veya okumak kaderin bir oyunu olsa gerek."

YAHYA ARAZ
Dokuz Eylül Üniversitesi
Buca Eğitim Fakültesi

İNSAN VE TOPLUM DİZİSİ

KitapyAYINEVİ

ISBN 978-605-105-200-7

9 786051 052007

